

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 27
(I HİSSƏ)

BAKİ – 2021

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel.
012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu.
Buraxılış № 27 (I hissə). Bakı, 2021, 335 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyə Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Ağabəyova Ülviyyə

BDU-nun Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünashlıq kafedrasının dosenti

ulviya.aqabeyli@mail.ru

Açar sözlər: Yunus Əmrə, əxlaq, mənəvi keyfiyyətlər, kamillik.

Ключевые слова: Юнус Эмре, мораль, моральные качества, совершенство.

Key words: Yunus Emre, morality, moral qualities, perfection.

Giriş. XIII-XIV əsrlərdə türk-sufi ədəbiyyatını özünün zəngin təfəkkürü və milli-mədəni keyfiyyətləri ilə zənginləşdirən Yunus Əmrə yaradıcılığında ardıcıl olaraq eşq, məhəbbət, insan və onun sevgisi, humanizm kimi məsələlərdən bəhs etmişdir. Türk-müsəlman şairi Yunus Əmrə sufizminin əsasını təbiət və aləm, həyat, mənəviyyat, kamillik və əxlaq problemi təşkil edir. Bu baxımdan mütəfəkkirin baxışları fəlsəfi mahiyyət kəsb edir.

Yunus Əmrənin şeirləri insanı dərinlən düşünməyə sövq edir. Belə ki, o, elmdən danışarkən əqli biliyin məhdudluğunu vurğulamış və ürfan yolunu üstün saymış, dünyəvi elmlərin insanın daxili təbiətindən, ruhundan zəif olduğunu qeyd etmişdir.

Mütəfəkkirə görə, insan Allahın yaratdığı ən mükəmməl varlıq, həm də Onun xüsusiyyətlərinin ən kamil ifadəçisidir. Allah külli məxluqatı sevgi əsasında yaratmış və bu eşq bütün yaradılmışlarda da təəcəssüm edir.

Beləki, Yunus Əmrə düşüncəsinə görə, Allah sevgisi insan sevgisidir, insan sevgisi isə əxlaq fəlsəfəsidir.

Yunus Əmrə təsəvvüfi görüşlərində insanın məqamı, insanın mahiyyəti, onun həm cismani, həm də ruhani xarakteri, insanın Allahın bir təəcəssümü olub, yalnız Allah ilə var olma yolları, var olma səbəbi, Allahın məqamında ikən insan xoşbəxtliyinin, mənəvi səadətin nədən ibarət olması məqamları əks olunmuşdur.

Yunus Əmrə yaradıcılığında insan fenomeni və onun əxlaqi keyfiyyətləri fəlsəfi-ürfani cəhətdən öz ifadəsini tapmışdır.

Yunus Əmrə yaradıcılığında İlahi eşq, sevgi, humanizmlə yanaşı, əxlaq məsələləri də mühüm yer tutur. Yunus Əmrə insan tərbiyəsinə və əxlaqına çox önəm vermişdir. O, Tapdıq Əmrənin təsiri altında yetişmiş ozan-şairdir. Şair bütün gücü ilə Allaha layiqli davranış sərgiləməyə və bütün həyatı boyunca ədalətli, dürüst, səmimi, nəfsi tox olmağa çalışmışdır.

Yunus Əmrə Allah yolunu tutan insanlara bir çox qaydalara riayət etməyi tövsiyə etmişdir: “heç kimi alçaltmamaq; nəfsi boğmaq; lovğalıq və həvəsdən uzaq durmaq; dünya malına aldanmamaq; sadə və səmimi olmaq; Allahı sevmək; mərifətin dəyərini bilmək; ədalətli olmaq; könül qırmamaq;”. Bu qaydalara əməl edən kəs Allah yolunda çalışandır [2, s.92].

Əgər bir insan könül qırırsa, onun ibadətinin Allah qatında heç bir dəyəri olmaz. Çünki ibadət Allaha yaxınlaşmaq üçün əsas vasitədir. Könül qıran kəs nə qədər ibadət etsə, nə qədər namaz qılsa, nə qədər Həccə getsə belə xəta etdiyi üçün bunların dəyəri olmaz [4, s.93].

Şair könül qırmağın çox pis bir iş olduğunu belə ifadə edir:

Ağ saqqallı bir qoca
Bilməz halını necə,

Əmək verməsin həccə
Bir könül yıxar isə [2, s.93].

Mütəfəkkirin əxlaq fəlsəfəsində qəlb, könül əsas faktor sayılır. Şair insanları bir-birləri ilə nəzakətlə davranmağa səsləyir, kimsənin qəlbini sındırmamağa çağırırdı. Yunus Əmrəyə görə insanın qəlbi, könlü Allahın evidir. Onu incitmək böyük qəbahətdir. İnsanın könlünü qırmaq Allaha qarşı çıxmaq deməkdir.

Yunus Əmrənin vacib saydığı məsələlərdən biri də insanın özünə arzu etdiklərini başqaları üçün də istəməsi, özünə rəva bilmədiyini isə, başqaları üçün rəva bilməməsi məsələsidir. Bu, bütün dinlərdə, Konfusi təlimində, xüsusilə də islam dinində çox mükəmməl şəkildə işlənmiş əxlaq qanunudur. Yunus Əmrə bu əxlaqi dəyərin ictimai həyatın, dinin, mənəviyyətin ən mühüm məqsədi və məramı olaraq qəbul edir:

Sən sana nə sanarsan,
Ayrıya da, anı san.
Dörd kitabın mənası,
Budur əgər var isə [7, s.117].

Yunus Əmrə 1307-ci ildə, yəni 67 yaşlarında qələmə aldığı “Risalətin – Nushiyyə” (“Nəsihət kitabı”)nda əxlaq fəlsəfəsi müfəssəl şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Əsərdə mütəfəkkirin əxlaq məsələləri, əsasən də insanda mühüm amil olan mənəvi keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır [9, s.11].

Əsər əvvəlcə dünyanın yaradılışı ilə bağlı şairin görüşlərini ortaya qoyur. Yunus Əmrə padşah adlandırdığı Allahın vücuda gətirdiyi ilk insan olan Adəmi torpaq, su, od, hava və candan yaratdığını bildirir:

Padişahın hikməti gör neynədi,
Od, su, torpaq və yelə söylədi.
Toprakla sudan yaratıp bir cisim,
Verdi bu cismə Adəm deyə isim!
Sonra rüzgar gəlib qurutdu onu,
Adəmin cismi ondandır, bil bunu!
Ən son atəş gələrək isitdi onu,
İsinincə girdi bədənə canı [9, s.19].

Bu əsərdə Yunus Əmrənin insanın xarakteri, kimlərin cənnət və kimlərin cəhənnəm əhli olacağı ilə bağlı fikirləri də maraq doğurur.

Torpaq və su insana müsbət dəyərləri bəxş edir. Torpaqla insana dörd keyfiyyət verilir: səbir, gözəl xasiyyət, təvəkkül və ucalıq. Su isə dörd hal nəsim edir insana: təmizlik, cömərdlik, lütf və vüsəl [9, s.20].

İnsanda bədxah xüsusiyyətləri aşılان od və yeldir:

Rüzgarla bərabər gəldi dörd həvəs;
Yalan, riyə, səbirsizlik və nəfs.
Atəşlə gəldi dörd türlü fəlakət;
Şəhvət, təkəbbür, acgözlülük və həsəd [9, s.21].

Əsərdə qeyd olunur ki, torpaqla su cənnətin, od və yel isə cəhənnəmin əlamətləridir. Buna görə də, torpaq və su ilə gələnələr cənnət, od və yel ilə gələnələr isə cəhənnəm sakini olacaqlar. Lakin, bu əsas meyl olsa da, insan dünyada yaşadığı müddətdə cəhd edib özünü cəhənnəmdən, ilahi əzabdan qurtara bilər. Əlbəttə, Yunus Əmrə bu dünyada mistik kamilləşməyə çağırان şair olduğu üçün, cənnət və cəhənnəm anlayışları onun əsərlərində simvolik xarakter daşıyır. Bu mənada onun konkret olaraq ənənəvi islam düşüncə tərzini kimi başa düşüldüyü cənnət və cəhənnəm anlayışlarını qəbul etdiyini demək olmaz. O, cənnət dedikdə özünü kamilləşdirmə

məqamında ən yüksəyə qalxaraq Allaha qovuşmağı, cəhənnəm dedikdə isə, dünyanın daimi izzatlarının əziyyətini çəkərək ilahi vüsala çatmağın qeyri-mümkün olduğunu nəzərdə tutur.

Yunus Əmrəyə görə, canla gələnlər də Haqqın hüsurunda qərq olanlardır:

Canla birlikdə gəldi dörd özəllik;

Utanma, əxlaq, üstünlük və birlik [9, s.25-26].

İnsan qurtuluş yolunda cəhd etdiyi müddət ərzində bu qurtuluşa nail ola bilər:

Nəyi sevər isən, umanın odur,

Necə sevməyəsen, gümanın odur [9, s.32].

Əsərin “Qənaətin dastanı” adlı hissəsində ağıl, nəfs, qəlb kimi anlayışların mahiyyəti açıqlanır və qeyd olunur ki, dünyaya meylin (təfəkkürdə) hakim olduğu dövrdə mənfi işlərin, əxlaqsızlığın miqyası genişlənməmiş, yolkəsənlərin, quldurların sayı artmışdır. Belə hallar isə, ağıl narahat edir. Ağılın məsləhətləri hər şeyə aydınlıq gətirir. Qəlbin hakimliyi mərhələsində isə, insanlara öz nəfsinə qarşı diqqətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, imanlı olmaq, haqq yolunu itirməmək kimi cəhətlərin faydalılığından danışılır. O cümlədən, təkəbbürün, həsəd və paxıllığın, nəfsin insanın və bütövlükdə cəmiyyətin bəlası, pisliklərin mayası olması haqqında ağılın dedikləri də təsirli nəsihət olaraq yer alır:

Təkəbbürlü kişinin faydası yox,

Qoymazsa lovğalığı, peşman olur çox [7, s.282].

Yunus Əmrə insanları hər zaman bir – birləri ilə savaşımaqdan, bir – birlərinə xor baxmaqdan çəkindirərək, dostluğa, qardaşlığa, bərabərliyə çağırır. Eşqin şərabından içən şəxs öz düşüncəsinə qarışıqlıq salması, kimlərə kin bəsləməsi mümkün deyil. Ona görə də, insanlar bir – birilə daim gülə nəgmə oxuyan bülbul kimi rəftar etməlidir:

Bənüm dilüm quş dilidir, bənüm elüm dost elidir,

Bən bülbuləm, dost gülümdür, bilün, gülüm solmaz bənüm.

Ol dost bana gəlsün demiş, sundum qədəh alsun demiş,

Aldum qədəh, içdüm şərab, ayruq könlüm ölməz bənüm [8, s.190].

Yunus Əmrənin təqdim etdiyi eşq fəlsəfəsi onun əxlaqi görüşlərinin təməl əsasıdır. Bu dünyada yaşadığı halda qəlbində ilahi vüsala odunu daşıyan, Allaha olan eşqindən yanan insan bu eşqini dostla, yara münasibətdə göstərməlidir. Bu məqamda, Yunusun nəzərdə tutduğu dost həm Allahın özü, həm də yer üzündəki cəfali və izzatlı həyatda onunla birlikdə ilahi sevdadan yanan insandır:

Eşqin odu ciyərimi, yana gəldi, yana gedər,

Qərib başım bu sevdanı, çəkə gəldi, çəkə gedər.

Kar etdi fəruq canıma, aşiq oldum sultanıma,

Eşq zincirin dost boynuna, taxa gəldi, taxa gedər [4, s.153].

Yunus Əmrə insanın naqis varlıq olduğu üçün, səhvlərə yol verməsini normal hal sayır. Lakin, mütəfəkkirə görə, insanın öz səhvləri ilə üzləşməsi çox vacib məqamdır. İnsan öz səhvlərindən daim dərs çıxarmalı, yalınışlardan yayınmalı, günahlardan tövbə etməlidir. İnsanın yer üzündəki həqiqi vəzifəsi Allaha qulluq etməkdir. Bu vəzifə son qapıda, son anda insanı xilasa, qurtuluşa aparacaqdır. Həqiqi qul olmaq Allahın yolunda hər bir zülmə, əzaba dözmək, səbrli olmaqdır. Bu əziyyətlərə ağıllıq yox, xoşluqla sinə gərmək lazımdır. Yunus Əmrəyə görə, insan yalnız ilahi vüsala eşqi ilə ağıllıq, ilahiyyətə tez qovuşmaq üçün daim düzgün yol tutmağı, insanlarla ilahi eşqə uyğun şəkildə davranmağı özü üçün vəzifə etməlidir. Mütəfəkkir aşağıdakı beytlərdə göstərir ki, insan daim öz nəfsinə hesab verməli, dünyada yaxşı əməl sahibi olub – olmadığını anlamağı bacarmalıdır:

Bir gün görünər gözümlə, ayıbım vurur üzümə,

Əndişədən dəli oldum, nədəm bən, nə qılam deyər.

Həmin gəldim bu dünyaya, nəfsimə qulluq eyləyə,
Eyi əməl işləmədim, əzabdan qurtulam deyə [4, s.154].

Eşq insanın qəlbini təmizləyir. Onu aydınlığa çıxarır, saflığa qovuşdurur. Qəlbın əsas çirki, pası isə kin və həsəddir. Bunlar elə bir dərddir ki, insanı sağ ikən öldürür. Yunus Əmrə kin və nifrət kimi mənfi xüsusiyyətləri dəfələrlə tənqid etmiş, insanı təmiz qəlbli olmağa, gözəl əxlaqa yiyələnməyə çağırmışdır. Kin və həsəd, nifrət kimi xüsusiyyətlər isə, insanı bu kamillikdən, yüksək əxlaqdan məhrum etdiyi üçün şərdir:

Biz kimsəyə kin tutmırıq, ağyar dəxi, dostdur bizə.
Qanda ıssızlık var isə, məhəlləvü şərdir bizə [4, s.162].

Yunus Əmrə sadəliyi, mehribanlığı, xoşxasiyyətliliyi ən böyük nemət sayır. İnsanlara yuxarıdan aşağı baxmaq, özündən razılıq etmək, xudpəsəndlik, mənfəətçilik şairə görə ən bağışlanmaz və islaholunmaz xüsusiyyətlərdir. Çünki, belə xüsusiyyətlər kimdə meydana gəlirsə, ondan qurtulmaq çətin iş olur. Yeganə çarə, nəfsi öldürmək, ruhu tərbiyələndirmək, hər şeydən imtina etməkdir. Ona görə də, əvvəldən belə xüsusiyyətləri özündə saxlamaq, ruhuna yaxın buraxmaq olmaz. Əsl insan özünü başqaları ilə yanaşı tutmalı, heç vaxt özünü yuxarıdan aparmamalıdır. Gedilən yol onda düzgün yol olur ki, sonda Haqqa gedir. Göz odur ki, hər zaman Haqqa baxır və Haqqı görür:

Yol odur ki, doğru vara, göz odur ki Haqqı görə,
Ər odur alçaqda dura, yücədən baxan göz deyil.
Doğru yola getdin isə, ər ətəyin tutdun isə,
Bir xeyir də etdin isə, birinə mindir, az deyil [4, s.165].

Və yaxud:

Miskinlikdə buldular, kimdə ərlik var isə,
Nərdivandan atdılar, yüksəkdən baxar isə.
Könül yüksəkdə gəzər, dəmbə dəm yoldan azar,
Çöl üzünə o sızar, içində nə var isə [4, s.189].

Beytlərdən göründüyü kimi, şair insanı təvazökar olmağa, özünü heç kəsdən üstün tutmamağa səsləyir. İslam əxlaqından qaynaqlanan miskinlik, fəqirlik, sadəlik insanın Allah dərğahındakı uca məqam sahibi olmasının göstəricisidir.

Çevik bəhri olmaq gərək, bir dənizə dalmaq gərək,
Bir gövhər çıxarmaq gərək, hərgiz sərraf bilməz ola.
Bir baxçaya girmək gərək, xoş təfərrüc qılmaq gərək,
Bir tazə gül qokmaq gərək, ol gül hərgiz solmaz ola [4, s.166].

İnsanın əsas işi insanlara xoş davranmaq, qəlblər qazanmaq, mənfi xüsusiyyətlərdən yan keçməkdir. Bu, Yunus Əmrənin təkrar – təkrar təqdim etdiyi ən yüksək keyfiyyətlərdir.

Yunus Əmrə təsəvvüf təlimində mütləq həqiqətin dərk edilməsi üçün vacib olan dərvişlik yolunu ən kamil insan olmağın nümunəsi hesab edir.

Yunus Əmrənin qeyd etmək istədiyi əsas keyfiyyət insanın, dərvişin timsalında dünyəvi nemətlərə və ləzzətlərə qarşı köksünə daş basaraq maraqsız və etinasız olmaqdır. İnsan sürətli şəkildə tələbatlarını təmin etmək məqsədilə çalışmaq və bütün ömrünü buna sərf etmək yerinə, aramlıq, sakitlik arxasınca düşməli, həqiqi xoşbəxtlik və dinclik axtarışında olmalıdır. Yüksək davranışı ilə özünün gündəlik yaşayış qayğılarından kənarlaşaraq Haqq yolunu tutmaq, hüzurə və sakitliyə can atmaqdır:

Dərviş bağı daş gərək, gözü dolu yaş gərək,
Qoyundan yavaş gərək, sən dərviş olamazsın [4, s.170].

Dərviş Yunus, Haqq yola çıxmaq istəyən insanları ən mükəmməl xüsusiyyət olaraq riyadan, yalandan, həsəddən uzaq olmağa çağırır. Mütəfəkkirə görə, əxlaqlı insan pisləklərin, eyblərin

üstünü açan, çatışmazlıqların üzərinə gedən yox, onlardan yayınan, qüsurların üstünü örtəndir. Özünü bəyənmək, özünü yaxşı təqdim etmək yolunda başqalarını alçaltmaq, çatışmazlıqları ifşa edərək rəzalətə səbəb olmaq Yunus Əmrəyə görə yol verilməzdir. Bunun yerinə, eşq və ədəb ilə işlərə başlamaq, yaxşılıqları və qüsurları insanlara qaxınc etməmək, riyadan, saxtılıqdan uzaq durmaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlər insanın həqiqi aşiq kimi formalaşmasına mane olmaqla birlikdə, onu ilahi səfərin son mənzilindən, haqq məqamından da uzaq salır:

Hələ işbu yola gəlmədik riyayilə,
Bu mələməlik tonın bizümlə geyən gəlsün.
Gözüylə gördüyünü örtə ətəgiylə,
Bu yol key incə yoldur, yürəgi tuyan gəlsün [8, s.198].

Nəticə. Yunus Əmrənin yaradıcılığının əsasını təşkil edən eşq fəlsəfəsi

insanın ali dəyərləri ilə səciyyələnir. Şairə görə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan vüsala yetişib Allaha qovuşan kəsdir. Bu yolda insan müsbət dəyərlərin daşıyıcısı kimi qəlbini sevginin gücü ilə təmizləməli, aydınlığa çıxarmalı, saflığını qorumalı, kin və həsəddən, nifrət və qəzəbdən sağınmalıdır.

Sadəliyi, mərhəmətliliyi, təvazökarlığı ilə seçilən insan başqalarıyla yardımlaşmalı, digərlərinin dərdinə şərik olmalı, sevgi və dostluq nümayiş etdirməlidir.

Mütəfəkkir “Risaletü’n Nushiyye” əsərində ağılın təsirindən danışaraq insanları təkəbbür və lovğalıqdan, xüdpəsənlilikdən uzaq durmağa çağırır və həmrəylik və tolerantlıq şəraitində yaşamağa səsləyirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Təknur, 2010, 448 s.
2. Çubukcu İ. A. “İslam düşüncələri”, Ankara Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi yayınları, Ankara 1994, 178 s.
3. Köprülü Fuad. Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Dinayət işləri başkanı yayınevi, Ankara 1976, 415 səh.
4. Özçelik M. Bizim Yunus. Eskişehir:TC Eskişehir Valiliği yayınevi, 2010, 239 s
5. Özçelik M. Yunus Emre. İstanbul: Kültür Yayınları, 2015, 232 s.
6. Tavukçu O.K. Yunus Emre kitabı. Akçağ yayınevi, Ankara, 2017, 266s.
7. Yunus Əmrə. Əsərləri. Bakı: Şərq – Qərb, 2009, 360 s.
8. Yunus Əmrə. Əsərləri. Tərtibçi C. Bəydulli. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 326 s.
9. Yunus Emre. Nasihatler kitabı (Risaletü’n Nushiyye), Türk dünyası kültür başkenti, Eskişehir, 2013, 140 s.

YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA ƏXLAQ MƏSƏLƏLƏRİ

Ülviyyə Ağabəyova

XÜLASƏ

Yunus Əmrə yaradıcılığında geniş yer alan əxlaq fəlsəfəsində insan və onun mənəvi keyfiyyətləri, insan tərbiyəsi, davranışı diqqət mərkəzində dayanır. Mütəfəkkir insanın Allaha yaxınlaşması yolunu onun kin və həsəddən, qəzəb və nifrətdən sağınaraq, sadə və dürüst, ədalətli və mərhəmətli olmağında görür. Yunus Əmrəyə görə, insanın könlünü qırmaq olmaz, çünki o,

Allahın evidir. Onu incitmək Allaha qarşı çıxmaq deməkdir. İnsanda əxlaqi dəyərlər onun müsbət mənəvi keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. İnsan Allaha olan sevgisinin gücü ilə qəlbini pis işlərdən qorumaq, ruhunu təmiz saxlamaq, onu çirklənməyə qoymamalıdır.

Yunus Əmrə fəlsəfəsində əxlaqi dəyər ictimai həyatın, dinin, mənəviyyatın ən mühüm amili hesab olunur.

МОРАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ЮНУСА ЭМРЕ

Ульвия Агабекова

АННОТАЦИЯ

В центре внимания моральной философии, широко освещённой в творчестве Юнуса Эмре, стоят человек и его духовные качества, воспитание и поведение человека. Мыслитель видит, как человек может приблизиться к Богу, будучи простым и честным, справедливым и милосердным, избегая злости и зависти, гнева и ненависти. По словам Юнуса Эмре, не следует разбивать сердце человеку, так как оно является домом Бога. Обидеть его, значит восстать против Бога. Моральные ценности в человеке характеризуются его положительными духовными качествами. Силой своей любви к Богу человек должен защищать свое сердце от злых дел, сохранять свою душу чистой и не позволять ей загрязняться.

В философии Юнуса Эмре моральные ценности считаются наиболее важным фактором общественной жизни, религии и духовности.

MORAL ISSUES IN YUNUS EMRE'S WORK

Ulviyya Aghabayova

SUMMARY

Yunus Emre's ethical philosophy, which is widely used in his works, focuses on human and his moral qualities, human upbringing and behavior. The thinker sees how a person can approach God by being modest and honest, just and merciful, avoiding spite and envy, anger and hatred. According to Yunus Emre, it is impossible to break a person's heart, because it is the house of God. Hurting it is rebelling against God. Moral values in a person are characterized by his positive moral qualities. By the power of his love for God, a human must protect his heart from evil deeds, keep his soul pure, and not allow it to become polluted.

In Yunus Emre's philosophy, moral value is considered to be the most important factor of public life, religion and spirituality.

ФИЛОСОФСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Юсифова Гюльнәри
g_y_m65@mail.ru

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, терпимость, уважение, монизм, плюрализм, универсальное, особенное.

Açar sözlər: tolerantlıq, intolerantlıq, dözümlük, hörmət, monizm, plünalizm, ümumbəşəri, xüsusi.

Keywords: tolerance, intolerance, respect, monism, plunalism, universal, special

Еще в начале XX в. Андре Лаланд выделил несколько значений понятия толерантности. «Заранее разрешенное законом или установленное обычаем максимальное отклонение», «Расположения духа или правило поведения, состоящее в допущении каждому свободы выражать свои мнения, даже когда их не разделяешь», «Симпатизирующее уважение верований другого» (1).

Неоднозначность понятия толерантности подчеркивает И.Ш.Зарка. По его мнению существует «минимальная форма» толерантности, состоящая в признании физического существования другого без симпатии и понимания, сводящаяся в сосуществованию в безразличии, даже в презрении. Полная же толерантность «находит свое оправдание, законность и основание только когда мы переходим от принятия существования другого к признанию того, что его отличает» (2).

Аналогичное отношение к проблеме проявляет М.Даммит «Английское слово «толерантность» не является, видимо, лучшим способом обозначения подразумеваемой добродетели постольку, поскольку допускает подмену «терпимостью». Терпимость же выказывается начальником по отношению к подчиненному; индивидуумы, обладающие преимуществом боли высокого образования или окружения, мирятся с теми, кто лишен этого.

«Толерантность, отличающаяся от терпимости, подразумевает равное отношение к иным и толерантный человек гордится отсутствием превосходства над ними, это добродетель, таким образом без натяжки может быть названа уважением к иным» (3).

Опираясь на исторические материалы можно выделить такой ряд взаимосвязанных понятий: интолерантность-терпимость-толерантность.

Положение о связи плюрализма и толерантности стало как бы само собой разумеющимся. Философское мышление в отличие от обыденной унитарности и догматизма является принципиально плюралистичным, толерантным, диалогичным. Специфика философического знания состоит в его плюралистичном диалоговом и одновременно толерантном относительно других точек зрения.

Плюрализм в искусстве или религии представляется вполне безобидной установкой пока речь идет о вере или вкусах, о которых как известно, не спорят. Сложнее дело обстоит тогда, когда плюрализм, а вместе с ним - различие, расхождение, разногласие переходит на уровень социальных институтов, задевая коренные интересы различных людей и групп. Негативное отношение к моральному плюрализму объясняется его родством или даже тождеством с моральным релятивизмом. Однако горький опыт тоталитаризма в XX веке показал пагубность полного отказа от плюрализма. Поэтому так остра встает сегодня вопрос о толерантности, которая возможно станет той соломинкой, ухватившись за которую человечество сможет выбраться из опасного водоворота

индивидуальных и групповых противоречий и разногласий. Можно предположить, что толерантность призвана удержать вместе разнородные элементы гетерогенного социума и человеческой культуры.

Из общей проблемы противопоставления монизма и плюрализма выделяется вопрос об универсальном и особенном. Универсальность усматривается прежде всего в рациональности. Иррациональность, «абсурдность» мнения является достаточным основанием для «нетолерантного» к нему отношения, поскольку «не только законы логики и рациональное не являются делом мнения, но мнение, чтобы просто быть мнением и быть достойным обсуждения, должно сперва им подчиняться (4).

Универсальность-признак разума. Универсальные общества-общества рациональные. Традиции, кроме самой традиции универсального, не имеют в них никакого веса. Универсальным обществом противопоставляются общества традиционные. Последние, насколько они покоятся на особенных и исключительных традициях, настолько же с необходимостью интолерантны к другим традициям.

Новоевропейская универсальность сегодня больше не выглядит однозначной. Современность основана на торжестве личности, но также и на идее равенства. Постмодернистская мифология, которая делает все относительным и фрагментарным, может функционировать лишь в том случае «если достигнут общий знаменатель, в котором заключены главные принципы универсалистского рационализма, определяющего всю структуру. Но как подобный эгалитаристский рационализм можно применить к традиционалистским обществом, основанным на концепции различия.

Универсальность рационального вовсе не ведет с неизбежностью к монистической позиции, поскольку сама рациональность глубокого исторична. Разумное и неразумное, укреплены в единичной исторической и культурной реальности, они привязаны к реакциям социальной среды и их эволюции, “разумное” отсылает не к единственному решению, а ко множеству возможных решений. То же самое можно сказать и о науке, даже если абстрагироваться от того, что наука не тождественна рациональности, гораздо шире ее, и следовательно, содержит в себе субъективные – по определению плюралистичные элементы. Плюрализм подходов в науке “детерминирован” логикой научной деятельности, стремлением прожрать всевозможные рациональные ходы.

Преломление проблемы соотношения всеобщего и особенного встречается в постановке и решении вопроса о связи толерантности и уважения.

Уважение-это моральное чувство, которое видит в другом меня самого разумное существо. Толерантность-принятие в другом того, что его от меня отличает. Уважения адресуется разумному человечеству, толерантность принимает его постоянную изменчивость.

Уважение и толерантность очень часто если прямо и не противопоставляются, то во всяком случае, отделяются друг от друга. Такое, разделение оправдано. Если уважение-это отношение, опирающееся на поиск чего-то общего то толерантность, безусловно, обращена к отличиям. Уважение другого означает видение в нем себя и соответственное к нему отношение. При этом отождествление требуется только в одном-в признании чужого человеческого достоинства (или ценности). Но равенство как бы предполагает унификацию, поэтому уважение старается по возможности избегать особых привязанностей. Достойное поведение служит критерием для определения границ толерантности или интолерантности. Вопрос лишь в том, что именно мы будем считать общим, универсальным.

Поиски «нового единства» могут привести к совершенно неожиданным результатам. Постмодернизм часто понимают как следствие «исчерпанности» культуры. Модерна, связывая это с девальвацией идеи поиска конечных оснований. Перед нами-образ не самого постмодерна, а того, что должно наступить после него.

Толерантность выступает как некий всеобщий регулятив, сфера ее правомочности сконцентрирована в регулятивных формах общественного сознания. Нормативность в данном случае можно рассматривать в качестве некоего универсального основания человеческой деятельности, ослабления которого ведет к проявлению толерантного отношения, не всегда, впрочем, оцениваемого положительно. Размытость норм в обществе и отсутствие у многих сформированных общечеловеческих нравственных норм и приводит к толерантности ко многим негативным явлениям в обществе.

Постмодернистская критика идеи социально-культурного процесса получает на рубеже тысячелетий подтверждение в распространения различного рода форм неприятия друг другом отдельными индивидами, группами и культурами. Конечно, это не «война всех против всех», но все же такая ситуация закономерно вызывает обеспокоенность и стремление найти пути для ее преодоления. Толерантность, как правило, рассматривается в связи и с помощью других понятий. Первое понимание толерантности исходит из разделения рационально доказуемых утверждений и мнений имеющих вне-рациональное обоснование. В отношении первых нельзя быть терпимым, поскольку они могут быть неоспоримо и убедительно для всех установлены и обоснованы. Истинность же которых не может быть установлена вообще. Поэтому нужно вести борьбу с действиями нарушающими разумно установленные правила общежития и вместе с тем проявлять в некоторых пределах терпимость к неразумным взглядам, создавая для тех, кто их придерживается, такие условия в которых они могли бы сами прийти к признанию истинности того, что может быть бесспорно и универсально установлено. В таком понимании толерантность выступает как безразличие к существованию различных взглядов и практик, так как последние рассматриваются в качестве неважных перед лицом основных проблем с которыми имеет дело общество.

Второе понимание толерантности исходит из отрицания тезиса о существовании резкой границы между истиной и мнением, а также и универсальных истин познания и норм общежития. Все культуры равноправны, но в то же время и несоизмеримы. Не существует никакой привилегированной системы взглядов и ценностей. Толерантность в данном случае выступает как невозможность взаимопонимания, как “уважение к другому, которого я вместе с тем не могу понимать и с которым я не могу взаимодействовать” (5).

Третье понимание ставит под сомнение равенство и несоизмеримость различных систем ценностей и познавательных каркасов. Во-первых между ними всегда существует взаимодействие, взаимная критика. Во-вторых, свою позицию любой человек рассматривает в качестве привилегированной, поскольку «та система норм и взглядов, которой я придерживаюсь, всегда будет соответствовать именно тем структурам и критериям (с помощью которых я и оцениваю преимущества той или иной системы), которых именно я придерживаюсь. Отказ же другого человека принять мою точку зрения свидетельствует о том, что в каких-то существенных отношениях он мне уступает (менее образован, хуже мыслит, подвержен иррациональным влияниям и т.д.) Я вынужден терпеть взгляды, несостоятельность которых я понимаю и могу показать». Здесь толерантность выступает «как снисхождение к слабости других, сочетающаяся с некоторой долей презрения к нам».

В четвертом случае толерантность понимается как расширение собственного опыта и критический диалог. Каждая культура, ценностная и познавательная система не только выступает в борьбу с другой системой, но так или иначе пытается учесть опыт другой системы, расширяя тем самым горизонт своего собственного опыта. И толерантность проявляет себя «как уважение к чужой позиции в сочетании с установкой на взаимное изменение позиций в результате критического диалога».

Понятия «терпимость» и «толерантность», «нетерпимость» и «интолерантность» употребляются как синонимы. Нетерпимость можно рассматривать как отсутствие терпимости, как не-терпимость. Интолерантность же выступает как сознательное противопоставление толерантности, как негативная ценность, анти-толерантность. Терпимость характеризуется недеянием, отсутствием действия, воздержанием от действия, тогда как нетерпимость – действием. В общем виде в этом заключается негативное толкование терпимости. Положительное содержание толерантности предполагает действие, но действие не против иного, а в его поддержку. В результате то, что раньше оставалось за пределами нашего внимания, теперь составляет часть нас самих. Терпимость (свобода совести или веротерпимость) является негативным правом, о чем свидетельствуют конституционные нормы политически развитых стран. Толерантность выступает правом позитивным. И здесь как и в других областях, возникает вопрос о гаранте этого права. Если заботу о свободе совести вполне может взять на себя государство, то можно ли ожидать, что появятся некие подзаконные акты регулирующие помощь иному. Позитивное право-скорее идеал, чем реальность.

Между «не препятствовать» и «содействовать» лежит огромное расстояние. В первом случае речь идет о волевом акте субъекта, подкрепленном его деятельностью. Человек что-то делает – не мешайте ему. Во втором случае существует возможности иждивенческого отношения и даже эксплуатации. Мера содействия очень легко может оказаться больше, чем мера участия заинтересованного лица. Можно даже представить ситуацию, когда попечение о свободе превращается в принуждение к свободе. Если представить, что будет реализовано правовое регулирование толерантности, то закон будет принуждать одного гражданина не принуждать другого. «Позитивное право»-понятие из принуждать другого. «Позитивное право»- понятие из области политической риторики. Реальный правовой механизм его осуществления разработать если и возможно, то во всяком случае очень сложно. Но кроме права есть и другие нормативно-регулятивные формы, прежде всего мораль.

Интолерантность предполагает конечное и вполне обозримое число дозволенного или допустимого. Толерантность неопределенна; признавая право на существование за любой иной точкой зрения, она не может даже гипотетично определить их возможное число.

Толерантность открыта для перемен, предполагает подвижность самих критериев оценки того, что может или не может быть объектом толерантного отношения.

Интолерантность находится в более выгодном положении, чем толерантность. Она никогда не опасается быть недостаточно интолерантной. Даже в самых небольших дозах она является самой собой. Другое дело толерантность. Как любое положительное свойство, она всегда в сомнении-достаточно ли она толерантна? Ее недостаток запускает в действие закон перехода количества в качество и нехватка толерантности угрожает ее превращении в иное качество и исчезновением как таковой. То же самое с чрезмерностью. Излишняя толерантность рискует превратиться в попустительство в отношении неприемлемого.

Итак: на сегодняшней день употребление самого понятия «Толерантность» чрезвычайно широко, а порою и противоречиво, т.к. оно охватывает практически все сферы и виды человеческой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Lalande A. Vocabulaire technique et critique de la philosophie. Paris 1991 p. 1133-1134
- 2.Zanka Y. La tolerance: Force et fragilité de la modernité Paris 1993 p38
- 3.Иванова Е.Ф. Психологические особенности толерантности в современном обществе // Толерантность как культурная универсалия. Харьков 1996, стр.11
4. Conche M. La tolerance française et sa signification universelle // La tolerance aujourd'hui. P, 1993 p.78-79
- 5.Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме. // Вопросы философии 1997 № 11, стр. 48-49

ФИЛОСОФСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Юсифова Гюльнара

АННОТАЦИЯ

В статье была предпринята попытка анализа понятия толерантности. Устанавливается место толерантности в системе понятий: плюрализм, особенные-универсальное, уважение.

TOLERANTLIQ ANLAYIŞI FƏLSƏFİ TƏDQİQATLARDA

Yusifova Gülnarə

XÜLASƏ

Məqalədə tolerantlıq, konsepsiyasını təhlil etməyə çalışılır. Tolerantlığın anlayışlar sistemindəki yeri: pluralizm, xüsusi-ümumbəşəri, hörmət müəyyən edilir.

PHILOSOPHICAL STUDY OF TOLERANCE

Yusifova Gulnara

SUMMARY

The article attempted to analyze the concept of tolerance. The place of tolerance in the system of concepts is established: pluralism, Special universal, respect

О ЗНАЧЕНИИ НАГЛЯДНЫХ ОБРАЗОВ В НАУЧНОМ ПОИСКЕ

Эфендиев Фикрет Мамед оглу,
профессор кафедры философии БГУ
Исламов Ислам Ахмедага оглу,
доцент кафедры философии БГУ

Ключевые слова: наглядность в восприятии, научное мышление, научные идеи и образы.

Açar sözlər: qavrayışda əyanilik, elmi təfəkkür, elmi ideyalar və obrazlar.

Key words: visibility in perception, scientific thinking, scientific ideas and images.

Обычно выделяют два уровня научного познания-эмпирический и теоретический. При этом остается невыясненным, как же осуществляется переход от чувственного опыта, эксперимента к созданию теоретической конструкции. Неопозитивизм, резко обозначивший противоположность эмпирического и теоретического, не смог, не смотря ни огромные усилия прояснить этот переход, решить поставленную задачу, во многом, быть может, потому, что ориентировался на сведения теоретического к эмпирическому.

Как бы ни было, в результате принятых усилий в настоящее время, очевидней, чем когда-либо, что из самого по себе опыта, сколь бы полным он ни был, теория возникнуть не может, и прямого перехода от эмпирического к теоретическому нет. Содержание теоретического знания принципиально не сводимо к эмпирическому так же, как и не выводимо из него индуктивно [1]. Ясно так же, что научная теория не возникает сама по себе как плод отвлеченных идей без определенного до теоретического базиса. Соответственно, схема «эмпирический-теоретический уровни научного познания», коль скоро не обнаружен прямой переход от эмпирического к теоретическому, оказывается неполной.

Выявившийся сложный, нелинейный и неоднозначный характер взаимосвязи эмпирического и теоретического уровней научного познания ориентирует на поиски заполняющих пространство между ними неких промежуточных ступеней. Возможно, таковым являются образный уровень познания. Здесь целесообразно сразу же сделать два уточнения. Во первых, в современной науке эмпирический и теоретический аспекты столь переплетены, и научный эксперимент, к примеру, столь отягощен теоретическими представлениями что эмпирический и теоретический уровни редко предстают в чистом виде как, «нижний» и «верхний» этажи познания. Поэтому все промежуточные звенья между ними вряд ли подходит по определению «среднего» между «нижним» и «верхним».

Во вторых, когда мы говорим об образе, мы не имеем ввиду ни то, что называется гносеологическим образом (относя сюда и теорию, и идею [2, 119-124], ни образы возникшие в мозгу исследователя на чувственной ступени познания. Выделение наглядно – образного уровня вряд ли было бы оправданным, если бы все или хотя бы многие значения термина «образ» охватывались понятиями, традиционно функционирующими на двух других уровнях. Говоря о наглядном образе, мы имеем в виду нечто специфически отличное и от теории и от эмпирии. Что же именно? Обосновывая необходимость выделения особого, образного уровня научного познания, воспользуемся сообщением самих ученых, которые соглашались приоткрыть дверь во внутреннюю лабораторию своей мысли.

Академик А.Б. Мигдал в своей книге «Как рождается физическая теория» вспоминает: «Однажды, когда я бился над тем, как найти формулу, которая давала бы вероятность

вылета электрона из атома при ядерных столкновениях, то увидел во сне, что по арене цирка скачет наездница, резко останавливается – и цветы, которые она держит в руках, летят в публику... Я понял, что в системе координат, где ядро покоится после столкновения, проще описать состояние вылетающих электронов» [3, 23]. Это самонаблюдение позволило Мигдалу сделать вывод, что человеческое сознание состоит как бы из двух этажей; «на верхнем этаже» рождаются слова, понятия, на «нижнем» – образы [4, 23].

Известно огромное количество случаев, рассказанных самими учеными, которые ярко демонстрируют огромную роль, которую играют в развитии теоретических представлений возникающие в мозгу без всякой сознательной воли образы, обычно далекие и от эмпирических данных и от теорий, становления которых они дают толчок. Химик Кекуле видит во сне (опять таки во сне) что атомы углерода, взявшись за руки, вводят вокруг него хоровод, извиваются и вертятся, как змеи. В один из моментов сна одна из змей ухватила свой собственный хвост. Проснувшись, Кекуле записывает формулу бензольного кольца (что имела определенное значение для создания им структурной химии).

Каждый ученый может вспомнить при желании несколько известных ему примеров подобного рода из своей практики. Может создаться впечатление, аналогичные примеры свойственны в большей степени математике и наукам физико-химического цикла, теоретический уровень которых достаточно высок. На самом деле в этих дисциплинах подобные примеры особенно ярки, поэтому что заметные переход, граница между образом и последующей теорией, которая (теория) в своем развитом виде мало похожа на исходный образ.

Однако в биологии, слабо формализованных науках, в которых теоретический уровень еще недостаточно развит, роль образа велика. Так например, в таких традиционных разделах биологии, как систематика, одно из основных понятий – вид растений и животных – формируется на основе преимущественно интуитивных представлений об образе вида, который не сводится к сумме эмпирически определенных признаков. И в современных разделах биологии, например, в генетике, создание наглядных играет весьма существенную роль [4].

Обобщив подобные высказывания, по-видимому, имеет смысл согласиться с выражением. Лазарева, что, «в момент нахождения решения в нашем сознании появляется образ» [5, 77]. Характеризую специфику познавательного образа в его отличии от эмпирических данных и теоретических конструкций Ф.В Лазарев отмечает что, «образ возникает а нашем сознании мгновенно как которая целостность» [5, 77]. В другом месте он отмечает, что «Акт постижения новой истины есть схватывание, видение некой сложной структуры, системы связей и не выступает в форме абстрактных понятий» [5, 77] (значить, образ не сводим и к теории). «Возникший образ есть то звено, которое неожиданно позволяет объединить поисковую структуры в одно целое, озоря её всю новым светом» [5,78]. Или иначе выражаясь является промежуточным от эмпирии к теории. Далее Ф.В. Лазарев утверждает: «Таким образом, модель имеет смысл не само по себе, а как элемент сложной перцептуально понятийной системы» [5, 78]. Значение наглядно образного уровня именно и определяется в данном случае его промежуточном характером в системе познания – вывод автора справедливый. Отметим: автор имеет в виду именно образную модель, а не отождествляет модель, которая может быть и эмпирической и теоретической, с образом.

Характеризуя роль образа, психолог А.В. Брушлинский пишет: «Наглядные элементы в мышлении – это, как известно, более или менее генерализованное содержание

восприятий, обобщение образные представления и особые схемы (план, замысел и т.д.), которые как бы предвосхищают словесно еще не развернутые системы мыслей» [6, 345].

Трактуя фантазию как особый род представлений, во всем богатстве их наглядно-чувственного и вместе с тем обобщенного, как бы схематизированного содержания, в их динамике и взаимосвязи с восприятиями, с мышлением, с эмоциями и. т. д., Брушлинский полагает, что именно через представления (как они характеризованы выше) осуществляется непрерывный переход друг в друга восприятия и абстрактного мышления [6, 346].

Интереснее обоснование необходимости образов в научном познании выдвинуто Б. А. Амановым. Отталкиваясь от утверждения И.С. Библера, что «процесс развития понятий может и должен быть понять... как коренное преобразование предмета познания и поэтому новое знание – это отнюдь не новое знание о старом предмете, но это, прежде всего, новый предмет знания (т. е. в контексте теории новый идеализированный предмет) [7, 218], и справедливо отмечая, что «в определение предмета, сохраняющего в мышлении свою специфическую целостность, входит... не только совокупность его признаков на стороне предикатов, но и схема его построение на стороне старого подлежащего [8, 95], Аманов переходит к утверждению, что в определение понятия предмета «входит, стало быть, образный элемент содержания мысли, что должно свидетельствовать так же о том, что такое определение не является всецело дискурсивным и по своей логической структуре [8, 96].

В подтверждение своей мысли Аманов разъясняет, что «эмпирические факты, предположим, полученные Э. Резерфордом в его известных экспериментах с рассеянием альфа-частиц, невозможно обобщить так, чтобы путем этого обобщения можно было получить планетарную модель атома. Об этом Резерфорд мог только догадываться. При этом экспериментальные факты являются здесь скорее не посылками, а условиями загадки, которую индуктивными средствами решить невозможно, а других средств у исследователя нет. Поэтому ему не остается ничего другого, как «придумать» предмет теоретического понятия до возникновения самого этого понятия, причём со временем оказывается, что таких «придуманных» предметов может быть несколько; модель атома Дж. Томсона, Э. Резерфорда, Н. Бора, Лун де Бройля и др.» [8, 93-94].

В результате анализа Аманов приходит к выводу, что образная форма мышления «условием мыслительности предмета нового теоретического понятия в процессе его становления» [8, 91] и этим определяется место или логическая функция данной формы мышления в процессе научного творчества, функция «своеобразного» вывода теоретического понятия из эмпирических фактов, но не путем их индуктивного обобщения, а путем формирования соответствующего им предмета теоретического понятия по его схеме (без самого этого понятия), в чем и состоят, видимо, тайны интуиции [9, 99].

Подобные направления мысли имеет под собой солидную философскую базу. Еще Кант в «Критике способности суждения» полагал, что сконструировать понятия – значить сознать для него соответствующее наглядное представление.

Постепенно с прогрессом наука становилась все более ясной значимость теоретического уровня познания. Попытки неопозитивистов свести этот уровень к эмпирическому, что подтверждало бы традиционные представления о науке, оказалась безуспешными, и это предопределило крах и этих представлений и самого неопозитивизма. Несводимость теоретического уровня к эмпирическому поставила, в свою очередь новую проблему; как может теория, не вытекая непосредственно из эмпирии

все же, верно отражать действительность. Анализ этой проблемы потребовал интенсивного изучения специфики самого теоретического уровня, которое показало, что в теории неизбежно присутствуют элементы, определяемые ценностными установками эпохи, личностными позициями ученого, т.е. элементы, культурно и личностно обусловленные. Выявление специфики теоретического уровня познания осложнило вопрос о возможностях и путях перехода от эмпирического уровня познания к теоретическому. Его решению в плане выявления знания образов в научном познании способствовало следующее обстоятельство.

В XX веке теоретические представления в физике настолько усложнились, что терялась их наглядность. Сами ученые не могли наглядно представить то, что выходило из под пера теоретика. Человек перестал себя уютно чувствовать в создаваемой учениями теоретический Вселенной. Для простого обывателя следствием было некоторое его отчуждение от науки (он стал еще более преклоняться перед ней, как преклоняются перед необычным). В методологии науки подобная ситуация породила дискуссию о роли наглядных образов, наглядных моделей в развитии научного знания.

Насколько последние оправданы в научном исследовании и насколько способны адекватно отразить теоретические представления физических процессах? В связи с этим в литературе имеются два противоположных мнения. Нам важно подчеркнуть здесь, что сами по себе противоположные мнения выступают дискуссией о роли образа в научном познании. Отметим, что роль образа не в становление нового знания непосредственно, а скорее в интерпретации уже полученного знания. Ученые некоторые полагали, что на современном этапе развития физики необходим отказ от наглядности [В. Гейзенберг, К. Вейцеккер, Ф. Франк и др.], рассматривали наглядные представления как присущие либо эмпирическому, либо теоретическому уровню познания (особенно последнему) и, приходя к выводу, что на теоретическом уровне наглядный образ не функционирует с достаточной для этого уровня адекватностью, отрицали само наглядность.

Однако, если наглядные образы воспринимать как относящиеся к особому уровню познания, то значение их для неклассической физики будет очевидным, о чем писал М. Планк: «образы-представления и соответствующие им наглядные созерцания неизбежны в физическом исследовании, и уже бесчисленное множество раз давали ключ к открытию новых путей познания, хотя с этим образом нужно обращаться с большой осторожностью» [9, 252-253]. (мысль М. Планка цит. по Штоффу).

Дискуссия о наглядности в неклассической физике оказалась плодотворной в плане привлечения интереса к роли образа в научном познании, и в то же время она может служить подтверждением тому выводу, что образ и теория принадлежат к разным уровням познания, и образ несводим к теории так же, как несводим и к эмпирии, поскольку (как и теория) не вытекает из набора эмпирических данных. Результатом эти точек зрения о наглядности может быть, с ни той точки зрения, а, скорее, разведение образа и теории на разные уровни, так как именно их смешивание ответственно за ожесточенность, с которой велись споры по поводу того, является ли наглядность возможно необходимой для естественнонаучного познания.

В заключение отметим, что в переходе от эмпирического к теоретическому уровню научного познания, в частности, при выдвижении, важнейшая роль принадлежит наглядно-образному уровню познания. Значение этого уровня возрастает в научном поиске при решении сложных и комплексных проблем, требующих синтеза естественнонаучных и гуманитарных подходов, науки и искусства, а так же в исследовании сложных и высокоорганизованных систем типа «человек-природная среда».

ЛИТЕРАТУРА

1. Швырев В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М.: 1978. с 20-21.
2. Яромеец В.И. О специфике проявления гносеологического образа в теоретическом познании. Проблемы философии. Выпуск 59. Человек – природа – общество. Киев, 1993, с119-124.
3. Мигдал А.Б. как рождаются физические теории. М, 1994, с.23;
4. Уотсон Дж. Двойная спираль. М.: 1969. (Сообщение о раскрытии структуры ДНК) // Кендрию Дж. Нить жизни. М.: 1968.
5. Лазарев Ф.В. О природе познавательного образа в контакте открытия. // Проблемы философии. Выпуск 44. Киев: 1988, с.77, 78.
6. Брушлинский А.В. Воображение и творчество (трудности в трактовке воображения) научное творчество, М.: 1969, с 345.,346.
7. Библер В.С. Творческое мышление как предмет логики (проблемы и перспективы) научное творчество. М.: 1978, с.218.
8. Аманов Б.А. О месте образного мышления в научном творчестве. Проблемы философии. М.: выпуск 44, 1982, с.95, 93-94,99.
9. Штофф В.А. Моделирование и философия. М.: 1969, с.252-253,286.
10. Александров А.Д. Проблемы науки и позиция ученого. М.: наука, 1988, с.510.
11. Анри Пуанкаре. О науке. М.: Наука, 1990, с. 736.
12. Рузавин Г.И. Концепции современного естествознания. М.: Юнити, 2007, с.287.

О ЗНАЧЕНИИ НАГЛЯДНЫХ ОБРАЗОВ В НАУЧНОМ ПОИСКЕ

Эфендиев Фикрат, Исламов, Исламов

АННОТАЦИЯ

Обычно выделяют два уровня научного познания – эмпирический и теоретический. При этом остается невыясненным, как же осуществляется переход от чувственного опыта, эксперимента к созданию теоретической конструкции. Неопозитивизм, резко обозначивший противоположность эмпирического и теоретического, не смог, несмотря на огромное усилия прояснить этот переход, решить поставленную задачу, во многом, быть может, потому что ориентировался на сведения теоретического к эмпирического. Значение этого факта возрастает в научном поиске при решении сложных и комплексных проблем, требующих синтеза естественнонаучных и гуманитарных подходов, науки и искусства, а также в исследовании сложных и высокоорганизованных систем типа «человек – природная среда». В данной статье и анализируется методологическое значение указанного факта.

ELMI TƏDQIQATDA VİZUAL GÖRÜNTÜLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Əfəndiyev Fikrət, İslam İslamov

XÜLASƏ

Ümumiyyətlə məqalədə, elmi biliklərin iki səviyyəsi ayrılır - empirik və nəzəri. Eyni zamanda, hissi təcrübənin, nəzəri təcrübəyə keçilməsinin konstruksiyasının aydınlaşdırılması qaranlıq olaraq qalır. Empirik və nəzəri müxalifəti kəskin şəkildə əks etdirən neopozitivizm, bu keçidi aydınlaşdırmaq, problemi həll etmək üçün çox şey göstərməsinə baxmayaraq, bəlkə də, nəzəri cəhətdən təcrübə olaraq azaldılmasını rəhbər tuturdu. Bu həqiqətin əhəmiyyəti elmi tədqiqatlarda təbiətşünaslıq və humanitar yanaşmaların, elm və sənətin sintezini tələb edən mürəkkəb və mürəkkəb problemlərin həllində, eləcə də "insan - təbii mühit" tipli mürəkkəb və yüksək dərəcədə mütəşəkkil sistemlərin öyrənilməsində artır. Bu məqalədə bu həqiqətin metodoloji əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

ON THE IMPORTANCE OF VISUAL IMAGES IN SCIENTIFIC RESEARCH

Efendiev Fikrat, Islam Islamov

SUMMARY

I usually distinguish two levels of scientific knowledge - empirical and theoretical. At the same time, it remains unclear how the transition from sensory experience, experiment to the creation of a theoretical structure is carried out. Neopositivism, which sharply outlined the opposition of the empirical and the theoretical, could not, despite enormous efforts to clarify this transition, to solve the problem, in many ways, perhaps, therefore, it was guided by the reduction of the theoretical to the empirical. The significance of this fact increases in scientific research in solving complex and complex problems requiring the synthesis of natural science and humanitarian approaches, science and art, as well as in the study of complex and highly organized systems of the "man - natural environment" type. This article analyzes the methodological significance of this fact.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI AZƏRBAYCAN SOSIALİST RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ

Fərəh Əzizova Fariz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ferehazizova6971@gmail.com

Açar sözlər: Dövlətçilik siyasəti, Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Sovetləşdirmə siyasəti, Materialistlər klubu, Marksizm-leninizm klassikləri, Marksist-leninçi ideologiya, Proletar beynəlmiləçiliyi, Ümumxalq sosialist dövləti, Vahid sovet xalqı

Ключевые слова: Политика государственности, Центральный Комитет Коммунистической партии, Политика советизации, Материалистический клуб, Классики марксизма-ленинизма, марксистско-ленинская идеология, пролетарский интернационализм, национал-социалистическое государство, Объединенные советские люди.

Keywords: Statehood Policy, Central Committee of the Communist Party, Sovietization Policy, Materialist Club, Classics of Marxism-Leninism, Marxist-Leninist Ideology, Proletarian Internationalism, National Socialist State, United Soviet People

Azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşdıqdan sonra bir əsr sürən təbəddülatlı, lakin mənsub olduğu xalqın iradəsini ifadə etdiyindən ardıcıl, davamlı bir təkamül yolu keçmişdir ki, onun - azərbaycançılıq ideologiyasının təkamül tarixinin, fikrimizcə, aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

1) XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən həmin əsrin 30- cu illərinin sonlarına qədər, 2) XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından həmin əsrin 70- ci illərinin əvvəllərinə qədər, 3) XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən həmin əsrin 80- ci illərinin sonlarına qədər, 4) XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından XXI əsrin 10- cu illərinin əvvəllərinə qədər, 5) XXI əsrin 10-cu illərindən sonar [1.s, 22].

Azərbaycançılıq ideologiyası 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə ölkədə dövlət səviyyəsində yüksəliş dövrünü başa vurdu, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması isə əsl mənada ciddi sınaqlar qarşısında qaldı. Rusiya hökumətindən asılı olan Azərbaycan SSR hökuməti 1920-1922-ci illərdə formal da olsa, müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildiyindən və həmin dövrdə hökumətə Azərbaycan xalqının vətənpərvər şəxsiyyətlərindən Nəriman Nərimanov başçılıq etdiyindən milli-mənəvi dəyərlərimizdən, onların qorunub-saxlanmasının vacibliyindən, dövlət səviyyəsində az da olsa, danışmaq mümkün idi. Lakin 1922-ci ilin sonunda Azərbaycan ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil edildikdən sonra azərbaycançılıq, soykökə sədaqət, milli-mənəvi dəyərlər kimi mövzularda hər hansı bir söhbətin aparılması dərhal şovinist millətçilik kimi damğalanır və təqib olunurdu [4.s.77].

XX əsrin 20-ci illərində Nəriman Nərimanovun azərbaycançılıq ideyası və milli dövlətçilik uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edərkən deyə bilərik ki, N.Nərimanov Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafına, din problemlərinə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu, milli ziyalılara və təhsilə önəm verilməsinə milli dövlətçiliyin tərkib hissəsi kimi baxmış, ona xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycan adət-ənənələrinin qoruyucusu, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən başlıca şəxs olmuşdur. O, bu sahələrdə müvafiq sənədlər imzalamış və fəaliyyət göstərmişdir. N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənlərinin və bir sıra məhdud düşüncəli Azərbaycan bolşeviklərinin qəzəbinə tuş gəlmiş və onun əleyhinə geniş kampaniyaya başlamışlar.

Azərbaycanlı tələbələr Rusiyanın bir çox universitetlərinə oxumağa göndərilmiş, Avropada oxuyanlara xüsusi qayğı göstərilmişdir. Azərbaycan ali məktəblərində azərbaycanlı müəllimlər çalışmadığından, o zamanın ən görkəmli alimləri, o sıradan da, Bəkir Çobanzadə dövlət olunmuşdur. Azərbaycan kitabxanaları dünyanın ən dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin məktəblərdə tədrisi, Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılması, ümumi məcburi ibtidai təhsil və texniki peşə təhsili və s. haqqında dekretlər qəbul olunmuşdur. Bakıda Şərqi xalqlarının, Azərbaycan müəllimlərinin, qadınlarının, maarif və mədəniyyət işçilərinin qurultayları keçirilmişdir.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan dilinə qayğı başlıca yer tutmuşdur. Azərbaycan dili N.Nərimanovun fərmanı ilə dövlət dili statusu almış, bütün idarələrdə kargüzarlığın rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam verilmiş, İnkilab Komitəsinin xüsusi qərarı ilə məktəblərdə "Ana dili"nin tədris olunması qərara alınmışdır. Azərbaycan dilində savadlı məmurlar hazırlamaq üçün xüsusi dərnlər təşkil edilmişdir. 1922-ci ilin yanvar ayında dövlət idarələrində məmurların ixtisarı haqqında qərar qəbul olunmuş, ixtisar aparılarkən, N.Nərimanov Azərbaycan dilini bilənlərə qayğı göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Amma bu işi həyata keçirmək yolunda xeyli maneələr olmuşdur.

N.Nərimanovun dövlətçilik siyasətində milli ziyalı amili xüsusi yer tutmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycançılıq ideyalarına təsir edən mənfi amillər haqqında professor Musa Qasımov yazır: "20-30-cu illərdə Azərbaycanda yeridilən sovetləşdirmə siyasəti mahiyyətinə görə ruslaşdırma, milli qüvvələrin məhv edilməsi, vətəndən didərgin salınması məqsədini güdürdü. Xüsusən, Bakı şəhəri başqa xalqların nümayəndələrinin köçürülməsi nəticəsində milli simasını itirirdi. Hələ I Pyotrun Xəzərsahili ərazilərə işğalçı yürüşləri dövründən başlayaraq, təlqin edilən "Bakı və Azərbaycan" fikrini sovet hökuməti də müxtəlif metodlarla həyata keçirirdi. Gənc sovet dövlətinin müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbii paytaxtı olan Bakını 1918-20-ci illərdə ayıraraq Rusiyaya birləşdirmək niyyəti 1920-ci ilin aprelində baş verən işğaldan sonra da qalırdı. Hətta 20-ci illərin əvvəllərində Bakının Azərbaycandan alınıb Rusiyaya birləşdirilməsinə dair Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin məxfi qərarı da qəbul edilmişdi. Bakı şəhərinin büdcəsi bütün Azərbaycanın büdcəsindən çox idi. RK(b)P-nin 1921-ci ildə keçirilən X qurultayında etdiyi məruzəsində Stalin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf baxımından Bakının Azərbaycandan fərqli olduğunu bildirmişdi. Şəhəri Azərbaycandan ayıraraq Rusiyaya birləşdirməklə respublikanı "başsız bədənə" çevirmək niyyətləri 20-30, hətta Xruşşov dövründə də davam etdirilmişdi. Bakının milli simasını bərpa etmək problemə çevrilmişdi [5.s55].

Həmin dövr Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ruslaşdırılması siyasəti kimi yadda qalmışdır. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə marksist-leninçi fəlsəfənin təbliğinə başlanıldı. Bu sahədə əsasən partiya və dövlət xadimləri N.Nərimanov, Q.Musabəyov, Ə.H.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, S.Ağamalıoğlu, R.Axundov və başqaları fəaliyyət göstərirdilər, çünki ixtisaslı kadr çatışmazlığı vardı. Buna görə də kommunist partiyası marksizm nəzəriyyəsi, o cümlədən marksist-leninçi fəlsəfə üzrə kadr hazırlığına da xüsusi diqqət yetirirdi. Məs., 1921-ci ilin sonlarında Bakıda 10 aylıq təhsil müddəti ilə partiya-sovet məktəbi yaradılmışdı. Onun nəzdində marksist-leninçi fəlsəfə üzrə mühazirəçilər hazırlamaq üçün qrup yaradılmışdı. Bundan başqa Moskva və Tiflisdəki Kommunistlər Universitetinə onlarca gənc göndərilmişdi.

Rusiyadan bir çox mütəxəssislər - Makovelski, Komarovski, Qulyayev, Çiçikalov və b. Azərbaycana ezam olunmuşdular və onlar 20-30-cu illərdə və sonrakı dövrlərdə fəlsəfəçi kadrlar hazırlanmasında əhəmiyyətli fəaliyyət göstərdilər. 1923-cü ilin dekabrında Bakıda Materialistlər klubu yaradıldı. Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz partiya və dövlət xadimləri klubun işində fəal iştirak edirdilər. Klub materialist fəlsəfənin təbliğində böyük rol oynadı. Klub üzvləri əhalinin

müxtəlif qrupları arasında təbliğat işi aparırdılar. Klub üzvlərinin təşəbbüsü ilə 1924-cü ildə M.F.Axundovun Kəmalüddövlə məktubları əsəri ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində nəşr edildi.[5.s.8] Əsərdən materializmin və ateizmin təbliğində geniş istifadə olundu. 20-30-cu illərdə marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilməsinə də önəm verilirdi. 1920-26-cı illərdə Leninin 26 əsəri, Marks və Engelsin isə 5 əsəri tərcümə edilərək nəşr olunmuşdu. Tərcümə işində 1921-ci ilin dekabrında yaradılmış Partiya tarixi İnstitutu böyük rol oynadı. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi işi ilə R.Axundov, M.Şahbazov, M.Məmmədov və d. məşğul olurdular. Ümumiyyətlə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən fəlsəfi düşüncənin marksizm-leninizm qəlibinə salınması milli fəlsəfənin inkişafına olumsuz təsir göstərdi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda marksist-leninçi ideologiyanın hakimliyi yalnız sosialist ruhlu fəlsəfənin mövcudluğunu şərtləndirirdi və bu fəlsəfə dayanıqsız olan rejimin ideoloji təbliğat maşınına xidmətdən başqa bir iş görmürdü [5.s.9].

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, istiqlal uğrunda mübarizə aparan qüvvələr, milli ziyalılar həmin illərdə repressiya olunaraq, məhv edilsələr də, sovet hakimiyyətinin heç də bütün tədbirləri anti-Azərbaycan mahiyyəti daşıyırdı və ziyanlı deyildi. Mədəni inqilab illərində Azərbaycan xalqının bir çox milli-mənəvi və mədəni sərvətləri qəddarlıqla məhv edilsə də, savadsızlığın ləğvi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, məktəblərin, mədəni-maarif müəssisələrinin, ali və orta ixtisas təhsili ocaqlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması, nəhəng tikinti-quruculuq işlərinin aparılması böyük tarixi hadisələr idi. Həmin illərdə milli ziyalıların ölkədə aparılan kütləvi repressiyalar nəticəsində məhv edilməsinə təsir edən çoxlu amillərdən biri, heç şübhəsiz, Azərbaycan rəhbərliyi daxilində təbii yekdilliyin, səmimi birliyin olmaması, ayrı-ayrı şəxslərin arasında hökm sürən intriqalar, vəzifə hərisliyi idi. Bununla belə, 30-cu illərin qanlı repressiyaları istiqlal fikrini tamamilə məhv edə bilmədi. O, xalqın amansızcasına məhv edilməyə yönəldilmiş milli adət-ənənələrində və ruhunda yaşayırdı.

Totalitar kommunist rejimi dövründə Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslər, ayrı-ayrı istisnalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, 70-ci illərə qədər respublikada milli mənlilik şüurunun dirçəldilməsi, azərbaycançılığa və soykökə qayıdış məsələlərində Moskvanın göstərişlərinə dönmədən əməl edərək, bu işə sərt maneələr yaratmış, özlərinin "proletar beynəlmiləçiliyi" prinsiplərinə sədaqətini sübut etmək üçün lazım olduğundan da çox canfəşanlıq göstərmiş, antimilli mövqe tutmuşdular. Onların düşünmədən və bəzən məcburən atdıqları uğursuz addımlar milli ruhda tərbiyə işini daha da çətinləşdirmiş, bəzən də mərkəzin yerli-yersiz hücumları üçün respublikamızı hədəf seçməsinə bir növ əlverişli zəmin yaratmışdı. Yalnız Stalinin ölümündən sonrakı dövrdə, xüsusən də 1969-cu ildə Heydər Əliyevin respublikaya rəhbər təyin edilməsindən sonra Azərbaycan xalqının, ictimai fikrinin mövcudiyyətinin, bütövlükdə cəmiyyət həyatının ideya-konseptual prinsiplərində yenidən yavaş-yavaş milli-mənəvi dəyərlərin dirçəlişi başlanmışdır. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən səmərəli göstəricilərindən biri respublikada azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun yüksəlişi, milli özünüdərkini keçmişin buxovlarından azad olması, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi, real siyasi amilə çevrilməsi hesab oluna bilər, indi təkcə respublikamızda deyil, həm də dünyanın digər ölkələrində Azərbaycanın intibahı dövrü kimi dəyərləndirilən 70-80-ci illərin xalqımız üçün böyük inkişaf epoxası olması faktı təsdiqlənmişdir, insanların qəlbində, düşüncələrində illərlə yığılıb qalmış milli ideyanın-azadlıq, müstəqillik, suveren Azərbaycan dövləti ideyalarının canlanmasına, gələcəkdə qüdrətli milli azadlıq hərəkatının ideya-mənəvi əsası və hərəkatverici

özəyi dərəcəsinə yüksəlməsinə də məhz o illərdəki mühit, inkişaf və düşüncə tərzii əsaslı zəmin yaratmışdır.

80-ci illərin sonlarından başlamış istiqlal hərəkətinin genişlənməsinə aparan çətin, ziddiyyətli tarixi yolun mühüm və başlıca mərhələlərindən biri, şübhəsiz milli özünüdərk proseslərinin dönüş nöqtəsini qoymuş 70-80-ci illər intibahı idi. Bu illərdə ümumi milli yüksəlişə nail olunmuş və bunun da sayəsində xalqın mübarizlik ruhunun formalaşması daha da qabarıq şəkil almışdı.

Respublikada güclü təhsil sistemi formalaşmış, Azərbaycanın zəngin intellektual potensialı yaranmış, xalqın kütləvi maariflənməsinə nail olunmuş, savadsızlıq biryolluq ləğv edilmişdir. Bu mərhələdə, xüsusən 70-ci illərdə sözün həqiqi mənasında Azərbaycan milli düşüncə, milli ruh məktəbi yaradılmışdır. Doğma Azərbaycan dilində gənclərə mükəmməl təhsil verən orta və ali məktəb, güclü intellektual potensial formalaşmışdır. Bu, XX əsrin sonlarında milli müstəqilliyə aparan yolda xalqımızın əldə etdiyi ən böyük tarixi nailiyyətlərdən biridir.

Doğma dilin milli psixologiya və şüurun təkamülü prosesində həlledici rolundan yuxarıda bəhs etmişdik. Azərbaycanın rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyev dilimizin keşməkeşli taleyinə yaxından bələd idi. Hələ XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai ilk dəfə ana dilimizi Səfəvilər dövlətinin rəsmi dili səviyyəsinə qaldıraraq dövlətlərarası yazışmaların tam hüquqlu subyektinə çevirmiş, Avropa ölkələrində tanıtmışdı. Daha sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili öz doğma arealında ikinci dəfə rəsmi status almışdı. Sovetlər İttifaqında ideoloji rəhbərlik özünün ali vəzifəsini millətlərin aradan götürülərək, "ümumxalq sosialist dövlətinin" və "vahid sovet xalqının" yaranmasından ibarət görürdü. Odur ki, milli dillərin tətbiq arenası get-gedə məhdudlaşdırılır, məqsədyönlü şəkildə ixtisara uğradılırdı. Reallıq elə fdi ki, müttəfiq respublikalar öz Konstitusiyalarının hər bir yeni redaksiyasını qəbul edərkən respublikanın milli dili ilə ittifaqın rəsmi dili arasında seçim qarşısında qoyulurdular. Bu, bir növ, respublika başçıları üçün marksizm-leninizm ideallarına sədaqət testini xatırladan bir ritual idi.

Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili haqda maddə ümumiyyətlə olmamışdı. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 37-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu haqqında bir maddə əlavə olunur. Lakin o zamankı rəhbərliyin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməməsi, hadisələri vaxtından qabaq sürətləndirmək cəhdi bu nəcib başlanğıcı uğursuzluğa düşür etmişdi. Nəhayət, mərkəzi hakimiyyətin bütün maneələrinə baxmayaraq, məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ana dilimiz tədricən həqiqi dövlət dili statusu almış və bu tarixi akt Azərbaycan SSRİ-nin 1978-ci il Konstitusiyası ilə hüquqi təsbitini tapmışdı. Bu, həmin dövr üçün azərbaycançılığın əsl təntənəsi sayıla bilər.

Beləliklə, saysız-hesabsız ziddiyyətlərlə əlamətdar olmuş sovet hakimiyyəti dövrünün sonlarına doğru azərbaycançılıq ideologiyasının yenidən (təəssüf ki, yalnız etnomədəni istiqamətdə) dirçəlməsi müşahidə edilməyə başlayırdı. Bu, əlbəttə ki, daha çox 70 illik müstəmləkə şəraitində kütləvi yaddaşdan sıxışdırılmış bilik və informasiyaların bərpası məcrasında gedirdi. Azərbaycanşünaslığa aidiyyəti olan tarixi, linqvistik, ədəbi-nəzəri, etnoqrafik elmi araşdırmalar güclənir, Ziya Bünyadov, Fəridə Məmmədova, Yaqub Mahmudov, Yusif Yusifov, Tofiq Hacıyev, Aydın Məmmədov, Mirəli Seyidov, Firudin Cəlilov və başqalarının əsərlərində şumer, akkad, elam kimi ölü dillərin arsenalında, dünya mifoloji fikrinin təzahürlərində türk izlərini tapmaq istiqamətində apardıqları tədqiqatlarda get-gedə sırf elmi-nəzəri kontekstlər azərbaycançılıq faktına çevrilir, milli idraki əhəmiyyət daşıyırdı. 80-ci illərin sonlarına doğru erməni separatçılıq hərəkətinin yeni yüksəlişi Azərbaycan milli şüurunun inkişafında əsl dönüş nöqtəsinin başlanğıcının qoyulmasına səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Nizami. "Azərbaycanşünaslığa giriş", Bakı, AzAtaM, 2013, səh 352
2. Qarayev Yaşar. "Milli "mən" şüuru və etnik yaddaş-azərbaycançılıq" //"Azərbaycan" qəzeti, 14-16 fevral, 2002,
3. Mehdiyev Ramiz "Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi", Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 276 səh
4. Vəliyeva Sona. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair - Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002 - 140 səh.
5. Геюшев З.Б. Философская мысль в Советском Азербайджане. Краткий очерк. Баку: ЭЛМ, 1979, s.7-31; s.31-52; 54-133.

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI AZƏRBAYCAN SOSIALİST RESPUBLİKASI DÖVRÜNDƏ

Əzizova Fərəh

XÜLASƏ

Azərbaycançılıq ideologiyası 1920-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi ilə ölkədə dövlət səviyyəsində yüksəliş dövrünü başa vurdu, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması isə əsl mənada ciddi sınaqlar qarşısında qaldı. Azərbaycançılıq, soykökə sədaqət, milli-mənəvi dəyərlər kimi mövzularda hər hansı bir söhbətin aparılması dərhal şovinst millətçilik kimi damğalanır və təqib olunurdu.

20-30-cu illər repressiyaları qurbanlarının əksəriyyəti məhz elə milli ruhunu, dəyərlərini qoruyub saxlamış adamlar olmuşlar. Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasəti nəticəsində sovet hakimiyyəti dövrünün sonlarına doğru azərbaycançılıq ideologiyasının yenidən dirçəlməsi müşahidə edilməyə başlayırdı.

ИДЕЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Азизова Фарах

АННОТАЦИЯ

Идеология азербайджанства завершила период роста на государственном уровне в стране с провозглашением Советской власти в Азербайджане в начале 1920-х годов, и защита национальных и нравственных ценностей столкнулась с серьезными проблемами в истинном смысле этого слова. Любой разговор на такие темы, как азербайджанство, племенная верность, национальные и моральные ценности немедленно заклеямили и преследовали как шовинистический национализм.

Большинство жертв репрессий 1920-1930-х гг. Составили люди, сохранившие свой национальный дух и ценности. В результате государственной политики Гейдара Алиева к концу советского периода стало наблюдаться возрождение азербайджанской идеологии.

THE IDEA OF AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN SOCIALIST REPUBLIC

Farah Azizova

SUMMURY

The ideology of Azerbaijanism ended the period of growth at the state level in the country with the proclamation of Soviet power in Azerbaijan in the early 1920s, and the protection of national and moral values was faced with serious challenges. Any conversation on topics such as Azerbaijanism, tribal loyalty, national and moral values was immediately branded and persecuted as chauvinist nationalism.

Most of the victims of the repressions of the 1920s and 1930s were people who preserved their national spirit and values. As a result of Heydar Aliyev's state policy, towards the end of the Soviet period, the revival of the Azerbaijani ideology began to be observed.

FƏLSƏFƏDƏ MƏNA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Zülfüqarlı Azad Səxavət oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
azadzlf@gmail.com

Açar sözlər: Məna, verifikasiya, falsifikasiya, realizm, pozitivizm, subyekt, obyekt

Ключевые слова: Смысл, проверка, фальсификация, реализм, позитивизм, субъект, объект

Key words: Meaning, verification, falsification, realism, positivism, subject, object

Subyektivizm. Fəlsəfi terminologiyada subyekt termini iki mənada istifadə olunur. Bunlardan biri dil fəlsəfəsi və dilçilikdə tez-tez istifadə olunan cümlənin sintaktik bir vahididir. Ancaq xüsusilə epistemologiya və zəhin fəlsəfəsi sahələrində bu terminin fərqli bir mənası var. Bu mənası fəlsəfə tarixində çox xüsusi bir yer tutan subyekt / obyekt differensiyasına əsaslanır. Misal olaraq epistemologiyanın klassik yanaşmasına görə bilmə prosesinin baş tutması üçün bir bilən və bir bilinən olmalıdır. Beləliklə bu prosesdəki bilən varlığa “subyekt”, bilinən varlığa isə “obyekt” deyilir. Fərqli nəzəriyyələrdə subyekt və obyekt arasında olan bu fərqlilik başqa formalarda verilir, hətta bəzi modern yanaşmalarda isə bu iki fərqli qütbü tamamilə inkar edən fikirlər mövcuddur. Burada vurğulayacağımız məsələ subyektivizm yanaşmasının adında olan “subyekt” adı və bu sözdən düzələn “subyektiv” sifəti, epistemologiya və zəhin fəlsəfəsindəki bu mühüm differensiasiyaya əsaslanmasıdır. Bir çox yanaşmaya görə subyekt və zəhin eyni şeydir. Hər bir normal insanın düşüncələrinin formalaşdığı yer buradır. Zehnimizlə düşünür, təsəvvür edir və marqlanırıq. Zehnimizin ən vacib xüsusiyyətlərindən bir də anlamaqdır. Subyekt və obyekt differensiasiyasını burada qeyd etsək qavramanın baş tutması üçün qavrayan bir subyekt və qavranılan bir obyekt olmalıdır. Qavrama xüsusiyyətinin bir çox fərqli obyektə ola bilər ; bir insanı qavramaq, elmi bir nəzəriyyəni qavramaq, bir sənət əsərini qavramaq kimi fərqli qavrama tipləri var. Bunlar arasında dil fəlsəfəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik bir qavrama tipi var. Bu bir sözün mənasını qavrama tipidir. Burada bir sözü qavrayan bir subyekt, yəni bir zehindir. Qavranılan əşya bir sözün mənasıdır. Subyektivizm təliminə görə bir sözün mənası dediyimiz şey subyektin zehində olmalıdır. Yəni insanların zehindən kənarda mənalara olduğu bir dünya yoxdur. Buna görə də “məna” dediyimiz şeylər subyektivdir.

Bu yanaşmanı nəzəriyyə olaraq təfərrüatı ilə müdafiə edən ilk filosof ConLokk olmuşdur. Lokk bir sözün mənasının subyektin zehində olan bir idea olduğunu qeyd edir. Bu zaman insan zehində baş verən proseslər insandan insana fərqləndiyinə görə, bir sözün mənası da insandan insana, hətta eyni insanın fərqli zamanlardakı psixi vəziyyətinə görə dəyişə bilər. Bəs, sözlərin mənalarını ideya formasında beynimizdə eyniləşdirdiyimiz zaman bir-birimizlə ünsiyyət qurmağımızı necə əsaslandıracağıq? İki nəfərin bir-birinə informasiya ötürməsi üçün sözlərə eyni mənalara yükləmələri lazımdır, amma “məna” dediyimiz şey subyektiv bir psixi prosesdirsə, iki nəfərin bir eyni sözdən eyni mənanı başa düşmələri üçün ikisində də eyni psixi vəziyyət olmalıdır. Bu tip problemlərlə gündəlik olaraq tez-tez rastlaşırıq. İki sevgili gəncin sevginin nə olduğu barədə razılığa gələ bilmədiyi vaxt, bir-birinə “sənin sevgi anlayışında mənim məhəbbət anlayışım fərqlidir” tipində cümlələr qururlar. “Sevgi” sözünə fərqli mənalara yükləyib bu sözdən istifadə edərək tam mənası ilə ünsiyyət qurmaq olmaz. Biri digərinə “artıq mən səni sevmirəm” dedikdə digəri onu anlamır, hətta daha pisi yanlış anlayır. Yəni gerçək ünsiyyətin baş tutması üçün sözlərə yüklədiyimiz mənalara eyni olması lazımdır. Buna görə Lokk tam mənası ilə ünsiyyət qura bilməyimiz üçün zehnimizdə olan ideaların eyni olmasının vacibliyi qənaətinə gəlir. Bəs necə olur ki, tamamilə zehində olan subyektiv bir məna iki ayrı

insan üçün eyni mənaya gəlir. Subyektivizm yanaşmasına əsasən bunu şərh etmək çətin görünür. Ancaq bu problemin digər mənə nəzəriyyələrində də ortaya çıxdığını nəzərə alsaq bu problemin tək başına subyektivizm nəzəriyyəsinin axırına çıxdığını söyləmək doğru olmaz. Subyektivizm yanaşması 20-ci əsrdə, xüsusilə də dilçilikdə özünə bir çox tərəfdar toplamışdır. Məsələn olaraq müasir dövrdə dilçilikdə ən məşhur fikir adamlarından Noam Çomski, sözlərin mənasının sözlərdə və ya sözlərdən kənarda deyil, “beynin içində” olduğunu müdafiə edərək Lokkun subyektivizminə geri dönüş edir.

Realizm. Subyektivizm nəzəriyyəsinə qarşı çıxan ən məşhur təlim realizm yanaşmasıdır. Bu nəzəriyyənin müəllifləri sözlərin mənasının zehində yer tutan subyektiv idealar olduğu təqdirdə ünsiyyətin baş tutmayacağı qənaətindədirlər. Mənə subyektiv deyil obyektiv olmalıdır. Tarixdə bu yanaşmanın ən məşhur müdafiəçisi Qotlob Frege olmuşdur. Qısa olaraq Fregenin mənə nəzəriyyəsinə şərh edək. Fregenin mənə nəzəriyyəsində xüsusi bir yer tutan almanca “Sinn” olaraq ifadə etdiyi sözə azərbaycanca “mənə” deyə bilərik. Frege bir sözün insan zehninə yaratdığı subyektiv formaların o sözün mənası olduğu yanaşmasını qəbul etmir. “Ağac” sözünü düşündüyümüz vaxt zehnimizə bəzi forma- görüntü gəlir; bunlar subyektivdir, bir başqa insanın zehninə başqa forma canlana bilər. “Ağac” sözünün mənası ilə bu sözü eşidən zaman insanların gözünün qarşısında canlananlar eyni deyil.

Frege sözlərin mənalılarının insan zehnidən və insanın yaratdığı dillərdən müstəqil mücərrəd varlıqlar olduğunu qeyd edir. Sözlər yalnız cümlə formasında mənə qazanırlar. Bir cümlənin ortaya qoyduğu mənə isə o cümlənin hissələrinin mənasından təşkil olunur. Frege buna “düşüncə” (Gedanke) deyir. Düşüncələr subyektiv yox, mücərrəd obyektiv varlıqlardır. Frege insan düşüncəsinin bir nəsilədən başqa nəsilə və ya bir dildən başqa dilə ötürmənin və bunun sayəsində kommunikasiya qurmağımızın ancaq bu formada mümkün olacağını qeyd edir. Məsələn olaraq “Dünya kürədir.” cümləsinin mənası yüzlərlə il əvvəl başqa bir dildə bambaşqa bir cümlə ilə ifadə olunurdu. O dili danışan insanların qavradıqları mənə ilə bizim bu gün ifadə etdiyimiz cümlənin mənası eyni olmalıdır.

Cümlələrin ortaya qoyduğu bu obyektiv mənalı qavramağımız nəticəsində ortaq düşüncələrə malik oluruq. Buna əsasən düşüncə dediyimiz şey, yəni bir cümlənin mənası, onu düşünən insandan və onu ifadə edən dildən müstəqil olaraq var olan mücərrəd bir varlıqdır. Fregenin yanaşmasına görə minlərlə il öncə daha insan dilləri ortaya çıxmamışkən belə bu düşüncələr var idi. Bu zaman bu mücərrəd varlıqlar necə ortaya çıxmışdır? Planonun ideaları kimi məkan və zamandan müstəqil midir? Bu suallara Frege aydın cavab vermir. Ancaq Kantın şeylərin özünü fərqli formada “təqdim etmə şəkilləri” düşüncəsindən yararlanır. Fregenin məşhur misalına diqqət edək: Venera planeti özünü Günəş batdıqdan sonra ilk görünən göy cismi kimi olaraq təqdim etdiyi kimi, Günəş doğmadan öncə ən son parıldayan göy cismi olaraq da təqdim edir. Beləliklə biz cisimlərin özünü bu tip təqdim etmə formaları sayəsində fərqli düşünə bilərik.

Bu fərqli təqdim etmə formalarının yaratdığı mənalı sayəsində ətraf aləmin predmetlərini zehnimizdə “təmsil” etməmiş və onlar haqqında düşünməmiş mümkün olur. Fregenin realist mənə nəzəriyyəsi xüsusilə bu nəzəriyyənin elmi yanaşma ilə zidd olduğu qənaətində olan bəzi filosoflar tərəfindən tənqid olunmuşdur. Var olan hər şeyin fiziki dünyada olduğunu müdafiə edən fizikalizm adlı yanaşmanı qəbul edənlər “mənə” dediyimiz şeyin də fiziki dünyanın bir hissəsi olması gerəkdiyini qeyd edirlər; mənanın insanın yaratdığı dillər nəticəsində ortaya çıxdığı qənaətində olanlar bu tip realist yanaşmanı qəbul etmirlər.

Verifikasiya nəzəriyyəsi. Metafizikanı tamamilə inkar edən məntiqi pozitivizm məktəbinin əsas götürdüyü Verifikasiya Mənə Nəzəriyyəsi bir cümlənin mənasının o cümlənin doğruluq şərtləri daxilində olduğunu müdafiə edir. Yəni bu nəzəriyyəyə görə bir cümlənin mənasını anlamaq, o cümlənin hansı şərtlərdə doğru, hansı şərtlərdə yanlış olduğunu qavramağı tələb edir.

Bu nəzəriyyədən çıxış edərək Məntiqi Pozitivistlər, bütün klassik fəlsəfənin metafizik cümlələrinin verifikasiya və ya falsifikasiyaolmamaları səbəbilə “mənasız”, öz təbərlərincə desək “absurd” olduğunu göstərməyə çalışırlar. Bəs bir cümlənin “doğruluq şərtləri” nədir? Misal üçün bir nəfər sizə “Bu gün yağış yağacaq”. desə bu cümlənin ifadə etdiyi mənanın hansı şərtlərdə təmin olunacağını tezliklə anlayarsınız. Bu gün yağış yağarsa cümlə doğru, yağmazsa yanlış bir fikir ifadə etmiş olur.

Fiziki dünya haqqında ifadə olunan bütün empirik cümlələrin mənalı bu cür formalaşır. Beləliklə dünya haqqında mənalı bir cümlə ifadə etməsənizsə bu cümlənin hansı şərtlərdə doğru, hansı şərtlərdə yanlış olacağını da bilirsiniz. Əgər bu hökmü falsifikasiya edəcək bir vəziyyət təsəvvür edə bilmirsinizsə bu cümlə dünya haqqında mənalı bir şey ifadə etmir. Ancaq bəzi cümlələrin doğruluqlarını praktik olaraq bizim sınaqımız mümkün olmaya bilər. Misal olaraq “hazırda dünyada yaşayan insan sayı kütdür” dediyimiz zaman mənalı bir şey söyləmiş olsaq da, bunun verifikasiya və ya falsifikasiya olunması praktik olaraq mümkün deyildir. Ancaq yenə də cümlə mənalı cümlədir, çünki nəzəri olaraq olaraq test edilməsi mümkündür. Yəni praktikada test edilməsə belə cümlənin mənası onun doğruluq şərtlərindədir.

Verifikasiya nəzəriyyəsinin gəldiyi çox vacib nəticə budur: iki cümlənin doğruluq şərtləri eynidirsə mənalı da eyni olmalıdır. Misal olaraq “ $2+2=4$ ” il

“ $3+3=6$ ” cümlələrinə baxaq. Bu iki cümlə bütün şəraitlərdə doğrudur. Yəni ikini iki ilə topladığımız zaman 4-dən başqa əldə edə bilməyimiz ədəd yoxdur. Yəni bu hökm zəruri olaraq doğrudur. Ancaq eyni şeyi “ $3+3=6$ ” cümləsi üçün də söyləyə bilərik. O da bütün şəraitlərdə doğru olan bir zərurəti ifadə edir. Bu zaman hər iki cümlənin doğruluq şərtləri eyni çıxır; yəni verifikasiya nəzəriyyəsinə əsasən hər iki cümlə eynimənalıdır. Yalnız bu iki cümlə deyil riyaziyyat və məntiq kimi sahələrin bütün cümlələri eynimənalıdırlar. Bu zaman zəruri olaraq doğru olan bütün cümlələrin eyni mənaya gəldiyi nəticəsi alınır. Buna görə bu nəzəriyyənin nümayəndələri bunlara “təvəlogiya” adını verirlər. Yanlış bir riyazi cümlədirsə hər şərtə yanlış olacağı üçün onlara da “ziddiyətli” deyilir. Verifikasiya nəzəriyyəsinə görə 3 tip hökm var; empirik, təvəlogiya, ziddiyətli. Bunlardan başqa bütün cümlələr mənasızdır.

ƏDƏBİYYAT

1. John Locke, İnsan Anlama Yetisi Üzerine Bir inceleme, çev. Meliha Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yay. 2000
2. Teo Grünberg, Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık, Ankara: Gündoğan Yay. 1999.
3. Über Sinn und Bedeutung. In: Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. 1892, S. 25–50
4. Michael Dummett : Frege. Philosophy of Language. Duckworth, London 1973.
5. [https://az.wikipedia.org/wiki/Realizm_\(fəlsəfə\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Realizm_(fəlsəfə))

FƏLSƏFƏDƏ MƏNA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Zülfüqarlı Azad

XÜLASƏ

Təqdim edilən bu məqalədə dil fəlsəfəsi kontekstində mənə nəzəriyyələrindən bəhs edilmişdir. Populyarlığı baxımından seçilən bu 3 nəzəriyyənin mahiyyəti misallarla izah olunmuş və sadə bir formada təqdim edilmişdir. Qotlob Fregein “Sinn” anlayışına açıqlıq gətirilmiş, Verifikasiya nəzəriyyəsi örnəklərlə təqdim olunmuşdur.

ТЕОРИИ СМЫСЛА В ФИЛОСОФИИ

Зульфугарлы Азад

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются теории значения в контексте философии языка. Суть этих трех популярных теорий объясняется на примерах и представлена в простой форме. Была прояснена концепция Готтлоба Фреге “Sinn”, а теория верификации была представлена с примерами.

THEORIES OF MEANING IN PHILOSOPHY

Zulfugarli Azad

SUMMARY

This article discusses theories of meaning in the context of the philosophy of language. The essence of these 3 popular theories is explained with examples and presented in a simple form. Gottlob Frege's concept of "Sinn" was clarified, and the theory of verification was presented with examples.

Y. HABERMASIN İCTİMAİ SFERANIN TRANSFORMASIYASINA DAİR FİKİRLƏRİ

Tahirli Ülkər Rauf qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
tahirliulkar@protonmail.ch

Açar sözlər: ictimai sfera, burjua ictimai sferası, məhrəmiyyət və subyektivlik sahələri, vətəndaş cəmiyyəti.

Ключевые слова: Публичная сфера, буржуазная публичная сфера, интимная сфера и сфера субъективности, гражданское общество.

Keywords: public sphere, bourgeois public sphere, intimate sphere and subjectivity sphere, civil society.

Habermasin ilk böyük əsəri olan “İctimai sferanın struktur transformasiyası”nın (“Strukturwandel der Öffentlichkeit”) təsiri onun sonrakı əsərlərinin əksəriyyətində hiss olunur. Buna görə filosofun fəlsəfi düşüncə tarixinin araşdırılmasına bu əsərdən başlamaq məqsəda uyğundur. Bu əsərdə Habermas bir tərəfdən “ictimai (public) sfera” anlayışını semantik və analitik cəhətdən izah edir, digər tərəfdən isə Qərbi Avropanın tarixi inkişafı boyunca “ictimai sfera”nın (Öffentlichkeit) müəyyən zaman ərzində necə bir struktur dəyişikliyə məruz qaldığından bəhs edir.

“İctimai sfera” və “xüsusi sfera” (private) anlayışlarının tarixi kökü antik Yunan şəhərlərinə gedib çıxır. Bu şəhərlərdə azad vətəndaşlar ictimai və şəxsi olmaqla iki ayrı sahədə həyatlarına davam edirdilər. Bazarda (aqorada), şəhər məhkəmələrinin müzakirəsində, məhkəmələrdə, müharibələrdə müəyyən ictimai sferaya (polislər) daxil olan vətəndaşlar evlərində (oykos) xüsusi (şəxsi) həyatlarını yaşayırdılar. İnsanların polisdəki mövqeyini onların oykosdakı hökmranlığı təyin edir. Ev əhalisinin, qadınların, qulların polisdəki mövqeyini, onların görəcəyi işləri ev sahibləri (oykodespotlar) müəyyən edirdilər, lakin oykosdakı həyat tərzini məhrəmiyyət və utancaqlıq səbəbilə xaricə qapalı saxlanılırdı. Azad vətəndaşlar isə polisdə bərabər hüquqlu rəqabət şəraitində şan-şöhrət qazanmağa çalışırdı (1). Orta əsrlərdə Avropada bu ictimai–xüsusi fərqi aradan qalxdı. Bunun səbəbi feodalizm dövrünün iyerarxik hakimiyyət forması idi. Burada müxtəlif səlahiyyətlərə malik feodal malikanələri hakimiyyət münasibətlərinin mərkəzini təşkil edirdilər. Antik dövrdəki ictimai və xüsusi sferalar orta əsrlərdəki hakimiyyət münasibətləri səbəbilə feodal malikanələrində ayrılmaz şəkildə birləşmişdilər. Habermas qeyd edir ki, orta əsrlərdə hakimiyyət “təmsil” prinsipinə əsaslanırdı. Feodalın mövqeyi nə ictimai, nə də xüsusi idi, təmsil xarakteri daşıyırdı, “neytral” idi. Burada təmsil anlayışı müasir dövrdəki kimi nəyisə təmsil etmək (xalq və yaxud müəyyən bir səlahiyyəti) mənasında istifadə olunmayıb, birbaşa hakimiyyətin özünü konkret formada təmsil etməsi mənasına gəlir. Habermasin ifadəsi ilə desək, zadəganlar “xalq üçün yox, xalq qarşısında öz hakimiyyətlərini təmsil edirlər” (2).

Hakimiyyətin onun daşıyıcısı tərəfindən təmsil edilməsi (nümayiş edilməsi) insanın xarici görünüşü ilə bağlı konkret və ya simvolik bir sıra xüsusiyyətlərin (gerb, imza, geyim, saç düzüümü, davranış formaları, danışq tərzini və s.) böyük əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb oldu. Feodalizmin sonrakı mərhələsində saray həyatına keçildəndən sonra belə bu davam edir, krallar xüsusi mənzil və ya otaqlara qapanaraq şəxsi həyat sürə bilmirdilər. Onların yatıb-durmaları, yemək yemələri belə ictimai xarakterdə idi və müəyyən mərasimlər vasitəsilə nümayiş etdirilirdi. Lakin bununla birgə saray həyatı yeni bir prosesin də başlanğıcı idi. XV əsrdən başlayaraq bütün hakimiyyətin saraylarda cəmləşməsi səbəbilə əyalətlərdəki zadəganlar öz təmsil xarakterlərini itirməyə başladılar. Bu zaman monarx dövlətlə eyniləşdirilirdi. Saray aristokratiyası artıq öz

feodal hakimiyyətini təmsil etmir, kral hakimiyyətinin təmsil edilməsində köməkçi ünsürə çevrilirdi. XVII əsrdən etibarən artıq ictimai sfera kimi saray hər kəsə açıq olmaq xarakterini itirir, yarışma, teatr, rəqs kimi oyun və fəaliyyətlər saraydan ayrı məkanlarda, parklarda keçirilməyə başlanırdı. XV əsrdən XVIII əsrə qədər davam edən proses ərzində dövləti təşkil edən bürokratiya və ordunun formalaşması ilə orta əsrlərdə aradan qalxmış olan ictimai–xüsusi fərqi yenidən meydana çıxırdı. Kral hakimiyyətinin, feodalların və kilsənin zəifləyib çökməsi və kapitalizmin inkişaf etməsi ilə ictimai sfera olan dövlət qarşısında yeni bir xüsusi sfera yaranmağa başlayırdı. Adətən, vətəndaş cəmiyyəti adlandırılan bu sferanı Habermas “burjua ictimai sferası” adlandırırdı.

Habermas burjua ictimai sferasının meydana gəlməsini kapitalist istehsal münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqələndirir. Filosof burjua ictimai sferasının meydana gəlməsini analiz edərkən ilk növbədə mətbuat məsələsinə toxunur. O qeyd edir ki, ilk meydana gələn mətbuat nümunələri tacirlər tərəfindən əlyazma formasında qələmə alınır və bunlardan faydalanacaq insanlara satılırdı. Bu cür qəzetlər siyasi qəzetlər adlandırılsa da, içərisində hər cür məlumatı ehtiva edirdi. Bura dünya ilə əlaqədar maraqlı faktlar, gündəlik xəbərlər, vergi, müharibə, parlament görüşləri, mədəni ticarəti haqqında yazılar, müxtəlif məhsulları reklam edən məlumatlar daxil idi. XVII əsrin ortalarından etibarən bu proses başqa istiqamətdə davam etməyə başladı. Ticarət kapitalizmindən sənaye kapitalizminə keçilərkən mətbuat da əvvəlcə həftəlik, sonra isə gündəlik yayım orqanları ilə tədricən müasir formasına keçid edirdi. Artıq bu kimi qəzetlərdə yazılar və xəbərlər senzuradan keçirildikdən sonra dərc olunurdu. Çünki hər cür məlumatın hamıya çatması bəzi şirkət və müxbirlərin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Ticarət qurumları tərəfindən nəşr olunan bu qəzetlər çox keçmədən müstəqilliklərini itirərək kralların, dövlətin nəzarətinə keçdi. Artıq bu mətbuat orqanlarında dövlət qərarları, kralların səyahətləri, saray ayinləri, bayramlar və bu kimi xəbərlər təfəssilatlı şəkildə dərc olunmağa və digər mövzuları sıxışdırmağa başladı. Belə mətbuat orqanlarının əsas oxucu kütləsini burjuaziya təşkil edirdi.

Lakin burada qeyd etməliyik ki, Habermas klassik marksizmdən fərqli olaraq, burjuaziyanın meydana gəlməsini ilkin kapital yığıcı, istehsalçı ilə istehsal vasitələrinin ayrılması, izafi məhsulun mənimsənilməsi prosesləri daxilində izah etmir, müxtəlif şüur formalarına görə burjuaziyanı üç qrupa ayırır. İlkin qrupa o sənətkar birliklərinin dağılması ilə meydana çıxan “əsl burjuaziya”-nı, ikinci qrupa Hamburq kimi kralın avtoritetindən kənarda qalan bir sıra şəhərlərdə inkişaf edən ticarət, maliyyə və sənaye kapitalistlərini aid edir. Bunları isə Habermas “yeni burjuaziya” adlandırır. Məhz bu qrup qəzet və jurnalların əsas “ictimaiyyətini” təşkil edirdi. Üçüncü qrupa isə filosofun “vəzifə burjuaziyası” adlandırdığı, merkantilist siyasəti tətbiq edən və saray bürokratiyasının yuxarı təbəqələrindən olan məmurlar, xüsusilə də hüquqşünaslar aid idi. Habermas bu qrupun daxilində ayrıca bir kateqoriya kimi vəkil, həkim və bu kimi peşə qruplarını da qeyd edir və onları “mədəni burjuaziya” adlandırır (1).

Habermasın bu analizlərindən belə bir nəticə çıxara bilərik: kapitalizmin inkişaf prosesi ərzində bir tərəfdən saray bürokratiyası mütləqiyyətçi dövləti yaradarkən burjuaziyanı da gücləndirmişdir. Digər tərəfdən, “mədəni burjuaziya” yeni bir ictimai sfera təşkil etməyə başlamışdı. Bununla da, dövlət və burjua ictimai sferasından ibarət ikili strukturda burjuaziya həm özünəməxsus sferanı, yəni vətəndaş cəmiyyətinin əsasını möhkəmlədir, həm də milli xarakterə bürünmüş sosial-iqtisadi sistemin (dövlət sistemi) maraqlarını müdafiə edirdi. İctimai münasibətləri dəyişməyin əsas vasitəsi kimi burjuaziya mətbuatı ön plana çıxarırdı. Dövlətin nəzarətdə saxlamağa çalışdığı mətbuat burjuaziya üçün kommunikasiya, azadlıq və tənqid sferası idi. Müasir mənada “ictimai” (cəmiyyətin öyrənməsi və müzakirəsi üçün açıq) və “ictimai rəy” anlayışları da bu proses ərzində meydana gəlirdi.

Bu əsərdə Habermasın irəli sürdüyü fəlsəfi anlayışlar onun tarixi araşdırmaları ilə sıx bağlı formada ifadə olunub. O, ictimai sferanın meydana gəlməsini “rasional kommunikasiya”nın sosioloji əsası hesab edir. XVIII əsrdə salonlar və qəhvəxanalar rasional kommunikasiyanın həyata keçirdiyi yerlər idi. Əvvəllər əsasən ədəbiyyat mövzusunda söhbətlərin mərkəzi olan bu məkanlar, sonralar maarifçilik dövrünün ən mühüm əsərlərinin əsas tezislərinin meydana çıxdığı yerlərə çevrildi. İncəsənət barəsindəki söhbətlərə daha sonradan siyasi xarakterli məsələlərin müzakirəsi də əlavə olundu. Bu cür yerlərin əsas ortaq xüsusiyyəti bərabərçilik idi. Müzakirələrə qoşulanlar hər cür ictimai və sinfi şərtlərdən, iyerarxik sistemdən kənar “adi insanlar” (die Privatleute) idilər və burada onların yalnız şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınır. Beləliklə, Habermas ifadə edir ki, sosial bərabərlik fikri ilk dəfə dövlətdən kənarda, burjuva ictimai sfərasında meydana çıxmışdır. Bu cür burjuva ictimai sferasının digər əsas xüsusiyyəti burada dövlət və kilsə doqmatizminin aradan qalxması idi, bu da sekulyarlaşma mənasına gəlirdi. Belə məkanlarda incəsənət və mədəniyyət barədə müzakirələrin artması, bu sahələr üzrə dövlət inhisarını qırır və bu dövrdən başlayaraq, incəsənət və mədəniyyət müasir mənada müstəqil bir sahə olmağa başlayırdı. Bu həm də incəsənət və fəlsəfi əsərlərin daha çox bazarın tələblərinə uyğunlaşdığı və hər kəsin əlinin çatı biləcəyi əmtəələrə çevrildiyi dövrün başlanğıcı idi.

Bu ictimai sfera ilə yanaşı burjuaziya bir tərəfdən də özünə yeni subyektivlik (iqtisadi bazar) və məhrəmiyyət sahəsi yaratmışdı. Bu sahə nuklear ailəni əhatə edirdi. Təsadüfi deyil ki, müəllifinin ən məhrəm hissə və duyğularının əks olunduğu əsərlərin yazılması məhz bu dövrə təsadüf edirdi. Sonradan Russonun “Yeni Eloise” və Gotenin “Gənc Verterin iztirabları” əsəri bu janrın ən məşhur nümunələri olacaqdı. Nuklear ailənin meydana çıxması bu yeni ailə tipinə məxsus memarlıq formasını da özü ilə gətirdi. Qonaq otağı və zalların kiçilib, hətta yox olduğu, kiçik şəxsi otaqların üstünlük təşkil etdiyi yeni ev tipi XVIII əsrdə bütün Avropada standartlaşdırıldı. Bu kiçik otaqlar fərdlər üçün “psixoloji azadlıq” məkanı idi. Bu ailə ocağı burjuaziya üçün azad iradə, iqtisadi həyatın təzyiqlərindən uzaqlaşma və şəfqət duyğularını ifadə edir və bunları ümumi “bəşəriyyət” (“Humanität”) fikri formasında birləşdirirdi. Amma hesab edildiyi kimi, bu evlərin daxilindəki münasibətlər iqtisadi həyatdan tam mənası ilə qopmamışdı. Habermas qeyd edir ki, məhrəmiyyət (evin daxili) və subyektivlik (iqtisadi bazar) sahələri fərdləri müvafiq olaraq “insan” və “mülkiyyət sahibi” tiplərinə ayırır və ümumi “bəşəriyyət” ideologiyası altında onları birləşdirərək bərabərləşdirirdi. Lakin əslində vəziyyət bərabərlikdən çox uzaq idi. Ailə başçısı patriarxal avtoriteti ilə ailə fərdlərinə nəzarət edir, ictimai və siyasi məsələlərə müdaxilədə digər ailə üzvlərinin, xüsusilə də qadınların sahib olmadıqları səlahiyyətə malik olurdu. Lakin ümumilikdə bu məhrəmiyyət və subyektivlik sahəsi feodalizm dövrünə xas olmayan yeni bir şərait idi. Burjuaziya məhrəmiyyət sahəsində formalaşdırdığı fikirlərə əsaslanaraq bazar iqtisadiyyatını (vətəndaş cəmiyyətini) monarxın siyasi idarəsindən xilas etmək uğrunda mübarizə aparırdı. Beləliklə, burjuva ictimai sferası və ya vətəndaş cəmiyyəti bu proses ərzində siyasiləşir və monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa başlayırdı. Habermas burjuva ictimai sferanın siyasi funksiyalarının inkişaf prosesini İngiltərə, Fransa və Almaniyanın tarixindən seçdiyi konkret faktlarla müəyyən edir.

Filosof İngiltərədə burjuva ictimai sferasının siyasiləşmə prosesini sürətləndirən 3 amili qeyd edir: 1) İngiltərə Milli Bankının qurulması; 2) mətbuatda senzuranın aradan qalxması; 3) müasir parlamentin meydana gəlməsində böyük rol oynayan baş nazir vəzifəsinin təsis edilməsi (1). Muxalifətin və azad mətbuatın sürətlə inkişaf etməsi, hakim partiyadan başqa siyasi partiyaların təşkilatlanması və bunların nəticəsində ölkədə mövcud vəziyyəti dəyişdirmək yönündə bir ictimai rəyin meydana gəlməsi burjuva ictimai sferasının rasionallıqdan istifadə edərək siyasiləşməsi prosesinin əsas konturlarını əks etdirir. Fransa və Almaniya bu proses o qədər də sürətlə baş verməmişdir. Bu siyasiləşmə prosesinin institusional ünsürləri də (mətbuat,

parlament, siyasi partiyalar, seçki sistemi və s.) bu ölkələrdə İngiltərədən yalnız yüz il sonra azad formada meydana çıxmışdı.

Bunun əsas səbəbi də Fransa və Almaniyada kapitalizmin inkişafının İngiltərədən fərqli olması və mütləqiyyət rejimlərinin bu ölkələrdə azad ictimai rəyin meydana gəlməsinin qarşısını almaları olmuşdu. Habermas qeyd edir ki, burjua ictimai sferasının, ictimai rəyin, konstitusiyalı dövlətin meydana çıxması proseslərinin əsasında bir ziddiyyət dayanırdı. Bu bir tərəfdən hər şeyi nəzarətdə saxlamağa çalışan siyasi avtoritetlə (ordu və bürokratiya) hər cür müdaxiləyə qarşı mübarizə aparan burjua ictimai sferası arasındakı ziddiyyət idi. Rasionallıq vasitəsilə siyasiləşən burjua ictimai sferası “insan”, “vətəndaş” və “mülk sahibi” anlayışlarını ortaq bir universal “insan” kateqoriyasında birləşdirmiş və bunu öz qayda-qanunlarına malik olan “təbii sistem”in (liberal iqtisadiyyat) əsası elan etmişdir. Hamının bildiyi liberal “təbii hüquqlar”ı Habermas üç kateqoriyada toplayıb: 1) azad fikir və azad mətbuat kimi ictimai sferaya aid olan hüquqlar; 2) şəxsi hüquqlar və məhrəmiyyət sahəsinə (ev və ailə) məxsus hüquqlar; 3) mülkiyyət münasibətlərini ifadə edən hüquqlar.

Əlbəttə, Habermasın təsvir etdiyi ümumi mənzərə o vaxtkı ictimai vəziyyəti tamamilə dolğun əks etdirmir. Özünün də sonradan bildirdiyi kimi, həmin dövrdə xalqın böyük əksəriyyətini təşkil edən yoxsul kəndlilərə, burjua ictimai sferasının əleyhinə olan iri torpaq sahiblərinə onun təsvirində yer verilməyib. Burada belə bir sual da meydana gələ bilər ki, burjua ictimai sferasının sinfi əsası bəlli olduğuna görə, mücərrəd və universal “insan” anlayışı konkret reallığı əskəltməyən ideoloji bir məna daşıyırmı? Habermasın buna verdiyi cavabı qısaca belə ifadə etmək olar: tarixin müəyyən mərhələsində sürətlə sənayeləşən Qərbi dövlətlərində cəmiyyətin bütün siniflərinin maraqları iri torpaq sahiblərinin maraqlarına qarşı birləşmiş və hüquq və azadlıqların əsası kimi bir ideal təşkil etmişdir.

Burada Habermas bir tərəfdən də sənaye burjuaziyasının tarixdə oynadığı mütərəqqi rolu vurğulayır. Lakin burada qeyd etmək ki, sənaye burjuaziyasının tarixdə mütərəqqi rolu ilə bağlı fikir Habermasın irəli sürdüyü bir tezis deyildir. Ondan çox əvvəl, hələ 1848-ci ildə Marks və Engels bu tarixi faktı “Kommunist Partiyasının Manifesti”ndə qeyd etmişlər. Onların bu mövzu ilə bağlı ifadələri bu gün də “qloballaşma”nın ideoloqları tərəfindən tez-tez istifadə olunur. Lakin sosial araşdırmalarını iş qüvvəsinin əmtəəyə çevrilməsini və izafi dəyər istehsal etməsini, bu izafi dəyərin burjuaziya tərəfindən mənimsənilməsinə əsaslandıran Marks və Engels eyni əsərdə kapitalist istismarı da bütün çılpalığı və dəhşəti ilə təsvir etmişlər. Əsas mövzusu üstqurumun elementləri və ictimai sfera olan Habermasın bu mövzularda ətraflı fikir bildirməməsi əlbəttə başa düşüləndir. Lakin marksist terminologiyadan belə məharətlə istifadə edən filosofun ədəbiyyat siyahısı bu cür zəngin olan belə bir əsərdə “ilkin kapital yığıcı” mövzusunda Marksa və “Kapital” əsərinə heç bir istinad etməməsi, şübhəsiz, müəyyən seçimlərin nəticəsidir.

İndi isə keçək filosofun ictimai sferanın struktur transformasiyası tezisinə. Habermasın fikrincə, bir diskurs sferası kimi meydana çıxan ictimai sfera Qərbi Avropada XIX əsrin ortalarından etibarən köklü dəyişikliklərə uğramışdır. Habermas kapitalizmin “liberal dövrü” adlandırdığı 1775-1875-ci illər dövrünü “dövlət” ilə “cəmiyyət”in bir-birindən qəti şəkildə ayrıldığı və burjua ictimai sferasının meydana gəldiyi dövr kimi xarakterizə edir. Lakin XIX əsrin sonlarından etibarən, 1873-cü il böhranı ilə başlayan dövrdə bu prosesin tamamilə əksi baş verir və dövlət və cəmiyyət yenidən birləşməyə, bir-birinə nüfuz etməyə başlayır. Filosof dövlətin ictimailəşməsi və ya cəmiyyətin dövlətləşməsi kimi nəzərdən keçirdiyi bu prosesi yeni-feodallaşma adlandırır (1). Ailənin funksiyasından incəsənətə, memarlığa, siyasətə, mətbuata qədər hər bir sahənin mahiyyətini dəyişən bu dövrü o, diskurs mədəniyyətindən istehlak mədəniyyətinə keçid kimi xarakterizə edir. Bu fikirləri filosofun əsas fəlsəfi əsəri olan “Kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi”ndə ifadə edəcəyi “həyatı dünya”nın kolonizasiyası

anlayışının ilkin addımları hesab etmək olar. Habermasın qeyd etdiyi bu dövr marksist iqtisadçıların imperalizm adlandırdıqları dövrlə üst-üstə düşür. Baxmayaraq ki, filosof imperalizmi təşkil edən faktları (kapitalın təmərküzləşməsi, monopoliya və oliqopoliyaların meydana çıxması, maliyyə kapitalının hökmranlığı, dünya miqyasında bazarlar uğrunda münaqişələr və s.) qeyd edir, bununla yanaşı imperalizm məsələsinə dair əsaslı fikir bildirmiş müəlliflərin əsərlərinə (Hilferding, Lenin, Roza Lüksemburq, Kautski) məhəl qoymur və bu anlayışın az qala heç adını da çəkmir. Habermas bu dövrü təsvir edərkən qeyd edir ki, bir tərəfdən müdaxiləçi sosial dövlətin rolu yüksəlir, açıq və azad diskursun əsasını təşkil edən burjua ictimai sferası aradan qalxır, digər tərəfdən bunu süni formada yaradılan və yönləndirilən ictimai rəy əvəz edir.

Burada dövlət Habermasın fikrincə “hakim” mövqeyində durur. Yəni dövlət həm iri sənaye üçün xarici bazarları təmin etmək məqsədilə hərbi texnologiyaları və kapital ixracını artırır, həm də getdikcə yoxsullaşan sinifləri və onları təmsil edən həmkarlar ittifaqlarını razı salmağa çalışır. Habermas yazır ki, dövlətin bu müdaxiləsinin hansı kollektiv maraqlara uyğun olduğunu müəyyən etmək çətindir. Bu məsələyə o, ingilis sosialist nəzəriyyəçi və siyasətçi Ceyms Streyçinin fikirlərində cavab tapmağa çalışır. Streyçiye görə, kapitalist sistemin mövcudluğunu təmin edən şey bu sistemə qarşı olan demokratik qüvvələrin mübarizəsidir. Çünki bu mübarizə bir tərəfdən zəhmətkeşlərin həyat şəraitini daha dözümlü edir, digər tərəfdən istehsal olunan əmtəələr üçün bazar təşkil edərək gəlir bölgüsündə (?) bərabərsizliyin getdikcə artmasının nəticəsi kimi kapitalizmin intiharının qarşısını alır. Habermas daha sadə formada deyə bilərdi ki, XIX və XX əsrlərdə zəhmətkeş kütlələr sinfi mübarizə yolu ilə bir çox demokratik hüquq və azadlıqlar əldə etdilər. Lakin sxematiklikdən və II və III İnternasionallara aid etdiyi “iqtisadçılıq”dan yayınmağa cəhd edən filosof fabiçi, reformist sosialist yazıçıya istinad etməyi daha münasib hesab edir.

Habermasın ilk böyük əsəri haqqında fikirlərimi mühüm bir məsələni qeyd etməklə bitirmək istəyirəm. Bildirdik ki, Habermas ictimai sferanın sosial dayacağı kimi “yeni burjuaziya” adlandırdığı, azad diskursa əsaslanan, siniflər fəvqündə bir koalisiyanı nəzərdə tuturdu. Lakin burada bir sual yaranır. Bəs kapitalizmin inkişaf prosesi ərzində mülksüz siniflər də özlərinə məxsus ictimai sfera və mədəniyyət yaratmayıblar? Habermas bu suala çox gec (kitabın 1990-cı il nəşrinə əvvəlcədən) və ötəri formada cavab vermiş və bildirmişdir ki, hegemon ictimai sfera ilə yanaşı plebs ictimai sferası da mövcud olmuşdur. Lakin filosof onu da qeyd edir ki, tarixi proses ərzində təzyiq altında qaldığı üçün bu ictimai sfera variantına laqeyd qalmışdır. Lakin bu laqeydlik nə dərəcədə düzgündür? Böyük Fransa inqilabından başlayaraq sosiologiya, fəlsəfə, tarix kimi ictimai elmlər fəhlə sinfini tarixin əsas subyektlərindən biri hesab etmişdir. Bu barədə bütün cərəyanları əhatə edən saysız ədəbiyyat siyahısı mövcuddur. Habermasın laqeyd qaldığı bu sfera burjuaziya tərəfindən müəyyən dövrlərdə təzyiqlərə məruz qalsa da, ictimai fəlsəfi fikrin və elmin inkişafında mühüm rol oynamış və buna filosofun sonralar irəli sürdüyü ideal diskurs şəraitində yox, siyasi mübarizə və digər üsullarla nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Jürgen Habermas “Kamusalığın yapısal dönüşümü”, İletişim yayınları, İstanbul, 2018
2. Taner Timur “Habermas’ı okumak”, Yordam kitab, İstanbul, 2008
3. Mustafa Kemal Coşkun. Demokrasi teorileri ve toplumsal hareketler. Dipnot yayınları, Ankara, 2007.
4. Jürgen Habermas. İletişimsel eylem kuramı. Alfa yayınları, İstanbul, 2019.
5. Quentin Skinner. Çağdaş temel kuramlar. Vadi yayınları, Ankara, 1991

6. James Gordon Finlayson. Habermas. DOST yayınları, Ankara, 2007
7. Besim F. Dellaloğlu, ““Toplumsal”ın yeniden yapılanması; Habermas üzerine bir araştırma”, Bağlam yayınları, Ankara 1998
8. <https://plato.stanford.edu/entries/habermas/>

Y. HABERMASIN İCTİMAİ SFERANIN TRANSFORMASIYASINA DAİR FİKİRLƏRİ

Tahirli Ülkər

XÜLASƏ

“İctimai sferanın struktur transformasiyası” Yürgen Habermasın ilk böyük əsəridir. Filosofun sonrakı əsərlərində irəli sürəcəyi tezislərin əksəriyyəti öz başlanğıcını bu əsərdən götürür. Əsərdə Habermas ictimai sferanın meydana gəlməsi, funksiyaları, burjua ictimai sferasının inkişaf prosesi, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı münasibətin xarakteri kimi məsələlərə toxunur. Burjua ictimai sferasının XIX əsrin sonlarından etibarən bir sıra dəyişikliklərə uğramasını filosof diskurs mədəniyyətindən istehlak mədəniyyətinə keçid kimi xarakterizə edir. Bunlarla yanaşı əsər bir sıra əskikliklərinə görə bir çox filosof və sosioloq tərəfindən tənqid olunmuşdur.

ВЗГЛЯДЫ Ю. ХАБЕРМАСА НА ТРАНСФОРМАЦИИ ПУБЛИЧНОЙ СФЕРЫ

Тахирли Улкар

АННОТАЦИЯ

«Структурное изменение публичной сферы» - первая крупная работа Юргена Хабермаса. Большинство тезисов, которые философ будет выдвигать в своих более поздних работах, берут свое начало с этой работы. В своем произведении Хабермас затрагивает такие вопросы, как формирование и функции социальной сферы, процесс развития буржуазной социальной сферы и характер взаимоотношений между гражданским обществом и государством. Философ описывает трансформацию буржуазной социальной сферы с конца XIX века как переход от культуры дискурса к культуре потребления. Кроме того, работа подверглась критике со стороны многих философов и социологов за ряд недостатков.

Y. HABERMAS'S OPINIONS ON THE TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SPHERE

Tahirli Ulkar

SUMMARY

“Structural transformation of the public sphere” is the first major work of Jurgen Habermas. Most of the theses that the philosopher will put forward in his later works have their origins in this work. In the work, Habermas touches on issues such as the formation and functions of the social sphere, the development process of the bourgeois social sphere, and the nature of the relationship between civil society and the state. The philosopher describes the transformation of the bourgeois social sphere since the end of the 19th century as a transition from a culture of discourse to a culture of consumption. In addition, the work has been criticized by many philosophers and sociologists for a number of shortcomings.

SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AİLƏ İNSTİTUTU VƏ AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU

İsmayilov Rövşən İsmayıl oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
rovshan.ismayil1@gmail.com

Açar sözlər: Ailə, nikah, ailə institutu, ailə nikah münasibətləri, evlilik, ailənin sosial mahiyyəti

Ключевые слова: Семья, брак, институт семьи, семейно-брачные отношения, брак, социальная сущность семьи

Key words: Family, marriage, family institution, family marriage relations, marriage, the social nature of the family

Bir çox insanlar üçün ailə və ailə nikah münasibətləri mövzusu sadə və dünyəvi görünür. Lakin ailə nikah münasibətləri və ailə çox mürəkkəb obyektlərdir. Çünki bu obyektlər hər kəsə aiddir. Hər kəsin bu barədə nəzərə aldığı özünəməxsus fikirləri vardır və bəşəriyyətin bu sahədə çox sayda fəlsəfi və nəzəri quruluşu mövcuddur. Lakin bunların heç biri ailə və evlilik sahəsində kişilər və qadınlar, böyüklər və uşaqlar arasındakı intim münasibətlərinin, insanların dəyişkən, ziddiyyətli münasibət və hərəkətlərinin bütün spektrlərini tam izah edə bilməz.

Ailə və ailə nikah münasibətləri yer üzündəki bütün insanların iştirak etdiyi sosial institutlardır. Hər bir insan bu və ya digər şəkildə bura ya daxildir, ya da onlarla ən azından müəyyən əlaqəsi vardır [1, s.14].

Tarix boyu ailə nikah münasibətləri ailə mütəfəkkirlərinin, alimlərin, tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Bu maraq ailənin cəmiyyətdəki yerini və rolunu öyrənmək, ailənin dövlətlə münasibətlərini və qarşılıqlı təsirlərini anlamaq istəyi ilə əlaqələndirilir. Bu ailənin insan nəslinin çoxalmasının həyatı və qlobal funksiyasını yerinə yetirməsi, şəxsiyyətin ən təcili ehtiyaclarını ödəməsi ilə qaynaqlanır [2, s.211].

Ailə nikah münasibətləri, nikahın və ailənin yaranma, işləmə və inkişafı tarixi keçmişdə və müasir cəmiyyətdə araşdırılan xüsusi bir sosioloji, sosial fəlsəfi intizamdır. Ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsinin inkişafı sayəsində gənclər sosiologiyası, şəxsiyyət, iqtisadi sosiologiya və bu kimi bir çox sahələrin meydana gəlməsi üçün zəmin yaranmışdır.

Ailə nikah münasibətləri müxtəlif elmi yanaşma və nəzəriyyələri, fərqli konsepsiya və izahlı modelləri, genişmiqyaslı empirik ümumiləşdirmələri özündə cəmləşdirən çoxsəviyyəli, poliparadigmatik bir intizamdır. Bu intizam bir çox sosial elmlərə toxunur və sosial fəlsəfə, ailə hüququ, sosial psixologiya, etnoqrafiya, tarixşünaslıq, sosial antropologiya, demoqrafiya, şəxsi həyat və gender sosiologiyası, feminologiya, mədəniyyətşünaslıq və s. kimi elmlərlə birgə öyrənilir.

Ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsi aşağıdakıların öyrənilməsinə yönəlmişdir [10, s.214]:

- ailə və nikah üçün tipik olan sosial münasibət növləri;
- ailə icmasının sayı və quruluşu;
- ailə və nikahın funksiyaları;
- ailənin sosial bir institut və kiçik bir sosial-psixoloji qrup kimi xüsusiyyətləri;
- ailələrin yaranmasını və boşanmanın yayılmasını təyin edən amillər və motivlər;
- ailə planlaşdırılmasına kömək edən amillər;
- həyat yoldaşları, valideynlər və uşaqlar, qohumlar arasındakı münasibətlər;

- ailə münasibətləri və onların səbəbləri, habelə ailənin integrasiyası və parçalanma amilləri;
- digər sosial institutlar ilə əlaqələri;
- ailə nikah münasibətlərinin tarixi növləri və formaları;
- cinslər arasındakı münasibətlərin mahiyyəti, ailə nikah münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri və perspektivləri;
- ailə siyasəti, strategiyası və taktikası və s.

Elmi baxımdan ailə və ailə nikah münasibətləri haqqında danışmaq və yazmaq həm asandır, həm də çətindir. Asandır, ona görə ki, hər bir insan bu işə qarışır və bu sahədə şəxsi təcrübə və marağa sahib olur, "nə olduğunu" başa düşür. Çətindir, ona görə ki, şəxsi təcrübə ilə özündən fərqli olanı görmək və anlamaq çox vaxt asan olmur, qərəzli münasibətləri, köhnəlmiş nümunələri, gündəlik həyatı aradan qaldırmaq və evlilik, ailə həyatını elmi səviyyədə başa düşmək çətindir.

İnsanlar yer üzündə yaşamağa başladığı andan etibarən ailələrdə yaşamış və cinsi əlaqədə olmuşlar. Lakin bu birlikdə yaşamağın formaları və mahiyyəti, cinslər arasındakı əlaqə, tarix boyu insanların başına gələn bir hadisə olmuş və müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bəzən ailə sahəsindəki formalar, şəxsi üstünlüklər və davranış normaları (həm tarixi, həm də müasir) o qədər qeyri-adi olmuşdur ki, bu, çoxumuz üçün heyrət və təəccüb doğurmuşdur.

Ailə nikah münasibətləri və ailə ən qədim insan icmalarıdır, insanların sosial həyatının ən qədim formalarıdır. Ailə yer üzündə "insan həyatının başlanğıcında" siniflərdən, millətlərdən və dövlətlərdən daha erkən meydana gəlmişdir. Əsrlərdən əsrə insanların birbaşa həyatının bərpası, insan irqinin davamı, yeni nəsillərin ictimailəşməsi, insanların dünyaya gəldikləri andan bəri həyatı bioloji və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi onlar üçün ən məqbul formada baş vermişdir.

Əsrlər boyu müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan insanların ailə həyatı öz fərqliliyi ilə seçilmişdir. Sosial cəmiyyətlər tarixində nikah və ailənin rolunu qiymətləndirmək çətindir. Ailə nikah münasibətlərinin köməyi ilə hökmdarlar dövlətlərarası problemləri həll etmiş, müharibələri dayandırmışdılar. Ailə nikah münasibətləri və ailə vəziyyəti, ər və arvad münasibətləri, məşhur insanların siyasi karyerasına kömək etmiş və ya mane olmuş, eyni zamanda dövlətin nüfuzuna və imicinə təsir göstərmişdir. Bu gün müasir dünyada eyni təsiri və ictimai marağı görürük.

Ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsi evlilik və ailənin mənşəyini, inkişafını və fəaliyyətini araşdıran çoxsəviyyəli, poliparadiqmatik və nəzəri bir elmdir. Onun məqsədi nikah və ailənin tarixini keçmişdə və müasir vəziyyətdə araşdırmaqdır. Bu intizam müxtəlif elmi yanaşmaları, nəzəriyyələri, elmi konsepsiyalar və izahlı modelləri, geniş miqyaslı empirik ümumiləşmələri əhatə edir.

Ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsinin araşdırması çox vaxt fənlərarası bir yanaşma tələb edir. Ailənin sosioloji tədqiqi sosial fəlsəfə, ailənin sosiologiyası ilə sosial psixologiya, gender nəzəriyyəsi, şəxsiyyət və şəxsi həyat sosiologiyası, ailə hüququ, etnoqrafiya, demoqrafiya, sosial tarix, pedaqogika və s. ilə birləşə bilər. Bu yanaşma, obyektin tərifində həm mürəkkəblik prinsipi, həm də fərqlilik tələb edə bilər [4, s.7].

Ailə nikah münasibətləri və ailə ən qədim insan icmalarıdır, insanların sosial həyatının ən qədim formalarıdır. Ailə yer üzündə "insan həyatının başlanğıcında" siniflərdən, millətlərdən və dövlətlərdən daha erkən meydana gəlmişdir. Əsrlərdən əsrə insanların birbaşa həyatının bərpası, insan irqinin davamı, yeni nəsillərin ictimailəşməsi, insanların dünyaya gəldikləri andan bəri həyatı bioloji və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi onlar üçün ən məqbul formada baş vermişdir.

Ailə nikah münasibətləri bir çox elm sahələri ilə kəsişir. Sosial fəlsəfə, sosioloqların ailənin cəmiyyətdəki rolunu, ümumi sosial nizamla və hər şeydən əvvəl dövlətlə əlaqələrini, ailə və ailə

nikah sferalarında fərdlərin davranışının sosial motivlərini, uşaqların ailədəki yeri və əhəmiyyəti, nəsillərin qarşılıqlı əlaqəsi və s. üçün baza yaratmışdır.

Qanunvericilik bazası xüsusən ailə və mülki hüquq, ailə nikah münasibətlərini və ailəni sosial institut kimi araşdırırlar üçün çox vacibdir. Qanunda təsbit olunmuş nikah və ailə münasibətləri normaları, bu obyektlərin institusional xüsusiyyətləri kimi nəzərə alınmalıdır.

Nikaha daxil olma şərtləri, nikahın qanuni qüvvəsi və onun nəticələri, boşanma, ər-arvad arasındakı əmlak münasibətləri, övladların böyüdülməsində bölünən məsuliyyət və mübahisələr, valideynlər və uşaqlar, ər-arvad arasında aliment öhdəlikləri və s. - bunlar olmadan evliliyin və ailənin sosial mahiyyətini, onların dövlət və cəmiyyətlə münasibətlərini öyrənmək və vətəndaşların, ailələrin nikah, ailə sferasındakı maraq və ehtiyaclarını dərk etmək mümkün deyil.

Ailə araşdırılması ilə məşğul olan ailə institutu üçün sosial psixologiya və onun elmi arsenalı ailəni kiçik bir sosial-psixoloji qrup kimi araşdırmaqda çox vacib rolə malik olmuşdur. Bu halda ailənin qarşılıqlı təsir mexanizmləri, ər-arvad və qohumlar, eyni zamanda valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətlər, ailə münasibətlərinin səbəbləri, ailənin inteqrasiyası və dağılma şərtləri, evlilik motivləri, boşanma səbəbləri və boşanmanın qadınlar üçün nəticələri araşdırılır. Yalnız ailədaxili münasibətləri tədqiq edən sosial psixoloqlar, bir qayda olaraq, araşdırmalarını qrupun daxili problemləri ilə məhdudlaşdırırlar. Sosioloqlar isə ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni sosial kontekstə nəzərə alaraq düşünməli, ailədə baş verənlərlə cəmiyyətdə baş verənlər arasındakı əlaqəni yaratmalı və sosial vəziyyətin təsirini nəzərə almalıdırlar [5, s.191].

Əlaqəli sosioloji bilik sahələri arasında nikah və ailə fəlsəfəsinə yaxın olan şəxsiyyət sosiologiyasıdır. Şəxsiyyətin quruluşunu öyrənən sosioloqlar qrupun və bütövlükdə cəmiyyətin gözlədiyi sosial rolları şəxsin mövqeyinə, funksiyalarına, sosial normalarına və sanksiyalarına uyğun davranışlarını araşdırırlar. Ailə nikah münasibətlərini və ailəni öyrənən sosioloqlar üçün şəxsiyyət özlüyündə deyil, evliliyə və ailəyə mənsub olması baxımından vacibdir. Yəni bu vaciblik müəyyən bir ailə, valideyn və ya qohumluq rolunun daşıyıcısından ibarətdir. Bu məsələdə kişilər və qadınlar ər və arvad, gəlin və bəy, ata və ana, oğul və qız kimi araşdırılır.

Sosioloji biliklərin bir qolu olan gənclər sosiologiyası gənc bir ailəni öyrənən familistlə (Familist- ailə sosiologiyası ilə məşğul olan şəxs. İnglis dilindəki "family" ailə, sözlükdən əmələ gələn termdir.) üçün vacibdir. Gənclərin aktiv rolu yalnız əvvəlki nəsillər tərəfindən qurulmuş davranış və qarşılıqlı münasibət modellərinin təkralanmasını deyil, həm də sosial ünsiyyət və sahələrdə yeni məzmunun tətbiq edilməsini əhatə edir. Evlənen və ailə həyatı quran gənc kişilər və qadınlar bu qruplarda qarşılıqlı münasibətlərə yeni fikirlər gətirirlər. Ailə nikah münasibətləri və ailə sahəsində gənclərin rolu açıq şəkildə özünü göstərir [3, s.56].

Ailə nikah münasibətlərinin və ailənin sosioloji öyrənilməsinə zənginləşdirən, idrak bazası yaratmağa kömək edən, evlilik və ailə münasibətlərinin mahiyyətini, inkişaflarını və tarixi dəyişkənliyini hərtərəfli dərk edən digər sosial bilik sahələrini də sadalamaq mümkündür. Bunlara etnoqrafiya, sosial antropologiya, şəxsi həyat sosiologiyası, tarixşünaslıq, feminologiya, pedaqogika, mədəniyyətşünaslıq və s. aiddir.

Gördüyünüz kimi, ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsi tez-tez nikahı və ailəni fərqli bucaqlardan öyrənən bir çox bilik sahəsi ilə kəsişir.

Sovet dövründə ailə nikah münasibətləri və ailə fəlsəfəsinin mövzusu uzun müddət müəyyənləşdirilməmişdir. SSRİ-dəki bütün ailə fəlsəfəsinin mövqeyi ilə əlaqədar olaraq bu elmin institusionalizasiyası asan deyildi. Bəzi nəzəri nəşrlər kontekstindən ailə nikah münasibətlərinin mövzusu ailə münasibətlərinin önündə durduğu ortaya çıxmışdır [8, s.75].

Ailənin və ailə nikah münasibətlərinin öyrənilməsinə sosioloji yanaşmanın spesifikliyi sosial quruluşun əsasını təşkil edən sistemli və mürəkkəb forması kimi görünən bu obyektlərin analizinin mürəkkəbliyində və bütövlüyündədir. Ailə və cəmiyyət bir-birinə həm bağlıdır, həm

də ki, bir-birində asılıdır. Bütün sosial fəlsəfi proseslər və fenomenlər ailə və nikaha böyük təsir göstərir. Bir şəxs, bir fərd eyni zamanda bir ailəyə və eyni zamanda bütöv bir cəmiyyətə aiddir. Bununla birlikdə, bir insanın cinsi istəyi şərtlənmiş müxtəlif ictimai formalarda olur, müxtəlif sosial şərtlərlə müəyyən edilir. Bunlar həmişə "yeni bir həyat yaratmaq" istəyi ilə əlaqəli olmur [7].

Müasir cəmiyyətdə ailənin və ailə nikah münasibətlərinin sosial mahiyyəti tərəfdaşın seçiciliyini, fərdi meylləri, şəxsi üstünlükləri əhatə edir. Ölkəmizdə iyirminci əsrin ikinci yarısında olduğu kimi aparıcı evlilik motivləri məhəbbətdir. Erotik sevgi bəziləri tərəfindən sevginin ən aldadıcı forması kimi qəbul edilir. Sosial-psixoloji bir fenomen kimi sevgi fenomenini subyektiv və fərdi olduğu üçün şərh etmək çətindir. Ailə nikah münasibətlərinin sosial məzmunu iqtisadi və emosional-psixoloji aspektləri əhatə edir. İqtisadi tərəf, bir-birlərinə maddi dəstək vermək üçün ər və arvad arasında əmək bölgüsünü və məsuliyyətləri əhatə edir. Emosional - psixoloji komponent ər-arvadın bir-birinə olan hisslərini, mənəvi yaxınlığını və əxlaqi şüurunu əhatə edir. Sosial bir münasibət olaraq, evlilik bir tərəfdaş seçməyi əhatə edir. Seçicilik prinsipi təsadüfi bir şəxslə deyil, seçilmiş biri ilə evlənməyə əsaslanır. Eyni zamanda seçim meyarları, bəy və gəlinlərin üstünlük verdiyi keyfiyyətlər cəmiyyət tərəfindən təyin olunur və fərd bu çərçivələr daxilində seçim edir. Əksər insanlar üçün bu bir aksiomdur. "Uğurlu evlilik", "uğursuz evlilik" ifadələri hələ də aktualdır. Bunlar evlilik və seçilən tərəfdaşın cəmiyyətin bir çox (və ya hətta ən çox) üzvlünün istək və fikirlərinə cavab verdikdə meydana gəlir. Bu terminlər seçilən tərəfdaşın cəmiyyətdəki çoxlarının istək və fikirlərinə cavab verdikdə və ya vermədikdə istifadə olunur.

Bu gün nikah tərəfdaşı seçmək üçün evlilik seçiminin amillərini və mexanizmlərini təsvir edən çoxsaylı nəzəriyyələr hazırlanmışdır. Seçim, ən çox bir neçə mərhələdən ibarət olan, bir insanı qərara yaxınlaşdırən, sonra da evlilik birliyinə keçid edən uzun müddətli bir proses olaraq qəbul edilir. Ailə nikah münasibətlərinin sosial mahiyyəti cəmiyyətdə hökm sürən münasibətlərlə müəyyən edilir. Bu, mədəniyyət normaları, əxlaqi və dini qaydalar, dövlət sosial siyasəti və hüquq qanunlarından təsirlənir. Cəmiyyət və dövlət nikaha icazə verdikdə, onu qorumaq üçün müəyyən vəzifələr götürürlər. Qanuni nikah evlilik və ailə qanunvericiliyi normaları ilə, vətəndaş nikahı isə əxlaq normaları ilə qurunur. Hər hansı bir nikah qanuni olaraq rəsmiləşdirilmiş və ya yalnız faktiki olaraq münasibətlərin ciddiliyini, birlikdə yaşamaq barədə qərarın verilməsini vacib hesab edir. Söhbət yalnız fizioloji xarakterə malik olan deyil, eyni zamanda sosial təməli olan cinsi əlaqələrdən gedir. Ailə quran kişi və qadın ailə nikah münasibətlərini dağıtmaq yox, gücləndirmək üçün üzvlərinə düşən məsuliyyəti dərk etməli və ona uyğun davranmalıdırlar. Ailə nikah münasibətlərinə daxil olan kişi və qadın bir tərəfdən fərdi xüsusiyyətləri və üstünlükləri olan müstəqil şəxslərdir. Digər tərəfdən isə müəyyən bir cəmiyyətin üzvləri, qanun və qaydalara uyğunlaşan, yaşadıkları dövlətlərin vətəndaşlarıdır [4, s.7].

Ailənin sosial mahiyyəti dərin tarixi, milli və etnik xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla yanaşı cəmiyyətin tipinə, insanların zehniyyətinə və mədəni normalarına bağlıdır. Bəşər tarixi boyunca kişilər və qadınlar, böyüklər və uşaqlar arasında əlaqə qəbilə təşkilatları, icmalar, patriarxal ailələr, müasir ailələr və evlilik modelləri arasında müxtəlif yollarla qurulmuşdur. Bu cür münasibətlərin əsas xüsusiyyətləri uzun bir təkamül keçmişdir. Ailənin sosial mahiyyəti onun üzvlərinin fəaliyyəti və şəxsiyyətləri sayəsində qırılır və konkretləşdirilir [9]:

- kişilər və qadınlar,
- böyüklər və uşaqlar.

Cəmiyyətdə kişilərin və qadınların mövqelərindəki dəyişikliklər, uşaqlara və qocalara olan münasibətlər ailənin əsas xüsusiyyətlərinə də təsir edir. Ailə bu və ya digər şəkildə cəmiyyətdə baş verən hər şeyi əks etdirir. Ancaq bu yalnız geniş yayılmış sosial dəyişikliyin əks olunması

deyil, eyni zamanda onlara töhfədir. Bu gün ailənin böhranından nə qədər insan yazsa da, bir insanı yaxın və əzizləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki insanlar sosial varlıqlardır. Günümüzdə nikah və ailə münasibətlərinin vəziyyəti, fikrimizcə, tənəzzül deyil, getdikcə artan evlilik, ailə və cinsi əlaqələrin təsdiqidir.

Yuxarıda deyilənlərin hamısını yekunlaşdıraraq əvvəlki nəsillərin geniş təcrübəsinin ziddiyyətli və çoxşaxəli olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bu gün gənc kişilər və qadınlar tez-tez valideynlərin və nənələrin yaşadıkları ssenarini nəzərə alaraq köhnə ənənələrə sadıq qalmanın lazım olub olmadığını və ya qarşı cinslə münasibətlərini yeni bir şəkildə qurmağı düşünürlər. Yeni nəslin əksər nümayəndələrinin yeni zamana uyğun öz baxışları, ehtiyacları, hissləri, qayğıları və sevincləri var.

Yeni ailə və nikah münasibətlərinin formalaşmasının vacib vəzifələrindən biri də gənc nəslin ailə mədəniyyətini dərk etməsidir. Gənclərin ailə haqqında məlumatları əsasən valideynlərinin ailə həyatı təcrübəsi ilə məhdudlaşır. Baxmayaraq ki, bu günkü dövrümüzdə televiziya, kino, mətbuat və yazılı ekranlara axışan ən yaxşı kütləvi nümunələr mövcuddur. Ailə ənənələrinin ötürülməsindəki davamlılıq çox dəyərlidir. Lakin Qərb mədəniyyəti tərəfindən qoyulmuş cinsiyyət, zorakılıq və qorxu "idealları" gənc nəsllə dözülməz ziyan vurur. Bu gün gələcək ailənin təməllərinin qoyulmasında ailə münasibətlərinin ilkin prinsip və normalarının formalaşması bu cür təsir təhlükəsini daha da artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ailə münasibətlərinin yaranması və mahiyyəti // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2013, №3, s 14
2. Бабосов Е.М., Прикладная социология., Учебное пособие. Минск, ТетраСистемс, 2011, с. 211
3. Бер Ю., Коммуна сегодня. Опыт производственных и бытовых коммун молодежи., М., 2003, с. 56
4. Зритнева Е.И. Социология семьи. М., Владос, 2006, с.7
5. Киммел М. Гендерное общество. М., Росспэн, 2006, с. 191
6. Мацковский М.С., Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики., М., «Наука», 2009, с.7
7. Общество - Семья - Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход. Антонов А.И., Карлсон А
8. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. М., «Мысль», 2008, с.75
9. Giddens, Anthony. The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 2020
10. Zimmerman C.C., The Family of Tomorrow: The Cultural Crisis and the Way Out., N.Y., 2019. p. 214

SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AİLƏ İNSTİTUTU VƏ AİLƏ NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU

İsmayilov Rövşən

XÜLASƏ

Təqdim edilən bu məqalədə ailə-nikah münasibətlərindən, onların yaranmasından bəhs olunmuşdur. Ailə-nikah münasibətlərində nələrin öyrənilməsinə diqqət yetirilməli olduğu qeyd olunmuşdur. Ailə-nikah münasibətlərinin öyrənilməsinin hansı digər elm sahələri ilə bağlı olduğunun və müasir cəmiyyətdə ailə-nikah münasibətlərinin sosial mahiyyəti açılmışdır.

РОЛЬ ИНСТИТУТА СЕМЬИ И СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Исмаилов Ровшан

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются семейно-брачные отношения и их происхождение. Было отмечено, что следует обратить внимание на то, что следует изучать в семейно-брачных отношениях. Раскрыта социальная природа семейно-брачных отношений в современном обществе, а также другие области науки, связанные с изучением семейно-брачных отношений.

THE ROLE OF THE FAMILY INSTITUTION AND FAMILY-MARRIAGE RELATIONS IN THE SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS

Ismayilov Rovshan

SUMMARY

This article discusses family and marriage relationships and their origins. It was noted that attention should be paid to the study of family-marriage relations. What other fields of science are related to the study of family-marriage relations and the social nature of family-marriage relations in modern society has been revealed.

HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ TARİXİLİK PRİNSİPİNİN TƏMİNİ

Yusifzadə Zöhrə Azər qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
zohrayusif@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, dövlət, xalq, ideologiya, ənənə, müasirləşmə.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанство, государство, нация, идеология, традиция, модернизация.

Key words: Heydar Aliyev, azerbaijanism, state, nation, ideology, tradition, modernization.

Dövlətçilik aspektində qloballaşan və vahid sosisomədəni mühitə çevrilən bəşəriyyətdə ayrı-ayrı milli dövlətlərin yerini saxlaya bilməsi ehtiyacını yaratmışdır. Yurgen Habermasın bu mənada “millətlərüstü sosial integrasiya” ifadəsini işlətməsi başa düşüləndir [3, s. 219]. Qloballaşan dünyada hər bir müstəqil milli dövlət üçün bunun mənası ondan ibarətdir ki, öz varlığını saxlaya bilən ideologiyaya malik olmaq gərəkdir [9, s. 387]. Müasir cəmiyyətin toparlanması üçün ideologiyaya daxili tələbatının olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Məsələn ondan ibarətdir ki, kommunikasiya şəbəkəsinin yüksək inkişaf etdiyi və hər tərəfdən cəmiyyəti silkələyən informasiyaların gəldiyi vaxtda daxili birliyi, toplumun bütövlüyünü təmin etmək ehtiyacı artır. Cəmiyyət çoxsaylı sosial təbəqələrdən ibarət olanda bunun əhəmiyyəti daha da artır. Bu proses özlüyündə dünyanın inkişaf məntiqində maraqlı incəlikləri ortaya atır. Bəşəriyyət üçün insan faktorunun önəmli olması şərti ilə bir yerdə ideologiya vəzifəçilməz amil olur. Alman sosioloqu Niklas Lumanın da müasir bəşəriyyətin unikal özəlliyə malik olması haqqında fikir yürütməsi məhz ümumiliklə xüsusiyyətin unikal bir formasının yaranmasına əsaslanır [6, s. 157-186].

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu konsepsiyasında ideologiyanın əhəmiyyətli rolu bu baxımdan tamamilə başa düşüləndir. Azərbaycançılığın ideologiya olaraq funksiyaları da həmin tələblərə uyğundur. Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası üçün azərbaycançılığın əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Məsələn yalnız dövlətçilik ənənəsinin bərpası ilə məhdudlaşmır. Çünki müasir dövrdə global və regional mühitdə situasiya sürətlə dəyişir. Bu dəyişmə özlüyündə hər bir dövlətdən mütəhərrik və çevik tədbirlər görməyi tələb edir. Eyni zamanda, cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsi üçün uyğun ideoloji mühit gərəkdir [5, s.357].

Toplumun gələcək haqqında konkret təsəvvürlər sistemi olmalıdır. Onun sərhədlərini ideologiya müəyyənləşdirir. İdeologiya bu mənada cəmiyyətin nizamlaşma parametridir. Bu parametərə sahib olmayan cəmiyyət mütləq və mütləq qapalı dairədə qalır, çıpırır. Gələcək haqqında təsəvvürlər keçmişin və bugünün dərin təhlili əsasında yaradıla bilər. Bu gün yaxşı işləməyən ideologiya milləti gələcəyə apara bilməz. Azərbaycançılığın keçid dövrü və ondan sonrakı mərhələ üçün konkret ideoloji sistemə çevrilməsi zərurəti buna bağlıdır. Onun bütün dövrlər üçün ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilib. Bunlar türkcülük, islamçılıq və müasirlikdir. Ancaq mövcud tarixi şəraitdən asılı olaraq bu prinsiplərin məzmununa yeni çalarlar əlavə edilə və zamanın tələblərinə uyğunlaşa bilər.

Azərbaycan ideyasının bütün mənələrdə yaşaması üçün müstəqil dövlətin varlığı əsas şərtidir. Bir neçə əsr Azərbaycanın müstəqil dövlətdən başqa bütün dəyərləri olub – mədəniyyət, əxlaq, elm, ruhanilik, ədəbiyyat və s. Müasir zamanın tələbi elədir ki, dövlətsiz nəinki milli inkişaf, heç adi mövcudluq mümkün deyil. Heydər Əliyev üçün azərbaycançılıq ideologiyasının

əsas prinsiplərinin dərk edilməsində dövlətçilik şüurunun aktuallaşdırılmasının əsas rol oynaması konkret tarixi və elmi əsasa malikdir [4, s.381].

Müasirləşmə Azərbaycanda Qərbin demokratik dəyərlərini milli özgürlüyü gözləməklə əxz etməyi nəzərdə tutur. Burada ilk olaraq müasir demokratik cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarının möhkəmlənməsi zəruridir. Ancaq bu proses istənilən ölkə üçün konkret ziddiyyətlərlə müşayiət olunur. Bu ziddiyyətlər insanların məişət mədəniyyətinin elementlərindən tutmuş mədəniyyətin və hüququn bütün sahələrini əhatə edir. Heydər Əliyevin Azərbaycanda ənənə və milli dəyərləri saxlamaqla yanaşı müasir cəmiyyət quruculuğuna mərhələli keçidi təmin etməkdədir. Buna media dövrüyəsində təcridi dəyişikliklər və ya təcridi keçid deyirlər. Təcridi keçid olduqca diqqətli addımlar atmaqla və cəmiyyətdə sosial-siyasi, mədəni, əxlaqi tarazlığı saxlamaqla müasirləşməni nəzərdə tutur. Heydər Əliyevin təcridi inkişaf konsepsiyası ideoloji aspektdə özünü tam doğrultdu. Həm də bu sahədə onun mürəkkəb bir struktura malik olduğu aydınlaşdı. O mənada plüralizm prinsipini ayrıca vurğulamaq lazımdır.

Plüralizm fikir müxtəlifliyi anlamına gəlir ki, onun da əsas əlamətlərindən biri tolerantlıqdır. Çünki fikirlərin müxtəlif olması özlüyündə kifayət deyil. Lazımdır ki, fərqli fikirləri qəbul edən sosiomədəni mühit olsun. Bu cür mühitin yaranması isə başqasının mövqeyinə dözümlü münasibəti tələb edir. Tolerantlıq plüralizmi təmin edən əsas sosial-psixoloji faktordur. Azərbaycan xalqının tolerantlıq keyfiyyəti fərqli düşüncələrə və inanclara dözümlü münasibətdə özünü tam doğrultdu. İndi bütün dünya Azərbaycanı Qafqazın ən tolerant cəmiyyəti kimi qəbul edir [1, s.106].

Təcridi yeniləşmənin ideoloji aspektdə başqa mühüm cəhəti dövlətlə cəmiyyətin birgətəkamülünün baş tutmasına bağlıdır. Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu konsepsiyasında təcridçilik fəlsəfi mənaya malik faktordur. O baxımdan ulu öndərin sovet dövründəki kadr yetişdirmək xətti ilə müstəqil milli dövlət quruculuğu mərhələsindəki kadr yeniləşməsi siyasəti arasında dərin bağlantı müşahidə etmək olur. Bu məqam Heydər Əliyevin təcridi yeniləşmə xəttinin əsas fəlsəfi punktlarından biridir. Heydər Əliyev mövcud idarəetmə strukturunu dəyişməyi yox, bütün idarəetmə sahələri üzrə peşəkar kadrlar yetişdirməyi hədəf götürmüşdü.

Azərbaycanın müstəqillik mərhələsinin kadr siyasəti Heydər Əliyevin sovet dövründə apardığı kadr yetişdirmə xəttinin yeni şəraitdə davamı oldu. Bu mərhələdə əsas hədəf idarəetmə sistemini və üsulunu yeniləndirməklə kadrları dəyişməyi nəzərdə tutur. Onun əsas şərti isə gənc kadrların hazırlanmasıdır. Bununla bir neçə yüz ildə formalaşmış idarəetmə sistemini təcridi yeniləşdirməklə və kadrları dəyişməklə müstəqil demokratik dövlət quruculuğu işini aparmaq optimal variantdır. Təcridçiliyin fəlsəfi mənasında milli dövlətçilik ənənəsinin saxlanması əsas yer tutur. Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi onda idi ki, sovet dövründə yetişdirdiyi kadrlardan millət üçün çalışmağı əsas şərt olaraq tələb edirdi. Bu cəhət həmin kadrların keçid dövründən sonrakı mərhələdə də dövlət üçün yararlı olmasını təmin etməkdədir. Azərbaycançılığın Heydər Əliyev tərəfindən dövlət quruculuğuna ideologiya kimi tətbiqinin bu aspekti dövlətçilik tariximizdə yenilikdir, öyrənilməsi vacib olan cəhətdir [bax:7].

Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğunun sadalanan özəlliklərini birləşdirən bir məqam vardır. O məqam Azərbaycanın dövlət olaraq demokratik, cəmiyyət olaraq da informasiya cəmiyyətinə hazırlanmasıdır. Özlüyündə dövlətin demokratikliyi ilə cəmiyyətin demokratikliyi bir-birinə sıx bağlıdır. Demokratik dövlət demokratik cəmiyyətdə ola bilər. Demokraik cəmiyyət mahiyyətcə açıq cəmiyyətdir. Burada sosiomədəni həyatın bütün sahələrində insan azadlığı əsas prinsip olaraq götürülür. Eyni zamanda, xalqın ənənəvi inkişaf tarixi kənara atıla bilməz. Burada isə insan azadlığından tutmuş dövlət quruculuğuna qədər geniş bir sahədə çoxlu sayda faktorlar

vardır. Ona görə də dövlətin demokratikliyi faktiki olaraq cəmiyyətin demokratikliyidir. İnformasiya cəmiyyəti isə bu dialektik vəhdətə ayrıca məzmun çalarları verir.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması mərhələli prosesdir. Burada da tədrici keçid olmasa, çox ciddi təhlükəyə meydana çıxma bilər. Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsinin təməlində informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının durması bütün mərhələlərdə konkret sosial, mədəni və ideoloji kursu yeritməyi tələb edir. O baxımdan milli dövlət quruculuğunun hər mərhələsinin prioritet problemləri vardır. Heydər Əliyevin demokratik milli dövlət və informasiya cəmiyyəti qurmaq fəlsəfəsi isə bütövlükdə bütün bu mərhələləri öncədən müəyyənləşdirməyə imkan verirdi [bax:7].

Heydər Əliyev milli dövlət quruculuğunda daxili sabitliyi təmin etməyi ilk vəzifələrdən biri kimi irəli sürdü və onu həll etdi. Sonrakı mərhələdə iqtisadi sistemin liberallaşması ilə təhlükəsizliyin təmini paralel aparıldı. Bunlarla yanaşı, olaraq təminədiçi faktorlar kimi enerji siyasəti həyata keçirildi. Azərbaycan və bölgə üçün prinsipial əhəmiyyəti olan neft kəmərləri çəkildi, qaz layihələri işləndi, nəqliyyat layihələri ərsəyə gətirildi. Bütün bunlar Azərbaycanda iqtisadi infrastrukturda yanaşı sosial institutların da formalaşmasına şans verdi. Azərbaycanda cəmiyyətin intellektual inkişaf modelinə keçməsi təhsil sisteminin yeniləşməsinə birbaşa bağlıdır. Bununla da, Azərbaycanın inkişafının növbəti mərhələsi üçün təməl hazırlandı.

Heydər Əliyev dövlətçiliyin ideoloji əsası olaraq azərbaycançılığa yeni nəfəs verdi. Azərbaycan cəmiyyətinin qədimdən gələn ənənələrinə, birgəyaşayış fəlsəfəsinə dayanan azərbaycançılıq dövlətimizin qüdrətli olmasının ideoloji təməlidir. O mənada P.B. Struvenin “milli ideya həyata keçirilmədən dövlət qüdrətli ola bilməz”, fikrini tam qəbul etmək lazım gəlir [8, s. 74]. Buradan milli ideya ilə dövlət quruculuğu arasında daxili bir bağlantıya çıxış vardır. Yəni milli ideyanın gücü dövlətdir, dövlətin də gücü milli ideyaya xidmət etməkdən ibarət olmalıdır nəticəsini ala bilərik. Dövlətçiliklə milli ideyanın bu cür vəhdəti avtomatik olaraq milli dövlət quruculuğunun təməli və strategiyası haqqında fikirlər söyləməyə imkan verir. Milli dövlət demokratik mahiyyətli ola bilər, ancaq onun gücü yenə də milli ideyadadır. Milli ideya faktiki olaraq millətin varlığının və inkişafının ideoloji məzmunu olduğundan məsələ ruha gedib çıxır. Bu da istənilən inkişaf səviyyəsində millətin kökündən ayrılmasının faciə ilə nəticələnəcəyi deməkdir.

Azərbaycan ideyasının əsas tərəflərindən biri də demokratiyadır. Heydər Əliyevin azərbaycançılığa verdiyi yeni məzmun çalarında demokratiya mərkəzi yer tutur. Cəmiyyət demokratik olanda özünüinkişafetdirmə mexanizmi güclü olur. Bu cür toplumlarda birlik meyarları kifayət qədər izn müddətlidir. Cəmiyyət öz-özünü daim tənzimlədiyindən və təzələdiyindən daxili ziddiyyətlər içərisində qalmır. Bu ziddiyyətlər cəmiyyətin daxili potensialı hesabına həll edilir və yeni mərhələ başlayır. Azərbaycan ideyası bu mənada ənənə ilə müasir dövlət quruculuğunun vəhdətidir. Milli ilə ümumbəşərinin konkret sintezidir. Bu sintez statik xarakter daşmır, o, dinamikdir və tarixən yeniləşə bilər. Müasirləşmə cəmiyyətimiz üçün dövlətçiliyin inkişafı baxımından vacib məqamdır. Onun başlıca dayacağı isə demokratikləşmədir. Heydər Əliyev azərbaycançılıq məsələsində demokratiyanı daim dövlətin inkişafı ilə yanaşı qoyurdu [bax:2].

Beləliklə, milli dövlət quruculuğunun ideoloji əsasları ənənə ilə müasirliyin vəhdətinə dayanır. Burada dövlətçilik şüurunun yeni səviyyəyə qaldırılması əsas məqsədlərdən biridir. Dövlətçilik şüuru milli birliklə müstəqil demokratik dövlətin qurulmasının vəhdətində özünü tapır. Bu müstəvidə fərdlə toplumun maraqlarının uzlaşması təmin edilir. Bunların hər biri isə Azərbaycan ideyasının məzmununa daxil olan əsas faktorlardır. Azərbaycançılıq ideologiyasının çıxış nöqtəsi və sonucu azərbaycanlı olmağın bütün mənə çalarlarını özündə ehtiva etməyə

bağlıdır. Bu mənada ulu öndər Heydər Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam!” deyimində azərbaycançılığın ideoloji canı ifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birləşmənin siyasi-ideoloji üfüqləri. B.: XXI, 2001, 176 s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. c.I-X. Bakı, Azərnəşr, 1997-2004.
3. Хабармас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Пер. с нем. Ю. С. Медведева; под ред. Д. А. Скляднева. — М.: Наука, 2001, 420 с.
4. Qocatürk N. Türkün Yaddaş Kitabı. B.: “Nurlan”, 2005, 424 s.
5. Qocatürk N. İ.Əliyev: İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, “Nurlan”, 2008, 472 s.
6. Луман Н. Общество как социальная система. Пер. с нем./ А.Антоновский. М.: Издательство «Логос», 2004, 232 с.
7. Mehdiyev R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr. II cild: yanvar, 2002 – dekabr, 2006. Bakı, 2007, 672 s.
8. Struve P.B. Избранные сочинения. М., 1999, 257 с.
9. Тойнби А.Дж. Постигание истории. М.: Прогресс, 1991. 736 с.

HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ TARİXİLİK PRİNSİPİNİN TƏMİNİ

Yusifzadə Zöhrə

XÜLASƏ

Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsi həm milli tarixə, dəyərlərə dayanır, həm də müasir dövrün tələblərini nəzərə alır. Dövlətçiliyin ideoloji əsasları bu iki aspektin sintezindən ibarətdir. O, azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Öz milli kökü üzərində bütün xalqların eynihüquqlu olmasını və Azərbaycan ideyası ətrafında birləşməsinə nəzərdə tutur. Azərbaycan ideyası isə dövlət, coğrafi məkan, kultür məkanı, vahid iqtisadi məkan kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Heydər Əliyev fəlsəfəsinin ana xətti olan azərbaycançılıq ideologiyasının müasir dövlət quruculuğunda yerini və rolunu dəqiq göstərmişdir. Bu ideologiya olmadan müasir tələblərə cavab verən və mürəkkəb geosiyasi mərhələdə varlığını saxlaya bilən dövlət qurmaq imkansızdır. Heydər Əliyev müasir şəraitdə Azərbaycan ideyasına sadalanan aspektlər üzrə yeni məzmun vermişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyin ideoloji əsasını hazırlaması Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biridir.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРИНЦИПА ИСТОРИЧНОСТИ В ФИЛОСОФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Зохра Юсифзаде

АННОТАЦИЯ

Философия национального государственного строительства Гейдара Алиева основана как на национальной истории, так и на ценностях и учитывает потребности современной эпохи. Идеологические основы государственности представляют собой синтез этих двух аспектов. Это идеология азербайджанства. Он предусматривает, что все народы имеют равные права на свои национальные корни и объединяются вокруг идеи Азербайджана. Идея Азербайджана объединяет понятия единого государства, географического пространства, культурного пространства, единого экономического пространства. Гейдар Алиев наглядно показал место и роль идеологии азербайджанства в построении современного государства, что является основным направлением его философии. Без этой идеологии невозможно построить государство, отвечающее современным потребностям и поддерживающее свое существование на сложной геополитической стадии. Гейдар Алиев дал новое содержание идее Азербайджана в современных условиях по перечисленным аспектам. Подготовка идеологической основы Независимой Азербайджанской государственности одно из величайших заслуг Гейдара Алиева.

ENSURING THE PRINCIPLE OF HISTORICITY IN THE PHILOSOPHY OF NATIONAL STATEHOOD OF HEYDAR ALIYEV

Zohra Yusifzada

SUMMARY

Heydar Aliyev's philosophy of state-building is based on national history and values, as well as takes into account the requirements of modern times. The ideological basis of statehood is a synthesis of these two aspects. It is the ideology of Azerbaijanism. Its national roots imply that all governed peoples have equal rights and unite around the idea of Azerbaijan. The idea of Azerbaijan includes such concepts as state, geographical space, cultural space, single economic space. Heydar Aliyev clearly showed the place and role of the ideology of Azerbaijanism, which is the main line of philosophy, in modern state-building. Without this ideology, it is impossible to build a state that meets modern requirements and can survive in a complex geopolitical stage. Heydar Aliyev gave a new content to the idea of Azerbaijan in modern conditions on the listed aspects. One of the greatest merits of Heydar Aliyev is the preparation of the ideological basis of the independent Azerbaijani statehood.

SOSIAL İŞ

NARKOMANIYA BƏŞƏRİYYƏTİN ÜZLƏŞDİYİ ƏN BÖYÜK SOSIAL PROBLEM KİMİ

Hüseynov Ədil
ADMİU-nun II kurs magistrantı
edil.huseynov1998@mail.ru

Açar sözlər: asılılıq, degradasiya, adaptasiya, narkomaniya, narkotik və psixoaaktiv maddələr, sosial mühit, deviant davranış

Ключевые слова: зависимость, деградация, адаптация, наркомания, наркотики и психоактивные вещества, социальная среда, девиантное поведение

Key words: dependence, degradation, adaptation, addiction, addiction and psychoactive drugs, social environment, deviant behavior

Müasir dövrdə demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə müşahidə olunan ən böyük problemlərdən biri narkomaniyadır. Narkomaniya cəmiyyətdə baş verən cinayətkarlığın, oğurluğun, suicidal davranışların, boşanma hallarının və bu kimi bir çox problemlərin yaranmasına gətirib çıxaran ən əsas səbəblərdən biridir. “Narkomaniya” yunan dilindən tərcümədə narko-bihuşluq, maniya-asılılıq mənasında işlənir. Narkomaniyanın tarixinə nəzər salsaq görürük ki, bu tarix lap qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim dövrlərdə bu bitkilərdən bəzi xəstəliklərin müalicəsi məqsədi ilə istifadə olunmuşdur.

Məsələn tiryəkdən insanın əsəb sistemini bərpa etmək üçün, bəzi xalqların mifologiyasında yağlı xaşxaş adlandırılan bitkidən inasanların ağrı və əzablarının aradan qaldıran vasitə kimi qəbul olunmasını göstərmək olar. 18-ci və 19-cu əsrlərdə elmi sahədə baş verən inqilablar bu sahəyə də öz təsirini göstərmişdir.

Belə ki, həmin dövrdən etibarən artıq bəzi yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində həmin bitkilərdən müxtəlif uyuşdurucu maddələr alınır. 19-cu əsrin ortalarından etibarən isə həmin uyuşdurucu maddələrin vena vasitəsilə orqanizmə yeridilməsinə başlanılmışdır. Beləliklə, “narkotik”, “narkotik vasitələr” kimi yeni terminlər yaranmağa başladı [3, səh. 5]. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, uşaqlıqdan narkotik maddə qəbul etməyə başlayan şəxslərin orta ömür müddəti 35-40 il olur.

Bu şəxslərin çoxu gənc yaşlarında müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə-cinsi yolla ötürülən infeksiyalara, hepatit C-yə və ya HIV-ə yoluxaraq dünyasını dəyişir. Narkotik vasitələr zəhərli maddələr olduğundan bütün orqanizmə, ürək-damar sistemində, bütövlükdə sinir sistemində mənfi təsir göstərir, orqanizmin getdikcə əvvəlki funksiyalarının pozulmasına, yavaş-yavaş sıradan çıxmasına səbəb olur [2, səh. 6]. Narkotik vasitələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də bu maddələri qəbul edən şəxsə psixoloji təsir göstərərək təkrar qəbul zamanı yenidən həmin hissi yaşamaq üçün dozanın artırılmasına səbəb olur. Bu isə nəticədə şəxsin həmin vasitələrdən asılı hala düşməsinə gətirib çıxarır.

Narkomaniya ümumilikdə götürüldükdə bir şəxsin məğlubiyyətidir. Narkotik maddələri qəbul edən şəxs fikir vermir ki, psixik aktiv maddələr onun həyatına necə təsir göstərir. Nəticədə şəxsiyyətin degradasiyası qaçılmaz olur. Beləki, həmin insan məxsus olduğu ən yaxşı əxlaqi keyfiyyətləri itirir, bu məhrumiyyət isə birdən-birə deyil tədricən baş verir. Əvvəlcə dostlarını, daha sonra ailəsini, sahib olduğu peşəni unudur, işini itirir və bütün bunlar sonda onun

cinayətkar qruplara qoşulmasına gətirib çıxarır. Bu təsir narkotik maddələrin şəxsin sosial mühitinə təsirini özündə ehtiva edir.

Prof. Dr. Zehra Arıkan narkotik maddələrin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

Narkotik maddələr tərkibinə görə bir-birindən fərqlənsələr də insanın düşüncələrinə, münasibətlərinə və davranışlarına təsiri demək olar ki eynidir.

Narkotik maddə qəbul edən insan qısa müddət ərzində həqiqətlərdən uzaqlaşır (sakitlik, ləzzət, sərxoşluq, həyəcan, aldanma, məmnunluq və s.) Bir çox səbəblərə görə insan real dünya əvəzinə bu saxta yuxu mühitinə üstünlük verməyə başlaya bilər.

Şəxs narkotik maddənin ilkin istifadəsindən sonra yaşadığı o "komfort"u yenidən yaşamaq məqsədilə müqavimət göstərə bilmədiyi istəklə maddəni əldə etmək üçün fəaliyyətə keçir.

Şəxsin əvvəlki miqdarda və tezlikdə qəbul etdiyi narkotik maddədən əvvəlki saxta hissi ala bilmədiyinə görə istifadə etdiyi narkotik maddənin miqdarını və tezliyini artırmağa rəhtiyac duyur.

Narkotik maddələrin qəbulunun son nəticəsi asılılıqdır. Bütün bu proseslərin bu ardıcılıqla baş verməsi maddə asılılığının inkişafına səbəb olur. [5, səh. 247]

İnsan birdən-birə narkoman olmur. Narkomaniyanın baş vermə prosesinə müəyyən amillər təsir göstərir. Narkomaniyanın qarşısını almağın ən asan yollarından biri bu amilləri müəyyənləşdirmək və onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Həmin amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır. Bunlar;

- fərdi xüsusiyyətlər (şəxsin özü ilə əlaqəli)
- fərdi hallar (ətraf mühitlə əlaqəli)
- sosial şərtlər (toplumla əlaqəli).

Şəxsi səbəblərə anadangəlmə xas xüsusiyyətlər, şəxsin mənəvi ruhi vəziyyətlərinə mənfi təsir göstərən vəziyyətlər və ya ətraf mühit səbəbləri. Bu o səbəblərdir ki, digər şəxsin təsiri olmadan, onun psixoloji vəziyyətinə təsir göstərərək depressiyasına səbəb olur. Psixoloji vəziyyəti sağlam olmayan şəxs asanlıqla zərərli təsirlərə məruz qala bilər.

Ətraf mühitlə əlaqəli fərdi hallarda- şəxsin narkotik maddələrdən istifadə edib etməməsi xarici amillərin təsirində asılı olur. Məsələn, maddiyyat və ya yoxsulluq insanı narkotik maddədəb istifadə etməyə sövq edə bilər. Şəxsin təhsil vəziyyəti və yaşadığı mühitdə bu səbəbə daxildir, məsələn, içki barları çox olan bir ərazidə yaşayan gənclər asanlıqla içməyə başlayaqlar. Ona görə də ətrafında narkotik maddə istifadə edən gənclər təhlükə altındadır. Zəif psixoloji quruluşlu bir gənc ətraf mühitin təsirlərinə daha açıq olmasına baxmayaraq, sağlam düşüncəli bir gənc daha çox bu təsirlərə davamlı ola bilər. Burada şəxsin psixoloji vəziyyəti ilə birlikdə mədəni, iqtisadi, sosial, şəhər, kənd və s. şərtlər də əsasdır.

Sosial şərtlər tərkibcə özündə bir neçə amili birləşdirir; coğrafi, kosmopolit və s. Toplumun ticarət yolları üzərində yerləşməsi və ya həmin coğrafi məkanda narkotik bitkilərin təbbi şəkildə yetişməsi narkotik maddə istifadəsinə səbəb ola bilər. Kosmopolit amil isə özündə müxtəlif dini və mədəni əlaqələrə malik toplumda idarəetmənin çətinləşməsi ilə narkotik maddə istifadəsinin asanlıqla yayılmasına səbəb ola bilər. Məs, Almmamiyanın Hamburg bölgəsi kimi [4, səh. 71-72].

Bundan başqa, alkoqolun və narkotik maddələrin ziyanı haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması həmçinin ona gətirib çıxara bilər ki, insan marağa görə narkotik aludəçəsinə çevrilə bilər. Buna ən çox yeniyetməlik dövründə rast gəlinir. Nə vaxt ki, uşaq narkotik maddələrə meyl edir, o hesab edir ki, bir dəfə ilə heç nə olmaz, amma daha sonra o hissi yaşamaq arzusu ilə yenidən buna cəhd göstərir, getdikcə bu proses davamlı şəkil almağa başlayır və nəticədə ondan yaxa qurtra bilmir. Narkotik maddələrin geniş yayılmasının digər səbəbi sosial-iqtisadi amillə

bağlıdır. Ailənin sosial vəziyyətinin aşağı olması, gəlir yerlərinin olmaması həmin ailənin narkobizneslə məşğul olan şəxslərin təsirinə düşməsinə səbəb olur. Bu amilə həmçinin uşaq əməyinin istismarını da göstərmək olar. Narkotik maddələrin uzun müddətli istifadəsi ən ağır vəziyyətə gətirib çıxara bilər. Buna görə insanın sağlamlığının saxlanması və pozulmuş funksiyaların bərpası üçün peşəkar narkoloqların, reabilitoloqların və sosial işçilərin köməyi mütləq lazımdır.

Son zamanlar dünyada narkomaniyanın inkişaf meyillərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

-narkotiklərlə bağlı cinayətlərin gizliliyinin, ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin, mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlməsi;

- Qanunsuz dövriyyədən əldə edilmiş «çirkli» pulların «yuyulması» və onların sonradan legal iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrinə qoyulması;

- narkoticarət nəticəsində əldə edilmiş pulların terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində istifadə olunması;

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin müxtəlif üsullarla yeni növlərinin yaranması və sürətlə yayılması;

- insan sağlamlığına ağır təsir göstərən narkotiklərin, xüsusən də sintetik mənşəli narkotiklərin istifadəsinin çoxalması;

- narkobizneslə məşğul olan birləşmələr tərəfindən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satışı məqsədilə yeni məkanların, daşınması məqsədilə marşrutların yeni tranzit-keçid məntəqələrinin yaranması;

- tranzit yollar üzərində yerləşən dövlətlərin narkotik istehlak edən regionlara çevrilməsi;

- narkotik istehlakçıların sayında gənclərin və yeniyetmələrin üstünlük təşkil etməsi;

- kriminal narkobirliklərin cinayətkarlıq fəaliyyətinin daha da güclənməsi və miqyasca böyüməsi, bu fəaliyyətin maddi-texniki təminat səviyyəsinin yüksəlməsi;

- silahlı münaqişələr baş verən ərazilərdə narkotik vasitələrin istehsalını təşkil etmək;

- MDB ölkələrinin ərazisindən narkoticarət məqsədilə istifadə olunması, bu ölkələrin daha çox narkotik istehlakçısı ölkələrinə çevrilməsi və s. [1, səh. 12].

Beləliklə, narkomaniya cəmiyyətin qorxunc xəstəliyidir. O, cəmiyyətin mənəvi və fiziki deqradasiyasına səbəb olur, cəmiyyətin malik olduğu dəyərləri məhv edir və gen fondunu təhlükə altında saxlayır. Narkomaniya bütövlükdə millətin fiziki və əxlaqi sağlamlığını hədələyir. Buna misal olaraq QİÇS və HIV, başqa ağır xəstəliklər, homoseksualizm, fahişəlik kimi problemləri göstərmək olar. Narkomaniyanı yoluxucu bir xəstəlik adlandırmaq olar. Hər halda o, cəmiyyətin bütün elementlərinə toxunur.

Buna görə cəmiyyət narkotik vasitələrin istifadəsi üzərində dövlət ilə yanaşı sərt nəzarəti həyata keçirməlidir. Birincisi, narkomaniya fəvqəladə vəziyyətdir, şəxsiyyətin deqradasiyasına və orqanizmin dağıdılmasına imkan yaradır, və bu nəticədə yalnız narkomanın özü üçün deyil, onu əhatə edənlər üçün ciddi təhlükə mənbəyi olur. Narkomaniya müxtəlif cinayətlərin böyük hissəsinin bilavasitə səbəbidir. Bütün bunları nəzərə alaraq narkotik maddələrin geniş şəkildə yayılmasının qarşısını almaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə dövlət müəssisələrinin, QHT-in, ictimai təşkilatların, eyni zamanda bu proses gizli şəkildə yayıldığından cəmiyyətin özünün nəzarəti, KİV-lərin bu sahədə fəaliyyəti, cəmiyyətin maarifləndirilməsi, müxtəlif sosial cəhətlərin hazırlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi MEM, 2014. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi №62. 266 s.

2. XXI əsrin bəlası: narkomaniya: metodik-bibliografik vəsait /tərt. T. M. Məmmədova; ixtisas red. O. İ. Quliyev; red. Y. Z. Sadıqlı; C. Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası. - Bakı, 2018. –80s.
3. Narkomaniya, narkobiznes və ona qarşı mübarizədə kitabxanaların rolu:metodik vəsait / Tərt. ed. L. Əhmədova; elmi red. K. Tahirov; red. A. Abdullayeva. - Əlavə və dəyişikliklərlə. - Bakı, 2019. - 44 s.
4. Sosial Hizmetler Lisans Tamamlama Proqramı. Madde Bağımlılığı və Sosial Hizmet. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Prof. Dr. İlhan Tomanbay 493 s.
5. T. C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Madde Bağımlılığı Tanı ve Tedavi Kılavuzu El Kitabı. – Ankara, 2012. - 322 s.

NARKOMANIYA BƏŞƏRİYYƏTİN ÜZLƏŞDİYİ ƏN BÖYÜK SOSIAL PROBLEM KİMİ

Ədil Hüseynov

XÜLASƏ

Məqalədə narkotik və psixoaktiv maddələrin yaranması, yayılması tarixindən və onların insanlara göstərdiyi təsirlərdən bəhs olunur. Maddə asılılığı cinayətkarlıq, oğurluq, suicidal davranış, boşanma, insan sağlamlığında isə HIV/QİÇS kimi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Narkotik və psixotrop maddələrin asılılıq yaranan ümumi xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Məqalədə maddə asılılığına səbəb olan amillər araşdırılmışdır. Son zamanlar narkomaniyanın qlobal problem olaraq inkişaf meyilləri təsvir olunmuşdur. Narkotik və psixotrop maddələrin geniş yayılmasının qarşısının alınması üçün fəaliyyət istiqamətləri göstərilib.

НАРКОМАНИЯ ОДНА ИЗ САМЫХ БОЛЬШИХ СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СТОЯЩИХ ПЕРЕД ЧЕЛОВЕЧЕСТВОМ

Адил Гусейнов

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается история появления и распространения наркотиков и психоактивное вещества и их влияние на человека. Зависимость вызывает такие проблемы, как преступность, воровство, суицидальное поведение, развод, и здоровье человека, например ВИЧ/СПИД. Показаны общие аддиктивные свойства наркотических средств и психотропных веществ. В статье исследуются факторы, вызывающие злоупотребление психоактивными веществами. В последнее время описаны тенденции развития наркомании как глобальной проблемы. Указаны направления действий по предотвращению распространения наркотических средств и психотропных веществ.

DRUG ADDICTION AS ONE OF THE BIGGEST SOCIAL PROBLEMS OF MANKIND

Adil Huseynov

SUMMARY

The article discusses the history of the emergence and spread of drugs and psychoactive substances and their effects on people. Addiction causes problems such as crime, theft, suicidal behavior, divorce, and human health, such as HIV / AIDS. The general addictive properties of narcotic drugs and psychotropic substances are shown. The article examines the factors that cause substance abuse. Recently, the development trends of drug addiction as a global problem have been described. Areas of action to prevent the spread of narcotic drugs and psychotropic substances are indicated.

NƏSİLLƏRARASI FƏRQLİLİKLƏRİN MÜNAQİŞƏLƏRİN YARANMASINA TƏSİRİ

Məmmədova Lamiyə

ADMİU-nun II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Sultanlı

lamiya.mammadova.f@admiu.edu.az

Açar sözlər: Nəsillər, yaşlılar, gənclər, nəsil fərqlilikləri, nəsillərarası münaqişələr, nəsillərarası həmrəylik, yaş dövrləri.

Ключевые слова: Поколения, пожилые люди, молодежь, различия поколений, конфликты между поколениями, солидарность поколений, возрастные периоды.

Keywords: Generations, elderly people, young people, generation differences, intergenerational conflicts, intergenerational solidarity, age periods.

Giriş. Cəmiyyətin hər mənada sağlam və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün yaşlı nəslin gənc nəsli tanıması, düzgün başa düşməsi və doğru kommunikasiya əlaqələrini yaratması böyük əhəmiyyətə malikdir ki, bu da öz növbəsində nəsillərarası münaqişələrin həlli vasitəsi ilə mümkündür. Bir-birilərindən fayda götürməli olan bu iki qrup arasında ünsiyyət problemləri və nəsil konfliktləri tarix boyunca müxtəlif mədəniyyət və coğrafiyalarda mühüm şəxsi və sosial problem olmuşdur.

Dünyada həyat təcrübələrinin dəyişimi, texnoloji alətlərin gündəlik həyatda önəmli yerə sahib olması və “müasir dövrün rəqəmsal fərdləri” olan gənclərin onlardan əvvəlki nəsillərdən fərqli quruluşda yaşaması səbəbi ilə nəsillərarası münasibətlərin dəyişməsinin, zəifləməsinin və konfliktlər yaratmasının şahidi oluruq. Sosioloji tərifləri araşdırdıqda məlum olur ki, nəsillər, sosiallaşma prosesində müəyyən tarixlərdə doğulan, cəmiyyətdəki dəyişikliklərdən və hadisələrdən təsirlənən, şəraitə uyğun olaraq, ortaq dəyərlərə, inanclara, davranışlara sahib olan qruplar kimi təsvir edilə bilər. Nəsilləri sadəcə doğrulduqları zamana görə təsnif etmək düzgün olmaz. Nəsilləri formalaşdıran cəmiyyətin düşüncələrini, yaratdığı mənəvi hisslərini və təcrübələrini təsvir etməkdən onları təsnif etmək üçün də istifadə edilə bilər. Əhəmiyyətli hadisələrin və sosial tendensiyaaların formalaşmasında nəsil fərqliliklərinin önəmli yeri vardır. Hər bir nəslin həyatı qavrama formaları, fərqli ünsiyyət tərzləri ilə mövcud həyat tərzı və iş vərdışləri xaricində müxtəlif davranışları xarakterizə edən özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Müxtəlif dəyişikliklər səbəbi ilə meydana gələn dəyişikliklər, həyat tərzləri, düşüncə fərqlilikləri nəsillərarası münaqişələrin yaranması üçün əsas rolunu oynayır. Nəsillər arasında yaranan fərqliliklər nəsillərin mövcud xüsusiyyətlərindəki fərqliliklərin səhv qavranılması və təfsiri kimi qəbul edilmişdir. Nəsillərarası fərqlər iki və ya daha çox nəslin iş və sosial həyat daxilində sağlam münasibətlərin qurulmaması, münaqişə vəziyyətinin meydana gəlməsidir. Bu fərqliliklər başda ailə olmaqla müəssisələrdə, partiyalarda, təşkilatlarda, ümumiyyətlə sosial həyatda nəsillər arasında hisslər, maraqlar, hədəflər fərqliliyi səbəbiylə müşahidə edilən münaqişələr və ziddiyyətlər şəklində meydana çıxır.

Nəsillərarası ziddiyyətlər nəsillərin yaşadıkları bölgələrə görə də öz fərqliliyini göstərir. Kəndlərdə əsas münaqişə mövzuları evlilik, kənddən kənarda təhsil almaq, işləmək, ixtisas seçimi, geyim tərzı olduğu halda, şəhərlərdə münaqişə mövzuları olduqca şaxələnmişdir. Bura məktəb və öyrənmə problemləri, siyasi, dini məsələlər, gec saatlarda evə gəlmək, bir mövzu üzərində lazım olduğundan çox müzakirələrin aparılması, qarşı cinslə dostluq əlaqələrinin yaradılması, ev işlərinə kömək edilməməsi və s.kimi müxtəlif məsələləri daxil etmək olar. Əlbəttə,

biz, bunlara birmənalı yanaşmamalıyıq, istər kənd mühitində, istərsə də şəhər mühitində eyni problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür.

Nəsillər arasında yaranan münqişələr nəsillər boyunca özünü göstərən sosial dəyişikliyin, sosial təkamülün amillərindən biri ola bilər. Xüsusilə, yaşlıların inkişaf edən daha qarışıq və yeni sosial quruluşa gəncləri hazırlaya bilmədikləri zaman bu meydana çıxa bilər. Sosial inkişafın sürəti artdıqca yenidən uyğunlaşma prosesi olduqca vacib hal olur. Bu situasiyanın ən gözəl örnəyi 19-cu əsrin ən uğurlu romanlarından biri olan “Atalar və oğullar” əsəridir.

Nəsil konsepsiyasına ümumi baxış. Nəsil müəyyən bir zaman kəsiyində dünyaya gəlmiş, həmin zaman kəsiyindəki sosial mühitə, cəmiyyətə təsir göstərən texnoloji, mədəni, bədii, siyasi, sosial dəyişikliklər, təhsil sistemi, coğrafi mövqe kimi səbəblər nəticəsində eyni yaşayış tərzini paylaşan fərdlər birliyi. Bu söz bir nəsil ilə digər nəsil arasında keçən dövr üçün istifadə edilir (15, s. 438). Nəsillər, əsasən, yaşlı, orta və gənc nəsil olaraq üç qrupa bölünür. Biz nəsil konsepsiyası haqqında danışırıqsa, onun üzvlərinin yaş xüsusiyyətlərinə toxunmaq daha məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə isə ailə daxilində nəsil qruplarından bəhs etdikdə yaşlı nəslin sırasına ana, ata, nənə, baba, gənc nəsil sırasına isə gənclik dövrünü yaşayan fərdlər daxil edilir. Gənclik dövrünün hansı yaş qruplarını əhatə etməsi məsələsində də fərqli münasibətlər öz əksini tapmışdır. UNESCO tərəfindən gənclik dövrü 15-25 yaş aralığı olaraq müəyyən edilmişdir (7, s. 9). BMT tərəfindən gənclik dövrüylə əlaqədar edilən tərifə görə, gənc 15-25 yaş aralığında təhsil alan, təhsillərini davam etdirən, müəyyən məbləğ qarşılığı işləməyən və ailəsindən ayrı yaşayış yeri olmayan şəxsdir (10, s.163). Gənc nəsildən fərqli olaraq yaşlı nəslə təcəssüm etdirən dəqiq yaş kateqoriyası mövcud deyil, amma yaşlı nəslin gənc nəsildən orta hesabla 25-30 il əvvəl yaşayan nəsil olduğu qəbul edilməkdədir (22, s.390).

Hər cəmiyyətdə baş verən əhəmiyyətli tarixi hadisələr, müharibələr, sosial dəyişikliklər və böhran dövrləri həmin cəmiyyətdə yaşayan fərdlərin dəyər anlayışlarına, davranış xüsusiyyətlərinə və hadisələrə baxış bucaqlarına təsir göstərməkdədir. Bir nəslə öyrənmək, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq həmin dövrü analiz və təhlil etməkdə bizə köməklik göstərir. Bu təhlil nəticəsində biz bizim kimi olmayan digər nəslin nümayəndələrini daha yaxşı başa düşür, onları öz aspektimizlə, öz doğrularımızla deyil, onlara aid reallıqlarla, doğrularla görür və qiymətləndiririk. Çin atalar sözündə də deyildiyi kimi, “Bir nəslin əkdüyü ağacın kölgəsində digər nəsil sərinləyir”. Tarix boyu qəbul etdiyimiz nəsil konsepsiyası əsasında meydana gələn nəsil nəzəriyyələrinə görə, hər 25-30 ildən bir doğulan insanlar arasında, onların münasibətlərində, həyat təzlərində və karyera yollarında bir sıra müxtəlifliklər özünü göstərmişdir. Hər nəsil özündən əvvəlki nəslin köhnə fikirli, aqressiv olduğunu düşünərkən özlərindən sonrakı nəslə isə hörmətsiz, egoist və məsuliyyətsiz kimi xarakterizə edir. Bu tərzdə ziddiyyətli fikirlərin yaranma səbəbi nəsillərin böyüdükləri dövr ərzində meydana gələn sosial, mədəni, iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə onlarda yaranan düşüncə, duyğu və məqsəd fərqlilikləridir.

Tez-tez eşitdiyimiz, şahidi olduğumuz ya da şəxsən nümunəsini yaşadığımız bir qavrayış olan nəsillərarası fərqliliklərin, münaqişələrin səbəblərinə dair çoxlu tədqiqatlar mövcuddur. Şəxslər arasındakı fərqliliklər və zamanın ruhu səbəbiylə meydana çıxan nəsil konsepsiyası iqtisadiyyat, tarix, sosiologiya, psixologiya kimi fərqli elm sahələri üçün tədqiqat mövzusu olmuşdur. Fərd və qrupların bir-birini qəbul etməməsi, ünsiyyət çatışmazlığı kimi məsələlər nəsillərarası münaqişənin əsas sosioloji problemidir. Bu tədqiqatlar öncəliklə yaş fərqinə, valideyn-övlad münasibətlərinə görə aparılsa da iki yaşda arasında da mövcud ola bilər. Bunu dəyişən dünya, dəyişən cəmiyyət qarşısında fərdlərin verdikləri reaksiya kimi də görə bilərik.

Gündən-günə insanlar daha mürəkkəb və gərgin şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə qarşılaşırlar. Bu mürəkkəblik cəmiyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pisləşməsinə,

qarşıdurmaların yaranmasına, insanların bir-birindən uzaqlaşmasına və yalnızlıq hissinin hökm sürməsinə səbəb olur. Kiçik dövlət olan ailədə və cəmiyyətdə nəsillərsi münəfişənin həll edilməsi, həmrəyliyin yaradılması həm yaşlı nəslin, həm də gənc nəslin mental və mənəvi cəhətdən sağlam inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

İnsan xarakterinin formalaşmasında ailə mühitiylə yanaşı yaşadığı dövrün də mühüm təsiri olmaqdır. Yaşadıqları dövr ərzində baş verən dəyişikliklərdən təsirlənən nəsillər həmin dövrün xüsusiyyətlərini üzərlərinə götürürlər. Yaşlı nəslin yerini alan hər gənc nəsil fərqli davranış və dünyagörüş xüsusiyyətlərinə görə yaşadıqları cəmiyyətin yolunu dəyişdirirlər. Bu cəmiyyətdə isə fərqli nəsillər birlikdə sosial və mənəvi səyahətə çıxırlar.

Yaşlı nəsillər çox vaxt öz dövrlərinə aid adət-ənənələri yaşatmağa çalışarkən, bunun əksinə olaraq gənc nəsil yenilik və dəyişikliklərə daha müsbət münasibət bəsləyirlər. Mədəni dəyişiklik və çevrilmə nəticəsində yaşlı nəsillər yaranan yenilikləri izləməkdə çətinlik çəkərkən, tez-tez uşaqlarının, nəvələrinin mədəni dəyərləri, adət-ənənələri yetərincə qorumadıqlarını və bunlara uyğunlaşmadıqlarını görüb heyfslənirlər. Yeniliyi daha tez mənimsəyən gənc nəsillər dəyişikliklərə asanlıqla uyğunlaşa bilir, mədəni dəyərlərə, adət-ənənələrə daha sərbəst münasibət bəsləyirlər. Bunun nəticəsi olaraq yaşlı nəsillə ilə gənc nəsillə arasında münəfişənin yaşanılması qaçınılmaz olur.

Gənclik dövrü fərdlərin bioloji, psixoloji və sosial inkişafı baxımından ən çətin dövrlərindən biridir. Buna görə də sosiallaşma zamanında gənclik dövrü böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki psixoloji, bioloji və sosial inkişafını sağlam şəkildə tamamlayan gənclər sağlam cəmiyyətin təminatçısıdır (20, s.12). Gənc nəsillər uşaqlıqdan xilas olduqları, lakin hələ yetkin olmadıqları üçün bu yaş dövrü üçün müvəqqəti bir mədəniyyət yaradırlar. Bu mədəniyyətdə ümumi olaraq əvvəlki mədəniyyətdən fərqli geyim, davranış, ünsiyyət və musiqi tərzləri yer almaqdır.

Yaşlı nəsillər gənclərlə müqayisədə daha mühafizəkar münasibət və davranışlar həyata keçirirlər. Mövcud şəraiti, yaş dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq yaşlı nəsildən gənc nəsli anlamaq üçün daha dözümlü olmaları gözlənilir. Sosial və mədəni dəyişikliyin təbii proses olduğunu nəzərə alaraq gənclik dövründəki dəyişikliyi və inkişaf meyillərini başa düşə bilərlər. Bu vasitə ilə nəsillərsi münəfişələrin həll olunması daha asan olar. Əks təqdirdə həm cəmiyyətə, həm də onun kiçik birliyi olan ailəyə mənfi təsir göstərəcək konfliktin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu kimi səbəblərdən ötrü yaşlı nəsillər içərisində yaşadıqları dövrə həm özlərini, həm də gəncləri hazırlamalıdır. Bunlar edilməzsə gənclərin ailələrindən getdikcə uzaqlaşması və ailə bağlarını qırmaları qaçınılmaz olar.

Nəsillərsi konfliktə səbəb olan münəfişə mövzuları. Nəsillər arasında münəfişə dedikdə iki nəslin bir-birini anlamaması səbəbiylə aralarında konfliktin yaranması nəzərdə tutulur (17, s.268). Bu konflikt bir-birini izləyən nəsillərin sosiallaşması sahəsindəki fərqliliklərlə əlaqədardır. Nəsillərsi münəfişədə istər dəyərlərin, istərsə də davranışlardakı davamlılığın və ya kəsilmə dərəcəsinin ölçüsü mövzusunda müxtəlifliklər özünü göstərməkdədir. Hər nəslin daxilində reallıqlarla əlaqəli bir-biri ilə mübarizə aparan, qismən də cinsiyyət, etnik mənsubiyyət və sosial sinif kimi xüsusiyyətlərdən irəli gələn fikirlər ola bilər.

Nəsillərsi arasında münəfişə yaradan bir çox səbəblər var ki, onların sırasına texnologiya sahəsində meydana gələn inkişafın başda olmaqla, ailə quruluşu, təhsil sistemi, karyera mövzuları kimi sosio-mədəni səbəbləri, din və adət-ənənə kimi mədəni səbəbləri, yaş və cinsiyyət kimi demoqrafik səbəbləri misal göstərmək olar. Texnoloji inkişafın və rol davranışlarının səbəb olduğu dəyişikliklər nəsillər arasında uyğunluğun pozulmasına səbəb ola bilər. Sənaye dövründə inqilab kimi təsvir edilən texnoloji dəyişikliklər asudə vaxtın artması, şəhərsalma kimi faktorlar ənənəvilik yoxa çıxmasına, robotlaşmağa gətirib çıxarmışdır. Bu kimi dəyişikliklər isə öz növbəsində iki nəslin ictimailəşmə vəziyyəti arasında boşluqlar

yaratmaqdadır. Şübhəsiz ki, bugünkü nəsil istehsaldan çox istehlaka, mənimsəməyə, israfçılığa daha çox meyillidir.

Televizor, sosial şəbəkələr, maddiyyatı insanların gözündə ucaldan proqramlar, oyunlar, reklamlar yeniyetmə və gəncləri öz təsiri altına almaqdadır. Kiçik yaşlarından qız uşaqlarının makiyajı, dikdaban ayaqqabılara kitabdan, incəsənətdən, musiqidən çox dəyər vermələri, nə qədər çox oynucağa, nə qədər çox markalı geyimlərə sahib olarlarsa o qədər də xoşbəxt olacaqlarını düşünmələri buna bariz nümunədir. Media gənc nəslə sadəcə israfçılığa deyil, eyni zamanda şiddət dolu bir dünyanın da içərisinə çəkməkdədir.

Ailə üzvlərinin televizorun öyrənmə məqsədilə istifadəsindən, qərar alma müddətində köməkliyindən, müsbət davranış nümunəsini qəbul etməsindən tutmuş problemi həll etmə müddətinə qədər bir sıra müsbət təsirini qeyd edə bilərik. Əfsuslar olsun ki, televizor və internet aləmi dəyərlərimizi yaşadan, evin böyüyü olduqları üçün dinlənən hörmət edilən nənə və babaların yerini almışdır.

Ailə üzvlərinin televizor qarşısında heç danışmadan, mövzuları təhlil etmədən sadəcə göstərilənləri seyr etmələri gənclər, yetkinlər və yaşlılar arasında kommunikasiya problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Övladlarını televizor, kompüter və internet aləminin mənfi təsirlərindən xilas etmək üçün valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Texnoloji alətlərin qarşısında saatlarla vaxt keçirmək, izlənməyə belə televizoru açıq saxlamaq vərdişlərindən xilas olmaqla ailə üzvlərinin birlikdə kitab oxumaları, söhbət etmələri, müəyyən mövzular əsasında müzakirələr aparmaları, bir-birlərinə vaxt ayırmaları valideynlərin vəzifələri sırasına daxildir. Eyni zamanda yaşlı nəsil gənclərin asudə vaxtlarını məhsuldar keçirmələrində onlara köməklik göstərmələri, televizor və internetdən düzgün istifadəni öyrətməlidirlər.

Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, texnologiyanın inkişafı elm sahəsində bizləri nə qədər irəliyə aparsa da, ailə bağlarının zəifləməsinə, gənc və yaşlı nəsil arasında ziddiyyətlərin yaranmasına, mental sağlamlığın zədələnməsinə səbəb olur.

Nəsillər arasında münafişənin yaranma səbəblərindən biri də gəncin mənlilik şüurunun inkişaf etməsi, kimliyini qazanma, müstəqilliyini əldə etmə və özünü sübut etmə dövrü ilə əlaqəlidir. Məlumdur ki, gənclərin bioloji və psixoloji olaraq inkişaf etmələrinin təməli ailədə qoyulur. Sosiallaşmanın ilk pilləsi olan ailədə bu dövr ərzində münasibətlər düzgün qurulmazsa nəsillərarası konfliktin də təməli qoyulmuş olar (16, s.17).

Ailə övladının maddi, mənəvi,bioloji, psixoloji, sosial ehtiyaclarını təmin edərək onları gələcəyə hazırlayır və onlara yaşadıkları cəmiyyətin dəyərlərini öyrədir. Övladlarına qarşı valideynlərin münasibətləri müxtəlif ola bilər. Bəziləri isti, bəziləri laqeyd, bəziləri dostcasına, bəziləri isə olduqca mühafizəkar münasibət göstərə bilər. Bu isə öz növbəsində gələcəyin gəncləri arasında müxtəlif xarakter tiplərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Ailə mühitiylə yanaşı sosial çevrədən də təsirlənən gənclər kimi valideynlər də dəyişən mühitdən təsirlənir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, valideynlər və övladlar bir-birinə qarşılıqlı, müsbət və mənləli şəkildə təsir göstərirlər. Ailə daxilində konfliktin yaranmaması üçün övladlarla kiçik yaşlarından ünsiyyətin düzgün şəkildə qurulması və onları doğru istiqamətlərə yönləndirmək lazımdır.

Bütün cəmiyyətlər özünəməxsus, qəlibləşmiş davranış xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər bir cəmiyyətdə meydana çıxan problemləri həll etmək və insanlararası münasibətləri tənzimləmək üçün təkmilləşdirilmiş dəyərlərə ehtiyac duyulur. Bu dəyərlər çox vaxt cəmiyyətdəki qaydaları özündə ehtiva edir şəxsiyyətlərarası münasibətlər bu dəyərlər çərçivəsində inkişaf edir. Qəlibləşmiş qaydalara əməl edən şəxslər cəmiyyət tərəfindən mükafatlandırılarkən, çərçivədən kənara çıxanlar isə bir növ sanksiyalara məruz qalırlar. Dəyərlər təbəqələşməni müəyyən etmədə, düşüncə və davranış tərzlərinin təyin edilməsində, sosial rolların və həmrəyliyin müəyyən edilməsində olduqca təsirlidir.

Cəmiyyətdəki dəyərlər integrasiya yaratdığı kimi, zamanla bəzi problemlərin yaranmasına da səbəb olur. Bu problemlər cəmiyyətin dəyərləri ilə fərqlərin dəyərlərinin bir-birindən fərqləndiyi vaxt meydana çıxır (1, s.3). Davranış qəliblərinin inanc və dəyərlərlə müqayisədə sürətlə dəyişməsi konfliktlərin yaranmasına və mədəni gecikməyə səbəb olur. Josef Fitçer bu problemlərin təməl olaraq iki situasiya zamanı meydana çıxdığı fikrini irəli sürür. Bunlardan birincisi, cəmiyyətin qəbul etdiyi qaydalarla insanların real davranış xüsusiyyətləri arasında boşluq yaxud ziddiyyət olduğu zaman meydana çıxır.

İkincisi isə cəmiyyətdəki submədəniyyətlərin dəyərlərinin hakim dəyərlərlə toqquşduğu zaman yaranır (9, s.132). Birinci vəziyyətdə insanlar yüksək dəyərlər, güclü inamlar və qəlibləşmiş ideallara sahibdirlər. Gənclər yaşlı nəslin sahib olduqları bu ideal dəyərlərə davranışlarıyla əməl etmədikdə isə sosial problemlər meydana çıxmaqdadır. Əslində bu ideal davranışlara yetkinlər də bəzi səbəblərdən ötrü əməl etməyə bilirlər, amma bu vəziyyətlə biz gənclərdə daha çox qarşılaşırıq. Gənclər əksərən yaşlı nəslin sahib olduğu dəyərləri bəyənmir və öz dəyərlərini yaratmağa çalışır.

Bununla birlikdə nəzərə almalıyıq ki, cəmiyyətdəki dəyərlər də mütləq deyildir və tam şəkildə mənimsəmək qeyri-mümkündür. İkinci məqam plüralist cəmiyyətlərdə submədəniyyətlərin əsas mədəniyyətdən kəskin şəkildə fərqləndiyi zaman meydana çıxır. Bu gün gəncliyin formalaşdırdığı submədəniyyətlər diqqəti cəlb etməklə yanaşı olduqca geniş aspektdən də təhlil edilir. Yaşlı nəsillə müqayisədə fərqli dəyərlərə, normalara və rollara sahib olan bu submədəniyyətlər nəsillərarası konfliktə səbəb olmaqdadır.

Biz bu gün hər şeyin sürətlə inkişaf etdiyi mədəni dəyişiklik dövründə yaşayırıq. Müasir dövrümüzün yetkin və yaşlı nəslinin yetişmə tərzilə onların övladlarının, nəvələrinin yetişmə tərzilə sözsüz ki, olduqca fərqlidir. Münaqişələrin yaranmasına səbəb olan mövzular öz müxtəlifliyi ilə seçilsə də əksəriyyət üçün eynilik təşkil edən mövzular da kifayət qədərdir. İntizam və nəzarət mövzusunun kəskinliyini, gənclərin sosial dəyişikliklər qarşısında uyğunlaşma səylərinin qarşılığında yaşlı nəslin daha mühafizəkar və təziqli davranış şəklini nümayiş etdirmələrini, dostlarını seçməkdə daha müstəqil olmaq istəyən gənclərə ailələrinin qarşı çıxmasını və s. kimi məsələləri nümunə olaraq göstərə bilərik.

Nəsillər arasında münaqişə yaradan səbəblər sırasına qarşı cinslə dostluğun qəbul edilməməsi, siyasi rəylərlə bağlı fərqlilikləri, dostluq əlaqələrini, xərclik problemlərini, bədxərcliyi, icazə mövzularında ortaq qərara gələ bilməməyi, fasiləsiz şəkildə dərs oxumağa vadar etməni, davamlı tənqidi və ardı-arası kəsilməyən nəsihətləri söyləmək mümkündür.

Nəsillərarası münaqişənin təməlinə ana və ataların uşaqları ilə ünsiyyət problemlərinin olması, onlarla tam olaraq necə davranacaqlarını bilməmələrindən qaynaqlanan ziddiyyətli yanaşmalar dayanır. Bu situasiyada gənc nəsillər də qərarlılıq zincirinə məruz qalır, nümunə götürdükləri ana və atalarının ziddiyyətləri qarşısında çatışmazlıqlar yaşayırlar. Övladlarının verdikləri qərarların onların aspektindən məntiqli olub, valideynlərinin tərəfindən qəbul edilməməsi isə münaqişələrə təkan verir. Belə olduqda isə həm gənc nəslin yetkin, yaşlı nəsle, həm də yaşlı nəslin gənc nəsle güvəni sarsılır. Bu kimi vəziyyətlərə sadəcə yaşlı nəsillərin səbəb olduğunu düşünməmiş də olduqca yanlışdır.

Nəsillərarası münaqişəni tənzimləmək üçün görülməli olan tədbirlər. Qarşıdurmalar ibtidai cəmiyyətlərdə qorxulan bir vəziyyət idi. Sistemin pozulmasının qorxusundan sosial nizamın, norma və davranış nümunələrinin dəyişməsi bu kimi cəmiyyətlərdə qəbul edilmirdi. Müasir cəmiyyətlərdə də nəsillərarası qarşıdurma xoş qarşılanmır. Fəqət bunu da unutmamalıyıq ki, elmi və iqtisadi tərəqqi, bir-birini dinləyən, balanslı ailə həyatı kimi müsbət irəliləyişlər istəyiriksə, cəmiyyətdə müəyyən qədər konfliktin yaranması qaçınılmazdır, çünki münaqişə dəyişikliklərin yaranması üçün təkan rolunu oynayır.

Nəsillərarası konfliktin qarşısının alınması fikrinin təməlində, münaqişənin cəmiyyətdə problemlərə, balansın pozulmasına və özgələşməyə səbəb olması dayanır. Xüsusilə də, konfliktin şiddəti kulminasiya nöqtəsinə qədər çatmışsa, cəmiyyət üçün ciddi təhlükə halını almışsa belə bir vəziyyətdə münaqişənin faydadan çox ziyanı var deməkdir və qarşısının alınması gərəklidir.

Yetkin və yaşlı nəslin üstünlüyü düşüncəsi, olduqca qədim bir tarixə malikdir. Yunan filosofu Platon yazdığı əsərlərində, yaşlı nəslə üstün tutmuş, gənc nəslin onlara hörmət etməsi və fikirlərinə əməl etməsi düşüncəsini müdafiə etmişdir (19 s.404).

Aristotel isə nəsillər arasında münaqişənin yaşanmaması üçün valideynlər və övladlar arasında çox, eyni zamanda az yaş fərqi olmasının fikrini irəli sürmüşdür. Yaşlı ana və atalar ilə uşaqları arasında ünsiyyət çatışmazlığı yaşanarkən, aralarında az yaş fərqi olan ailələrdə isə böyüyə hörmət prinsipinin gözlənilməsində çətinlik yaşanır (19 s.443).

Konfliktin aradan qaldırılması üçün görülməli tədbirlərdən biri gənclərə məsuliyyət hissinin aşılmasıdır. Burada əsas səbəb gənclərin cəmiyyətə qatılmaq, yetkinlərin sahib olduqları haqlardan yararlanmaq və vəzifə götürmək istəmələridir. Bunun bariz nümunəsini müasir dövrümüzdə dövlətimizin gənclərə göstərdiyi qayğının təmsalında görə bilərik. Dövlət sektorunun, idarəetmənin istənilən sahələrində gənclərin fəal iştirakı, könüllülük hərəkətinin genişlənməsi gənc nəsil ilə yaşlı nəsil arasında körpü rolunu oynamaqdadır.

Yaşlı nəslin gənc nəslə daha yaxşı anlaması üçün bu mözularda təlimlərin keçirilməsi, onların maarifləndirilməsi vacibdir. Şübhəsiz ki, onların gənclərlə eyni səviyyədə təhsil almaları qeyri-mümkündür. Onların bəlli mövzularda biliyə sahib olmaları, yeniyetmə və gənclik dövrünün xüsusiyyətləri, problemləri, sosial, iqtisadi, psixoloji və aktual mövzuları barədə məlumatlara sahib olmaları empatiya güclərini inkişaf etdirəcəkdir. Xüsusilə də valideynlərin bu mövzular barədə maarifləndirilmələri yeniyetməlik dövrünün tələblərinin qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərəcək, vəziyyəti başa düşmələri münaqişələri azaldacaqdır.

Nəsil toqquşmasına səbəb olan ən önəmli problemlərdən biri iki nəsil arasında ünsiyyət əlaqəsinin olmaması, dialoqun yaranmamasıdır. Münaqişələrin qarşısının alınması üçün ən önəmli vasitə, problemlərin həlli üçün ortaq nəticəyə gəlmək, dialoq qurmaq, qarşılıqlı sevgi, hörmət vasitəsilə iki nəslin düşüncələri arasında körpü yaratmaqdır. Sözsüz ki, bu ünsiyyət sadəcə çətin vaxtlarda, problemləli dövrlərdə deyil, adi zamanlarda da davam etdirilməli, gənclərin düşüncələri, gələcək planları öyrənilməlidir. Bu dialoq sadəcə ailə daxilində deyil təlim prosesində də yaradılmalı, müəllimlə şagirdlər, müəllimlə tələbələr arasında inkişafa yönəlmiş ünsiyyət bağı formalaşdırılmalıdır.

Nəsillərarası münaqişələrdə fərqli dəyər anlayışının, mədəniyyətin mühüm rolu vardır. Hər iki nəsil də özlərinin sahib olduqları dəyərləri, vərdişləri üstün tuturlar. Belə məqamda dəyişən cəmiyyət daxilində hər iki nəslin də mənimsəyəcəyi ortaq dəyərlər yaradıla bilər. Birlikdə tədbirlərdə iştirak etmələri, bir-biriləri ilə kommunikasiyanın yaradılması buna nümunə ola bilər.

Empatiya təhsilinin verilməsi sadəcə nəsil konfliktlərinin deyil, yaşlılar arasında olan münaqişələrin də qarşısının alınmasında köməklik göstərəcəkdir. Məlumdur ki, "empatiya" insanın özünü başqasının olduğu vəziyyətdə görə bilməsi, başqasının yerinə qoya bilməsidir. Bu tədbirlər ilə, misal üçün gənclər, özlərini yetkinlərin, yaşlıların yerinə qoyaraq "bu vəziyyətdə biz olsaydıq nə edərdik, necə davranardıq" deyərək rolları dəyişmək vasitəsilə reallıqları daha yaxşı görə bilirlər. Xüsusilə də, məktəblərdə empatiya dərsi alan gənc nəsillər, rol dəyişimi ilə ailələrindəki, cəmiyyətdəki nəsil münasibətlərini müsbət şəkildə tənzimləyə bilirlər.

Ailəylə birlikdə edilən gəzintilər, yaxınları ziyarət, kitab oxumaq, film izləmək, xüsusilə də yeni nəsillərin inkişafına müsbət təsir göstərir. Gənclərin enerjisiylə yaşlıların təcrübələri inteqrasiya edərək daha yaşanılacaq cəmiyyət yaratmaq mümkündür. Gənclərə ləyaqətlərinə xələl gətirmədən çatdırılması lazım olan mövzular nəsihət vasitəsilə edilməməlidir. Məlumdur ki,

gənclərin nəsihət dinləməkdən çox da xoşları gəlmir. Paylaşılacaq anlar zaman-zaman konfliktlərə səbəb olsa da, hər iki nəsle müsbət düşüncələr olaraq geri qayıdacaqdır.

Nəticə. E.ə 3500-2000-ci illər aralığında yazıldığı güman edilən Şumerlərin mixi yazılarında “Bu gəncliyin sonu(halı, vəziyyəti) necə olacaq?” sözü ilə başlayan özündən sonra gələn nəsle göstərilən tənqidi münasibət, tarix boyunca öz hakimiyyətini qorumuş, nəsillər arasında davranış və perspektiv baxımından fərqliliklərin olduğu qəbul edilmişdir (2, s.228). Hər 25-30 ildən bir formalaşan və bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə sahib nəsillərin bir yerdə yaşama və eyni zamanda bir-biriləri ilə iş görmə situasiyasında olduqları qəbul edilmişdir. Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, insanların doğulduqları dövr onların xarakter xüsusiyyətlərinə, qayğı və gözləntilərinə təsir etməkdədir. Şəxsiyyət və davranışlardakı dəyişikliklərə əsaslanaraq edilən araşdırmalarda nəsillər arasında fərqli davranış xüsusiyyətlərinin olduğu, qazanılan təməl xüsusiyyətlərin digər nəsle fərqli xüsusiyyətlərlə çatdığı məlum olmuşdur.

Tədqiqatımız zamanı məlum oldu ki, təməl ehtiyacların qarşılınması mövzusunda nəsillər arasında münaqişənin çox olmaması, bunun əksinə olaraq, dost, həyat yoldaşı, geyim, tərz seçimi, dini və siyasi mövzular, adət-ənənə və dəyərlərin gənclər tərəfindən mənimsənilmək istənilməməsi və s. kimi bir çox məsələlərdə münaqişələrin yaşandığı təsbit olunmuşdu.

Araşdırmamızda nəsillərarası münaqişənin səbəbləri tədqiq edilmiş və hər iki nəslin bir-birinə tənqidi münasibət bəsləməsi, ünsiyyət yaratmaması uzlaşmanın qarşısını alan əsas faktorlar kimi müəyyənləşdirilmişdir. Yaşlılar, əsasən, gəncləri məsuliyyətsiz, eqoist, özlərindən başqa heç kəsi düşünməmələri, böyüklərə qarşı hörmətsiz davranmaları, dikbaş və inadkar olaraq xarakterizə edirlər. Bunun müqabilində isə gənc nəsil onları mühafizəkar, cəsarətsiz, əmr verən, heç bir fikirləri ilə razılaşmayan şəxslər olaraq görürlər. Göründüyü kimi nəsillərin bir-birilərində gördüklər müsbət xüsusiyyətlər fərqli olduqları halda, qərəzli fikirləri ortaqdır. Dəyişən cəmiyyət, inkişaf edən texnologiyalar, insanların internetdən asılılığı kimi mövzular ailə fərdlərini bir-birindən uzaqlaşdıraraq, ünsiyyət əlaqələrini kəsmişdir. Bir-biriylə fikir mübadiləsi etməyən ailə üzvləri çətin vəziyyətlərdə çıxış yolu olaraq münaqişələrə əl atırlar. Nəticə olaraq, nəsillərarası münaqişələr, ailə dəyərlərinin məhv olmasına, ailə bağlarının qırılmasına, gənclərin yadlaşma hissəsinə düşər olmasına səbəb olur.

Tədqiqatımız zamanı, münaqişələrin qarşısını almaq üçün həll yolları axtarılmış və onlar sosioloji aspektən təhlil edilmişdir. Nəticə olaraq, ailə fərdlərinin birlikdə vaxt keçirmələri, valideynlərin övladları ilə ünsiyyət yaratmaları ən böyük çıxış yollarından biri kimi qəbul edilmişdir. Əgər nəsillər arasında ünsiyyət əlaqəsi öz yerini qoruya bilirsə, bu vaxt, mövcud problemlər daha asan həll olunur. Biz, nəsil münaqişəsini dəyişən həyat şərtlərinin və inkişafın nəticəsi olaraq qəbul etməliyik. Ona görə də, “bizim vaxtımızda belə deyildi”, “bizi heç kəs anlamır” tərzində cümlələrdən qaçınıb, normal səviyyədə olması lazım gələn nəsil konfliktlərini ailə faciəsinə çevirməməliyik. Bu mövzularda maarifləndirilmənin aparılması, nəsillərdə empatiya qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Bir-birini anlamağa çalışan nəsillər fikir ayrılıqları zamanı konfliktlərə deyil, həll yollarına üz tutacaqdır.

Nəticə olaraq, yaşlı nəsil həyat təcrübələrini gənc nəsle köçürərkən yaşanan dəyişikliklərin fərqi varmalı, gənclərin sosiallaşma dövründə məsuliyyət almaları, müstəqil hərəkət etmələri üçün uyğun mühit yaratmalıdırlar. Gənclər isə öz növbəsində yaşlı nəslin sahib olduğu həyat təcrübəsindən faydalanaraq, “gənclik bilsə, yaşlılıq edə bilsə” sözlərini daim xatırlamaladırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Avcı N. Toplumsal Değerler ve Gençlik (Bir Değerler Sosyolojisi Denemesi), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, 153 s
2. Ayçiçek İ.M. Çocuk ve Demokratik Eğitim 3-Kuşaklar Arası Çatışma ve Aile İçi Demokrasinin Önemi, Ararat Yayınevi, 2013, 254 s
3. Bilgin V. Sosyal Çözüm ve Din, Etüt Yayınları, Samsun, 1997, 198 s
4. Burger M. Intergenerational Conflict in Ethnic Literature: Mothers from a Different World, GRIN Verlag GmbH, 2011, 78 p
5. Bristow J. Baby Boomers and Generational Conflict, Palgrave Macmillian, 2015, 224 p
6. Couplan D. Generation X: Tales for an Accelerated Culture, Abacus, 1996, 211 p
7. Dinç Z. Türk Üniversite Gençliği Araştırması, Üniversite Gençliğinin Sosyo-Kültürel Profili, Gazi Üniversitesi Öğretim Görevlileri, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2003, s 9-12
8. Ellis H. Generational Conflict and University Reform: Oxford in the Age of Revolution, Brill Academic Publishers, 2013, 267 p
9. Fichter J.H. Sosyoloji nedir, Çev. Nilgün Çelebi, 4.baskı, Ankara, 2019, 256 s
10. Güldiken N, Özekicioğlu H. Anadolu Üniversitelerinde Ailelerinden Uzakta Öğrenim Gören Öğrencilerin Barınmaya İlişkin Sorunları. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2004, s 163
11. Günay Ü. Din Sosyolojisi Dersleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993, s 292-298
12. Graubard P.S. Positive Parenthood: Solving Parent Child Conflict Through Behaviour Modification, Bobbs-Merrill, 192 p
13. Ibrahim H.A. Guide to Overcoming conflicts with Immigrant parents: How to have Difficult Conversations and End Inter-Generational Conflict Forever, Kindl Edition, 2014, 41 p
14. Kaplan B, Teplin C. The Unheard Voice of the Aging Parent: Conflicts and Ambivalence in Intergenerational Relationships, O Books, 2010, 170 p
15. Marshall G, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, 917 s
16. Nirun N, Sistemik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 73, Ankara, 1994, s 17
17. Özgüven İ.E. Ailede İletişim ve Yaşam, PDREM Yayınları, Ankara, 2001, s 268
18. Papajohn J, Spiegel J, Transactions in Families: A Modern Approach for Resolving Cultural and Generational Conflicts, Wiley, John, Sons incorporated, 1974, 316 p
19. Şenel A. Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, 605 s
20. Türk Üniversite Gençliği Araştırması, Üniversite Gençliğinin Sosyo Kültürel Profili, Gazi Üniversitesi Öğretim Görevlileri, Araştırma Yürütücüsü Erdinç Yazıcı, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2003, s 12
21. Vendramin P. Generations at Work and Social Cohesion in Europe, ebook, Heinemann publishing, 2014, 328 p
22. Yörükoğlu A. Çocuk Ruh Sağlığı, Özgür Yayıncılık, 19. Basım, İstanbul, 1994, 424 s

NƏSİLLƏRARASI FƏRQLİLİKLƏRİN MÜNAQİŞƏLƏRİN YARANMASINA TƏSİRİ

Məmmədova Lamiyə

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzdə informasiya və texnologiya sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklərin fərdlərə və sosial həyata təsiri nəticəsində nəsilərarası fərqliliklər önəmli mövzular sırasına daxil olmuşdur. Qloballaşmanın təsiri ilə yaşlı və gənc nəsil eyni mühitdə işləməyə başlamış, bu isə öz növbəsində konfliktlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəsilərarası konflikt xarici mədəniyyətlərin də təsiriylə gənc nəsillə yaşlı nəsil arasında qarşıdurmalara səbəb olan, xüsusilə də müasir dövrümüzdə geniş yayılan sosioloji bir fenomendir. Bu fenomen eyni zamanda mədəni dəyişiklik vasitəsiylə yaranan işarələr toplusu olaraq da qarşımıza çıxmaqdadır. Araşdırmanın məqsədi mədəni dəyişmə dövründə cəmiyyətin əsasının təşkil edən ailə quruluşunu, birlikdə yaşayan gənc və yaşlı nəsilər arasında münaqişələri, onları yaradan səbəbləri və bunu aradan qaldırmaq üçün həll yollarını müəyyən etməkdir.

THE IMPACT OF INTERGENERATIONAL DIFFERENCES ON CONFLICT

Mammadova Lamiya

SUMMARY

As a result of the impact of rapid changes in information and technology in modern times on individuals and social life, intergenerational differences have become an important topic. Under the influence of globalization, the older and younger generations began to work in the same environment, which in turn led to conflicts. Intergenerational conflict is a widespread sociological phenomenon, especially in our time, which causes conflict between young and old generations under the influence of foreign cultures. This phenomenon also appears to us as a collection of signs created by cultural changes. The aim of the study is to identify the family structure that forms the basis of society in the period of cultural change, the conflicts between the young and old generations living together, their causes and solutions to overcome them.

ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ НА КОНФЛИКТЫ

Мамедова Ламия

АННОТАЦИЯ

В наше время, в результате воздействия быстрых изменений в информации и технологиях на людей и социальную жизнь, различия между поколениями стали важной темой. Под влиянием глобализации старшее и молодое поколения начали работать в одной среде, что, в свою очередь, привело к конфликтам. Конфликт поколений - широко распространенное социологическое явление, вызывающее конфликты между молодым и старшим поколениями под влиянием чужих культур, особенно в наше время. Это явление также представляется нам как набор знаков, созданных культурными изменениями. Цель исследования - выявить структуру семьи, составляющую основу общества в период культурных изменений, конфликты между молодым и старым поколениями, живущими вместе, их причины и способы их преодоления.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARLA APARILAN SOSIAL İŞİN BEYNALXALQ VƏ YERLİ TƏCRÜBƏSİ

Nəzərova Bənövşə Yaşar qızı
ADMIU-nun II kurs magistrantı
n.benovshe@hotmail.com

Açar sözlər: qadın, şiddət, ailə, cəmiyyət, insan hüquqları, sosial iş, zorakılıq,

Keywords: woman, violence, family, society, human rights, social work.

Ключевые слова: женщина, насилие, семья, общество, права человека, социальная работа.

Giriş. Cəmiyyətin ictimai həyatında qadının mövqeyi uzun tarixi bir dövr keçərək formalaşmış və inkişaf etmişdir. Lakin bu inkişaf asan əldə olunmamış, qadınlar özlərini təsdiq etmək üçün bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə aparmışlar. Ümumən, qadın və kişi arasında bərabər olmayan qüvvələr onlar arasındakı münasibətinin təzahür formasıdır ki, bu da qadınlar üzərində hökmranlığa gətirir. Münasibətlərdəki hökmranlıq isə mütləq daha zəif tərəf (fiziki cəhətdən) sayılan qadının kişi tərəfindən diskriminasiyası ilə nəticələnir. Qadınların güzəranının ağırlığı, onların kişilərdən asılı olduğu münasibətdə zorakılıq əsas sosial mexanizm qismində iştirak edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyət bütün dünyada mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, demokratik münasibətlər, cəmiyyətlər inkişaf etdikcə qadınlara qarşı münasibət dəyişdi, onların hüquqlarının təmin olunması və müdafiəsi, təhlükəsizliyinin təmini və s. bu kimi məsələlər artıq ön plana çəkilməyə başladı. Lakin buna baxmayaraq, yenə də qadınlara qarşı neqativ hadisələr baş verməkdədir.

Qadın hüquqları və onları qoruyan beynəlxalq qurumlar.

Gender bərabərliyi qadınların və kişilərin cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədən, iqtisadi iştirak və qərarlar qəbul edilməsində, qadın və kişilərin müxtəlif davranışlarında, istəkləri və ehtiyacları bərabər şəkildə ödənilməsində eyni hüquq və imkanlardan istifadə edildiyi zaman mövcud olur [1].

1979-cu ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya” qadın hüquqlarının qorunması baxımından tez-tez müraciət edilən beynəlxalq sənədlərdən biridir. Bir preambulan (hər hansı hüquqi sənədin – direktiv aktın, deklarasiyanın, müqavilənin və s.-nin izahedici giriş hissəsi) və 30 məqalədən ibarət olan bu Konvensiya qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin nə olduğunu müəyyənləşdirir və bu cür ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün milli tədbirlər gündəliyinin müəyyənləşməsinə təmin edir.

Hər il ən azı 2 milyon qadın və qız fahişəliyə, məcburi köləliyə təhrik edilir. Qadınların 60%-ə qədər həyatları zamanı bu və ya digər müəyyən formada fiziki və ya cinsi sui-istifadəyə məruz qalır. Beynəlxalq Qadınlara qarşı Zorakılığın qarşısının alınması günündə BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP) qadınlara qarşı zorakılığa son qoymaq cəhlərinin yenilənməsinə çağırır. Gender-əsaslı zorakılıq qadınlara, onların ailələrinə, eləcə də ölkələrinə zərər verir və dünyada qadın və kişilər arasında qeyri-bərabərliklərə təkan verir. Nikahda zorlanma 35-ə yaxın ölkədə hələ də cinayət hesab olunmur. 603 milyondan çox qadın isə hələ də məişət zorakılığının cinayət hesab olunmadığı ölkələrdə yaşayır. “Bu qəbul edilməzdir: daha yaxşı qanunvericiliyə və onun tətbiqinə ehtiyac vardır”. BMTİP –nin rəhbəri Helen Klark qeyd etmişdir. O, qadınlara qarşı zorakılığın əsas səbəblərinə qarşı mübarizə aparmaq, qurbanlara dəstək vermək və günahkarların ədalətli qiymətləndirilməsi üçün qanunların tətbiqinə və hüquqi sistemlərin hökumət, vətəndaş cəmiyyəti, eləcə də beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə çalışmasına səsləmişdir.

Gender əsaslı diskriminasiya bugünkü dünyada qeyri-bərabərlik mövzusunda ən başlıca səbəbdır. Bu BMTİP-nin yeni Regional İnsan İnkişafı Hesabatında (2013-2014) yer almışdır. “İnsan simasında vətəndaş təhlükəsizliyi: Latin Amerikasını üçün faktlar və təkliflər” sənədi gender-əsaslı zorakılığın Latin Amerikasının təhlükəsizliyində rol oynamasını və insan inkişafı, ictimai səhiyyə və insan hüquqları üçün daimi maneə və hədə olduğunu vurğulayır. Hesabata əsasən adı çəkilən regionda demək olar ki, bütün ölkələrdə məişət zorakılığı, zorlanma və qadın qətləri qeydə alınmışdır. BMTİP-nin cinsi zorakılıq cinayətkarları törədənələr arasında apardığı sorğuya əsasən, 75-90% cinayətkar öz qurbanlarını öncədən tanıyır, 20-40% isə hətta ailə üzvü olmuşdur.

Qadın hüquqlarının təmin olunması və qorunması ilə bağlı beynəlxalq və yerli səviyyədə görülmə işlərə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- 1911-ci ildə ilk Beynəlxalq Qadınlar Günü qeyd olundu;
- 1946-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadın Hüquqları Komissiyası qadın hüquqlarının standartlarını təyin edilməsinin əsası qoyuldu və hökumətləri öz qanunlarını beynəlxalq konvensiyaya uyğunlaşdırmağı və qadınların hüquqlarının qlobal məlumatlandırılması ilə bağlı tövsiyələr verdi;
- 1948-ci ildə BMT tərəfindən “İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi” nin qəbul edilməsi bərabər hüquq və azadlıqların təşviqi üçün zəmin yaratdı.
- 1952-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən “Qadınların Siyasi Hüquqları haqqında Konvensiyası” qadınların seçkilərdə iştirak etmək və seçilmək hüququ tanındı;
- 1979-cu ildə Qadınlara Qarşı Ayrı-Seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğvi üzrə Konvensiya BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və ratifikasiya üçün açıq elan olunmuşdur. Konvensiya 1981-ci ilin sentyabrında 20 dövlətin ratifikasiya sənədlərinin qəbulundan sonra qüvvəyə minmişdir. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər hüquqi, siyasi və proqram xarakterli tədbirlər həyata keçirməklə qadınlara münasibətdə mövcud olan ayrı-seçkilik hallarını aradan qaldırmağı öhdəlik olaraq öz üzərlərinə götürürlər;
- 2001-ci ildə BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun “Zorakılıqsız Həyat” Regional Məlumatlandırma Kampaniyası keçirilmişdir;
- 2011-ci ildə BMT Qadınları qadın və qızların səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi və gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün BMT nəznində bir sıra beynəlxalq təşkilat yaradıldı [2].

Qadın zorakılığı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunları və qurumları.

Problemin açıq şəkildə işlənilməsinə dünya səviyyəsində çalışıldığı kimi Azərbaycanda da qadınlara qarşı zorakılıq probleminin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində bir sıra mütəxəssislərin, dövlət təşkilatlarının, QHT-lərin, xüsusən də Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, BMT Əhali Fondunun, Azərbaycan Qadın Zorakılığı Əleyhinə Müdafiə Komitəsi rolu danılmazdır. Ölkə qanunvericiliyi də bu sahədə uğurlu addımlar atmaqdadır.

Ölkəmiz 1992-ci il avqustun 4-də “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” 1952-ci il BMT Konvensiyasına, 1995-ci il iyunun 30-da “Qadınlara qarşı ayrı - seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” 1979-cu il tarixli BMT Konvensiyasına, 1996-cı il mayın 31-də “Nikaha daxil olma, nikaha daxil olmaq üçün minimal yaş həddi, nikahların qeydə alınması haqqında” 1962-ci il tarixli BMT Konvensiyasına, 2001-ci ildə BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun “Zorakılıqsız Həyat” Regional Məlumatlandırma Kampaniyasına, 2001-2002 –ci illərdə “Qafqazda gender zorakılığına qarşı 16 günlük fəaliyyət” aksiyasına qoşulub. Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və konvensiyalara qoşulmaqla yanaşı, ölkə daxilində də qadınların hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində bir çox normativ hüquqi

aktlar qəbul edib. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında”, “Qadın zorakılığı haqqında” Qanunları, Ailə Məcəlləsinə edilən dəyişikləri misal çəkmək olar.

Ölkəmizdə zorakılığın qarşısının alınması məqsəd ilə bağlı görülən əsas tədbirlərdən biri isə 22 iyun 2010-cu iltarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qərarı ilə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunudur”. Bu Qanun yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir [3]. 2006-cı ildə qəbul olunmuş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanların yaradılması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi idi (Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” qanun, №150-IIIQ, maddə 1) [4].

Azərbaycan dövlət idarəçiliyi sistemində vəziyyət gender bərabərliyindən kifayət qədər uzaqdır. 31 nazirlik, dövlət komitə və komissiyasında yalnız bir qadın dövlət qurumunun (Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hicran Hüseynova), bir nəfər də dövlət komissiyasının (Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının sədri Mələykə Abbaszadə) sədridir. Siyasi partiyalardan isə birinin rəhbəri qadındır (Azərbaycan Liberal Partiyasının lideri Lalə Şövkət). Bu sırada Milli Məclisin sədr müavini Bahar Muradovanın, parlamentin İnsan hüquqları komitəsinin sədri Rəbiyyət Aslanovanın, Prezident Administrasiyasında Humanitar siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadənin də adını çəkmək olar. 2002-ci ildə Azərbaycanda ilk İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) də (Elmira Süleymanova) qadın seçilib. Milli Məclisdə təmsil olunan 125 deputatdan 20-si qadındır. Lakin, bu sahədə olan normativ hüquqi aktların mövcudluğuna və aparılan işlərə baxmayaraq, hələ də qadınlar hakimiyyət orqanlarında və rəhbər vəzifələrdə az təmsil olunurlar.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunda qadınlar 28%, kişilər isə 72% təşkil edirdi [5, s. 97]. Qadınlar əsasən yardımçı vəzifələrdə, kişilər isə inzibati vəzifələrdə çalışır. 1-4 təsnifatlar üzrə (rəhbər vəzifələr) inzibati vəzifələrdə çalışanlar arasında kişilər mütləq əksəriyyət (72,6%) təşkil edirdi. Azərbaycanda dövlət qulluğu sistemində çalışan hər üç qadından biri yardımçı vəzifədə çalışırdı.

Azərbaycan Respublikasında cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar apulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququ dövlət tərəfindən təmin edilir. Ölkədə qadınların və kişilərin savadlılıq səviyyəsi 100%-ə yaxındır (kişilər arasında 99,9%, qadınlar arasında 99,7%). Azərbaycanın təhsil sistemində qadınların iştirakı yüksək səviyyədə olsa da, təhsil pillələri ilə yuxarı qalxarkən şagirdlər və tələbələr arasında qadınların sayı azalır. Orta və ya daha yüksək təhsil bitirənlərin sayı baxımından milli göstəricilər regional rəqəmlərdən aşağıdır. 2011-2012-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələr arasında qadınlar 47,6%, kişilər 52,4% təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://inequality.org/gender-inequality/>
2. <https://www.womankind.org.uk/policy-and-campaigns/women's-rights/women's-rights-timeline>

3. İbayev V. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquq və milli qanunvericilikdə. Qısa analiz və şərhlər. Bakı, hüquq ədəbiyyatı, 2001, səh 147.
4. <http://www.meclis.gov.az/?/az/legislation/view/867>
5. Azərbaycanda gender münasibətləri: meyllər və cəhdlər, Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat, 2007.
6. Helse, Pitanguy and Germain. The report of who. 1998, s.350
7. Вестник Информационного Центра Независимого Женского форума. Нет насилию в семье. 1997
8. A.C. Baldry. Bullying in Schools and Exposure to DV. //Child Abuse and Neglect, vol. 27, no. 7, 2003, pp. 713-732

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ QADINLARLA APARILAN SOSIAL İŞİN BEYNALXALQ VƏ YERLİ TƏCRÜBƏSİ

Nəzərova Bənövşə

XÜLASƏ

Beləliklə, biz yuxarıda qadın zorakılığına qarşı mübarizəaparan həm yerli, həm də beynəlxalq qurumlarının qanunlarına nəzər yetirdik. Aydın oldu ki, qadınlara qarşı zorakılıq gədim dövrlərdən bəri mövcuddur. Bütün dövlətlərin bu məsələyə fərgli yanaşmalarına baxmayaraq, qadın zorakılığı bu gündə aktual problemlərdən biridir. Lakin dövlətin uğurlu siyasəti nəticəsində bugün qadınların hüquqları qorunmaqdadır və bir sıra dövlət qurumları şiddətlə qarşılaşmış qadınlarımıza həm mənəvi, həm də maddi dəstək göstərməklə, onlara sığınacaqlarla təmin edir, həyatlarının təhlükəsizliklərini təmin edirlər.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ И МЕСТНЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ-ЖЕРТВАМИ НАСИЛИЯ

Назарова Бановша

АННОТАЦИЯ

Таким образом, мы рассмотрели законы, как местных, так и международных организаций, борющихся с насилием в отношении женщин. Стало ясно, что насилие в отношении женщин существует с древних времен. Несмотря на то, что у всех стран разные подходы к этому вопросу, насилие в отношении женщин сегодня является одной из самых актуальных проблем. Однако в результате успешной политики государства права женщин сегодня защищены, и ряд государственных учреждений предоставляют нашим женщинам убежище и безопасность, оказывая им как моральную, так и материальную поддержку.

INTERNATIONAL AND LOCAL EXPERIENCE OF SOCIAL WORK WITH WOMEN VICTIMS OF VIOLENCE

Nazarova Banovsha

SUMMARY

Thus, we refer to the laws of both local and international organizations fighting violence against women we looked. It became clear that violence against women has existed since ancient times. Despite the fact that all countries have different approaches to this issue, violence against women is one of the most pressing issues today. However, as a result of the successful policy of the state, women's rights are protected today, and a number of government agencies provide shelter and security to our women, providing them with both moral and material support.

ERKƏN ANALIQ YENİYETMƏLƏR ARASINDA RİSK FAKTORU KİMİ

Qurbanova Mədinə Əbülfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
medineq379@gmail.com

Açar sözlər: gənc analıq, erkən nikah və erkən analıq, dini normalar və dövlət qanunları.

Ключевые слова: Подростковое материнство, ранние браки и раннее материнство, религиозные нормы и государственные законы.

Keywords: adolescent motherhood, early marriage and early motherhood, religious norms and state laws.

Gənclik dövrü ilə əlaqəli sağlamlıq problemləri arasında müxtəlif risklər gətirən erkən nikahlar və erkən analıq problemi vacib bir yer tutmaqdadır. Məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə erkən hamiləlik halları tədricən artır və bir ictimai-səhiyyə probleminə çevrilir. Ancaq, bu ölkələrlə aramızdakı sosial-mədəni fərqlər problemə bir qədər fərqli baxılmasına səbəb olur. Məsələn, bu ölkələrdə yeniyetmə hamiləliyi nikahdan kənar olub bəzi sosial-psixioloji çətinliklərə səbəb olur.

Yeniyetməlik dövründə fiziki, bioloji və ən əsası sosial inkişafın tamamlanmamış olması hamiləlik dövründə həm ana həm də uşaq üçün çox böyük risklərə səbəb olur. Bundan əlavə ölkəmizdə ailələrlə bağlı sosial xidmətlərdən kifayət qədər istifadə edilməməsi səbəbindən erkən analıq sürətlə artan bir problem kimi olaraq ortaya çıxır (1).

Yeniyetmə yaşında analıq: Ölkəmizdə və bir sıra ölkələrdə 18 yaşına çatmamış olan şəxslərin hamiləliyi və ana olması yeniyetmə yaşda analıq kimi qəbul edilir. Əsrin əvvəllərində qadınların üçün erkən hamiləliklər düzgün qarşılanarkən, əsrin sonlarına doğru xalqın sağlamlığını təhdid edən bir anlayış olaraq qəbul edildi (2, s.37).

Ölkəmizdə erkən analıq probleminə təsir edən amillər bunlardır:

1. Adət- ənənələr səbəbindən meydana gələn erkən nikahlar
2. Kontraseptiv üsullara dair məlumatlılıq
3. Sosial-mədəni və sosial-iqtisadi səviyyənin aşağı olması
4. Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməmək qorxusu
5. Qərbə meyli etmək və şəhərləşmənin təsiri
6. Etnik amillər
7. Təhsil səviyyəsinin aşağı olması

Yeniyetmə yaşda analığın sağlamlıq və sosial nəticələri nəzərə alındıqda çox vacib bir problem kimi ortaya çıxır. Yeniyetmə yaşında analığın demoqrafik və sosial tərəfdən bir çox mənfi təsirləri mövcuddur. Erkən yaşda uşaq sahibi olan anaların uşaqları bir çox hallarda xəstəlik və ölüm riski ilə dünyaya gəlirlər. Yeniyetmə yaşda olan anaların xüsusilə 18 yaşdan kiçik olanların yetkin yaşda ana olan qadınlara nisbətən ölü uşaq dünyaya gətirmək və ana ölümü riskinə daha çox məruz qalma halına rast gəlinir. Qadınların məhz yeniyetməlik dövründə ana olması onun təhsilinə davam edə bilməməsi və iş imkanlarından faydalanmaması kimi bir çox mənfi nəticələrə də səbəb olur.

Dünyada təxminən 15 milyon 15-19 yaşında gəncin ana olduğu, 4 milyon hamilənin abort edilməsi və 100 milyona yaxın qadının cinsi yolla keçən infeksiyaya tutulduğu göstərilmişdir. 2008-ci ildə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şəhər və kənd yerlərində fertillik (qadının uşaq dünyaya gətirmək qabiliyyətinin olması) fərqlərinin tədricən aradan qaldırıldığı, ancaq bəzi regional fərqlərin davam etdiyi görülür (2, 37).

Yeniyyətə yaşda olan qızlarda doğum üçün lazımi fiziki hazırlıq olmur və ana ölümü riski bu yaşdakı analar üçün 20 yaşındakı analara nisbətən daha yüksəkdir. (2.38) Gənc ana üçün hamiləlik valideynlik və sıx insanlararası münasibətlər qısa, lakin kritik bir inkişaf dövrüdür. Yeniyyətə analar şəxsiyyətin inkişafı, yaxın münasibətlərin qurulması və mücərrəd düşüncənin integrasiyası da daxil olmaqla bir çox yeni problemlə qarşılaşırlar. Yeniyyətə yaşında olan hamiləliklərdə, hamiləlik və doğumla bağlı problemlərə daha sıx rast gəlinir. Belə ki, bu cür hamiləliklər yüksək riskli olaraq dəyərləndirilir (2, 38).

Bu risklər aşağıdakılardır:

1. Yeniyyətə hamiləliyində ortaya çıxan ən böyük risk amillərindən biri pre-eklampsiyadır (hestozun ən ağır, kritik forması olub, qıcolma sindromu, huşun itirilməsi, posteklampsik komanın inkişafı ilə müşahidə olunur). Bu riski artıran digər amillər yeniyyətlərin aşağı səviyyəli sosial-iqtisadi qrupdan olması, doğumdan əvvəl qayğı göstərilməməsi və düzgün qidalanmamasıdır.

2. Hamiləlik dövründə artan qan təzyiqi ilə özünü göstərən “toksemiya” diaqnozu qoyulduğu və müalicə edilmədiyi hallarda, anada qıcolmalar ola bilər. Ana və körpənin ölməsinə səbəb olan “articular” daha çox yenitemə hamilə qadınlarda görülür (3).

3. Hələ analıq üçün hazır olmayan və uşaq olan yeniyyətə, özünə və körpəsinə qulluq etmək üçün kifayət qədər bacarıqlı deyil. Bir uşağın böyüməsinin maddi və mənəvi yükünü daşıyıb körpəyə və özünə laqeyd qala bilər.

4. Doğum üçün vacib bir quruluş olan çanaq sümüyünün inkişafı 20-22 yaşlarında tamamlandıqdan, erkən hamilə qadınlarda çətin doğum halların sıx-sıx rast gəlmək mümkündür (3).

5. Uşaq salmaq, ölü doğuş, qanaxmalar, erkən doğuş, az çəkili körpələr yeniyyətə yaşda olan hamilə qadınları gözləyən digər problemlərdir.

6. İqtisadi və sosial-mədəni təzyiqin yaratdığı psixioloji problemlər hamiləlik dövründə mövcud riskləri artırır.

Erkən nikah: Erkən nikah - UNICEF-in qərarına əsasən 18 yaşına çatmamış bir şəxsle qeyri-rəsmi birliyin ya da rəsmi bağlanmış nikahın olmasıdır. Bu zaman müxtəlif mədəniyyətlər və dinlərdə, müxtəlif xalqlarda müxtəlif dövrlərdə hansı nikahın nə üçün çox erkən hesab edilməsi barədə məlumatlar tapmaq olar.

2011-ci ilin dekabr ayında Birləşmiş Millətlər təşkilatının Baş Assemblyası tərəfindən qəbul edilmiş qərarə əsasən 11 oktyabr Beynəlxalq Qız Uşaqları Günü olaraq təyin edildi. 11 oktyabr 2012-ci ildə isə mövzusu erkən nigah olan ilk Beynəlxalq qız uşağı günü qeyd edildi (4).

2013-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları Şurasının uşaq, erkən və məcburi evliliklərə qarşı ilk qərarı qəbul edildi. Qərara əsasən uşaq nikahı insan hüquqlarının pozulması kimi qəbul edilir və BMT-nin 2015-ci ildən sonrakı global inkişaf gündəminin bir hissəsi olaraq bu təcrübənin ləğvi nəzərdə tutulur (5).

2014-cü ildə BMT-nin Qadınların Vəziyyəti üzrə Komissiyası tərəfindən, digər məsələlərlə yanaşı, erkən nigahın ləğvi üçün razılaşdıqları bir sənəd imzalandı.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı qızlar arasında təhsil səviyyəsinin artırılmasını, mövcud minimum nikah yaşı qanunları üçün icra strukturlarının artırılmasını və uşaq evliliyinin qarşısını almaq üçün əsas metodlarla əlaqəli risklər barədə praktik icmalarda valideynlərə məlumat verilməsini tövsiyə edir.

Uşaq nikahının qarşısının alınmasına dair proqramlarda müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur: qızların real hüquqlarını genişləndirmək, valideynlərinə erkən nikahın riskləri barədə məlumat vermək, yerli icmalarda maarifləndirmənin gücləndirilməsi artırılması, qızların təhsilinə dəstək, qızlar və onların ailələri üçün iqtisadi imkanların genişləndirilməsi, hansı ki,

iqtisadi problemlərin başqa həll yolunu tapmağa imkan yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, ən effektiv tədbirlər maddi dəstək, qadınları təhsil və işlə təmin etməklə birgə həyata keçirilən dəstəkdir.

UNİCEF-in açıqlamasına əsasən Azərbaycanda bir il ərzində 18 yaşına çatmamış 5 minə qədər qızın nikaha girməsi barədə məlumat əldə edilmişdir. Bu yaşda olan qızların ailə məfhumunun nə olması barədə hələ tam anlayışları olmur. Gənc qızlar bu yaşda ailə qurmaqdan daha çox uşaqlığını yaşamaq və təhsil haqqında düşünürlər. Lakin mentalitet dediyimiz adət-ənənələr qızlara valideynlərinə etiraz etməyə imkan vermir. Bununla da məcburi evliliklərə məruz qalırlar. Uşaq Hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, həmçinin 1989-cu il tarixli Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyaya görə tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər uşaq hesab edilir. 18 yaşdan az olan yeniyetmələrin nikaha daxil olması insan hüquqlarının pozulması hesab olunur. 2011-ci ildə UNİCEF-in təklifi ilə ölkəmizdə qadınlar üçün nikah yaşı 17 yaşdan 18-ə qaldırıldı. Bu təklif Uşaq Hüquqları Konvensiyasına da uyğun hesab edilirdi. BMT-nin Uşaq Fondu hökumətin dini liderlərlə yaxından əməkdaşlıq edərək, insanların hazırkı düşüncə tərzinin dəyişdirilməsinə nail olmağa çağırır (5).

Hazırda Azərbaycanın bir çox bölgəsində erkən nikahlar məqbul hal kimi qəbul edilir. Erkən nikah yaşı qanunvericiliyin qəbul etdiyi yaş həddindən aşağı olan şəxslər tərəfindən qurulan bütün ailələri əhatə edir. Bu cür ailələrin statistikasını tam göstərməyə də, bu sahə ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının narahatlıqları belə ailələrin sayının hədsiz dərəcədə çox olduğunu göstərir.

Nikahlar kişi və qadın arasında bağlansada erkən nikah dedikdə ilk ağıla gələn qadınlar olur. Azərbaycanda 16 ildə 50976 sayda erkən nikah bağlanılıb (5). Belə ki, bir çox hallarda erkən nikah qızların istismar olunması, zorakılığa məruz qalması və hüquqlarının pozulması ilə müşayiət olunur. Digər tərəfdən isə yeniyetmələr hələ fizioloji və psixioloji cəhətdən ailə qurmağa hazır deyillər (5).

Həm oğlanlar, həm də qızlar erkən yaşda nikaha daxil olurlar, amma azyaşlı gəlinlər daha çoxdur və onların əksəriyyəti ağır sosial-iqtisadi vəziyyətdə yaşayan ailələrin qızlarıdır (4).

Dini normalar və dövlət qanunları: Tarixdə bilinən dinlərin əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə evlilik üçün minimum yaşı müəyyənləşdirmişdir. Xristian kanon qanunları bir qızın yetkinlik yaşına çatmadan evlənməsini qadağan edirdi (6). Hindisatanda, Veda qanunlarında evliliyin Brahmacharya mərhələsindən sonra iki yetkin şəxs arasında olduğu göstərilir. Vedalarda, xüsusilə Riqveda və Atharvaveda da, Veda dövründə qızların yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra evləndiklərini göstərən ayələr var (8).

Orta əsrlərdə Yəhudi cəmiyyətlərində qızlar çox erkən yaşda evləndirilirdi. Talumdakı bəzi rəvayətlər bir oğlanın yeniyetməlik dövrünə girməsindən dərhal sonra evləndirilməsinə razılıq verirdilər. İyirmi yaşını keçmiş amma hələ evlənməmiş kişilərə Tanrı tərəfindən lənətlənmiş gözüylə baxılırdı. Evliliyi təxirə salmağın yeganə yolu Tövrəni öyrənmək idi, amma romantik bir münasibətdən uzaq qalmaq məsləhət görülürdü. İnsanların gənc yaşda evlənmələrində problem görülməsədə, yaş fərqi çox olmasına qarşı çıxılırdı. Müasir zamanda Yəhudi cəmiyyətlərində kiçik yaşda evlilik çox nadir görülən bir hadisə olub, bir çox ölkə tərəfindən qadağan edilmişdir (7).

İslam toplumlarında:

Şəriət qanunlarına görə İslamda erkən evlilik qeyri-qanuni deyildir. Şiə və Sünni məzhəblərinə görə, yaşına baxmadan uşaqlar evlənə bilərlər. Osmanlıların 1917-ci ildə çıxardıqları Hüquq-i Ailə qərarnaməsində evlilik üçün kişilərin 12, qadınların 9 yaşını bitirmiş olması şərti göstərilir.

Amma bəzi islam cəmiyyətlərində mülki qanunlara görə yeniyetmə yaşda evliliklər qeyri-qanunidir. 2011-ci ildən etibarən erkən nikah və erkən analıq sürətlə yayılmaqdadır. Misirdə 6

evlilikdən 1-i, Yəməndə 3 evlilikdən 1-i erkən yaşda olan evliliklərdir. Zorakılıq isə cinayət olaraq qəbul edilir və zina üzərindən cəzalandırılır. Bəzi hallarda isə cinayətkarlar öz qurbanı ilə evləndirilir və bununla da cəzaları aradan qalxır (9).

İran İslam İnqilabının dini- siyasi lideri Xomeyninin “Tahrir-el Vesile” adlı kitabında yazılanlar Şiə cəmiyyətlərinə fərqli düşüncə tərzini gətirir.

“9 yaşı tamam olmadan öncə həyat yoldaşı ilə cinsi əlaqə qurmaq olmaz. Lakin digər faydalanmalar şəhvətlə əl tutmaq, sarılmaq və sair qanunlara zidd deyildir” (10).

Türkiyəli alim və yazıçı Edip Yüksel Xomeyninin bu kitabda yer alan bu ifadələrin əslində çox daha ağır məna kəsb etdiyini, bu ifadələrin sonrakı zamanlarda yuxarıda verilən ifadələrlə dəyişdirildiyini qeyd edir (10).

Nəticə: Erkən analıq müasir dövrdə ən aktual mövzulardan biridir. Bir çox ölkələrdə bu problemin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülsədə yenədə bu cür halların davam etdiyi müşahidə olunur. Erkən analığın ən birinci səbəbi kimi görülən erkən nigahlar dünyada və ölkəmizdə çox geniş yayılmaqdadır. Bu cür evliliklərə məruz qalmış qadınlar üçün ölkəmizdə bir çox müəssisələr fəaliyyət göstərir. Həmçinin qadınların hüquqları haqqında qərarlar qəbul edilir.

Ölkə “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasına (1992-ci il, 4 avqust), “Nikaha daxil olmaq üçün minimal yaş həddi, nikahların qeydə alınması haqqında” 1962-ci il tarixli BMT Konvensiyasına (1996-cı il 31 may), BMT -nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun “Zorakılıqsız həyat” Regional Məlumatlandırma Kampaniyasına (2001-ci il), 2001-2002-ci illərdə “Qafqazda gender zorakılığına qarşı 16 günlük fəaliyyət” aksiyasına, “Qadınlara qarşı ayrı - seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” 1979-cu il tarixli BMT Konvensiyasına (1995-ci il 30 iyun) qoşulmuşdur.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti "Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında" Sərəncam imzaladı və eyni vaxtda Prezidentin Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı, bu da qəndər siyasətinin dövlətin ən vacib strategiyalarından biri olduğu demək idi. Qadın problemlərinin həllinin vacibliyi 1998-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycan Qadınlarının I Qurultayı - gənc və müstəqil respublikanın qadınlarının birinci forumunda vurğulanmışdır (11).

Azərbaycanda qadınların rəsmi olaraq kişi ilə hüquqları bir olsa da, sosial diskriminasiya hələ də problemdir. Ölkənin kənd ərazisində ənənəvi sosial normalar və iqtisadiyyatda qadının rolunu məhd olmasına səbəb olur və cinsi diskriminasiyaya görə qanuni hüquqlarından istifadə etməkdə çətinlik çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. AUTFM-47-95-En.pdf
2. 10.21560-spcd.91883-19807(1).pdf
3. <http://ilef.ankara.edu.tr/reklam/yazi.php> 27.02.2007
4. Evlilik yaşı və Evliliklərin kaydedilmesine İlişkin sözleşmə
5. <https://www.teleqraf.az/index.php/xeber3/9425-erkenn.html>
6. Child Marriage rationale, Historical views, and consequences by Oishmaya sen Nag on April 25 2017
7. Burn, Richard, Trywhitt, Robert Phillimore, Robert: *The Ecclesiastical Law*. 4. London: Sweet Stevens&Norton. P.54
8. Vedic Index of names and subjects London: Murray. 1912 p.474
9. Mena Gender Equality Profile- status of Girls and women in the Middle East and North Africa, Unicef (October 2011).pdf

10. http://www.answersaboutfaith.com/pal/aldalil/dalil_old/local_ansar_reda3ah.htm
Arşivlenmiş kopya 1 Şubat 2015

11. "Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında".
www.e-qanun.az. www.e-qanun.az. 15 noyabr 2016 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 15
noyabr 2016

РАННЕЕ МАТЕРИНСТВО КАК ФАКТОР РИСКА СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

Гурбанова Мадина

АННОТАЦИЯ

Среди проблем, связанных с подростковым здоровьем и возрастом, важное место занимает проблема ранних браков и раннего материнства, которые сопряжены с различными рисками. Как известно, количество ранних беременностей в развитых странах постепенно увеличивается и становится одной из проблем общественного здравоохранения. Однако социокультурные различия между нашей страной и другими странами требуют некоторого рассмотрения. В этих странах, например, подростковая беременность может происходить вне брака и вызывает некоторые социально-психологические проблемы. В большинстве случаев, основной причиной ранней беременности в нашей стране - являются ранние браки.

Неполное физическое, биологическое и самое главное, социальное развитие в подростковом возрасте представляет собой огромный риск как для матери, так и для ребенка во время беременности. Кроме того, раннее материнство - быстрорастущий фактор в нашей стране из-за недостаточного использования социальных услуг, связанных с семьей.

EARLY MOTHERHOOD AS A RISK FACTOR AMONG ADOLESCENTS

Madina Gurbanova

SUMMARY

Among the health problems associated with adolescence, the problem of early marriages and early motherhood, which brings various risks, occupies an important place. As it is known, the number of early pregnancies in developed countries is gradually increasing and becoming a public health problem. However, the socio-cultural differences between us and other countries requires some consideration. For example, in these countries, teenage pregnancy is out of wedlock and causes some socio-psychological problems. The main cause of early pregnancy in our country is early marriage.

Incomplete physical, biological and most importantly, social development during adolescence poses enormous risks to both mother and child during pregnancy. In addition, due to insufficient use of social services related to families in our country, early motherhood is emerging as a rapidly growing factor.

GƏNCLƏRİN SUBMƏDƏNİYYƏTİNDƏ TƏZAHÜR EDƏN DEVIANT DAVRANIŞ HALLARI

Sadiqova Şəhanə Gülbala qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
sehane.sadiqova@bk.ru

Açar sözlər: submədəniyyət, deviant davranış, gənclər, aqgresiya, davranış pozuntusu, intihar.

Ключевые слова: субкультура, девиантное поведение, молодежь, агрессия, поведенческое расстройство, самоубийство.

Key words: subculture, deviant behavior, youth, aggression, behavioral disorder, suicide.

İnsan davranışında təbii və sosial amillərin öyrənilməsi müasir elmin əsas problemlərindən biri hesab edilir. Hər bir gənc məxsus olduğu cəmiyyətin gələcəyini təmsil edir və onların əhval-ruhiyyələri, davranışları, o cümlədən rifahları cəmiyyətdə hökm sürən iqlimin bir növ barometridir. Gənclər arasında deviant davranışın üstünlük təşkil etməsi gənc nəslin funksional olmayan sosiallaşmasından xəbər verir. Gənclərin deviant davranışının təməlinə duran amillərin öyrənilməsi insan və cəmiyyət haqqında müasir elmlərin ən vacib vəzifələrindən biridir. İnsanı həm motivlər, həm də öyrənilən dəyərlər müəyyən hərəkət və əməllərə sövq edir.

Gənclərin submədəniyyətinin təməl dəyərlərindən biri də zövq əldə etməkdir. Gənclərin bilinməyənlərə olan marağı onları deviant davranışı etməyə təhrik edir. Bu vəziyyət alkoqol, tütün və narkotik maddələrin təsirindən hansı hisslərin yarandığını göstərir. Bu halda hedonizmin bu və ya digər şəkildə təzahürü var. Eyni zamanda, məlumatların mövcudluğu, lazımi nəzarətin olmaması, gənc nəslin əlində keyfiyyətsiz məhsulların birbaşa və ya dolay yolla narkomaniya, alkoqol, zorakılıq və s. təbliğ etməsinə gətirib çıxardı ki, buda gənclərin şüuruna mənfi təsir göstərir.

Reklam birbaşa və ya dolay yolla gənclərin asılılıq davranışının motivasiyasında mühüm rol oynayır. Reklam olunan məhsulun gənclərə xas olan təklif xüsusiyyətləri ilə birləşərək, daha yüksək sosial statusu olan insanların sevimli məhsulu elan edilməsinə əsaslanan reklam metodları, gənclər arasında deviant davranışın yayılmasına kömək edir. Yaxın keçmişdə televiziyalarda bu malların reklamı qadağan edilmişdi, lakin siqaret, pivə, araq və s. reklam və reklam təbliğatını əks etdirən reklam lövhələri şəhərlərdə və digər yaşayış məntəqələrində hər addımbaşı yerləşdirilir.

Moda gənclik submədəniyyətinin atributlarından biri hesab edilir. Moda özünü geyimdə, xarici görünüşdə, danışqda, musiqidə, rəqsə və s. göstərir. Moda respondentlərin 10%-i siqaret çəkməsi, 7%-i isə alkoqol içməsi ilə təşviq rolunu oynayır. Submədəniyyəti təşkil edən qrupların üzvləri davranışda daxil olmaqla, qrup standartlarına riayət etməyə çalışırlar. Keçən əsrin son illiyində gənclərin asudə vaxtlarının sürətlə kommersionlaşdırılması baş verdi. Bu səbəbdən orta və aztəminatlı ailələrdən olan bir çox gənclər üçün müxtəlif klub, dərnek, idman və turizm bölməsi əlçatmazdır. Bu vəziyyət bir çox gənclərin özlərini sosial boşluqda tapmasına gətirib çıxartdı [5, 62-63].

Sosial pedaqoqlar, sosial işçilər, psixoloqlar, sosioloqlar gənclərin mədəniyyətlərini, musiqi zövqlərini, həyat təzlərini, geyim stillərini araşdırmışlar. Xüsusən də, Çikaqo məktəbi ötən əsrin 20-ci illərində gənclərin submədəniyyətini araşdırmış və cəmiyyətdə dominant mədəniyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən submədəniyyətləri müşahidə etmişlər. Gənclərin submədəniyyətinin çiçəklənməsi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra baş vermişdir. Mark Abrams (1955) öz əsərində Qərbi Avropada gənclərin submədəniyyətə yaxınlaşdığını qeyd

etmişdir. Abrams qeyd edirdi ki, gənc və yaşlı nəslin asudə vaxtını keçirməsində mühüm fərqlər özünü göstərir, lakin bu fərqlər davranışda hər hansı konfliktə yol açmır. Gənclərin ailə, məktəb və mühit institutları mövcud idi. Abramsın araşdırmasında normalara tabe olmayan (məs: tedi boylar) gənclərin qruplarını görmək mümkündür [6,69].

1930-cı illərdə zorakılığın mədəniyyət baxımından izahı, amerikalı delikvent davranışın araşdırmaçıları tərəfindən öyrənilmişdir. Onlar Afrika-Amerika qonşuluğunda cinayət və zorakı davranışları şərh etmişlər. Sellin (1938), Miller (1958) və Cohen (1951) mədəniyyət baxımından deviant davranışın nəzəriyyəçiləri hesab edilirlər və sözügedən alimlər kriminal submədəniyyətlə əlaqəli, sosial problemlərin konsepsiyasını hazırlamışlar. 1960-cı illərin sonlarında Wolfgang və Ferracuti (1967) submədəniyyətin zorakı davranışlarını özündə göstərən müddəaları irəli sürdülər. Submədəniyyətlərdə bəzi qruplar şiddəti təbliğ edən dəyər və normalara üstünlük veridilər. Submədəniyyətdə şiddəti göstərən yanaşma Wolfgangın Filadelfiyadakı şəhər içindəki Afrika-Amerika məhəllələrində apardığı araşdırma olmuşdur. Araşdırmaların əsas məqsədi şiddəti təbliğ edən submədəniyyətləri müəyyənləşdirmək və onların mövcudluğunu irəli sürmək idi. Bunu etmək üçün alimlər sosiologiya eləcə də, psixologiyadan qaynaqlanan metodoloji və nəzəri yanaşma təklif edirlər.

Sözügedən submədəniyyətlərin aşağı sinf, irqçiliyə və maskulinliyə meyilinin təsdiqinə baxmayaraq, Wolfgang və Ferracuti bu cür submədəniyyətlərin harda yarandığı ilə bağlı izah verməmişlər. Wolfgang və Ferracutidən fərqli olaraq, Anderson yoxsul, irqçiləşmiş məhəllələrdən çıxan şiddət göstərən submədəniyyətlərdən bəhs etmir, şiddət göstərmələrinin səbəblərini araşdırırdı. Andersonun sözlərinə görə, bu şiddətin səbəbi “küçə kodu”dur. Bu kod, şərəf qorumaq və nüfuz qorumaq kimi elementləri özündə birləşdirir. Anderson “ikinci kod” adlandırdığı “sivilizasiyanın kodu”, cəmiyyətin əsas tərkib hissəsinin təbliğ etdiyi zəhmət, ədəb, məsuliyyət olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Anderson iddia edirdi ki, hər iki kontingent irq və sinif zülmünün çətinliklərini yaşayır, ancaq sivil insanlar ümumi dəyərləri daha çox qəbul etməyə meyillidirlər. Andersonun tədqiqatının əsas bir töhvəsi, şiddəti təbliğ edən submədəniyyətlərin mənşəyini izah etmək üçün kriminal düşüncədəki müxtəlif ənənələrdən istifadə etməsidir. Anderson Sampson və Wilsonun irq, cinayət, bərabərsizlik nəzəriyyələrinə əsaslanmış və küçə kodlarının etiyojisi inkişaf etdirmişdir [9].

Hebdige və digər Birmingham Subkultural Araşdırmalar Mərkəzinin alimləri submədəniyyəti estetik oyun adlandırması fikri ilə, Thornton, Muggleton və Hodkinson razılaşmırdılar. Bununla belə, bəzi sosial nəzəriyyəçilər, məsələn Rodger Silverstone insanın oyun yolu ilə sosial tənqidlə məşğul ola biləcəyinə inanır. O yazır: “Oyun fantaziya ilə gerçəklik, insanın özü ilə başqaları arasındakı sərhədin aradan götürülməsinə imkan yaradır”. Oyun bizə həm cəmiyyəti, həm də özümüzü anlamağa şərait yaradır.

Oyun zamanı biz mədəniyyəti öyrənməyimizə baxmayaraq öz mədəniyyətimizi də yaradıırıq. Musiqi submədəniyyət üzvlərinin ətraf mühitlə əlaqə qurmasında dialoq rolunu oynayır. Hodkinson qot tədqiqatında, submədəniyyətin nə siyasi ideologiyaya, nə də mədəni bir həssaslığa sahib olmadığını və dəbdən daha üstün olduğunu vurğulayırdı. Lawrence Grossberg “Cənnətdə darıxdırıcı bir gün daha” məqaləsində postmodern bir dünyada yaşamağın yeganə yolunu rok musiqisində gördüyünü qeyd edirdi. Tərəfdarları müasir dövrün darıxdırıcı, mənasız, insanlığa zidd olmasına görə qəzəblənirdilər. Grossbergin fikri ziddiyyətli görünsədə, psixonaltiklərin “beynin bir problemin öhdəsindən gəlmə strategiyası olaraq, mənfi düşüncələrə və hisslərə müsbət mənə verməsi” fikrinə istinad edirdi [2,40-41].

Submədəniyyət nəzəriyyəçiləri belə hesab edirdi ki, submədəniyyəti təşkil edən qruplar cəmiyyətdə mövcud olan normalara qarşı çıxırlar və özlərinin yeni dəyərlər sistemini formalaşdırırlar. Nəzəriyyəçilərə görə belə qruplarda cinayətin meydana gəlməsinə səbəb

mövcud olan mədəniyyətlə yeni yaranan mədəniyyət arasında konfliktlərin yaranmasıdır. Cohenin cinayətkar submədəniyyət nəzəriyyəsi cinayətin submədəniyyət problemi olduğunu və cəmiyyətdə təbəqləşməsindən meydana gəldiyini söyləmişdir. Sutherland və Mertonun cinayətlə bağlı fikirlərindən qaynaqlanaraq öz nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Cohenə görə aşağı təbəqədən çıxan ailələrin uşaqları hədəflərinə çatmaq üçün kifayət qədər savada sahib olmurlar. Buna görə də orta sinfə düşmən kimi yanaşır, orta sinfin dəyərləri rədd edilir və onların mədəniyyətinə zidd özlərinin submədəniyyətini yaradırlar.

Cohen düşünür ki, belə cinayətə meyilli olan submədəniyyətlər gəncləri cinayət işləməyə təşviq edəcək, cinayət işləməyi asanlaşdıracaq və haqlı çıxaracaq rasiyonalizmi yaradacaq. Cloward və Ohlin differensial fürsət nəzəriyyəsində bərabərsizlik baxımından cinayətin meydana çıxdığını qeyd edirdilər. Onlar üç cür cinayətə meyl edən submədəniyyəti fərqləndirmişlər:

1. Maddi qazanc əldə etmək məqsədi ilə, cinayət davranışlara rəhbərlik edəcək “usta-şagird” münasibətlərini yaradırlar.

2. Toqquşma submədəniyyəti – qruplarda birləşən gənclər şiddət göstərən davranışı ilə tanınırlar.

Geri çəkilmə submədəniyyəti-ailələrindən, həyatın çətinliklərindən qaçan submədəniyyət olaraq ifadə edilir. Burada gənclər narkotik, alkoqol istifadə edə bilirlər [3, 22-23].

Marqaret Mid nəsillər arasında qarşılıqlı təsirləri tədqiq etmiş və nəsillərin ixtilafı anlayışını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, cəmiyyətin inkişafını gənc nəsil müəyyən edir və yaşlı nəslin təcrübələrinə nadir hallarda müraciət edirlər. Submədəniyyətlərdən tedi boyar, qrizerlər, modlar, rud-boyar, skinhedlər kobud və aqressiv davranışları ilə seçilirdilər. Onlar cəmiyyətdə mövcud olan normalara əməl etmirdilər. Əksər hallarda cəmiyyətin işçi, kasıb təbəqəsinə mənsub olan yeniyetmələr, bu cür sosial qruplarda bir araya gələrək, yüksək zümrənin həyat tərzini təqlid edirdilər. 1960-1970-ci illərdə yaranan submədəniyyətlərə uyğun rok musiqisində də müxtəlif cərəyanlar yaranırdı.

Misal olaraq, emo üçün emokor, qot üçün qotik-rok və s. Qərbdə ən qədim submədəniyyət hesab edilən hippy submədəniyyəti 1960-cı illərdə San- Fransiskoda meydana gəlmişdir. Maraqlısı onda idi ki, hippilərin 80%-i orta məktəb şagirdi, 50%-i isə universitet tələbəsi idi. Fromm belə hesab edirdi ki, gəlmiş-getmiş ən təsirli submədəniyyət hippy olmuşdur. Hippilər birgə yığıncaqlar təşkil edir, musiqi ifa edir və rəqs edirdilər. Onlar özlərini “çiçək uşaqları” adlandırırdılar və onların devizi “flower power” idi, yəni çiçəyin gücünü burada vurğulayırdılar. Pasifik mövqedən çıxış edirdilər, sağlam qidalara üstünlük verir, irqi ayrıseçkiliyə qarşı idilər. Hippilər həmçinin feminist hərəkətini dəstəkləyirdilər.

Onlar küçələrdə insanlara çiçək paylayırdılar, hətta polislərin silah çəlləyinin üzərində gül qoyurdular. Hippilər antiqlobalist hesab edildiyinə görə, paltarlar üzərində hər hansı brendin adının əks olunmasına qarşı idilər. Dar cins şalvar, dar dəri gödəkçə onların geyimi üçün səciyyəvi idi. Hippilər həyatın ləzzətini narkotikdə görürdülər, məhz bu xüsusiyyətinə görə bu submədəniyyəti deviant davranışa aid etmək olar. Rok ulduzlar və hippilərin bütlləri hesab edilən Janis Joplin, Jimi Hendrix yüksək dozadan narkotik qəbuluna görə vəfat etmişlər [1, 19-20].

Panklar submədəniyyətində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən normalar hökm sürürdü belə ki, bu submədəniyyətin daşıyıcıları yüksək səsli danışır, yüksək səsli gülür, həmçinin ictimai yerlərdə, məkanından asılı olmayaraq alkoqol qəbul edirdilər. Elə buna görə də, onlar bir sıra lüğətlərdə kobud bir submədəniyyət olaraq izah edilirdi. Bu lüğətlər sırasına Oksford və Free lüğətlərini qeyd edə bilərik Panklar solçu baxışları ilə seçilirdilər və sosial bərabərsizliyə ediraz edir, eqalitarizmi müdafiə edirdilər. Bəzi panklar individualizmin tərəfdarı idilər, onların məşhur devizi “do it yourself”, “özün et” mənasını verirdi. Pankların geyimində ölü üslub adlandırılan

geyim tərzı üstünlük təşkil edirdi. Onlar dizi cırıq və ya süni yamaq vurulmuş şalvarlar geyinirdilər [7, 58].

İntihar cəmiyyətin önəmli sağlıq problemi olaraq təqdim edilir. Uşaqlar arasında 10 yaşdan 15 yaşa kimi, yeniyetmələr arasında isə 15 yaşdan 25 yaşa kimi intihar hallarına rast gəlinir. Buna səbəb kimi depressiyanı, valideyn-övlad münasibətlərini göstərmək olar. İntiharların müəyyən sosial qruplara mənsubiyyətlə əlaqəsini izləyərək, Dürkeym intiharların sayının cəmiyyətin (qrupun) normativ dəyərlər baxımından inteqrasiyası dərəcəindən asılılığını müəyyən edir. Dürkeym tərbiyədə sosial faktorların rolundan danışır və insan davranışının sosial mühitdə formalaşmasını qeyd edirdi. Onun fikrincə, sosial təfəkkürün ən böyük üstünlüyü sosisumdakı yerini müəyyənləşdirməkdir. T.Parsonsa görə deviasiyanın yaranma səbəbi anomiya vəziyyətinin yaranması və təhlükəsizlik hissinin formalaşdırılma bilinməməsidir. E.Fromm hesab edirdi ki, anomiya vəziyyətində insan sədaqətlik, cəmiyyətə mənsubluq hissinı itirir, tənhalıq və kənarlaşdırılma hiss edir [4, 39].

Araşdırmalara görə, məktəbyaşlı uşaqların Emo submədəniyyətinə meyli sonda intihar hadisəsi ilə özünü göstərir. Emolar depressiv əhval-ruhiyədə olmaları ilə fərqlənirdilər. Onların saç stilləri oğlan və qızlarda demək olar ki, eyni tərzdə olur, uzun bir hissəsinə düşən və gözləri bağlayan saç düzümləri edirdilər. Emolar qara və çəhrayı rəngə üstünlük verirdilər. Emo submədəniyyəti 1990-cı illərdə yaranıb, 2000-ci illərdə dünyada populyarlaşmışdır. 2010-cı ildən etibarən isə, bütün dünyada dəbdən düşmüş hesab edilir.

Qot submədəniyyətində şiddətlə, özünəqəsdlə və intihar halları ilə əlaqəli submədəniyyət hesab edilir. Qotlar geyimi, makyajı, saç düzümləri ilə seçilirdilər. Qot submədəniyyəti qaranlıq, qorxu filmləri, mistika ilə xarakterizə edilir və asosial olmaları ilə fərqlənirdilər. Vampir mövzuları ilə xarakterizə olunurdular. Qotlar xarici görünüşünə görə digər submədəniyyətlərdən asanlıqla seçilirdilər. Azərbaycanda mövcud olan submədəniyyətlərdən stilyaqa, hippi, qədəşlər və meyxana submədəniyyətlərini göstərmək olar.

Təəssüf ki, həm sovet dövründə, həm də müstəqillik dövründə Azərbaycanda mövcud olan submədəniyyətlər dərindən tədqiq edilməmişdir. Qədəş submədəniyyəti Bakı və Bakı ətrafı qəsəbələr üçün xarakterik hesab edilirdi. Onların əsas atributları papaq və təsbeh hesab edilirdi. Qədəşlər danışqda jarqonlardan istifadə edir, adları mübahisələrdə, küçə davalarında hallanırdı.

Mühafizəkarlığa, maskulinliyə meyilli, milli ənənələrin tərəfdarı idilər. Meyxana submədəniyyəti Bakı və Abşeronu məxsus lokal musiqi janrı idi. Meyxanaçılar özlərinə xas davranış, əxlaq kodeksi, danışq tərzı ilə seçilirdilər. 1990-cı illərdə meyxananın daxilində baş verən antaqonizm halları, cinayət hadisələri, meyxanaçıların adının narkomaniya və alkoqolizmlə birlikdə hallanması, bu sənətin də xuliqansayağı qəbul edilməsinə gətirib çıxartdı. Bu xüsusiyyətlərinə görə meyxana submədəniyyəti qərbdəki modlar, rud-boylar, qrizerlər ilə oxşarlıq təşkil edir [8].

Beləliklə, submədəniyyətə meyl edən bəzi gənclərin davranışında cəmiyyətin normalarını pozan hərəkətlər müşahidə edilə bilər. Normadan kənar davranış olaraq, bəzi submədəniyyət daşıyıcılarının aqressiv hərəkətlərini, kriminal aləmə meyllərini, narkotik, alkoqol qəbulunu göstərmək olar. Qərbdə hippi, pank, emo, qot, skinhed, rud-boy və s. submədəniyyət bu qəbildən hesab edilə bilər. Azərbaycanda isə qədəş və meyxana submədəniyyəti müəyyən qədər özündə deviant davranışı göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cervikova.N.The hippie subculture and its impact on contemporary society.Plzen,2018, 62 p.

2. Manuel.C.A.The music of the goth subculture:postmodernism and aesthetics.Florida,2008,246 p.
3. Hanbay.E.Hırsızlık suçu işleyen çocuklar üzerine sosyolojik bir çalışma:"Bitlis ili örneği"/Fırat Üniversitesi,Elazığ,2019,112 s.
4. Psixologiya jurnalı,№3. Bakı,2017, ss.38-42
5. Гамершмид.Н.Л, Прусакова.Г.В Молодёжная субкультура и отклонения в поведении. Алтайский государственный аграрный университет,Барнаул,сс.62-65.
6. Smolik.J.Youth subculture and social pedagogy.Poznan,2013,pp.65-81.
7. Social Sciences Journal//Punk:Do it yourself subculture.Western Connecticut State University,2010,pp.58-65.
8. <https://bakuresearchinstitute.org/az/subcultures-in-soviet-azerbaijan/>
9. http://www.children.gov.on.ca/htdocs/English/professionals/oyap/roots/volume5/chapter09_subculture_violence.aspx

GƏNCLƏRİN SUBMƏDƏNİYYƏTİNDƏ TƏZAHÜR EDƏN DEVİANT DAVRANIŞ HALLARI

Sadiqova Şəhanə

XÜLASƏ

Məqalədə, gənclərin submədəniyyətində təzahür edən deviant davranış halları araşdırılıb. Təhlillər onu göstərir ki, hippi, qot, skinhed, rud boy, emo, pank kimi gənclərin submədəniyyətində normadan kənar davranışlar mövcuddur. Bu cür davranışlar sırasına şiddət, aqressiya, intihar, cinayət, narkomanlıq, alkoqolizm halları daxildir. Hippilər narkotik istifadəsinə, emo və qotlar özünəqəsdə, pank, skinhed və rud boylar isə şiddətə görə seçilən submədəniyyət nümayəndələridir. Bununla yanaşı, submədəniyyətlərdə davranış pozuntuları Wolfgang, Ferracuti, Hebdigen, Cohen və s. alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məqalədə sözügedən alimlərin araşdırmasına da istinad edilmişdir.

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В СУБКУЛЬТУРЕ МОЛОДЕЖИ

Садыгова Шахане

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется девиантное поведение в молодежных субкультурах. Анализ показывает, что в молодежных субкультурах наблюдаются ненормальные формы поведения, такие как хиппи, скинхеды, готы, грубые мальчишки, эмо, панк. К такому поведению относятся насилие, агрессивное суицид, наркомания и алкоголизм. Типичными чертами субкультур являются: употребление наркотиков для хиппи, самоубийство для эмо, гот, насилие для панков, скинхедство, грубые мальчишки. Кроме того, расстройства поведения в субкультурах исследовали Вольфганг, Ферракути, Хеблиген, Коген. Также в статье упоминаются исследования этих ученых.

DEVİANT BEHAVİOR İN THE YOUTH SUBCULTURES

Sadigova Shahane

SUMMARY

Deviant behavior in the youth subcultures has been investigated in the article. Analysis shows that there are abnormal behaviors in the youth subcultures, such as hippie, skinhead, goth, rude boy, emo, punk. Such behaviors include violence, aggression, suicide, drug addiction and alcoholism. Typical features of subcultures included: drug use for hippie, suicide for emo, goth, violence for punk, skinhead, rude boy. Furthermore, behavioral disorders in subcultures have been researched by Wolfgang, Ferracuti, Hebdigen, Cohen. It has also been referred to the research of these scientists in the article.

AZƏRBAYCANDA GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ DÖVLƏTİN GENDER SİYASƏTİ

*Səfərova Şüküranə Maqsud qızı,
ADMIU-nun II kurs magistrantı
seferovasukrane@gmail.com*

Açar sözlər: gender problemi, diskriminasiya, ailə münasibətləri, gender siyasəti, qadın hüquqları, gender balans, ailə münaqişələri.

Ключевые слова: гендерные проблемы, дискриминация, семейные отношения, гендерная политика, права женщин, гендерный баланс, семейные конфликты.

Keywords: gender problems, discrimination, family relationships, gender policy, women`s rights, gender balance, family conflicts.

Giriş. Gender bərabərsizliyi dünyanın bir çox ölkələrində ən aktual problemlərdən biridir. Gender dedikdə, qadın və kişilərin cəmiyyətdə sosial rolları başa düşülür. Gender bərabərliyi - cəmiyyətdə qadınların və kişilərin bərabər hüquqlara və azadlıqlara malik olması və bu hüquqların təmin olunması üçün bərabər imkanların yaradılmasıdır. Cəmiyyətdə qadınların və kişilərin sosial bərabərliyi gender bərabərliyi kimi qiymətləndirilir. Gender bərabərsizliyi ilk növbədə, qadın və qızların hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Lakin gender bərabərsizliyindən təkcə qadınlar deyil, eyni zamanda, kişilər də əziyyət çəkir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyəti çərçivəsində dünya dövlətləri gender bərabərliyini və qadın hüquqlarını təmin edən beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşlar. Bu sırada “Qadınlara qarşı ayrı-seçkilərin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya (1995-ci il), IV Ümumdünya Qadınlar Konfransında qəbul edilmiş Pekin Bəyannaməsi və Pekin Fəaliyyət Platforması (1995-ci il) və Minilliyin Bəyannaməsi (2000-ci il) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1,272]. Gender bərabərsizliyi həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı fərdlərin inkişafına zərbə vurur. Savadsızlığın, ailədaxili zorakılıqların, yoxsulluğun qarşısını almaq üçün gender bərabərliyinin təmin olunması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan ailəsində gender problemi

Ailə münasibətlərində qadın və kişi bərabərliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin bəzən ailədə bu balans təmin etmək mümkün olmur. Bu isə ailədə mübahisələrin hətta, ailədaxili zorakılıqların yaranmasına səbəb ola bilər. Ailələrdə gender bərabərsizliyi özünü fərqli şəkildə göstərir. Gender bərabərsizliyinin ən təməl göstəricilərindən biri ailədə qadının kişiylə bərabər qərar qəbulunda söz haqqının olmamasıdır. Azərbaycan ailələrində kişilər daha çox ailə ilə bağlı qərarların qəbul olunmasında daha fəal iştirak edirlər. Bəzi ailələrdə qərarların qəbulu qadın və kişinin bərabər razılığı əsasında olsa da, bu kimi hallar kifayət qədər deyil. Kişilərdən fərqli olaraq, qadınlar ev işləri görmək, uşaqlara baxmaq, yaşlı ailə üzvlərinin qayğısına qalmaqla kifayətlənirlər. Bəzən qadınlar ali təhsili olduğu halda işləmir və cəmiyyətdən kənar qalırlar. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan qadınının atanın və ya ərin qoyduğu qanunlara əməl etməsi Azərbaycan mentalitetinin bir hissəsidir.

Ailədə qadınların fiziki və psixoloji zorakılığa məruz qalması da gender bərabərliyinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bunun səbəbi uşaqlıq travmaları ilə bağlıdır. Belə ki, uşaqlıqda davamlı olaraq döyülən, zorakılığa məruz qalan uşaqlar da zamanla zorakılığa meyilli olurlar. Həmçinin, uşaqlıqda anasının davamlı olaraq zorakılığa məruz qalmasına, şiddət görməsinə şahid olan uşaqlar bunu zamanla normal bir hal kimi qəbul etməyə başlayırlar. Maddi gəlirin aşağı olması, işsizlik, daimi iş yerinin olmaması, psixoloji problemlər, stress və s. bu kimi hallar

da kişiləri ailədə zorakılığa sövq edir. Eyni zamanda, təhsilsiz kişilərin daha çox zorakılığa meyli etməsi müşahidə olunur. Azərbaycan ailələrində zorakılıq halları şəxsi məsələ hesab olunur. Bu kimi hallar çox zaman gizli saxlanılır.

Azərbaycan ailələrində qız övladı və oğlan övladı arasında fərqlərin qoyulması da gender balansının pozulmasına səbəb olur. Hətta, qız uşaqlarının bu cür diskriminasiyaya məruz qalması selektiv abortlarla da nəticələnir. Hazırda Azərbaycan dünyaya gələn uşaqların cinsə görə nisbətinin pozulması göstəricisinə görə dünyada ikinci yerdədir [1, 69]. Azərbaycanda və eləcə də, patriarxal cəmiyyətlərdə oğlan uşağı nəslin davamçısı, soyadın daşıyıcısıdır. Oğlan uşaqları ailəyə baxır, maddi dəstək olur, valideynlər qocaldıqda onların qayğısına qalır. Azərbaycan cəmiyyətində dərin kök salan gender stereotiplərinə görə qızlar bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməzlər. Ailədə davamlı olaraq qız uşağının dünyaya gəlməsinə görə həmin ailə qohumlar, qonşular və s. insanlar tərəfindən tənqiddə məruz qalır. Qız uşaqları bu tip ailələrdə yük hesab olunur. Oğlan uşağının dünyaya gəlməsi isə həmin ailə üçün xüsusilə də, kişilər üçün şərəf hesab olunur. Bəzən qadınlar da yalnız oğul övladına üstünlük verirlər.

Çünki qız uşağı dünyaya gətirsələr onun da cəmiyyətdə bu kimi diskriminasiyaya məruz qalacağını düşünürlər. Bu düşüncə tərzində, ölkədə selektiv abortların artmasına səbəb olur. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanda oğlan uşaqlarına hər zaman üstünlük verilmişdir. Əvvəllər ailədə oğlan uşağı dünyaya gələndə qədər bir neçə qız uşaqları doğulurdu. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişaf etməsi nəticəsində ailələr öncədən uşağın cinsiyyətini öyrənərək qız uşaqlarını abort edirlər. Bu isə qızların sayının azalmasına və oğlanların sayının artmasına gətirib çıxarır. Oğlan uşaqlarının sayının artması və qız uşaqlarının sayının azalması demografik balansın pozulmasına gətirib çıxarır.

Ailədə olan uşaqların sayı artdıqca hamiləliyin dayandırılmasını (süni abort) həyata keçirən qadınların faizi də artır. Həyatda olan uşaqların cinsinə görə süni abortların təşkil etdiyi faizlərin tədqiqi maraqlı nisbəti üzə çıxarır. İki və ya üç oğlan uşağı olan qadınlar arasında hamiləliyin dayandırılması (süni abortlar) iki və ya üç qız uşağı olan qadınlara nisbətən üstünlük təşkil edir. Məsələn, üç oğlan uşağı olan qadınlar orta hesabla 2.3 süni abort əməliyyatı keçirmiş, lakin bu göstərici üç qız uşağı olan qadınlar üçün 1.5-ə enir. Bu nəticə onu göstərir ki, hamiləliyin dayandırılması (süni abort) bir çox Azərbaycan ailələri üçün oğlan uşaqlarının doğulmasını təmin etmək məqsədi daşıyan şüurlu şəkildə atılan addımdır [2,36-37].

Azərbaycanda təhsil sahəsində də gender bərabərsizliyi kifayət qədərdir. Bir çox ailələr oğlan uşağının təhsil almasına şərait yaradır, lakin qız uşaqlarını təhsildən uzaqlaşdırırlar. Halbuki, təhsil qadınlar üçün daha vacibdir. Hətta, Hacı Zeynalabdin Tağıyev belə deməşdir: “Bir oğlana təhsil verməklə təhsilli bir insan qazanırsınız, bir qıza təhsil verməklə isə təhsilli bir ailə”. Azərbaycanda xüsusilə bölgələrdə qızların təhsildən yayınması halları üstünlük təşkil edir. Regionlarda qızların təhsildən uzaqlaşmasının bir çox səbəbləri vardır.

İlk növbədə, valideynlərin qız uşaqlarına laqeyd yanaşmasını buna nümunə göstərmək olar. Qız uşaqları 7-8-ci siniflərdə məktəbdən uzaqlaşdırılaraq, ailə-məişət və təsərrüfat işlərinə cəlb olunurlar. Ailələrdə oğlan uşaqlarının təhsilinə daha çox önəm verilməsinin əsas səbəbi isə gələcəkdə oğlanın ailəyə qazanc gətirməsidir. Bu cəhətdən də, bəzi valideynlər oğlan uşağına daha çox xərc çəkməyə üstünlük verirlər. Erkən nikahlar da qızların təhsildən yayınmasının səbəblərindən biridir. Bir qızın təhsil alması savadlı və dünyagörüşlü ananın formalaşması deməkdir. Savadlı ana isə övladlarına düzgün tərbiyə və təhsil verməklə sağlam cəmiyyətin formalaşmasına töhfə vermiş olur.

Azərbaycanda gender rolları ilə bağlı olan stereotiplər əksər hallarda kişilər tərəfindən dəstəklənir. Ölkədə gender balansının təmin olunması üçün nə qədər işlər görülsə də, qadınlar onlara kişilərlə bərabər nəzərdə tutulmuş hüquqlardan yararlanmaq imkanına malik ola bilmirlər.

Ölkədə gender balansının təmin olunması üçün xeyli işlər görülür. Ancaq qadın və kişilərin bərabər hüquqlarının təmin edilməsi təkcə qanunla tənzimlənmir. Bu məsələdə insanların sahib olduğu mənəvi dəyərlər, onların sosial mühiti və təhsili də böyük təsirə malikdir. Buna görə də, Azərbaycan cəmiyyətində gender bərabərliyinin təmin olunması üçün ilk növbədə bu sahə ilə bağlı kişilərlə daha çox iş aparılmalıdır. Çünki qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına müsbət münasibət göstərənlər daha çox kişilərdir.

Azərbaycan Respublikasının gender siyasəti

Azərbaycanda gender probleminin təmin olunması üçün dövlət gender siyasətini həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, qadın hüquqlarının təmin edilməsi, ailə və məişət zorakılığı ilə mübarizə aparmaq üçün bir çox tədbirlər görülür. Bu məqsədlə, Azərbaycan ilk dəfə 1992-ci ildə “Qadınların siyasi hüquqları” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Daha sonra isə 1995-ci ildə “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyaya qoşulmuşdur. Həmçinin, 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da kişi və qadınların bərabər hüquqlara malik olması məsələsi öz əksini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir: “Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır” [3]. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkədə qadınlara qarşı diqqət daha da artdı.

1998-ci ildə isə Prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ölkədə qadın problemlərinin həlli üçün Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi (indiki Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi) yaradılmışdır. Bu komitənin yaradılmasında əsas məqsəd ölkədə qadınların hüquqlarını qorumaq, eləcə də, onların ölkənin siyasi və sosial həyatında iştirakını artırmaq olmuşdur. 1998, 2003, 2008, 2013-cü illərdə Azərbaycanda qadın qurultayları həyata keçirilmişdir. 2000-ci ildə Prezident Heydər Əliyev “Dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsinə haqqında” fərman imzalamışdır. Bu fərmanın imzalanmasında əsas məqsəd qadınların da kişilərlə bərabər dövlət idarəçiliyi sistemində təmsil olunması idi. Hər zaman qadın hüquqlarının qorunması, onların fəallığının artırılması, qadınlara yüksək imtiyazların verilməsi Heydər Əliyev siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Heydər Əliyev xüsusilə də, qadınların ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmələrinə daha çox önəm vermişdir. Əsas məqsədlərdən biri təhsil, elm, siyasət, səhiyyə, iqtisadiyyat və s. bu kimi sahələrdə qadınların rolunu artırmaq və onların rəhbər vəzifələrdə olmasına şərait yaratmaq idi.

Müasir dövrdə isə ölkədə Heydər Əliyevin ənənələrini Prezident İlham Əliyev davam etdirir. 2006-cı il oktyabrın 10-da Prezident İlham Əliyev ölkədə gender balansının qorunması üçün “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında”. Qanun imzalamışdır. Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir: “Bu Qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir” [4]. Həmçinin, 2006-cı ildə Prezidentin fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yenidən formalaşdırılaraq, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi adlandırılmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi ölkədə ailə, qadın və uşaq problemləri ilə bağlı məsələlərin həll olunmasında bir çox tədbirlər həyata keçirən əsas qurumdur. 2007-ci il 25 oktyabr tarixində Nazirlər Kabineti tərəfindən “Demokratik cəmiyyətdə gündəlik zorakılıqla mübarizə üzrə Respublika Kompleks Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Bu proqramın təsdiq olunmasının əsas məqsədlərindən biri də ölkədə insan həyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

Ölkədə qadın siyasətinin həyata keçirilməsi, gender bərabərliyinin təmin olunması və zorakılıq hallarının aradan qaldırılmasında Heydər Əliyev Fondunun da böyük fəaliyyəti olmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə BMT-nin Əhali Fondu, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və Heydər Əliyev Fondu arasında zorakılığa qarşı birgə fəaliyyət göstərmək üçün sənədlər imzalanmışdır. 2010-cu ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanun qəbul olunmuşdur. Ölkədə gender bərabərliyinin təmin olunması, qadın siyasətinin həyata keçirilməsində Azərbaycanın vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın da böyük rolu vardır.

Hal-hazırda ölkədə qadın siyasəti dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Bu məqsədlə, dövlət ölkədə qadın hüquqlarının qorunması və gender balansının təmin olunması üçün beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr qurur, bu sahə ilə bağlı qanunlar qəbul olunur, paytaxt və digər regionlarda bir çox layihələr təşkil olunur. Görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan qadınları bir araya gələrək problemləri müzakirə edirlər və ölkənin ictimai-siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi həyatında fəal iştirak edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. FƏSİL 9. Gender bərabərliyi və insan inkişafı – UNDP.
2. Kaptanoğlu İ.Y, Eryurt M.A, Koç İ, Bozbeyoğlu A.Ç. Azərbaycanda doğulan uşaqların cins nisbətinin pozulmasına zəmin yaradan mexanizmlər: keyfiyyət və kəmiyyət əsaslı tədqiqatlar. Bakı, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
4. Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

AZƏRBAYCANDA GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ DÖVLƏTİN GENDER SİYASƏTİ

Safərova Şükürəna

XÜLASƏ

Azərbaycanda gender bərabərliyinin təmin olunması üçün bir çox tədbirlər görülür. Lakin hələ də ölkədə bununla bağlı problemlər vardır. Bu problemlər sosial əhəmiyyət daşıyır və cəmiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin yaranma səbəbi gender stereotipləri və patriarxal ənənələrin Azərbaycanda güclü olmasıdır. Gender stereotiplərinin zəifləməsi vacibdir. Çünki gender stereotipləri cinslər arasında ayrı-seçkilik yaradır. Bu ayrı- seçkilik isə qadınların inkişafına mane olur. Gender stereotipləri və patriarxal ənənələrin zəifləməsi üçün cəmiyyətdə maarifləndirmənin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОГО НЕРАВЕНСТВА НА СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ГОСУДАРСТВЕННУЮ ГЕНДЕРНУЮ ПОЛИТИКУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сафарова Шукурана

АННОТАЦИЯ

В Азербайджане принимаются многие меры для обеспечения гендерного равенства. Но в стране все еще есть проблемы. Эти проблемы значимы и негативно влияют на развитие общества. Причина этих проблем – сильные гендерные стереотипы и патриархальные традиции в Азербайджане. Важно ослабить гендерные стереотипы. Потому что гендерные стереотипы создают дискриминацию между полами. Эта дискриминация препятствует развитию женщин. Повышение осведомленности общественности важно для ослабления гендерных стереотипов и патриархальных традиций.

THE IMPACT OF GENDER INEQUALITY ON FAMILY RELATIONS IN AZERBAIJAN AND THE STATE'S GENDER POLICY

Safarova Shukurana

SUMMARY

Many measures are taken in Azerbaijan to ensure gender equality. But there are still problems in the country. These problems are of social significance and have a negative impact on the development of society. The reason for these problems is the strong gender stereotypes and patriarchal traditions in Azerbaijan. It is important to weaken gender stereotypes. Because gender stereotypes create discrimination between the sexes. This discrimination hinders the development of women. Strengthening public awareness is important to weaken gender stereotypes and patriarchal traditions.

ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

*Ашуров Агабек Руфат оглы
магистрант II курса БГУ
agabek77-ashurovv@rambler.ru*

Ключевые слова: Молодежная занятость, Образование, Занятость, Экономический кризис, Молодежная политика, Молодежная безработица, Европейский Союз, Южная Европа, Евростат.

Açar sözlər: Gənclərin məşğulluğu, Təhsil, Məşğulluq, İqtisadi böhran, Gənclər siyasəti, Gənclərin işsizliyi, Avropa Birliyi, Cənubi Avropa, Eurostat.

Keywords: Youth employment, Education, Employment, Economic crisis, Youth policy, Youth unemployment, European Union, Southern Europe, Eurostat.

Занятость населения является важной частью системы общеэкономических задач, стоящих перед любым государством и наднациональных организаций как Европейский союз в любом экономическом периоде. Важно отметить такие аспекты, как безработица, в особенности безработица среди экономически активного населения, где существенную роль играет молодежь. Наиболее остро проблема стоит в так называемых депрессивных районах, как, например, в таких странах ЕС, как Греция и Испания.

Молодежная безработица – одна из главных болевых точек национальных политик. Молодежь, как одна из составляющих рынка труда в целом, является, пожалуй, требующей наиболее пристального внимания частью населения со стороны государства. Молодые люди в возрасте 14-30 лет, как правило, относятся к экономически активному населению, т.е. могут быть включены в состав совокупной рабочей силы страны, квалифицированное трудоустройство которой является основной задачей служб занятости. Но стоит отметить проблемы той группы молодежи, которая в силу каких-либо причин не может быть отнесена к экономически активному населению – к числу лиц, участвующих (реально или потенциально) в производстве товаров и услуг. В частности, такими причинами могут быть врожденная или приобретенная нетрудоспособность и проблемы, исходящие от этого.

Считается, что молодежь является наиболее проблемной частью общества, в частности, в вопросах трудоустройства. С одной стороны, достаточно высоки запросы и различные потребности молодых граждан, желающих получить работу, которая обеспечивала бы достаточно высокий уровень жизни при имеющем иногда место несоответствии этой работе опыта потенциального работника и его квалификации. С другой стороны, молодежь всегда являлась наиболее взрывоопасной и криминализированной частью общества [4]. Как пример, отметим следующее: в ЕС высокая безработица в Греции. 2009-2010 году спровоцировал массовые выступления молодежи. Достаточно велик процент молодых людей, не желающих трудиться на благо общества или не желающих решать проблему своего трудоустройства при помощи государственных служб занятости населения по различным причинам. Иногда это может быть обусловлено не очень эффективной работой этих служб, не всегда имеющих возможность предоставить работникам устраивающие их условия для производственной деятельности. Стоит отметить, что в ЕС доминирует подход по отношению к молодежи не как к проблеме, а как к человеческому капиталу.

Также по статистическим данным к молодым причисляют население в среднем возраста от 15 до 29 лет. По данным Евростата, каждый пятый в ЕС – это молодежь 15-29 лет. Следовательно, перед ЕС стоит важная задача не допустить рост безработицы среди молодежи.

Молодежь – это первые кто страдает от различных экономических кризисов. Так было с момента окончания Второй Мировой войны и до 1960х гг. Показатели безработицы в Европе были низкими (около 2%). В 1970х ситуация коренным образом изменилась в худшую сторону. Причиной грандиозного падения занятости молодежи послужило арабское нефтяное эмбарго 1973-1974гг., а также иранская революция 1979г. и ирано-иракская война 1980г. Последствия нефтяного кризиса «вылились» в скачок цен на нефть, падение темпа производства и колоссальный рост безработицы среди населения ЕС, который достиг своего пика в 1988г.

Всемирный экономический кризис 2008 года оставила неизгладимый след в занятости молодежи, отметив заметный перепад процентных показателей в вопросе занятости молодых жителей. В 2013г. в Дании зафиксировано 13% безработной молодежи, в Люксембурге–17,4%, в Австрии – 9,2% и т.д. На порядок лучше оказались показатели во Франции –23,7% безработной молодежи, Великобритании – 20,5%. Опасения национальных властей Хорватии вызвали индикаторы молодежной безработицы, уверенно перешагнувшие психологический порог в 25% и достигнувшие рекордные 49,7%. Кипр и Португалия испытали ни меньшее потрясение–38,9% и 38,1%. Предельный – самый низкий показатель по ЕС – продемонстрировала экономический лидер ЕС Германия – 7,9%. Наивысший процент молодых безработных был зарегистрирован в Греции–58,3% в результате долгового кризиса. И с небольшим отрывом за греками последовали молодые жители Пиренеев Испания–55,5%. На данные 2009 года государства южно-европейского региона сохраняют лидерство в рейтинге государств с наивысшими показателями по молодежной безработице в Европейского Союза [4].

Существенную роль в увеличении молодежной безработицы сыграл миграционный кризис 2015 года. Так в ЕС стали прибывать беженцы из Сирии. Хотя принято считать, что фактор миграции усиливает экономический рост, отрицательной стороной этого кризиса стала безработица среди самих мигрантов. Это усилило конкуренцию на рынке труда молодежи ЕС, т.к мигранты были согласны на низкую оплату труда. Больше всего за это время пострадала молодежь таких стран, как Греция, Италия, Германия.

Неблагоприятная экономическая обстановка в разы увеличивает шансы молодых людей и девушек оказаться в рядах так называемого «поколения ни-ни», иначе называемых NEETs (not in employment, education or training) –людей, которые ничем не заняты: они ни имеют постоянного места работы, ни проходят образовательную подготовку. В группе риска находятся индивиды, имеющие серьезные проблемы со здоровьем, мигранты, молодые пары в разводе и люди с низким уровнем образования. По данным Европейского фонда улучшения условий жизни и труда, численность NEETs составляет 13 % от общего числа молодого населения ЕС, что равно 7,3 млн. чел. соответственно [4].

Данные 2018-2019 годов говорят об относительной стабилизации проблем занятости молодежи в ЕС. Уровень безработицы за 2019 среди молодёжи снизился в ЕС на 0,7 % и составил 14,4 %, а в Евроне он упал на 1,1 % до 15,6 %. Самые низкие показатели безработицы среди молодёжи зафиксированы в Чехии — 5,5 %, Германии — 5,8 % и Нидерландах — 7,3 %. Самая высокая доля незанятой молодёжи оказалась в Греции — 33,1 %, Испании — 32,8 % и Италии — 27,8 %. (1)

В 2020 году Европейский союз может столкнуться с резким ростом безработицы молодежи. Главный фактор – это пандемия коронавирусной инфекции COVID-19, вызванная коронавирусом SARS-CoV-2. 31 декабря 2019 года власти Китая проинформировали о вспышке неизвестной пневмонии в городе Ухань Всемирную организацию здравоохранения (ВОЗ). Так вирус стал стремительно распространяться по Европейскому союзу. К марту 2020 года Европа стала эпицентром пандемии, и большинство стран членов ввели карантинные меры. Такие страны, как Италия, Испания, Франция больше всего страдают от последствий пандемии. Карантин в этих странах приводит к банкротству малого и среднего бизнеса, включая и молодежи. Директор департамента стратегии, политики и анализа Международного валютного фонда (МВФ) Мартин Мюлейзен предсказал, что экономические последствия пандемии коронавируса SARS-CoV-2 будут тяжелыми, однако их удастся преодолеть.

Экономист отметил, что из-за пандемии и карантинных мер, которые принимаются во многих странах, упадет и производство, и спрос. В первую очередь пострадают сфера обслуживания, туризм, другие отрасли, связанные с непосредственным взаимодействием людей. Это приведет к резкому замедлению экономической активности, которое ударит по всей экономике, в том числе по финансовому сектору. В то же время Мюлейзен считает, что сейчас финансовые институты лучше подготовлены к потрясениям, чем накануне мирового экономического кризиса в 2009 году. По его словам, пандемии предшествовали продолжительное расширение экономики и рост занятости, которые создали буфер, способный смягчить негативные последствия замедления экономической активности. «Этот кризис наступил, когда мы, надеюсь, готовы к такому удару и можем с ним справиться, — пояснил экономист. — Хотя последствия, вероятно, будут довольно тяжелыми» [2]. Следовательно, в 2020 году ЕС ждет беспрецедентный рост безработицы среди молодежи вследствие карантинных мер. В результате для преодоления кризиса занятости, включая и молодежный, страны ЕС нуждаются в крупных финансовых вливаниях.

Стоит отметить шаги, предпринимаемые со стороны Европейского союза и Европейской комиссии. В 1976г. исследователи стали отличать понятие «молодежная безработица», как специфический вид безработицы. В это же время начинается разработка теоретических и практических способов решения этой проблемы. В 2000 году в городе Лиссабон была подписана Лиссабонская стратегия — стратегическая цель Европейского Союза, направленная на повышение его глобальной конкурентоспособности за экономическое обновление и улучшение в социальной сфере и охране окружающей среды. Среди целей Лиссабонской стратегии было улучшение занятости молодежи. Это определило для Европейского Союза задачи на следующее десятилетие по созданию к 2010 году самой динамичной в мире экономики, базирующейся на знаниях, способной к устойчивому росту и обеспечивающей наибольшее количество лучших рабочих мест, а также и тесное социальное сплочение. Продолжением стратегии стал план развития Европа 2020. Новая европейская стратегия экономического развития на ближайшие 10 лет, принятая в 2010 году. Создание стратегии является результатом всемирного экономического кризиса 2008 года.

«Европа 2020» устанавливает три основных фактора укрепления экономики» [3].

Разумный рост: развитие экономики, основанное на знаниях и инновациях.

Устойчивый рост: создание экономики, основанной на целесообразном использовании ресурсов, экологии и конкуренции.

Всеобъемлющий рост: способствование повышению уровня занятости населения, достижение социального и территориального согласия.

В соответствии со стратегией ставятся следующие основные цели, которых Европа собирается достичь к 2020 году:

75 % населения в возрасте от 20 лет до 64 лет должны быть трудоустроены.

3 % ВВП ЕС должно быть инвестировано в исследования и разработки.

Достижение целей энергетической политики и политики по поводу изменения климата (включая 30%-ное снижение загрязнения окружающей среды).

Доля учеников, бросивших школы, не должна превышать 10 %. Не менее 40 % молодежи должны иметь высшее образование.

Сокращение числа людей, находящихся в опасности оказаться за чертой бедности, на 20 млн.

А среди проритетных направлений стратегии также отмечено «Движение Молодежи». Повышение качества образования. Привлечение молодых людей на рынок труда. Принцип стратегии - «умный, устойчивый и всеобъемлющий рост», приоритетная задача. «Разумный рост» подразумевает развитие экономики, основанной на эффективных инвестициях в образование, научные исследования и инновации. «Устойчивый рост» - ресурсосбережение, использование экологически чистых технологий и повышение конкурентоспособности экономики. «Всеобъемлющий» рост направлен на создание рабочих мест и борьбу с нищетой. Европейская Комиссия определила несколько ориентиров, достижение которых планируется до 2020 г. [6].

Среди них значатся: достижение 75% занятости населения ЕС в возрасте от 20 до 64 лет и сокращение числа людей, находящихся на грани бедности, на 20 млн. человек, сокращение доли учеников, бросивших учебу, до 10%, и повышение числа молодых людей, получивших высшее образование, до 40%.

Однако вопрос занятости молодежи остается открытым: молодые специалисты продолжают испытывать серьезные затруднения при поиске работы на рынке труда. Это приводит к трудовой миграции молодежи из более не развитых стран в развитые. Примером может служить массовая миграция молодежи из Прибалтийских стран в более развитые экономики как Германия.

В рамках стратегии будет совершенствоваться система высшего образования, ведется непрерывный мониторинг других образовательных ступеней. Генеральный Директорат Европейской Комиссии по Культуре и Образования выказывает серьезные опасения относительно высокого процента молодежи в возрасте 18-24 лет, не закончившей школу. К тому же число студентов, получающих профессиональное образование, заметно меняется от страны к стране, например, в Испании оно на порядок ниже, чем в Италии и Германии.

А также в рамках «Европы 2020» в помощь молодым специалистам разработан сервис Eures, облегчающий поиск открытых вакансий в других государствах Европейского экономического пространства. Еще один пакет проектов «Пакет по молодежной занятости» (Youth Employment Package) был запущен в 2012г. В заданных рамках разработана инициатива «Гарантии для молодежи» (The Youth Guarantee), адресованная молодым людям до 25 лет, которым в течение четырех месяцев после окончания учебного процесса или нахождения в статусе безработного, поступит предложение о работе или продолжении учебы вне зависимости от того, зарегистрированы ли они на бирже.

Сущность функционирования данной инициативы заключена в тесном сотрудничестве всех заинтересованных субъектов (органы власти, службы занятости, образовательные

учреждения, работодатели), которое обеспечивает так называемый открытый метод координации, основанном на взаимной оценке и обмене позитивной практикой [4].

Одним из главных вызовов для членов ЕС в сфере занятости молодежи является специализация молодых выпускников. В настоящее время на рынке Европейского союза отмечается спрос на специалистов, как технических профессий, так и разработчиков компьютерных программ и системного обеспечения, биохимиков.

Тенденция в снижение потребности в гуманитарных специальностях. Так оказывается, что полученные знания большинства выпускников не отвечают потребностям рынка и работодателя, происходит коллапс рынка труда. Больше всего подобного рода дисбаланс на рынке труда характерен для стран Восточной Европы. Одной из задач стратегии является исправить эту ситуацию.

Новые тенденции в занятости молодежи это прежде всего изменение ее структуры в сторону нестандартным форм занятости, таким как временное трудоустройство (срочные контракты, проектная деятельность и т.д.), удаленная работа, фриланс, частичная занятости. Технологическое развитие увеличило долю удаленной работы в ЕС. Статистические данные говорят нам о росте фрилансеров на рынке труда среди молодежи в ЕС. Фрилансер (freelancer) — [свободный работник](#) или свободный художник. Термин фрилансер обычно приписывается [Вальтеру Скотту](#) (используется в романе «[Айвенго](#)» для описания средневекового наёмного воина, букв. «вольного копейщика», но употреблялся и ранее, по крайней мере, с самого начала XIX века. Фрилансер часто сам предлагает свои услуги — на специализированных онлайн-ресурсах, через газетные объявления, то есть личными связями. Фриланс особенно распространён в развитых странах таких областях деятельности, как [журналистика](#) (и другие формы деятельности, связанные с написанием текстов), юриспруденция, компьютерное [программирование](#), архитектура, дизайн во всех его проявлениях (реклама, [веб-дизайн](#), дизайн интерьера и т. д.), перевод, фото- и видеосъёмка, разного рода экспертная и консультационная деятельность, однако фриланс также сильно распространён в строительной области как рабочая сила.

На деле фирмам-подрядчикам выгоднее нанимать работников на сезон, нежели содержать рабочий штат. Рынок фриланс-услуг в настоящее время уже достаточно развит в [Западной Европе](#) и [США](#) и стремительно развивается во всём мире, привлекая всё новых участников как со стороны исполнителей, предлагающих свои услуги, так и со стороны частных лиц и организаций, готовых к внештатному сотрудничеству часто на удалённой основе. Большую часть фрилансеров в ЕС занимает молодежь. Как пример в апреле 2020 года в разгар пандемии коронавируса, федеральное правительство Германии первым делом выделило каждому фрилансеру 5000 евро в качестве поддержки для покрытия ущерба от кризиса.

ЕС продолжает поддерживать государства-члены в сокращении безработицы среди молодежи и повышении уровня занятости молодежи в соответствии с более широкой целью ЕС по достижению 75% уровня занятости для трудоспособного населения (20-64 лет). В ЕС более 3,3 миллиона молодых людей (в возрасте 15-24 лет) являются безработными в 2019 году в ЕС. В 2018 году в ЕС более 5,5 миллионов молодых людей (в возрасте 15–24 лет) не работали, не обучались. Несмотря на то, что он снизился - с 24% в 2013 году до менее 15% в 2019 году - уровень безработицы среди молодежи все еще очень высок в ЕС (с пиками более 30% в нескольких странах) и более чем вдвое превышает общий уровень безработицы (менее 7%) и скрывает большие различия между странами.

Помощь молодым людям войти и остаться на рынке труда способствует экономическому росту и улучшению условий жизни в странах ЕС. Молодые люди часто сталкиваются с конкретными проблемами при переходе от школы к работе. Будучи новыми на рынке труда, они с меньшей вероятностью могут найти работу или часто работают по временным или неполным контрактам. На практике молодых людей легче уволить, если экономика подвержена кризису.

На уровень безработицы молодежи в значительной степени влияет экономика, но они также могут быть вызваны структурными проблемами.

Структурные проблемы включают в себя неудовлетворительная степень образования и профессиональной подготовки, сегментацию рынков труда, затрагивающую молодых людей, и порой низкую способность государственных служб занятости оказывать специализированные услуги молодым людям, особенно наиболее уязвимым.

Молодежная гарантия - это обязательство всех государств-членов обеспечить, чтобы все молодые люди в возрасте до 25 лет получали качественное предложение работы, непрерывном образовании, прохождении стажировки или стажировке в течение четырех месяцев после того, как они стали безработными или уехали формальное образование. Он принят в апреле 2013 года по предложению Европейской Комиссии. «Инвестиция в коммуникацию молодежи Европы» принятая в 2016 году Европейской комиссией предложила возобновить усилия по поддержке молодежи посредством: улучшение возможности для трудоустройства, улучшение возможности образования и обучения, улучшение возможности для солидарности молодежи, мобильности обучения молодежи [5].

Новая инициатива Европейский Корпус Солидарности, которая нацелена на создание возможностей для молодых людей добровольно участвовать или работать в проектах, связанных с солидарностью, которые приносят пользу сообществам и людям по всей Европе. Затрагивается и структура качества для стажировок, которая предлагает принципы для стажировок вне формального образования, чтобы обеспечить высококачественное содержание обучения и справедливые условия труда. Другая инициатива ЕС это Европейская структура качества и эффективности ученичества, устанавливающая общие критерии для повышения качества и эффективности ученичества. Финансирование помощи в борьбе с безработицей среди молодежи и для экономических гарантий молодежи, дополнительные ресурсы были предоставлены государствам-членам ЕС с самым высоким уровнем безработицы среди молодежи (более 25%).

Это было сделано в форме «Инициативы по трудоустройству молодежи», на которую было выделено 6,4 млрд евро для наиболее пострадавших от безработицы государств-членов. Благодаря положительному эффекту этой помощи, она была увеличена до 8,8 млрд. в 2017 году.

Инициатива по трудоустройству молодежи вместе со значительными инвестициями Европейского социального фонда являются ключевыми финансовым ресурсам ЕС для поддержки занятости молодежи на местах в период действия программы 2014-2020 гг.

Таким образом, перспективы молодого работника во многом выглядят достаточно туманно, особенно в слаборазвитых экономик. После обрушившегося на мир экономического кризиса в 2008 году, вопрос безработицы, возведенный в ранг первоочередных задач, дал свои плоды. В ЕС, начиная с 2016 года, наметилась положительная динамика роста занятости молодого населения. И пока критическая фаза социального напряжения миновала. Однако ЕС и национальные государства находятся в

поиске наиболее оптимального решения. В нынешних условиях необходимы краткосрочные меры и срочные меры, приносящие видимые плоды. С особым вниманием нужно отметить, что помимо экономической стороны вопроса имеет место психологический политический, социальный факторы. Длительное пребывание в статусе безработного для молодых приводит к обесцениванию человеческого капитала, политической и экономической нестабильности. Следовательно фактор занятости молодежи будет играть ключевую роль в стабильности и развитии Европейского союза.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10075437/3-29112019-BP-EN.PDF/749d647b-6961-5d3d-a8c6-8eaca44a539d>
2. <https://ria.ru/20200321/1568937529.html>
3. <http://eulaw.ru/content/novaya-evropejskaya-strategiya-evropa-2020/>
4. https://e-notabene.ru/pr/article_22547.html
5. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1036>
6. <http://eulaw.ru/content/novaya-evropejskaya-strategiya-evropa-2020/>

ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

Ашуров Агабек

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается перспективы и проблемы молодежной безработицы в Европейском Союзе. Различные виды социальной и экономической нестабильности вызывает большую тревогу за судьбу миллионов молодых жителей Европы. Уделяется особое внимание рассмотрению положения молодежи в регионе Южной Европы, где проблема занятости молодежи особо остро стоит. Также приводятся статистические данные и дается анализ показателей Евростата по молодежи. А также рассматриваются причины, препятствующие поиску работы и росту занятости молодежи в странах ЕС. Вывод делается о том, что в сложной ситуации на рынке труда, с которой столкнулись молодые специалисты. Вследствие низкой конкурентоспособности из-за нехватки образования и ряда других причин процесс роста занятости среди молодежи потребует значительных затрат и времени.

AVROPA BİRLİYİNDƏ GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUQ PROBLEMLƏRİ

Aşurov Ağabəy

XÜLASƏ

Məqalədə Avropa Birliyində gənclərin məşğulluq perspektivləri və problemləri müzakirə olunur. Sosial və iqtisadi qeyri-sabitliyin müxtəlif növləri Avropadakı milyonlarla gəncin taleyi üçün çox pəstir. Gənclərin məşğulluq probleminin xüsusilə kəskin olduğu Cənubi Avropa bölgəsindəki gənclərin vəziyyətinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Statistika da verilir və Eurostat gənclik göstəricilərinin təhlili verilir. Aİ ölkələrində iş axtarma və gənclərin

məşğulluğunun artmasına mane olan səbəblər də nəzərdən keçirilir. Nəticə budur ki, gənc mütəxəssislərlə qarşılaşan əmək bazarında çətin bir vəziyyətdi. Təhsilin olmaması və bir sıra digər səbəblər üzündən rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması səbəbindən gənclərin məşğulluğunun artması prosesi xeyli xərc və vaxt tələb edəcəkdir.

YOUTH EMPLOYMENT ISSUES IN THE EUROPEAN UNION

Ashurov Aghabay

SUMMARY

The article discusses the prospects and problems of youth unemployment in the European Union. Various types of social and economic instability are of great concern for the fate of millions of young people in Europe. Particular attention is paid to considering the situation of youth in the region of Southern Europe, where the problem of youth employment is particularly acute. Statistics are also provided and an analysis of Eurostat youth indicators is provided. And the reasons that hinder job search and youth employment growth in the EU countries are also considered. The conclusion is that in a difficult situation on the labor market, which faced young professionals. Due to the low competitiveness due to lack of education and a number of other reasons, the process of youth employment growth will require significant costs and time.

ОСВЕДОМЛЁННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА О ДЕПРЕССИВНОМ РАССТРОЙСТВЕ (РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСА)

*Мамедова Гюнель Ровшан,
магистрантка II курса БГУ
gunelmamedova98@mail.ru*

Ключевые слова: социологическое исследование, депрессивное расстройство, опрос, анкета, респондент, анализ.

Açar sözlər: sosioloji tədqiqat, depressiv pozuntu, sorğu, anket, respondent, təhlil.

Key words: sociological research, depressive disorder, survey, questionnaire, respondent, analysis.

В современном мире, когда день за днём наблюдается усугубление социальных проблем, возрастает необходимость изучения общественного мнения, которая поможет принимать требуемые для предотвращения роста числа депрессивных людей меры. Исходя из этой необходимости, было проведено социологическое исследование, целью которого было изучение степени информированности респондентов о депрессивном расстройстве. Анкета социологического исследования состоит из десяти закрытых вопросов. В опросе приняло участие 120 человек, среди которых 32,5% (39 человек) были мужского, а 67,5% (81 человек) женского пола. Было охвачено пять возрастных категорий: от 15 до 24 лет (6 человек) - 80%, от 25 до 34 лет (9 человек) - 7,5%, от 35 до 44 лет (6 человек) - 5%, от 45 до 54 лет (6 человек) - 5%, старше 65 лет (3 человек) - 2,5%.

Респондентам было предложено ответить на вопрос: «Были ли вы когда-нибудь в депрессии?» и было установлено, что большинство из них – 62,5% (75 человек) в той или иной форме страдали от этого недуга, а остальные 45 человек, т.е. 37,5% ответили отрицательно.

Анализ ответов на вопрос: «Есть ли у вас информация о симптомах депрессии?» свидетельствует, что большинство респондентов (54 человек, т.е. 45%) частично осведомлены о симптомах депрессии. 51 человек, т.е. 42,5% заявили о полной информированности, а 15 человек, т.е. 12,5% заявили о том, что не имеют информацию о симптомах.

Ответы на вопрос тематической анкеты: «Есть ли в вашем окружении люди, страдающие от депрессии?» показали, что 60% (72 человек) имеют в своём окружении депрессивных людей. Необходимо отметить, что 40% (48 человек) ответили отрицательно.

Не менее интересным представляется анализ мнений респондентов по вопросу: «Как вы думаете, что является основной причиной депрессии?». Ответы распределились следующим образом:

- безработица – 12 человек – 10%
- развод - 3 человек – 2,5%
- влияние социальных сетей - 12 человек – 10%
- потеря близкого человека - 21 человек – 17,5%
- нарушение планов, крах карьеры - 12 человек – 10%
- конфликты в семье и ссоры с родителями - 33 человек – 27,5%
- другое - 27 человек - 22,5%

Как показывают результаты опроса, большинство респондентов основной причиной депрессии считает конфликты, происходящие в семье и ссоры с родителями. Но у

респондентов сложилось достаточно разное мнение о том, что является основной причиной депрессии. В современном обществе, где существует множество социальных проблем, на развитие депрессии влияет ряд факторов.

Среди предоставленных вариантов были некоторые из них: безработица, развод и влияние социальных сетей. 10% опрошенных респондентов выбрали «безработицу». Неопределённость, которая существует у людей в отношении будущего, вызывает стресс и беспокойство, что в свою очередь приводит к появлению депрессии. Пребывание человека вне трудовой деятельности ослабляет чувство уверенности в себе. Такое состояние также сопровождается чувством тревожности, страха, ненужности, стыда, одиночества, неполноценности и незащищённости. Все эти чувства отрицательно влияют на благосостояние человека. Из-за безработицы у людей появляются финансовые проблемы, которая также отражается в семейных отношениях, могут возникать противоречия. Эта тема особенно актуальна в последнее время из-за закрытия многих рабочих мест в связи с распространением коронавирусной инфекции.

10% участников опроса отметили влияние социальных сетей как основную причину появления депрессии. Следует отметить, что частое использование социальных сетей вызывает более тяжёлые симптомы депрессии, что доказано многими исследованиями. Эти симптомы включают чувство никчёмности, подавленное настроение и даже повторяющиеся мысли о смерти. Идеальные фото и кадры о роскошной жизни в социальных сетях влияют на эмоциональное состояние людей. Сравнивая их со своими буднями, многие делают неправильные выводы о своей жизни, что повышает уровень тревоги и депрессии.

На вопрос «Важна ли социальная поддержка в лечении депрессии?» 75% респондентов (90 человек) подтвердили важность социальной поддержки, тогда как лишь 30 человек, т.е. 25% отвергли её.

Задачей следующего вопроса являлось выявление влияния депрессии на социальную активность человека. Респондентам было предложено ответить на вопрос: «Влияет ли депрессия на социальную активность?». Как показали результаты исследования значительная часть респондентов (77,5% - 93 человек) считают влияние неизбежным. Более того, 20% (24 человек) ответили, что частично и лишь 2,5% (3 человек) отвернули взаимовлияние.

Следующий вопрос был направлен на выявление важности государственной поддержки для уменьшения депрессивных случаев и был сформулирован так: «В какой форме может оказываться поддержка со стороны государства для предотвращения роста депрессивных расстройств?». Анализ результатов показал, что половина респондентов считает важным поддержку. Тем не менее, 42 человек т.е. 35% опрошенных частично оценили роль государства, а 15% (18 человек) полностью отвергли её необходимость.

Выбравшим варианты «да» и «частично» было предложено ответить на последний вопрос: «В какой форме может оказываться поддержка со стороны государства для предотвращения роста депрессивных расстройств?» и было предоставлено несколько вариантов. Ответы распределились следующим образом:

- предотвращение безработицы - 36 человек – 30%
- предоставление социальной помощи семьям – 27 человек – 22,5%
- поддержание политической стабильности - 6 человек – 5%
- предотвращение коррупции - 12 человек – 10%
- другое - 39 человек – 32,5%

Результаты показали, что у респондентов сложилось довольно-таки разное мнение об этом вопросе. Таким образом, из приведённых выше данных видно, что большинство респондентов не предпочитали предложенные виды поддержки и выбрали вариант «другое». Но вторым самым популярным ответом стало принятие мер по предотвращению безработицы, которая является источником многих проблем, не говоря уже о депрессии. Анализ ответов также показывает нам, что предоставление социальной помощи семьям тоже считается одним из главных способов борьбы с распространением этого недуга.

Однако имеются и участники опроса, которые связывают увеличение депрессивных расстройств с политическими процессами, происходящими в стране. Особенно оно проявилось после второй Карабахской войны. Участники войны, члены их семей, а также семьи, потерявшие своих сыновей и получившие различные травмы участники боевых действий после перенесённого травматического стрессового события встретились с постстрессовыми изменениями. Потеря здоровья во время боевых действий причинило сильные страдания участникам войны, после чего многие стали страдать от депрессивного расстройства. Появилась необходимость предоставления комплекса реабилитационных мероприятий, направленных на социально-трудовое восстановление лиц, пострадавших от войны. От депрессии также стали страдать люди, потерявшие своих близких.

Также высокий уровень миграции в связи с политическими процессами и трудные экономические условия в странах приводят к социальной нестабильности и к увеличению числа людей, страдающих от депрессии.

Анализ полученных в результате социологического опроса данных позволяет сделать вывод о достаточной информированности людей о депрессивном расстройстве.

Также проведенное исследование позволяет сделать ряд важных выводов относительно необходимости социальной поддержки. В ходе исследования было установлено, что большинство респондентов считает необходимым предоставление поддержки депрессивному человеку. Не случайно, что большинство респондентов утверждает, что страдающие от депрессивного расстройства нуждаются в поддержке и помощи близких, чтобы изоляция человека от общества не усугубилась еще больше. Подтверждено многими исследованиями, что поддержка близких во время депрессии оказывает огромное влияние на выздоровление. Задачей близких в эти трудные времена является поддержка надежды, которая поможет депрессивному человеку вылечиться.

Подводя итоги исследования, также важно отметить, что анализы опроса указывают на значительное влияние депрессии на социальную активность человека. Для находящегося в депрессии человека в целом чрезвычайно важны тесные отношения с обществом и социальные контакты. Но он обычно не бывает в состоянии держать социальную активность в балансе и склонен к самоизоляции.

В ходе исследования было установлено, что государственная поддержка считается фактором, влияющим на уменьшение количества депрессивных расстройств, а самой эффективной формой поддержки является предотвращение безработицы. Немаловажным является мнения респондентов, которые выбрали социальную помощь семьям. Известно, что низкие доходы в семье являются источником многих проблем. Нехватка денег является одной из причин, которая ведёт к появлению разрыва в отношениях. Когда семья оказывается в сложной финансовой ситуации начинаются паники и скандалы, что повышает риск попадания в депрессию.

Проведённое социологическое исследование действительно даёт возможность сделать соответствующие выводы и выбирать правильные и целесообразные направления работы с депрессивным расстройством. Очевидно, что для удовлетворения потребностей

социума, которая имеет особую значимость, самым необходимым методом является изучения мнения людей, проживающих в этом обществе. Именно благодаря сделанным анализам могут быть разработаны самостоятельные социальные программы по предотвращению роста депрессивных расстройств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1998. – 208 с.
2. Добренков В., Кравченко А. История зарубежной социологии. – М.: ИНФРА-М.: 2004.
3. Converse, J. Survey Research in the United States: Roots and Emergence 1890 -1960
4. Полушкина Т. М, Коваленко Е Г, Якимова О Ю. Социология управления: учебное пособие. – М.: Издательский дом «Академия Естествознания», 2013. – 302 с.

ОСВЕДОМЛЁННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА О ДЕПРЕССИВНОМ РАССТРОЙСТВЕ (РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСА)

Мамедова Гюнель

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты социологического исследования, посвященного определению уровня информированности населения Азербайджана о депрессивном расстройстве. Респондентам, принимавшим участие в опросе, было предложено ответить на ряд вопросов. Определение общественного мнения проводилось в онлайн формате с помощью метода опроса в форме анкетирования. Актуальность темы статьи обусловлена тем, что в современном обществе с каждым днём возрастает количество людей, страдающих от депрессии, что делает необходимым исследование мнения людей, которые помогут предпринять неотложные меры для предотвращения роста этой проблемы.

AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN DEPRESSİV POZUNTU HAQQINDA MƏLUMATLILIĞI (SOSİOLOJİ SORĞUNUN NƏTİCƏLƏRİ)

Məmmədova Günel

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan əhalisinin depressiv pozuntu barədə məlumatlılıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş sosioloji tədqiqatın nəticələri təqdim olunur. Sorğuda iştirak edən respondentlərə bir sıra sualları cavablandırmaq təklif olunub. İctimai rəyin öyrənilməsi onlayn formatda sorğu metodu olan anketləşdirmədən istifadə edilərək həyata keçirilmişdir. Məqalənin mövzusunun aktuallığı müasir cəmiyyətdə hər gün depressiyadan əziyyət çəkən insanların sayının artması ilə əlaqədardır ki, bu da insanların fikirlərini öyrənməyi zəruri edir və problemin artmasının qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görməyə kömək edir.

AWARENESS OF THE POPULATION OF AZERBAIJAN ABOUT DEPRESSIVE DISORDER (RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEY)

Mammadova Gunel

SUMMARY

The article presents the results of a sociological study devoted to determining the level of awareness of the population of Azerbaijan about depressive disorder. The respondents who took part in the survey were asked to answer a number of questions. The study of public opinion was carried out in an online format using the survey method in the form of a questionnaire. The relevance of the topic of the article is due to the fact that in modern society every day the number of people suffering from depression is increasing, which makes it necessary to study the opinions of people who will help take urgent measures to prevent the growth of this problem.

ВОЛОНТЕРСКОЕ ДВИЖЕНИЕ: СУТЬ, ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

*Мехдиева Шамс Надир гызы,
магистрантка II курса БГУ
shams.mehdieva@inbox.ru*

Ключевые слова: волонтерство, социальное волонтерство, волонтерские организации, добровольческая деятельность.

Açar sözlər: könüllülük, sosial könüllülük, könüllü təşkilatlar, könüllülük hərəkəti.

Key words: volunteering, social volunteering, volunteer organizations, voluntary activity.

Волонтерство – деятельность по своей природе просоциальная в целевом, процессуальном, содержательном, технологическом компонентах. Молодежь – традиционно наиболее социально активная демографическая группа, которая может стать (и в частных случаях является сейчас) основой крупномасштабного волонтерского движения.

Вопрос о потенциале использования молодежной волонтерской деятельности может рассматриваться как минимум в двух аспектах:

- влияние молодежного волонтерства на конкретно – историческую ситуацию, сложившуюся в обществе;
- влияние волонтерства на саму личность молодого человека, включающегося в данную деятельность.

Несмотря на богатство содержания волонтерской деятельности и разноплановость ее целевой направленности, можно говорить о существовании общих характеристик этого явления.

Прежде всего, доброволец не должен заниматься волонтерской деятельностью с целью получения финансовой прибыли, а любое финансовое возмещение должно быть меньше стоимости выполненной работы. Волонтерская деятельность должна осуществляться добровольно, без принуждения со стороны.

Волонтерство может быть организованным и неорганизованным, осуществляться в группе и индивидуально, в общественных и частных организациях.

Неорганизованное волонтерство – это спонтанная и эпизодическая помощь друзьям или соседям: например, уход за ребенком, оказание помощи в ремонте или стройке, выполнение мелких поручений или отклик на стихийное или созданное людьми бедствие. Это преобладающая форма волонтерства во многих культурах.

Организованное волонтерство, как правило, осуществляется в некоммерческом, государственном и частном секторе и более систематично и регулярно.

По целевой ориентированности волонтерство направлено:

- на взаимопомощь, когда люди осуществляют волонтерскую деятельность, чтобы помочь другим членам своей же социальной группы или общества;
- на благотворительность, когда объектом помощи является участник группы, в которую не входит сам волонтер;
- на участие в местном самоуправлении, когда член какого-либо сообщества на добровольной основе включается в деятельность по управлению им (например, в деятельность территориальных органов самоуправления).

Последние десятилетия стали наиболее активным этапом развития волонтерства в новейшей истории нашей страны. За это время добровольческий сектор стремительно

развивался и своему нынешнему состоянию во многом обязан социальной активности молодежи, ее стремлению оказать поддержку нуждающимся что, собственно, и является основой добровольчества.

Добровольцы работают в региональных центрах и малых городах, в селах. Основные направления волонтерских отрядов разнообразны:

- социальная защита
- экология
- благоустройство
- профилактика алкогольной и наркотической зависимости, пропаганда здорового образа жизни
- правозащитная деятельность
- сохранение исторического и культурного наследия
- содействие деятельности в сфере физической культуры и массового спорта
- содействие в сфере образования, науки, культуры, искусства, просвещения, духовному развитию личности.

Ежегодно во всем мире проводится несколько знаковых для молодежного волонтерского движения мероприятий, в рамках которых объединяется множество локальных акций. В первую очередь это Международный день добровольцев (МДД) и Всемирный день молодежного служения.

Международный день добровольцев, который отмечается 5 декабря, был провозглашен Организацией Объединенных Наций 17 декабря 1985 г.

Добровольная помощь включает в себя действия, предпринимаемые на местном, общенациональном и международном уровнях, а также на уровне международного сообщества в целом, которые осуществляются, невзирая на границы. Понятие «добровольчество», а в современной западной социологии «волонтерство» (Volunteerism) применяется для обозначения добровольческого труда как деятельности, осуществляемой людьми добровольно на безвозмездной основе и направленной на достижение социально значимых целей, решение проблем сообщества.

Добровольчество может быть также фактором развития стран, реализуя идею ООН о том, что народы имеют силу изменить мир. Декларация поддерживает права каждой женщины, мужчины и ребенка на вступление в ряды добровольцев независимо от культурных и этнических особенностей, религии, возраста, пола, физического, материального положения. Все люди должны иметь право свободно посвящать время, талант, энергию другим людям не ожидая вознаграждения.

Декларация написана в соответствии с Всеобщей Декларацией Прав Человека 1948 г. и Международной Конвенцией о Правах Ребенка 1989 года и исходит из принципа, что «любое лицо имеет право свободного объединения в мирные ассоциации».

В Декларации особо подчеркивается, что волонтерство является добровольным выбором, отражающим личные взгляды и позиции, активное участие гражданина в жизни человеческих сообществ. Оно должно способствовать улучшению качества жизни, личному процветанию и углублению солидарности людей. Совместная деятельность волонтеров осуществляется, как правило, в рамках разного рода ассоциаций, способствует реализации основных человеческих потребностей.

История человечества не помнит такого общества, которому были бы чужды идеи добровольной и бескорыстной помощи. Добровольная помощь, оказываемая человеком или группой людей обществу в целом или отдельным людям, основана на идеях бескорыстного служения гуманным идеалам человечества и не преследует целей

извлечения прибыли, получения оплаты или карьерного роста. Она может принимать различные формы: от традиционных видов взаимопомощи до совместных усилий тысяч людей, направленных на преодоление последствий стихийного бедствия, урегулирование конфликтных ситуаций, искоренение бедности.

Добровольная помощь включает в себя действия, предпринимаемые на местном, общенациональном и международном уровнях, а также на уровне международного сообщества в целом, которые осуществляются, невзирая на границы. Понятие «добровольчество», а в современной западной социологии «волонтерство» (Volunteerism) применяется для обозначения добровольческого труда как деятельности, осуществляемой людьми добровольно на безвозмездной основе и направленной на достижение социально значимых целей, решение проблем сообщества.

Слово волонтер произошло от французского *volontaire*, которое в свою очередь произошло от латинского *voluntarius*, и в дословном переводе означает доброволец, желающий. В 18-19 веках волонтерами назывались люди, добровольно поступившие на военную службу.

Волонтером может быть любой человек, желающий посвятить свое свободное время добровольному труду, а также обладающий таким качеством как ответственность. На сегодняшний день институт волонтерства распространен во многих странах мира, становясь все более значимым педагогическим ресурсом развития общества.

Подводя итоги всему вышесказанному, можно заключить следующее.

1. Волонтерство (используется синонимично с русскоязычным аналогом - добровольчество) - бескорыстный (предполагается отсутствие именно денежного вознаграждения), добровольный труд по решению социально-значимых проблем.

2. Волонтерство как целостное социокультурное явление имеет свои корни, исторические причины возникновения, обусловленные самой общественной жизнью в разные периоды её развития. Зарождению волонтерства как бескорыстной помощи ближнему во многом способствовала религиозная идеология, В-первую очередь, христианство. Альтруистические мотивы побуждали людей совершать добрые поступки. В России некоторые учёные усматривают корни добровольчества ещё до принятия государством христианства, а именно – в общине, уклад жизни которой диктовал условия выживания в виде добровольной, взаимной помощи друг другу.

3. Более организованные формы волонтерской деятельности, как в России, так и в Западной Европе можно наблюдать с появлением глобальных социальных проблем, которые можно было решать лишь сообща, привлекая бесплатный человеческий труд (устранение последствий войны, эпидемии). То есть, как мы видим, волонтерский труд всегда был ответом на существующую реальность, происходящие изменения проблемного характера, которые трудно было решить силами лишь государства.

4. Свое современное развитие волонтерское движение также получило в связи с растущим числом социальных проблем, в решении которых при современной экономической ситуации волонтеры незаменимы.

5. Сферы распространения и функции волонтерской деятельности довольно разнообразны. Она применяется при решении проблем в социальной сфере (помощь детям-сиротам, старикам, инвалидам), сфере экологии и окружающей среды, здравоохранения, образования, культуры.

6. Функции волонтерства довольно разнообразны, но одинаково значимы для развития общества в целом.

7. Добровольчество – это не только бесплатный труд в помощь государству при решении многих социально-экономических проблем, но также неиссякаемый источник нравственности, транслятор ценностей, прочный фундамент построения гражданского общества, в последствии - правового государства, шанс реализации каждой отдельно взятой личностью своего интеллектуального, творческого потенциала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Социальная работа с молодежью / Учебное пособие / Под ред. Д.п.н. проф. Н. Ф. Басова – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»; 2007. 382.
2. Бодренкова Г. И. Добровольчество / Г. И. Бодренкова // Социальная работа. – 2006. №1. – С. 52-56.
3. Основы социальной работы / Под. Ред. Павленок // 1999. – С 27-30.
4. https://studopedia.ru/19_357240_sut-osnovnie-harakternie-cherti.html
5. Детское движение и ученическое самоуправление. Методические материалы к видеоконференции // <https://mosmetod.ru/metodicheskoe-prostranstvo>
6. История волонтерского движения // <https://studwood.ru/1253444/i>

ВОЛОНТЕРСКОЕ ДВИЖЕНИЕ: СУТЬ, ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

Мехдиева Шамс

АННОТАЦИЯ

Вопросы добровольной помощи обществу всегда интересовали государство, и потому данная работа проводилась в самых разных формах и разном содержании. Определено, что волонтерское движение связано с особыми функциями, принципами и содержанием работы.

KÖNÜLLÜ HƏRƏKATİ: MƏNİYYƏTİ, ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehdiyeva Şəms

XÜLASƏ

Dövlət həmişə cəmiyyətə könüllü yardım məsələləri ilə maraqlanır və buna görə də bu iş müxtəlif formalarda və fərqli məzmununda aparılırdı. Könüllü hərəkətinin xüsusi funksiyalar, prinsiplər və işin məzmunu ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir.

VOLUNTEER MOVEMENT: ESSENCE, MAIN CHARACTERISTICS

Mehdiyeva Shams

SUMMARY

The state has always been interested in the issues of voluntary assistance to society, and therefore this work was carried out in a variety of forms and in different content. It was determined that the volunteer movement is associated with special functions, principles and content of work.

NARKOTİZM İLƏ MÜBARİZƏDƏ SOSIAL İŞÇİLƏRİN ROLU

Hüseynov Ədil
ADMİU-nun II kurs magistrantı
edil. huseynov1998@mail. ru

Açar sözlər: narkomaniya, narkotik və psixoaktiv maddələr, sosial mühit, sosial iş, sosial işçi, reabilitasiya, adaptasiya, müalicə

Ключевые слова: наркомания, наркотики и психоактивные вещества, социальная среда, социальная работа, социальный работник, реабилитация, адаптация, лечение

Key words: addiction, addiction and psychoactive drugs, social environment, social work, social worker, rehabilitation, adaptation, treatment

XXI əsr həm elmi və texnoloji yeniliklərlə, həm də qlobal problemlərlə səciyyələnir. Ekoloji çirklənmə, müxtəlif xəstəliklərin və virusların çoxalması insan ölümnün sayını artırmaqdadır. Narkomaniya da belə problemlərdən biridir. Narkomaniyanı yoluxucu bir xəstəlik adlandırmaq olar. Narkotik maddələrin injeksiya vasitəsilə orqanizmə yeridilməsi HIV/QİÇS kimi xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Narkomaniya insanı həqiqətən də fiziki və ruhi cəhətdən şikəst qalmasına, onun ömrünün qısalmasına səbəb olur. Araşdırmalar göstərir ki, erkən yaşından narkotik qəbul etməyə başlayan insanın orta ömrü 35-40 il olur. Şəxs narkotik maddə qəbulu zamanı ən azı 10-15 nəfəri də narkomanlığa cəlb edə bilər [2, səh. 6].

Yeniyetmə və gənclərin son dövrlərdə daha çox təsirə məruz qalması isə cəmiyyətin gələcəyi üçün təhlükə yaradır. Narkotik maddə qəbul edən şəxs yalnız öz həyatını məhv etmir, onun ətrafında olan insanların da həyatına təhlükə yaradır. R. M. Yusifli və V. K. Məmmədov narkomanlığın cəmiyyətin gələcəyi üçün iki böyük təhlükə daşıyıcısı olduğunu qeyd edərək yazırlar: “Birincisi, narkomaniya ilə xəstələnmiş fərdin şəxsiyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verir ki, bunlar da, öz növbəsində, onun və ailəsinin həyatında mənfi dəyişmələrə gətirib çıxarır. İkincisi, narkomaniya cinayətkarlığın, zorakılığın, işsizliyin artmasına, dəhşətli xəstəliklərdən olan QİÇS və hepatitin yayılmasına şərait yaradır” [1, səh. 11].

Beləliklə, Maddə asılılığına düşən insanların sayının son dövrlərdə artması müxtəlif tətqiqatçıların bu problemi araşdırmağına səbəb olmuşdur. Sosial işçilərin də nəzər yetirməli olduğu maddə asılılığının xüsusiyyətlərini C. B. Березин və К. С. Лицецкий aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışlar.

1. Narkotik maddə istifadəsi insanın bir şəxsiyyət kimi inkişafının qarşısını alan vəziyyətlərlə toqquşmasına, onun həyatda pozitiv meyllərinin reallaşdırılmasına mane olur.

2. Narkotik istifadəsi şəxsin aktivliyinin qarşısını alır, hansı ki bu aktivlik şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruri olan ən vacib və əhəmiyyətli ehtiyacların ödənilməsinə təmin etməlidir.

3. İnsan onun inkişafına maneə olan daxili və xarici problemlərin aradan qaldırılmasında aciz qala bilər. Bu acizliyin azaldılmasında isə “çıxış yolu” nu narkotik maddələrin istifadəsində görə bilər.

4. Fiziki cəhətdən tamamilə asılı olan şəxsin vəziyyəti böhran dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Həll olunmasına çalışmaq lazımdır, çünki narkotik maddə istifadəsinə yenidən qayıtmaq üçün kritik bir amildir.

5. Hər bir aludəçinin davranışında onun həyatla qarşılıqlı əlaqəsinin nadir nümunəsi tapıla bilər. Bu nümunələr narkotik aludəçiləri üçün tipik olan narkoman obrazını formalaşdırır.

6. Narkotik maddələrin istifadəsi səbəblərdən asılı olmayaraq aludəçilərə haqq qazandırır və biz yalnız sui-istifadədən danışa bilərik [4, səh. 19].

Narkotik maddə qəbulunun son dövrlərdə özünəməxsus cəhətlərindən biri də dünya miqyasında əsasən gənclər və yeniyetmələr arasında daha çox yayılmasıdır. Gənclərin narkotik maddələrə meyl etməsinin əsas səbəbi onların daha çox vaxt keçirdiyi məkanlarda nəzarətin zəif olmasıdır. Müxtəlif əyləncə məkanları (diskoteka, bar, klub və s.) narkotik və psixotrop maddələrin daha çox istifadə olunduğu məkanlardır. Müasir dövrdə həmçinin sosial şəbəkələrdə gənclərin üstünlük təşkil etməsi narkobizneslə məşğul olan şəxslərin diqqətindən qaçmamışdır. Sosial şəbəkələrdə narkotik maddələri qəbul zamanı yayılan görüntülərin sayının artması problemin nə dərəcədə ciddi olduğunu göstərir. Gənclərin və yeniyetmələrin narkotik və psixotrop maddələr qəbul etməsi ilk növbədə onların sağlamlıqlarına təsir göstərir, daha sonra bu təsir getdikcə böyüyür, həyatları hər cəhətdən korlanır, çünki ailələri ilə əlaqələrini itirir və fərqli bir dünyada yaşayırlar. Narkotik maddələri əldə etmək məqsədilə çox pul xərcləyirlər, daha sonra qanunsuz pul qazanmağın yollarını axtarırlar, bu da nəticədə onların hər hansı bir cinayət qruplarına qoşulmasına gətirib çıxardır.

Problemin qarşısının alınmasında sosial işçilərin bu sahədə fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

1. Yeniyetmə və gəncləri məlumatlandırmağı hədəfləyən məlumatlı yardım (sosial müdafiə, yardım, dəstək, sosial xidmətlərin fəaliyyəti və göstərdikləri xidmətlər çeşidi);

2. İnsan hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmiş sosial və hüquqi yardım, şəxs və uşağın hüquqları, müxtəlif qanuni təminatların həyata keçirilməsində köməyin göstərilməsi;

3. Reabilitasiya mərkəzlərində, komplekslərdə, xidmət sahələrində və digər qurumlarda uşaqların psixoloji, mənəvi, emosional vəziyyətini bərpa etmək məqsədilə sosial və reabilitasiya yardımını göstərilməsini təşkil etmək;

4. Riskli ailələrdə yaşayan uşaqların yaşayış şərtlərinin qarşılmasının məqsədi ilə ailələrə köməyin göstərilməsi;

5. Ehtiyacı olanlara sosial-iqtisadi yardımların həyata keçirilməsində köməkliyin göstərilməsi (müavinət, birdəfəlik ödəmələr, ünvanlı sosial yardım, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara, uşaq evlərinin məzunlarına maddi dəstək almaq);

6. Alkoqolizm, maddə bağımlılığı olan ailələrdə xəstələrə qulluq etməyə yönəlmiş tibbi və sosial yardımda iştirak etmək, bu cür ailələrdə uşaqların sağlamlığının qorunmasını təmin etmək;

7. Ailədə və onu əhatə edən mikro cəmiyyətdə əlverişli mühitin yaradılması, riskli ailələrdə olan uşaqlara sosail-psixoloji dəstəyin həyata keçirilməsi;

8. Valideynlərin övlad böyütmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtlər, pedaqoji səhvlərin və qarşıdurma vəziyyətlərinin aradan qaldırılması, uşaqların valideynləri, yaşlıları, müəllimləri ilə düzgün münasibətin qurulmasına yönəldilmiş sosial-pedaqoji yardımın həyata keçirilməsi, riskli ailələrdə uşaqların inkişafı və tərbiyəsini təmin etmək [3, səh. 6-7].

Narkomaniya ilə mübarizəni çətinləşdirən ən əsas səbəb onun gizli şəkildə yayılmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ailədə əgər valideynlər narkotik maddə qəbul edən şəxslədirsə çox zaman uşaqları da buna meyl edirlər. Narkotik maddə əldə etmək üçün uşaqları qanunsuz olaraq əmək fəaliyyətinə cəlb edirlər, bu isə uşaqların dərstdən yayınmasına səbəb olur. Eyni zamanda uşaqlar özü təsirə məruz qalaraq narkotik maddə istifadəçilərinə çevrilə bilirlər. Bütün bu kimi halların qarşısını almaq məqsədilə uşaqlar sosial işçi, məktəbdə məktəb psixoloqu, müəllimlər tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmalı, uşaq valideyn münasibətləri düzgün təşkil edilməlidir. Davranışında müəyyən pozuntuları olan uşaqlar qrup terapiyasına cəlb olunmalıdırlar.

Sosial işçilər tərəfindən maddə asılılığına düşmüş şəxslərlə aparılan reabilitasiyada üç növ profilaktika təşkil olunur.

İlkin profilaktika

İkinci profilaktika

Üçüncü profilaktika

İlkin profilaktika zamanı sosial işçilər riskli şəxsləri müəyyənləşdirmək və onlarla işləmək; müalicəyə ehtiyacı olan şəxslərin müalicəyə cəlb olunmasını təmin etmək, bu cür şəxslərin ailələri ilə əlaqə yaratmaq, onlara məsləhət və digər dəstək vermək kimi məsələlərlə məşğul olurlar.

İkinci profilaktika - tibbi mərhələ: sosial iş mütəxəssisləri xəstəxanada müalicə alan şəxslərlə əlaqəni davam etdirirlər. Onların tez bir zamanda reabilitasiyası üçün tibb işçiləri ilə sıx əməkdaşlıq edirlər.

Üçüncü profilaktika müalicədən sonra şəxsin yenidən narkotik maddələrdən istifadəsinin qarşısını almaq üçün aparılan araşdırmalardır. Bu mərhələ bəlkə də sosial iş üçün ən çətin mərhələdir. Şəxsin həm fiziki, həm də psixi cəhətdən narkotik maddələrdən asılı olması sağaldıqdan sonra belə maddə asılılığına düşmə riskini qoruyub saxlayır. Sosial işçi tərəfindən bu nəzarət daimi həyata keçirilməlidir [5, səh. 126].

Sosial işçilər narkotik və psixotrop maddələrin zərərləri haqqında cəmiyyətdə maarifləndirmə işinin aparılmasına nəzarət etməli və özləri bu prosesdə aktiv iştirak etməlidirlər. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən hökumət və QHT-nın tərkibində sosial işçilər daha çox fəal olmalıdırlar. Məktəblərdə, universitetlərdə müxəlif seminarlar, məşğələlər təşkil edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, narkotik maddələr orqanizmə çox güclü təsir göstərir, ona görə də narkotik maddələrin ilkin istifadəsi orqanizmi özündən asılı vəziyyətə sala bilər. Maddələrin davamlı şəkildə qəbulu isə maddə asılılığına səbəb olur. Bu isə tibbi müdaxiləni zəruri edir. Tibbi müdaxilə zamanı orqanizmin maddə asılılığı fiziki baxımdan qismən aradan qaldırılsada psixoloji asılılıq davam edir.

Sosial işçilər psixoloqlarla birgə şəxsin psixoloji reabilitasiyasını həyata keçirməlidirlər. Əgər psixoloq şəxsin özü ilə problemi aradan qaldırmağa çalışırsa, bu zaman sosial işçinin obyektə yalnız həmin şəxsin özü deyil onun ətraf mühiti, ailəsi olmalıdır. Narkotik və psixotrop maddələrin cəmiyyətdə geniş yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə sosial işin təşkilinin kompleks forması zamanı sosial işçilərin əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: narkotik və psixotrop maddələrin zərərliyi haqqında cəmiyyətdə maarifləndirmə işinin aparılması; narkotik maddə qəbul edən şəxslərin üzə çıxardılması; belə şəxslərlə işlər, onların ailələri, sosial mühiti, xüsusi təlimlərdə onların iştirakı ilə bərpasına imkan yaratmaq, hər hansı hüquqi köməyə ehtiyac yarananda onlara köməyin göstərilməsidir. Sosial işçinin digər rolu isə problemlərin həllinin bütün mərhələlərində (tibbi, psixoloji, sosial) digər mütəxəssislərin-həkimlər, psixoloqlar, pedaqoqlar, hüquqşünasların köməyindən istifadə etməklə problemin həllində iştirakdan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi MEM, 2014. Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri elmi əsərlər məcmuəsi №62. 266 s.
2. Narkomaniya, narkobiznes və ona qarşı mübarizədə kitabxanaların rolu: metodik tövsiyələr /tərt. ed. M. Talibova; ixtis. red. və bur. məs. K. Tahirov; red. A. Abdullayeva; M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. - Bakı, 2012. - 40 s.
3. Организация деятельности по профилактике наркомании в подростково-молодежной среде: Методические рекомендации. - Уфа: УФ СЗИПК ФСКН России, 2013. – 83 с.

4. Психологические основы профилактики наркомании в семье Под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. 194 с.

5. Sosial Hizmetler Lisans Tamamlama Programı. Madde Bağımlılığı və Sosyal Hizmet. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Prof. Dr. İlhan Tomanbay 493 s.

NARKOTİZM İLƏ MÜBARİZƏDƏ SOSIAL İŞÇİLƏRİN ROLU

Hüseynov Ədil

XÜLASƏ

Məqalədə narkotik və psixotrop maddələrin insanın orqanizmi, onun həyat fəaliyyəti, ətraf mühiti, bütövlükdə cəmiyyət üçün təhlükəsindən bəhs olunur. Bu təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə sosial işçilərin maddə asılılığının xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməsindən danışılır. Sosial işçilərin narkotizmlə mübarizədə fəaliyyət istiqamətləri göstərilmişdir. Bu fəaliyyətdə onların konkret funksiyalarına toxunulmuşdur. Maddə asılılığı ilə mübarizədə sosial işçilərin yerinə yetirməli olduğu iş üç mərhələdə göstərilmişdir. Sosial işçilərin maddə asılılığına düşmüş şəxslərin reabilitasiyasının bütün mərhələlərində (tibbi, psixoloji, sosial) iştirakı vurğulanmışdır.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ В БОРЬБЕ С НАРКОТИКАМИ

Гусейнов Адиль

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается опасность наркотиков и психотропных веществ для организма человека, его жизненно важных функций, окружающей среды и общества в целом. Говорят, что для предотвращения этой опасности социальные работники обращают внимание на характеристики злоупотребления психоактивными веществами. Указаны направления деятельности социальных работников по борьбе с наркотиками. В этой деятельности были затронуты их специфические функции. Работа социальных работников по борьбе со злоупотреблением психоактивными веществами разделена на три этапа. Подчеркивалось участие социальных работников на всех этапах реабилитации (медицинской, психологической, социальной) наркозависимых.

THE ROLE OF SOCIAL WORKERS IN THE FIGHT AGAINST DRUGS

Huseynov Adil

SUMMARY

The article discusses the dangers of drugs and psychotropic substances to the human body, its vital functions, the environment and society as a whole. In order to prevent this danger, social workers are said to pay attention to the characteristics of substance abuse. Areas of activity of social workers in the fight against drugs are indicated. In this activity, their specific functions were touched upon. The work to be done by social workers in combating substance abuse is outlined in three stages. The participation of social workers in all stages of rehabilitation (medical, psychological, social) of addicts was emphasized.

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNUN SOSIAL SİYASƏTƏ TƏSİRİ

Əmikişiyeva Gülşən Hikmət qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
gulshen.amikishiyeva@gmail.com

Açar sözlər : işsizlik, məşğulluq, həyat səviyyəsi, iş yerləri, məşğul əhali, dövlət siyasəti, gənclərin məşğulluğu

Ключевые слова: безработица, занятость, уровень жизни, рабочие места, занятое население, публичная политика, занятость молодежи

Keywords: unemployment, maturity, living standards, jobs, business people, public policy, youth employment.

Giriş. Hər bir cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın səmərəlilik göstəricisi həyata keçirilən sosial siyasətin əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri əsasında qiymətləndirilir. Azərbaycanda əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə, vətəndaş firavanlığının təminatına və insan kapitalının inkişafına yönəlmiş olan iqtisadi inkişaf modeli prioritet məsələlərdəndir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin məlumatına görə son illər ərzində 3,4 dəfə iqtisadi artıma nail olan və bu dövrdə ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən biri kimi Azərbaycanda əhalinin maddi təminat və rifah göstəriciləri də mütəmadi yüksəlməkdədir.

Sosial siyasət əhalinin sosial müdafiə, sağlamlıq, təhsil, məşğulluq və s. kimi problemlərini həll etməyə istiqamətlənmiş, cəmiyyətin sosial rifahı üçün həyata keçirilən tədbirlərin cəmidir [1, s.277]. Dövlət tərəfindən icra olunan bu və ya digər tipli tədbirlər dövlətin sosial siyasəti hesab olunur. Sosial siyasət cəmiyyətdəki sosial problemləri nizamlamaq üçün dövlətin əlində olan əsas vasitələrdən biridir. Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə milli gəlir artır, bu da vətəndaşlar üçün əlverişli şərait yaradır və onların sosial müdafiəsinin güclənməsinə səbəb olur.

Digər tərəfdən isə əhalinin sosial vəziyyəti yaxşılaşdıqca onların əmək məshuldarlığı da artır. Həmin problemlərə əmək münasibətləri, işsizlik, məşğulluq, işçi qüvvəsindən səmərəli şəkildə istifadə, əhalinin sosial tələbatlarının reallaşdırılması, gəlirlərin artırılmasını və s. aid etmək olar. Sosial yönümlü iqtisadiyyatının formalaşması üçün güclü idarəetmə, dövlət tənzimlənməsi, əmək bazarında səmərəli siyasət vaciblidir. Məşğulluq məsələləri ilə bağlı bir çox əsərlərdə haqlı olaraq, işsizlik məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki işsizlik əmək bazarının ən mühüm komponentlərindən biridir. Lakin bu da nəzərə alınmalıdır ki, işsizliyə səbəb də çox vaxt məşğulluğun təmin olunmamasıdır. “Məşğulluq haqqında” qanuna əsasən işi və qazancı olmayan hər bir şəxs işsiz statusu ala bilər, bunun üçün lazımı sənədlərlə müvafiq orqanlara müraciət edilməlidir [2].

Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatına keçməsi və işsizliyin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlı, məşğulluq birinci dərəcəli problem kimi meydana çıxmışdır. Bunun nəticəsində tədqiqatçılar, praktiklər və siyasətçilər tərəfindən bu məsələ daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Məşğul əhali əsasən 3 qrupda təsnif olunur. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində xüsusi çəkisi 80%-dən artıq olan müddü işçilər ilk sıradadır. İkinci yerdə isə iş adamları, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdir ki, onlar da müddü işçi qüvvəsindən istifadə edirlər. Üçüncüsü isə özünüməşğulluğa cəlb olunanlardır. Bu şəxslər əmtəə istehsalı və xidmətlər göstərilməsi sahəsində sərbəst əmək fəaliyyəti ilə məşğuldurlar. Eyni zamanda onlar müddü işçi qüvvəsindən istifadə etmirlər [3, s.11].

Müasir dövrdə müstəqil məşğulluq geniş yayılmışdır. Müstəqil məşğulluq zamanı işçi qüvvəsi öz daxili imkanları hesabına məhsul istehsal edir və ya xidmət şəhəndə müxtəlif

fəaliyyət göstərir. Bu zaman işçi özünün müəyyən istehsal vasitələrinə sahibdir. Bu vasitələrlə o, öz fəaliyyətini qurur. BƏT-in «Müstəqil məşğulluğa kömək» adlı məruzəsində müstəqil məşğulluğun genişlənməsi vurğulanmışdır. Bunun səbəbi kimi isə, insanların hən sərbəst fəaliyyətdə maraqlı olması, həm də daha yüksək gəlir əldə etmək istəyi göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil məşğulluq gizli işsizliyə səbəb ola bilər [4, s.7].

Gənclərin Məşğulluq Problemləri.

Dünyanın bütün inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrində gənclərin məşğulluq məsələləri aktualdır. Statistik məlumatlara görə, dünya gənclərinin 25-30%-ə qədəri işləmir. Gənclərin işlə təmin edilməsində problemlərin olması isə çoxlu sayda sosial problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Onların sırasında cinayətkarlıq, narkomaniya, küçə uşaqlarının formalaşması, sosial adaptasiyanın getməməsi və s. kimi təhlükəli tendensiyaları misal göstərmək olar. Hazırda dünyanın böyük dövlətləri bu problemlərin həll edilməsi ilə ciddi şəkildə məşğul olurlar.

Azərbaycanda 2018-ci ilin rəsmi statistik məlumatlarına görə ölkədə olan işsizlərin sayı 253,8 min nəfər təşkil etmişdir. Bunun 123,8 min nəfəri 15-29 yaş arası olan gənclər təşkil edir. Bu isə ümumi işsizlərin 54,8%-dir. Göründüyü kimi gənclər arasında işsizliyin göstəricilərinin yüksək olması ciddi problemdir. Ölkədə əmək qabiliyyətli insanlar arasında gənclərin xüsusi çəkisinin yüksək olması bu problemi daha da ciddiləşdirir. Ən əsası isə gənclər hər bir ölkənin gələcəyini müəyyənləşdirir və onların start vəziyyətində işsizlik kimi uğursuzluğa düşər olması, sonradan həmin insanların həyat tərzinə mənfi təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda gənclərin işlə təminatı məsələsində ciddi proqramlar həyata keçirilir. Bu proqramların sayəsində gənclərimiz üçün xeyli iş yeri açılıb və bu proses davam edir. Sovet məkanını götürsək, Azərbaycan qədər gəncləri sosial-mənəvi həyata qoşan ölkə olmadığını görürük. Ölkə gəncləri elm, təhsil, idman, mədəniyyət sahələrində uğurlar əldə etmiş, müvəffəqiyyətlər qazanmışlar. Azərbaycanda gənclərin məşğulluq problemlərinin həll edilməsi işində əldə etdiyi nailiyyətləri başqa MDB ölkələri ilə daim bölüşməsi faktını qeyd etmək lazımdır. Gənclər üçün bu məsələ ortaq olan problemlərin öyrənilməsi və onların effektiv həlli üsullarının tapılmasını zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən dövrdə ölkəmizdə əldə olunan sosial-iqtisadi inkişafın dinamikası və yeni iş yerlərinin açılması şəraitində məşğulluq imkanlarının mütəmadi artması gənclərin məşğulluq səviyyəsinin də ildən ilə artmasına şərait yaratmışdır və Azərbaycan gənclər arasında ən aşağı işsizlik səviyyəsinin olduğu ölkələr sırasındadır. Təsəffü deyil ki, dünya miqyasında gənclərin məşğulluğu üzrə BMT-nin elan etdiyi on lider ölkədən biridir. Həmçinin son illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rəsmi saytıdakı “Gənclərin Məşğulluq Siyasətləri üzrə İnformasiya Sistemi” bölməsində Azərbaycan gənclərin səmərəli məşğulluğunun təmin olunması məsələləri ilə bağlı dolğun hüquqi bazası, siyasi və praktik iş təcrübəsi, aktiv məşğulluq proqramları barədə təqdim olunan 41 ölkənin sırasına daxil edilmişdir.

Ümumilikdə gənclərin məşğulluğunun təmin olunmasına yönəlik addımlar sistemli xarakter daşıyır. Məsələn ölkə başçısının təsdiq etdiyi “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramları” gənclərə dövlət qayğısının artırılması məqsədinə xidmət etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən aktiv məşğulluq tədbirlərinin mühüm bir istiqaməti də məhz gəncləri əhatə edir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən də gənclərin məşğulluğu ciddi addımlar tələb edən məsələlərdəndir. Bu kateqoriyadan olan gənclər bütün dünyada məşğulluqla bağlı məsələlərdə bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud gənclərə diqqət və qayğı daim göz önündədir. Bu qayğının təzahürü kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin 1 saylı sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin Peşə Reabilitasiya Mərkəzinin yaradılması həmin gənclərin peşə reabilitasiyası istiqamətində tədbirlərin xeyli güclənməsinə şərait yaradılmışdır.

Bu mərkəzdə ötən müddətdə ölkəmizin müxtəlif regionları üzrə 1650 nəfərə yaxın sağlamlıq imkanları məhdud gənc peşə hazırlığına cəlb olunmuşdur [2].

Gənclərin əmək bazarına çıxışının dəstəklənməsi sahəsindəki tədbirlərdə tələbə və məzunlar diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Karyerada ilk addım” devizi altında respublikanın 11 ali təhsil müəssisəsində məşğulluq tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdə tələbə və məzunlara əmək bazarı barədə ətraflı məlumatlar verilməklə onlarla işəgötürənlər arasında ilkin əlaqələrin qurulması üçün şərait yaradılmışdır. Bununla yanaşı, son illərdə ali təhsil müəssisələrində virtual müəssisələrin yaradılmasına başlanılması tələbə və məzunların yiyələndikləri ixtisaslar üzrə praktik bacarıqlara malik olmaları üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikası Məşğulluq Konsepsiyası (2006-2025-ci illər)” layihəsində gənclərin məşğulluğunun prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdur. Müasir dünyada qlobal iqtisadi böhran şəraitində məşğulluq problemi aktualdır. Əmək bazarı iqtisadiyyatda çox vacib rol oynayır və son dərəcə mürəkkəb paylama mexanizmi olaraq iş yerləri ilə əlaqəsini təmin edir. Beləliklə həm məhsuldarlığa, həm böyüməyə, həm də iqtisadiyyatın bir çox digər parametrlərinə təsir göstərir. İşsizlik səviyyəsi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin vacib bir göstəricisidir. Cəmiyyətdəki işsiz vətəndaşlarla daimi iş yeri olanlar arasındakı əlaqəni əks etdirir.

Məşğulluq təkcə insanın maddi vəziyyətinə təsir göstərmir, həm də onun zehni, mənəvi və sosial mövqeyini, cəmiyyətdəki yerini və gələcəyini də müəyyənləşdirir. Gənclik hər hansı bir cəmiyyətin gələcəyidir, buna görə də gənclərin işsizliyi gələcək inkişaf üçün ən mürəkkəb və təhlükəli nəticələrə malikdir. Gənclərin məşğulluğu və gənclərin işsizliyi problemləri cəmiyyətin post-sənaye inkişafıyla və informasiya cəmiyyətinin sivilizasiyanın inkişafının yeni tarixi mərhələsi kimi formalaşması ilə əlaqədardır [5,s.42]. Gənclərin işsizliyi, əmək qabiliyyətli gənclərin iş axtarışı və işə başlamağa hazır olduqları, lakin işləmək hüquqlarını həyata keçirə bilməmələri və bununla da əsas dolanışıqlarını itirdiyi bir sosial-iqtisadi hadisədir. Bu gün gənclər arasında işsizliyin yüksək olması danılmaz faktdır. İşsizlik öz-özünə təkcə ölkədə iqtisadi qeyri-sabitliyin göstəricisi deyil, həm də dövrümüzün ən kəskin sosial-iqtisadi problemlərindən biridir. Gənclərin işsizliyi sahəsində aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə, gənc mütəxəssislər arasında yüksək işsizliyin əsas səbəbləri bunlardır:

- Ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının qazandıqları ixtisaslara uyğun iş bölgüsü sisteminin olmaması,
- Universitetlərdə ixtisas prestiji ilə əmək bazarı arasındakı uyğunsuzluq,
- Gənclərin yüksək rəqabət qabiliyyətinin olmaması, dəyişən şərtlərə uyğunlaşma xərclərinin yüksək olması və işəgötürənlərin işə qəbul olunma riskləri ilə izah olunur,
- İşəgötürənləri, bir qayda olaraq, təcrübəsiz mütəxəssislərin işə götürülməsindən yayındırmaq,
- Gənclər arasında kifayət qədər təcrübənin olmaması və s. [5,s.108].

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarına girən və peşəsi və ya kifayət qədər peşəkar bacarığı olmayan gənclər ümumiyyətlə dünyanın bütün ölkələrində sosial cəhətdən həssas qruplardan biri hesab olunurlar. Eyni zamanda gənclərin ölkənin ən böyük strateji və innovativ mənbəyi olduğunu nəzərə alsaq, məşğulluğun əhatə dairəsini dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritet hissəsi kimi tanımaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılmış və ən yeni texnologiyalara sahib olan yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması strateji əhəmiyyət daşıyan bir vəzifədir, iqtisadiyyatın böyüməsi, rəqabət qabiliyyəti və ölkənin gələcəyi ciddi mənada onun həllindən asılıdır. İşsizlik makroiqtisadi problem kimi hər bir insana ən çox birbaşa və güclü təsir göstərir. Müasir iqtisadi xaos şəraitində əksər insanlar üçün işin itirilməsi yaşayış

səviyyəsinin pisləşməsi, əksər hallarda hətta yoxsulluğunun olması deməkdir və ciddi psixoloji travmaya səbəb olur. Buna görə də işsizlik probleminin çox tez-tez müzakirə və araşdırma mövzusu olması təəccüblü deyil.

İşsizlik əmək təklifinin davamlı artması ilə xarakterizə olunan əmək bazarının aydın şəkildə müəyyən edilmiş davamlı seqmentlərindən biridir. Gənclərin əmək bazarı işə ehtiyacı olan gənclər tərəfindən formalaşır. Bunlar universitetlərin, orta texniki və orta ixtisas, ümumi təhsil müəssisələrinin işsiz məzunlarıdır. Əlbəttə ki, təhsil müəssisələrini bitirənlərin hamısı iş axtarmır və əmək bazarına girmir. Bəziləri təhsillərini davam etdirməyi planlaşdırır, digərləri isə başqa səbəblərə görə iş tapa bilmirlər. Gənclərin əmək bazarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var:

Birincisi, gənclərin istiqamətlərinin dəyişkənliyi, sosial-peşəkar, qeyri-müəyyənliyi səbəbindən tələbin qeyri-bərabərliyi ilə xarakterizə olunur.

İkincisi, digər yaş qrupları ilə müqayisədə gənclərin əmək bazarı üçün aşağı rəqabət səciyyəvidir. Gənclər ən çox işini itirmək və ya tapa bilməmək riski altındadır. İlk dəfə əmək bazarına girən yeni işçi qüvvəsinin iş imkanları azalır.

Üçüncüsü, gənclərin məşğulluğunun açıq və gizli ölçüləri var. Heç bir yerdə işləməyən və oxumayan bir qrup gənc qrupun sayı gündən günə artmaqdadır.

Dördüncüsü, gənclərin əmək bazarı böyük dəyişkənliklə xarakterizə olunur. Bu, mümkün olan bütün peşələr üzrə mütəxəssis hazırlayan təhsil olcaqlarının məzunlarının əmək bazarına daxil olması ilə bağlıdır.

Beşincisi, gənclərin əmək bazarında qadın məşğulluğu ilə bağlı son dərəcə çətin bir vəziyyət yaranmışdır: ənənəvi olaraq təhsil müəssisələrinin məzunları arasında qadınlar əhəmiyyətli bir hissəni təşkil edir, işgötürənlər isə kişilərə daha çox üstünlük verirlər [6, s.17].

Müasir dövrdə dünyada məşğulluq probleminin həll olunması dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran ümumi vəzifələrdən sayılır. Hazırda sosial müdafiə siyasətinin mühüm prioritetlərindən biri azad rəqabət şəraitində hər bir insanın məşğulluğunu əmək bazarının mənfəəti təsirindən müdafiəsinin təmin edilməsidir. Bu, bilavasitə dövlətin sosial xidmət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Məşğulluq ümumilikdə həm sosial, həm iqtisadi, həm də hüquqi kateqoriyadır, insanların iş yerləri ilə təmin edilməsi ilə və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar onların arasında yaranan münasibətlər sistemini ifadə edir [7, s.76].

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 1964-cü ildə qəbul etdiyi "Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında" 122 sayılı Konvensiyaya qoşulmuşdur. Xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ilə qədər daxil olduğu keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı bu konvensiyanı 1967-ci ilin 22 sentyabrında ratifikasiya etmişdi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 3 iyul tarixli qərarı ilə Konvensiya Azərbaycan ərazisinə də aid edilmişdir [8, s.5-6].

Konvensiyada xüsusi olaraq vurğulanır ki, təşkilatın üzvü olan hər bir dövlət tam, məhsuldar və sərbəst seçilmiş məşğuliyyətin təmin edilməsinə yardım göstərməli, bu istiqamətdə fəal siyasət yeritməyi özünün başlıca məqsədi kimi qiymətləndirməli və müvafiq sosial siyasəti həyata keçirməlidir. Bu baxımdan əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi hər bir dövlətin sosial siyasətinin başlıca vəzifələri sırasına daxildir. Çünki insanların sosial problemlərinin həll edilməsi üçün ilk növbədə onların məşğulluğunun səmərəli şəkildə təmin edilməsi vacibdir, bu sonrakı mərhələdə digər sosial problemlərin həllinə də əlverişli zəmin yaradır [9].

Məşğulluğun yüksək səviyyədə təmin olunması sosial müdafiə siyasətinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi məsələləri dövlətimizin əsas qanununda – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Konstitusiyasının 35-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Müvafiq maddəyə görə, işsizlər dövlətdən sosial müavinət almaq hüququna malikdirlər [10].

2001-ci ilin iyun ayında Milli Məclis “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etmişdir. Bu qanun dövlətin məşğulluq strategiyasını və bu istiqamətdə sosial müdafiə siyasətinin əsas hədəflərini ifadə etməklə yanaşı, cəmiyyətdə aztəminatlı təbəqələrin sosial rifahının yaxşılaşmasına, ümumilikdə dövlətin cəmiyyətdə sosial rifahın təmininə təkan vermişdir. Müvafiq qanunun qəbul edilməsi sayəsində 2006-2015-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası”, 2007-2010-cu illər üçün “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” və 2011-2015-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası üzrə Dövlət Proqramı” və sair işlənib hazırlanmışdır. Sadalanan dövlət proqramlarının effektiv səmərəli şəkildə həyata keçirilməsindən gözlənilən və əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimidir:

- Məşğulluq siyasətinin optimal, səmərəli şəkildə gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması;
- Kadr hazırlığı sisteminin qüvvətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, iqtisadi fəallığın artırılması və əmək ehtiyatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması;
- Xüsusi peşə hazırlığı istiqamətindəki siyasətin sürətlə inkişaf edən əmək bazarının tələbinə uyğunlaşdırılması və s.

Nəticə. Dövlətin məşğulluqla bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər bilavasitə bu istiqamətdə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Məlumdur ki, müasir dövrdə dövlət və cəmiyyət səviyyəsində həyata keçirilən sosial-iqtisadi fəaliyyət transmilli məzmun və mahiyyət kəsb edir. Burada qloballaşma şəraitində getdikcə beynəlxalq məzmun kəsb edən sosial iş də istisna deyildir.

Cəmiyyətdə yaşanan müxtəlif iqtisadi-siyasi böhranlar əhalinin maddi vəziyyətini çətinləşdirmiş, bütün bunlar bazarda tələb və təklif arasında balansın pozulmasında, işçi qüvvəsinə olan tələbatın kəskin azalmasına və sosial müdafiə mexanizmlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu baxımdan gənclərin məşğulluğu sosial siyasətə birbaşa təsir edir. Yəni bir problemin həlli digər məsələlərin həllində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu baxımdan dövlətin sosial siyasətində gənclərin məşğulluğunun təminatı məsələləri olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov E.Ə., Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları. Bakı: 2014
2. <http://sosial.gov.az/%C3%96z%C3%BCn%C3%BCm%C9%99%C5%9F%C4%9Fulluq>
3. S.Mehbaliyev, R.İsgəndərov, “Məşğulluq”, Bakı-2001.
4. Лобанова Е. Э. Занятость населения и ее регулирование: Учеб. пособие.- Красноярск, 2007
5. Занятость.Безработица. Служба занятости: толковый словарь терминов и понятий / Под ред. Ю. В. Колесникова.-М., 1996. 290 с.
6. Певцова Е.А.Правовое регулирование труда и занятости молодежи.Учебное пособие
7. Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007- 2010-cu illər və 2011-2015-ci illər)”, Bakı - 2007 və Bakı-2011
8. Qasimov A.M. Əmək hüquq və azadlıqları insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının ayrılmaz hissəsidir. Bakı Universiteti Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası.№2, 2006, s.5-6
9. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/-normes/documents/normativeinstrument/wcms_c122_ru.htm

10. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: 2016
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları.

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞUNUN SOSIAL SIYASƏTƏ TƏSİRİ

Əmikişiyeva Gülşən

XÜLASƏ

Bu məqalədə dövlətin aparıcı və potensial imkanlara malik qüvvəsi olan gənclərin məşğulluq problemlərindən, dövlətin bu problemlərin həlli istiqamətində həyata keçirdiyi sosial siyasətin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs olunur.

THE IMPACT OF YOUTH EMPLOYMENT ON SOCIAL POLICY

Amikishiyeva Gulshan

SUMMARY

This article discusses the problems of youth employment, which is the leading and potential force of the state, the importance of the state's social policy in solving these problems in improving the living standards of the population.

ВЛИЯНИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ЗАНЯТОСТИ НА СОЦИАЛЬНУЮ ПОЛИТИКУ

Амикишиева Гульшан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются проблемы трудоустройства молодежи, являющейся ведущей и потенциальной силой государства, важность социальной политики государства в решении этих проблем в повышении уровня жизни населения.

VALIDEYN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ EMOSİONAL ƏLAQƏLƏR

*Aslanova Solmaz İlham qızı,
ADMİU-nun II kurs magistrantı
solmaz_aslanova@list.ru*

Açar sözlər: cəmiyyət, ailə, uşaq, valideyn, tərbiyə, emosiya ailədaxili münasibətlər.

Ключевые слова: общество, семья, ребенок, родитель, воспитание, эмоции, семейные отношения.

Keywords: society, family, child, parent, upbringing, emotion, family relations.

Giriş. Uşağın ən əsas ehtiyac duyduğu valideynin ona məhəbbəti və onun tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilməsidir. Bu, çox zaman və mənəvi güc tələb edir. Ancaq, heç bir valideyn övladı ilə keçirdiyi vaxtın itkisi olduğunu söyləməz. Əksinə, o çalışır ki, bu qiymətli vaxtı daha da uzatsın. Axı, valideyn övladını demək olar ki, dünyada hər kəsdən daha çox sevir. Bundan əlavə, uşaq — daim dəyişən, böyüyən bir dünyadır.

Ailədə uşaqlar dünyaya gələrkən, böyükklərin şüuru onları özlərindən imtina edərək, uşaqların qayğısına qalmağa, onları doğru yola yönəltməyə, onlar üçün nümunə olmağa təhrik edir (3, s., 33).

Valideyn və uşaq arasında emosional əlaqə - etibarlı və sevən qarşılıqlı münasibətlərə açardır. Uşağın valideynlərə bağlılığı təbiətən verilmiş deyil, əksinə uzunmüddətli prosesdir. Buna görə bir uşağa olan sevgi və qayğının birdəfəlik təzahürü, uşağın valideynə bağlı olacağı demək deyil. Eyni şəkildə, bir uşaqla ayrı-ayrı münasibətlər, onunla duyğusal əlaqənin pozulması anlamına gəlmir.

“Uşaqları qorxu ilə deyil, hörmət və nəvaziş bağları ilə özünə bağlamaq daha yaxşıdır”. Terensi (3, s., 42).

Əgər uşaq sizə təhlükəsiz bağlılığı formalaşdırarsa, bu, bir çox cəhətdən ona faydalı olacaq. Valideynlərlə güclü emosional əlaqəsi olan uşaqlar daha yüksək özünə hörmət və məktəbdə akademik performansla malikdirlər, insanlarla yaxşı yola gedir və öz hiss və həyəcanlarını həmyaşıdlarından daha yaxşı idarə etməyi bacarırlar.

1. Uşaq-valideyn münasibətlərində emosional qarşılıqlı əlaqə

Elm pedaqogikasının banisi Y.A. Kominski uşaqları “valideynlərin bölünməz sərvəti”, böyük yazıçı M.Qorki “torpağın canlı çiçəkləri”, məşhur pedaqoq A.S.Makarenko isə “cəmiyyətin canlı qüvvəsi” adlandırırdı (4, s., 1).

Körpənin doğulduğu andan etibarən valideynlər və uşaq arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı başlayır. Balaca uşaqlar ilə münasibətlər adətən asan yoluna qoyulur. Uşaq anasından çox asılı olur, ana həmişə ona qayğı göstərir, onların arasında isti və möhkəm bir əlaqə olur. Körpə yaşlı uşaqlar dostcasına münasibəti çox xoşlayırlar və tək qalmaqdan nadir hallarda razı qalırlar. Onlar mehribanlıq və xeyirxahlığı çox sevir. Mənim üçün xoş olan şey anam üçün də xoş olacaq. – deyər düşünlər və öz kiçik sevinclərini onunla bölüşməyə tələsirlər (3, s., 42).

“Uşaqların tərbiyəsini və təhsilini öhtəsinə götürmək istəməyənlər onları dünyaya gətirməməlidirlər “- Platon (3, s., 33).

Valideynlər və uşaqlar bir-biri ilə gündəlik və müntəzəm ünsiyyət ilə əlaqədirlər. Belə təmaslar inamın, ruhi birliyin, həyatda fəaliyyət və cəhdlərin uzlaşmasının inkişafına imkan yaradır. Bu münasibətlərin əsasında valideyn sevgisi və qayğısı, analıq və atalıq hissləri və uşaqların valideynlərə bağlılığı durur. Bir-birinə inam və isti hissləri heç vaxt itirməmək üçün, valideynlər uşağın bütün yaranan çətinliklərində və problemlərində onu dəstəkləməlidirlər. Lakin

çox vaxt bu baş vermir. Valideynlərə evdə olduqda belə öz problemlərindən imtina edərək diqqətlərini uşağa çevirmək heç də asan deyil. Bu səbəbdən anlaşılmaqlıq, uşağa inciklik hissləri, valideynlərlə qarşılıqlı münasibətlərindən narazılıq yaranır.

Uşağın zərif və kövrək qəlbi özünə xüsusi qayğıkeş münasibət tələb edir, ən başlıcası isə, o, hər dəqiqə görməli, dərk etməli, hiss etməlidir ki, onu olduğu kimi sevirilər. Rusiyalı psixoloq Y. B. Hippenreyterin fikrincə, uşaq tez-tez "Nə yaxşı ki, sən dünyada varsan!", "Biz səni görməyə çox şadıq!" sözlərini eşitməlidir. Körpə əmin olmalıdır ki, o, bu dünyada çox lazımdır. O, həmişə yanında sevən və başa düşən böyüklərin olduğunu bilməlidir. Böyüklər dünyası və uşağın dünyası - iki kainatdır, lakin ailədə bu iki dünya yalnız mövcud olmamalı, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olmalıdır.

İnsanlar həmişə balaca uşaqları görməyə sevinirlər. Onların varlığı təbəssüm və diqqətə səbəb olur. Gənc ailədə ilk uşağın doğulması ərlə arvadın adət edilmiş maraq və vərdişlərinə təsir göstərir, ailənin həyat stili kəskin şəkildə dəyişikliyə məruz qalır: ərlə arvad çətin və sehrli valideynlik – ata və ana rollarının ifaçılarına çevrilirlər (4, s.,11).

Uşaqlar xoşbəxtliyin güclü mənbəyidirlər. Lakin, uşaq böyük tapmacadır, o, böyüklərə bənzəmir, çünki, onlardan fərqli düşünür, hiss edir, ətraf-mühiti qəbul edir. Böyüklər bunu bilməli və anlamalıdırlar. Təəssüf ki, son illər həqiqi dəyərlərin yanlışlarla əvəzlənməsi, əxlaqın təhrif edilməsi baş verir, bu cəmiyyəti həyatın həmişə yüksək və əbədi tutduğu dəyərlərindən getdikcə daha çox ayırır.

Humanist psixologiya konsepsiyasına əsasən (A. Maslou, K. Rogers və başqaları) insanın müdafiəyə can atması mühüm həyatı tələbatlardan biridir. Uşağı ilk müdafiə institutu kimi ailə çıxış edir. Yalnız ailə ilə birlikdə böyük bir vəzifəni həll etmək - layiqli, müvəffəqiyyətli, ruhi və fiziki sağlam bir insan yetişdirmək olar. Uşaq üçün ailə əsas yaşayış, inkişaf və psixoloji təşəkkül mühitidir. Məhz ailədə, erkən uşaqlıq dövründə uşaq dünyanı dərk etməyi öyrənir, idrakın əsas mexanizmlərini, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsaslarını dərk edir. İnsanın əsas bacarıq və vərdişlərinin, xarakterinin psixoloji keyfiyyətlərinin əsası uşaqlıqda qoyulur və onlar bütün sonrakı həyatı ərzində yalnız inkişaf edirlər.

Ailə institutu uşaq üçün son dərəcə vacibdir, çünki uşaqlıq dövrü cəmiyyətdən qismən təcrid olunma ilə səciyyələnir. Valideynlər uşaq üçün insan münasibətlərini dərk etməyin əsas mənbəyidir (valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı münasibətləri, valideynlərin və yaşlı nəslin münasibətləri). Ailədaxili münasibətlərdə mülayimlik, səmimiyyət, sevgi, qayğı və qarşılıqlı məsuliyyət yeni doğulmuş körpənin fiziki və psixi baxımdan sağlam böyüməsinin, normal inkişafının əsas şərtidir (4, s.,12).

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına yalnız valideynlərin uşağa münasibəti deyil, həm də valideynlərin öz aralarında münasibətləri təsir göstərir. Belə ki, əgər, uşaq ata və anadan kifayət qədər diqqət alırsa, hər iki valideynlər onun tərbiyəsində bərabər şəkildə fəal iştirak edir, uşaq qayğı və sevgi ilə əhatə olunur. Ancaq elə olur ki, valideynlərin özləri arasında gərgin münasibətlər yaranır, bu vəziyyət uşağın gələcək həyatında öz əksini tapacaqdır.

Ailə hər iki sahildən tikilən körpünü xatırladır. Onun dayaqlarının möhkəmliyində uşağın mövcudluğu ciddi amil hesab olunur (4, s.,12).

Ailə mühiti şəxsiyyətin quruluşuna, (psixoloji problemlər, daxili ziddiyyətlər, komplekslər, qorxu) cəmiyyətdə onun əlaqələrinin formalaşmasına (qarşılıqlı münasibətlərdə problemlərdən qaçmaq üçün təklifə meyl etmək) təsir göstərə bilər. Ailədə uşaq sosial münasibətlərə - ailədaxili münasibətlərə daxil olur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər, "yaxşı nədir, pis nədir" haqqında təsəvvürlərə, anlayışlara yiyələnir, cism və hadisələrə qiymət verməyi, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanlarını görməyi öyrənir (1, s., 44).

Qeyri-sağlam ailə mühitinin, valideynlərin və uşaqların mürəkkəb münasibətlərinin uşağın gələcək həyatında öz əksini tapacağı labüddür.

Bir uşağın böyüklərin münasibətlərini qəbul etmədiyini, yetkinlərin həyatının əksər problemlərini başa düşmə bilmədiyini düşünmək səhvdir. Bir qayda olaraq, uşaq vəziyyətlərə, münasibətlərə, əşyalara, şəraitə deyil, daha çox onun həyatının bu və ya digər vəziyyətini müşayiət edən emosional fona həssasdır. Anlamaq lazımdır ki, uşaq bir növ təqlid edəndir, öz xarakterinin, davranışının, insanlara münasibətinin əsaslarını valideynlərindən qəbul edir, həm də körpəlikdən münasibətlərin əsaslarını dərk etməyə başlayır (ailənin üzvləri ilə söhbətdə səs tonu, müəyyən vəziyyətlərdə dəqiq davranış modelləri). Nəticədə, şüurlu yaşda, uşaq ilkin şəxsiyyət əlamətlərini göstərdiyi zaman, valideynlər öz xarakter əlamətlərinin, maneə və davranış üslublarının təzahürü ilə qarşılaşırlar.

Valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı münasibətləri əsasən, maddi rifahın, yaşayış şəraitinin, ailənin sosial statusunun aid olduğu xarici amillərlə müəyyən edilir. Valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən daxili amillərə isə valideynlərin mədəniyyəti və tərbiyəsi, maraq və mənəviyyatları, ailənin, nigahın, yaxınlarla münasibətlərin mənəvi dəyərini dərk etməsi daxildir. Valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı münasibətləri ailənin həyat tərz, rifah və firavanlığı, dinclik və əmin-amanlıq hissləri, ailənin hər bir üzvünün müdafiəsi, onun ailəni dəstəkləmək və inkişaf etdirmək istəyi ilə müəyyən edilir.

Müasir analar və atalar uşağa onu təminatlı, müdafiəli edən, onun başqaları qarşısında üstünlüyünü təmin edən vasitələr verməyə çalışırlar və uşağın daxili dünyasına çox az qayğı göstərirlər. Uşaqlarla onların evdə asudə vaxt keçirmələri barədə söhbətlər göstərir ki, bu uşaqların öz ixtiyarlarına buraxılıb. Əlbəttə ki, valideynlər kənardan onları izləyirlər, lakin, öz fəaliyyətlərində uşaqlar yalnızdırlar. Çox vaxt uşağa tablet, rəngləmə kitabları, bir çox oyuncaqlar verilir. Ancaq bu tez bir zamanda cansıxıcı olur və uşaqlar bütün vasitələrlə diqqəti cəlb etməyə çalışırlar, çünki onlara valideynlərlə ünsiyyət zəruridir. Valideynlər isə heç də həmişə uşağın hərəkətlərinin motivlərini anlamağa, onun maraqlarını, qabiliyyətlərini dəstəkləməyə çalışmırlar və uşaqda sərbəstliyi tərbiyənin nəzəri əsaslarını, ailədə uşağın müstəqilliyinin tərbiyəsinin effektiv metodlarını bilmirlər. Onlar çox zaman uşağın sərbəstliyinin təzahürləri üçün əlverişli mühitin yaradılmasına əhəmiyyət vermir, uşağın öz fəaliyyətlərinin nəticələrini emosional şəkildə gözləməsinə diqqət yetirmir və uşaqla qarşılıqlı əlaqələr qura bilmirlər. Valideynlər çox vaxt uşağın fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmir, onun özünə hörmətini dəstəkləmir, uşağın emosional vəziyyətini çətinliklə müəyyən edirlər. Onlar uşaqla ünsiyyət üçün qeyri-adekvat yollar seçir, onunla ortaq qarşılıqlı münasibətləri qura bilmirlər.

Uşaqların həyata öz baxışları var, beləki onların söylədikləri çox vaxt anlaşılmaz olur. Bütün bunları qiymətləndirmək və ciddi qəbul etmək lazımdır. Əgər uşaq mənasız bir söz söyləsə, gülmək və ya danlamaq lazım deyil. Əksinə, bunu anlamaq və onu düzgün istiqamətə yönəltməyə cəhd etmək lazımdır. Uşağa gülmək və ya ona qulaq asmamaq olmaz. Uşaq dinləndiyini və başa düşməyə çalışıldığını gördükdə, o, özünü ifadə etməyə başlayır, çünki görür ki, onu olduğu kimi qəbul edirlər. Valideynlər və uşaqlar arasında belə münasibətlər düzgün tərbiyənin başlanğıcıdır. Əgər valideynlər uşaqla belə rəftar edirlərsə, o müdafiəni hiss etməyə başlayır və demək, çətin anlarda valideynlərə müraciət edəcək. Uşaq valideynlərinin onu tamamilə başa düşdüyünü görəndə, yaxınlaşmaqdan və sual verməkdən qorxmur. Belə bir anda valideynlərin bütün öz işlərini təxirə salması və suallara cavab verməyi zəruridir. Əgər valideynlər uşağa qulaq asırlarsa, sualları cavablandırırılsa, onda onların uşaq üçün həmişə müraciət edəcəyi və müdrik məsləhət dinləyə biləcəyi böyük və ya yolgöstərən olmaq imkanı yaranır.

Validənin öz həyat təcrübəsini və toplanmış biliklərini bölüşməsi lazımdır ki, uşağa problemlərinin öhdəsindən gəlmək daha asan olsun. Uşağa müxtəlif vəziyyətlərdə necə hərəkət etmək zəruri olduğunu dəqiq şəkildə demək lazım deyil, yalnız maraq göstərmək və uşağın həyatında iştirak etmək kifayətdir ki, o, çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmağı və öz həyat təcrübəsini əldə etməyi öyrənsin.

2. Emosional qarşılıqlı əlaqələrin uşağın psixi inkişafında rolu

Emosional qarşılıqlı təsirin ən parlaq xüsusiyyətləri uşaq-validənin münasibətlərində əks olunur.

Validənin öz uşağının fərdiliyini anlamaq, onun qəlbində baş verən dəyişiklikləri görmək qabiliyyəti, uşağın emosional vəziyyətinə, onun daxilində baş verən dəyişikliklərə, xüsusilə də mənəvi aləminə daimi diqqəti istənilən yaşda uşaqlarla valideynlər arasında dərin qarşılıqlı anlaşmanın əsasını yaradır.

Hər bir uşağın öz valideynləri ilə emosional təmasda olmağa ehtiyacı var. Uşaqla yaxın münasibətlər bir-birinə açıqlıq, hobbilərə, problemlərə, həyəcanlara qarşılıqlı maraq deməkdir. Bütün bunlar uşaqda özünün dəyərlilik hissini yaradır. Uşaq valideynlərinin ona biganə olmadığını, onu anlamağa çalışdıqlarını, həyəcanlarını paylaşıqlarını hiss edir.

Əsl sevgi qeyd-şərtsizdir. Uşağı şərtsiz sevmək - görünüşündən, qabiliyyətindən, ləyaqətindən və qüsurlarından, gözəlliyindən və çirkinliyindən, gələcəkdə ondan nə gözlənilməyindən və indi necə davranmasından asılı olmayaraq onu sevmək deməkdir.

İsti emosional münasibətin təzahürü üçün daha bir imkan, uşağın ona qarşı tam qeyd-şərtsiz sevginin, valideynlər üçün öz əhəmiyyətinin təsdiqini verən diqqət mərkəzində olmasıdır. Ən yaxın, isti, dəyərverici valideyn münasibəti yalnız diqqət, uşağa qarşı həssaslıq ilə deyil, həm də empatiya qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Uşaqla əsl yaxınlıq yalnız o zaman əldə edilə bilər ki, onun hissləri valideyn qəlbində əks-səda tapır, valideyn yalnız uşağın vəziyyətini tanıya və onun səbəbini anlamaq bilmir, həm də onun hisslərini müəyyən dərəcədə yaşamağı, həyəcanı bölməyi bacarır.

Bəzən uşağa qarşı münasibət onun valideynin gözləntilərini nə qədər doğruldması ilə müəyyən edilir. Valideynlər uşağı öz təsəvvürlərində yaratdıqları nümunəyə uyğunlaşdırmağa çalışır, onun real fərdi xüsusiyyətləri ilə hesablaşmırlar. Uşağın temperamentinin, xarakterinin, xarici görünüşünün, şəxsiyyətinin müəyyən cizgilərinin uyğunsuzluğu isə bütövlükdə valideyndə narazılıq, qıcıqlanma, qəzəb kimi bir sıra neqativ hisslər oyadır. Validənin qarşılıqlı təsir vəziyyətində yaşadığı belə hisslər, emosional qəbulun şərtsizliyinin göstəricisidir. Uşaq şüursuzca hiss etməyə başlayır ki, onu "nəsə" üçün sevirlər və o istənilən an bu sevgini itirə bilər. Bu şərti qəbul edilmə vəziyyəti, uşaqda bir tərəfdən, öz məninin dəyərinə inamsızlıq, özünə aşağı hörmət, digər tərəfdən, başqa bir insanın məhəbbətinə layiq olmaq, onu saxlamaq üçün var qüvvə ilə daim çalışmaq, bağlılıq obyektindən asılılıq yaradır. Uşaqlar əvvəlcə valideynlərinə hər cür sevilməyə, onların xoşuna gəlməyə çalışırlar, özlərini yaltaq və faydalı aparırlar. Uğursuzluq isə onları digər mümkün vasitələr- isticarə, kobudluq, aqresiya ilə diqqəti özlərinə cəlb etməyə məcbur edir.

Validənlə qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri uşağın ətraf aləmi - valideynlərini, evini, özünü qavramasına təsir göstərən emosional vəziyyətini müəyyən edir: Əgər ətraf aləm uşağa itələyici, ona münasibətdə düşmən kimi təqdim edilsə, onda idrak fəallığını, kommunikativ tələbatı boğan həyəcan, narahatlıq yaranır.

Uşaq-validənin münasibətlərinin uşağın intellektual inkişafına təsiri böyükklərlə ünsiyyətdə rolu ilə müəyyənləşir. Uşaq və yeniyetmələr böyükklərlə münasibətdə olarkən onların davranışlarından təsirlənib özlərini böyükklər kimi göstərməyə çalışırlar (2, s.,30).

Böyüklər yalnız uşağa insan mədəniyyətinin mahiyyətini açıqlamır, həm də uşağın səylərini gücləndirərək, onları yönəldərək, dəstəkləyərək və düzəldərək, həmin mədəniyyətə daxil olmaq prosesinə kömək edir. Bu zaman qarşılıqlı fəaliyyətin emosional tərkib hissəsi xüsusi rol oynayır.

Bir çox şəxsiyyət xüsusiyyətləri uşağın valideynlərin həyatında hansı yeri tutması, ona nə qədər böyük maraq göstərilməsi, nə qədər diqqət yetirilməsi ilə müəyyən edilir. Həm uşağa maraq və diqqətin həddindən artıq olması, həm də olmaması uşağın inkişafı üçün məhvedicidir.

Tusiyə görə uşağın, əxlaq-nöqteyi nəzərindən inkişaf etməsi və yaşadığı cəmiyyəti düşünən, təşəbbüskar və lider olaraq böyüməsi üçün o mənafeyyatını poza biləcək çevrədən uzaq tutulmalı, ağla və məntiqə uyğun şəkildə tərbiyə edilməli, ona sevgi ilə yanaşılmalı, bahalı və bər-bəzəkli paltarlar geyindirilməməli, həddindən çox və zorla yemək yedirərək mədəsi düşkün hala gətirilməməlidir (2, s.,39).

Uşaqları qorumaq üçün səylərində hər an köməyə gəlməyə və bütün problemləri həll etməyə hazırlığında ölçü bilməyən valideynlər, onun bacarığını və praktiki fəaliyyət imkanlarını real olaraq qiymətləndirmirlər. Belə həddən artıq himayənin nəticəsi acizlik və müstəqilliyə qadir olmama, ünsiyyəti çətinləşdirən özünə qarşı qeyri-tənqidi münasibət olur.

Kifayət qədər diqqət görmədikdə isə uşaq özünü təhlükəsizlikdə hiss etmədiyi üçün narahatlıq keçirir. O, valideynin vaxtında onun köməyinə gələcəyinə, təhlükənin qarşısını alacağına ümid edə bilməz.

Etibarsız bağlılıq, valideynlə yaxınlığa daimi cəhdin təmin olunmaması, uşaqda emosional qeyri-sabitliyə, özünə inamsızlığa gətirib çıxarır. Bu cür qeyri-müəyyənliyin nəticəsi onun həmyaşıdları ilə ünsiyyətini çətinləşdirən özünə qapanması, "necə olursa olsun, alınmayacaq" mövqeyi ilə müəyyən edilmiş qətiyyətsizliyi ola bilər. Belə uşaqlar münəfişəli vəziyyətdə ciddi çətinliklərlə qarşılaşır, gözlənilməz şəkildə baş verən hadisələrə isə zəif reaksiya verirlər.

Belə bir fikir var ki, uşağın inkişafı üçün ən əlverişsiz vəziyyət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi uşağa qarşı mənfi münasibət deyil, ümumiyyətlə, ona heç bir münasibətin olmamasıdır. Bu halda valideynlərin uşaqla emosional əlaqələri səthi olur. Valideynlərin laqeydliyi, emosional imtinası uşaqda əzmkarlıqda və təhsildə diqqət cəmləmə qabiliyyətsizliyi kimi fərdi xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Belə uşaqların valideynlər və məktəblə tez-tez münəfişəli olur. Eyni zamanda, onlarda qorxaqlıq, acizlik müşahidə olunur ki, bu da onların həmyaşıdları və böyükər ilə ünsiyyətini çətinləşdirir. Bu valideyn mövqeyi uşağın emosional inkişafını ləngidir. Valideynlər uşaqları ilə ünsiyyət qurmaqdan boyun qaçıırırlarsa, onu emosional olaraq rədd edirlərsə, o, sosial sahədə fəaliyyət göstərməyə və ətraf insanlar ilə müxtəlif münasibətlər, davamlı emosional əlaqələr qurmaq iqtidarında olmayan bir şəxs kimi böyüyə bilər. Belə uşağa digər insanların duyğularına və onların həyəcanlarına istiqamətlənmək, özünü başqasının yerinə qoymaq və onun ağrı, inciklik, sevincini hiss etmək çətinidir.

Ananın uşağın konkret vəziyyətdə ehtiyaclarını və onlara uyğun davranışlarını, xüsusiyyətlərini anlaması kimi müəyyən edilən "ana həssaslığı" onun müdafiə və təhlükəsizliyə olan tələbatını təmin etməklə yanaşı, həm də idrak və nitq aktivliyinin determinantı kimi çıxış edir. Uşağın şəxsiyyət və davranış xüsusiyyətlərini nəzərə alan analar onun tərbiyəsində daha təsirli olurlar.

Beləliklə, demək olar ki, diqqətli, maraqlanan valideyn münasibəti emosional dəstək rolunu yerinə yetirərək uşağa sakitlik və əminlik verir.

Nəticə. Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına əsas təsiri onun valideynləri göstərir. Valideynlər arasında möhkəm və sabit münasibətlər həmişə uşağın düzgün inkişafının və gələcəkdə güclü, mənəvi cəhətdən davamlı, özünə inamlı şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm amillərindən biridir.

Uşaqlar öz valideynlərini təkrarlayırlar, buna görə də sonralar ailə qurarkən həmişə valideynləri arasında münasibətləri öz ailə ocağına daşımağa çalışırlar. Ailənin bütün üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşıma və hörmətə nail olmaq çox vacibdir. Bunun üçün onlardan hər birinin maraqlarına hörmət etmək və nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.H. Ailə. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1989
2. Xəlilov Hüseyn. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Qafqaz Universiteti Nəşri, Bakı: 2012
3. Uayt E.Q. Xoşbəxt ailənin sirləri. Bakı: 2005
4. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı: 2005

VALIDEYN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ EMOSİONAL ƏLAQƏLƏR

Aslanova Solmaz

XÜLASƏ

Biz hamımız öz hərəkətlərimizlə, dünyaya baxışlarımızla tərbiyə etdiyimiz uşaqlara görə məsuliyyət daşıyıq. Uşaq üçün böyük xoşbəxtlik doğulduğu gündən bəri yaxşı bir insan olması üçün ona kömək edəcək xeyirxah və müdrik insanla – bu istər ana, ata və ya yaxşı müəllim olsun - həyat yolunu getməkdir. Axı, hər bir uşağın uzaq gələcəkdə deyil bu gün, sabah xoşbəxt olmaq hüququ var.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СВЯЗИ В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ РОДИТЕЛЯМИ И ДЕТЬМИ

Асланова Солмаз

АННОТАЦИЯ

Мы все в ответе за детей, которых воспитываем собственными поступками, своими взглядами на мир. И великое счастье для ребёнка — идти по жизни с добрым и мудрым человеком, будь то мама, папа или хороший педагог – которые помогут быть малышу тем, как предназначено ему стать с момента рождения. Ведь каждый ребёнок имеет право быть счастливым сегодня, завтра, а не в будущем далеком.

EMOTIONAL RELATIONSHIPS IN PARENTS 'CHILDREN

Aslanova Solmaz

SUMMARY

We are all responsible for the children we raise through our actions and our worldview. Great happiness for a child is to walk the path of life with a kind and wise person - whether a mother, father or a good teacher - who will help him to become a good person from the day he is born. After all, every child has the right to be happy today, tomorrow, not in the distant future.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİ TƏNHALIĞA TƏHRİK EDƏN SOSIAL PSIXOLOJİ AMİLLƏR

*Şükürova Mehranə Mehman qızı.
ADPU-nun II kurs magistrantı
mehrane1501@gmail.com
Elmi rəhbər: p.ü.f.d Solmaz Həsənlı*

Açar sözlər: müasir dövr, gənc, tənhalıq, sosial media, cəmiyyət.

Ключевые слова: современность, молодость, одиночество, социальные сети, общество.

Key words: modern era, youth, loneliness, social media, society.

Bir millətin gələcəyinin sağlam təməllər üzərində qurulması gənclərin sosial-psixoloji və əxlaq baxımından yüksək səviyyədə inkişafı ilə bağlıdır. Bunun üçün də müasir dövrümüzdə müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanan problemlərin həlli işində istər bu sahədəki mütəxəssislər, istərsə də bütün cəmiyyət olaraq səfərbər olmalı, problemlərin səbələri gərəklı səviyyədə təhlil olunmalı və həll edilməsi yolları müəyyənləşdirilməlidir. Müasir cəmiyyətimizin ən önəmli ehtiyaclarından biri yüksək intellektual potensiala sahib gənclərin bu potensialından istifadə imkanlarını təmin etmək, onların zehni qabiliyyətlərindən istifadə edərək müstəqil düşünən, müstəqil və uğurlu fəaliyyət göstərən nəsillərin yetişdirilməsidir.

Canlı ünsiyyətin zəiflədiyi, sosial inamın azaldığı və eqoların şişirdildiyi bu dövrdə artan depresif tənhalıq fenomeni günümüzdə həm şəxsi, həm də sosial problem olaraq ortaya çıxır. Elmi araşdırmalar təkliyin fiziki və zehni sağlamlıq, xüsusən də psixoloji sağlamlıq baxımından ciddi bir risk olduğunu göstərir. Bildiyimiz kimi, yeniyetməlik və gənclik sosiallaşma dövrüdür. Bu dövr gənc nəslin bir tərəfdən ailəyə bağlılığı, digər bir tərəfdən isə özünün sərbəstliyinə ehtiyac hiss etdiyi bir dövrdür. Lakin bu iki tələbatın hər hansı birinin təmin olunmaması və yaxud bu tələbatlar arasında təzadın var olması nəticəsində gənc özünü tənha hiss edir. Bu vəziyyət sosial-psixoloji baxımdan gənc nəslin gələcək həyatı üçün risk yaradır. Təəssüflər olsun ki, bu gənclər arasında intihar nisbətləri daha yüksəkdir.

Qloballaşan yeni dövrdə müasir texnologiyalar ənənəvi sosial əlaqələri həll edir və fərdiliyi, eqoistliyi və tənhalığı getdikcə artırır. Cəmiyyətdə modernləşmə prosesi ictimai quruluşda və mədəniyyətdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. «Dövrümüzdə müasir insana ən böyük zərbə onun “təkliyi” dir. Bugünkü müasir şəhərlər, təqdim etdikləri imkanlara baxmayaraq, təhlükə ilə doludur»[4,s.63]. İnsanların əksəriyyəti üçün yalnızlıq, heçlik ölümə bərabər bir anlayışdır. Bu səbəbdən fərdlər cəmiyyət tərəfindən xaric olmamaq və həyatda qalmaq üçün fəvqəladə bir şey göstəririlər. Sosial media tənhalıqdan qurtulmaq üçün vasitə kimi görünsə də, əslində tənhalığa aparan yollardan biridir.

Sosial medianın, yalnızlıq içində əziyyət çəkən bir insanın çoxdan bəri itirdiyi bir dostunun onlayn qayıtması kimi qəbul edildiyi deyilir. Susuzluğunu yatırmaq üçün dəniz suyu içənlər kimi, yalnızlığının üstünü örtmək üçün izdihama qoşulanlar daha tənha olurlar. Sosial mediada kifayət qədər şey göstərmədən əldə edilən dostluq dəyərləri, əlbəttə, onlara sərf olunan şey qədər olacaqdır. Müasir dövrdə sosial media xüsusilə gənclər üçün yeni bir qarşılıqlı əlaqə platformasına çevrilmişdir. «Dövrümüzdə əsasən gənclərin böyük əksəriyyətinin sosial mediada istifadənin eqoistliyi və yalnızlığı artırdığını düşünülür. Daha az sosial media istifadə edənlərin həyat tərzı daha yüksəkdir» [5,s.38]. Əlbəttə ki, sosial medianın istifadəsinin bütün gənclərə eyni şəkildə təsir etdiyini iddia etmək doğru olmaz. Sosial mediadan lazımi səviyyədə istifadə edən, dostları ilə idman və mədəni fəaliyyətlərini dayandırmayan gənclər də var. Ancaq təkbətək

görüşlərimizdən və müşahidələrimizdən əldə etdiyimiz nəticələrə görə bu cür gənclərin nisbəti getdikcə azalır. Müasir dövrün xəstəlikləri olan eqoistlik və tənhalıq sosial medianın geniş yayılması ilə fərqli bir ölçü qazandı.

Məlum olduğu kimi, eqoist və tənha hiss edən insanlar ətrafdakı insanları daha çox tənqid etməyə meyllidirlər. Yalnız olmağın yaratdığı qəzəblə başqalarına qarşı daha çox aqressivdirlər. Əlbəttə, şiddət də şiddəti doğurur və özləri də sosial mediada daha çox sözlü şiddətin qurbanı olurlar. Xüsusilə, özünə hörməti aşağı olan qısqanc gənclər sosial şəbəkələrdə başqalarının “ideallaşdırılmış mənliliklərini” izləyərkən, düşündüklərini və özlərini bədbəxt hiss etdiklərini ifadə edirlər. Əslində insanın mənlilik anlayışı cəmiyyətin əksidir.

Cəmiyyət sizə nəhəng bir güzgü tutursa, özünüzü nəhəng, bəzən isə özünüzü dəyərsiz və əhəmiyyətsiz görürsünüz. «Mənliyimiz sosial mühitin, cəmiyyətin aynasında gördüklərimizlə formalaşır»[1,s.5]. Bu mənada sosial media da bizim üçün bir güzgü rolunu oynayır. İnsanlar tərəfindən nə qədər bəyənildiyimiz və ya əksinə yazılarımızın sözlü hücumlara məruz qaldığı mənliliyimizə birbaşa təsir edir. Bir çox insan sosial mediada izləyici sayı artdıqca özlərini daha vacib, önəmli insan kimi görürlər. Müasirliyin hər şeyi qəti şəkildə həll etdiyi və davamlılığın yox olduğu bir dünyada gənclər qeyri-müəyyənlik, inamsızlıq və tənhalıq halları ilə qarşılaşırlar. Həyatımızı bir çox cəhətdən asanlaşdıran texnologiya həmişə xoşbəxtlik gətirmir. Həm də bəzi çətinliklər gətirir

Həqiqi və ya xəyali kommunikativ məhrumiyyət şəraitində olan bir insanın vəziyyəti və hissi, digər insanlardan təcrid olunma, sosial əlaqələrin kəsilməsi, onun üçün mənalı ünsiyyətin olmaması, ünsiyyət çatışmazlığı və s. kimi hallarla təzahür tapır. Tənhalıq psixogen bir amil olaraq insan psixikasına təsir göstərir və kəskin emosional reaksiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Təcrid, sosial çatışmazlıq, tənhalıq, sosial baxımdan psixoloji bir fenomendir. Yaxınlarının olmaması, insanlarla pozitiv emosional əlaqələr və ya onların itirilməsi qorxusu ilə əlaqəli insanın duyğu vəziyyətidir.

Fərdin daxili dünyasının münasibətləri və əlaqələrinin çöküşü, bu mütləq fiziki cəhətdən təcrid olunmuş bir insanın vəziyyəti ilə müəyyənləşdirilmir. Çox vaxt bir insan tənhalığı ayrılıqda deyil, ailədə, izdihamda, adi şirkətdə yaşayır. İnsanlar arasındakı münasibətlərdə ünsiyyət və etibar dəyərinin prioriteti ictimai həyat səviyyələri yalnız bunun üçün imkan verə bilməsi səbəbindən insanlar bir-birini başa düşür və qəbul edir, quruluşun yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Cəmiyyət, onun effektiv fəaliyyəti və sabit inkişafı, eyni zamanda xarakter insanların qarşılıqlı əlaqəsi, cəmiyyətdəki mövcud inam səviyyəsi müəyyən edilir və uyğun mədəniyyət növü onunla birlikdə dəyişir .

Gəncləri tənhalıqdan çıxartmaq və onu cəmiyyətə qazandırmaq üçün əsaslı işlər görülməlidir. Burada həm ailənin, həm də cəmiyyətdəki insanların rolu əvəzsizdir. Gənclərin cəmiyyətə adaptasiyası üçün onlarla bir çox fəaliyyətləri birlikdə görmək, maraqlı və əyləncəli anları yaşamaq mütləqdir. Cəmiyyətimizin aparıcı qüvvələri gənclərdir. Onlara qoyulan investisiya dövlətin parlaq gələcəyinin təminatıdır.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə tənhalıq problemi cəmiyyət həyatında mühüm yer tutur. Bu problemin sosial-psixoloji aspektlərini araşdırmaq cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyətə malik problemdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalə problem psixoloji ədəbiyyatda tənhalıq problemi haqqında yazılmış nəzəriyyələrin qarşılıqlı təhlili əsasında ümumiləşdirilmiş elmi fikirlərə əsasən yazılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Elmi məqalədən klinik psixoloqlar, praktik psixoloqlar, bakalavr və magistr tələbələri yararlana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H. Azərbaycanca gənclər hərəkəti (XX əsr), monoqrafiya. Bakı, "Nurlan", 2009
2. Qasimov A. Gənclik və ailə. Maarif. Bakı, 1990
3. Хамитов, Н. Освобождение от одиночества. Астрель. Москва, 2005
4. Технологии реализации молодежной политики в сфере права, труда и образования: учебное пособие (курс лекций) / авт.-сост. В. В. Митрофаненко. Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015
5. Панюшева, М. М. Блоги, микроблоги и социальные сети: интернет-коммуникации нового десятилетия / М. М. Панюшева // Медиаальманах, 2011

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİ TƏNHALİĞA TƏHRİK EDƏN SOSIAL PSIXOLOJİ AMİLLƏR

Şükürova Mehra

XÜLASƏ

XXI əsrin aktual problemlərindən biri olan gənclərin sosial-psixoloji tənhalığı fenomeninin ortaya çıxmasının səbəbləri başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə modeli çərçivəsində aşkar edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi gəncləri həyatın müxtəlif sahələrinə uyğunlaşdırmaqdır. Onların tənhalıq hisslərini aşmaq üçün istər dövlət qurumları, istər özünüidarəetmə orqanları, istərsə də cəmiyyət tərəfindən bu sahədə əsaslı və mərhələli pedaqoji işin təşkil olunmasıdır. Cəmiyyətdə sosialyönlü layihələr həyata keçirilsə, bu sahədə sistemlilik tətbiq edilsə sağlam və yararlı gənclik yetişəcəkdir.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ПОВЫШАЮЩИЕ МОЛОДЕЖНОЕ ОДИНОЧЕСТВО В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Шукурова Мехрана

АННОТАЦИЯ

Выявлены причины возникновения феномена социально-психологического одиночества молодежи, одной из актуальных проблем XXI века, в рамках модели взаимодействия с окружающими. Научная новизна исследования - адаптация молодых людей к разным сферам жизни. Чтобы преодолеть чувство одиночества, необходимо организовать тщательную и поэтапную педагогическую работу в этой сфере со стороны государственных органов, органов самоуправления и общества. Если в обществе будут реализованы социально ориентированные проекты, если в этой сфере будет применена систематизация, вырастет здоровая и полезная молодежь.

SOCIAL PSYCHOLOGICAL FACTORS INCREASING YOUTH LONELINESS IN MODERN TIMESUMMARY

Shukurova Mehra

SUMMARY

The reasons for the emergence of the phenomenon of socio-psychological loneliness of young people, one of the most pressing problems of the XXI century, have been identified within the model of interaction with others. The scientific novelty of the research is to adapt young people to different areas of life. In order to overcome their feelings of loneliness, it is necessary to organize a thorough and gradual pedagogical work in this area by government agencies, self-government bodies and society. If socially oriented projects are implemented in the society, if systematization is applied in this field, healthy and useful youth will grow up.

PALLIATİV YARDIM: ƏSAS ANLAYIŞLAR VƏ MÜDDƏALAR

İsmayilov Müzəffər Qorxmaz oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı.
ismayilov.muzaffer@mail.ru

Açar sözlər: Palliativ yardım, evtanaziya, palliativ yardımın prinsipləri, Hospis və hospisin əsas müddəaları.

Ключевые слова: Паллиативная помощь, эвтаназия, принципы паллиативной помощи, Хоспис и основные положения хосписа.

Keywords: Palliative care, euthanasia, principles of palliative care, Hospice and basic provisions of hospice.

Palliativ yardım ciddi bir xəstəlik yaşayan insanlar üçün xüsusi tibbi və humanitar yardımdır. Bu növ yardım xəstəliyin simptomlarından və stressindən azad olmağa yönəldilmişdir. Palliativ yardımın məqsədi əzabları aradan qaldırmaq, xəstələr və onların ailə üzvləri üçün ən yaxşı həyat keyfiyyətini təmin etməkdir.

Palliativ yardım latın sözü olan “palliare” sözündən götürülmüş örtük, örtmək mənasına gəlir. Yəni xəstə və yaxınlarını örtmək, qayğısına qalmaq, qorumaq anlamında işlədilir. “Palliativ yardım” terminindən ilk dəfə xərçəng xəstələri üçün istifadə edilmişdir. 1959-cu ildə Sesiliya Sanders adlı tibb bacısı İngiltərədəki terminal zərərli xəstələrlə apardığı araşdırmanın nəticəsi olaraq palliativ müalicənin əsasını qoymuşdur. Palliativ qulluq və Hospis 1960-cı illərin sonlarından etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. 1970-ci illərdə fəaliyyət sahəsi olaraq müəyyənləşdirilməyə və çoxşəxəli bir qrup tərəfindən həyata keçirilən və həyatı təhlükəsi olan xəstələrə fiziki, sosial, psixoloji və mənəvi dəstəyin sinonimi olaraq istifadə edilməyə başlanmışdır (4, 33).

Palliativ yardım xəstənin gündəlik həyatını davam etdirə bilməsi üçün güc toplamaq və daxili dincliyi təmin etmək baxımından təsirlidir, tibbi müalicələrə dözməyə kömək edir. Xəstənin və yaxınlarının həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır, beləliklə xəstəlik prosesində psixososial istirahətə kömək edir.

Proqnozdan asılı olmayaraq, palliativ qulluq xəstələrdə simptomları müəyyənləşdirmək, effektiv idarə etmək, şiddətini azaltmaq və ya simptomları (ağrı, ürək bulanması və qusma, qidalanma çətinliyi və s.) aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Palliativ yardım xəstələrin və yaxınlarının problemlərini qiymətləndirmək və həll etmək məqsədi daşıyır və son anda aktiv həyat sürmələri üçün dəstək verilir. Xəstələrin qohumları xəstə baxımı üzrə təlim alır və xəstələrin qayğısında fəal iştirakları təmin edirlər. Palliativ qayğı çoxşəxəli bir yanaşmadır; həkim, tibb bacısı, psixoloq, sosial işçi, fizioterapevt / fizioterapiya mütəxəssisi, diyetoloq, art terapist, din xadimi kimi bir çox fərqli peşə ilə əməkdaşlıqda həyata keçirilir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə, palliativ yardımın müasir tərfi belədir: həyat üçün təhlükəli bir xəstəliklə qarşılaşan xəstələr və yaxınlarının həyat keyfiyyətini, bütün fiziki, psixososial və zehni problemlərin, xüsusən də ağrıların erkən aşkarlanması və effektiv qiymətləndirilməsi ilə qarşısının alınması, azaldılması və ya aradan qaldırılmasını özündə birləşdirən bir yanaşmadır. Palliativ qayğı ilə ağrıları və həyatın digər keyfiyyətini azaldan xoşagəlməz simptomlarda rahatlıq təmin olunur və bununla da həyat keyfiyyəti yaxşılaşır. Palliativ yardımda ölüm həyatın adi bir hissəsi kimi görülür və ölümü təxirə salmaq və ya ölüm gedişini sürətləndirmək mümkün deyil.

Bəzən palliativ yardım evtanaziya anlayışı ilə qarışdırılır. Evtanaziya qədim yunan dilində «eu» (yaxşı) və «thanatos» (ölüm) sözlərindən götürülüb. Tarixdə isə bu söz ilk dəfə XVII əsrdə ingilis alim və filosofu Frensis Bekon tərəfindən istifadə edilib (2).

Evtanaziya ağır xəstəlikdən əziyyət çəkən xəstələrin öz şüurlu istəkləri ilə həyatlarına son verilməsi prosesidir. Tarixən evatanaziya ilə bağlı iki yanaşma mövcuddur: Birinci yanaşmanın nümayəndələri, hər bir insanın azad yaşamaq hüququ olduğu kimi, azad ölmək hüququ da olmalıdır, fikrini əsas götürərək evtanaziyayı qəbul edirlər. İkinci yanaşmanın nümayəndələri isə, insanın öz həyatına son qoymasının hüquqi cəhətdən cinayət, dini cəhətdənsə günah olması, fikrini əsas götürərək evtanaziyayı qəbul etmirlər. Özlüyündə isə hər iki yanaşmanın doğru tərəfləri vardır.

Evtanaziya bütün dünyada, eyni zamanda Azərbaycanda da qanunla qadağan olunmuşdur. Ancaq Hollandiya, Fələstin, ABŞ-ın Oreqona ştatında qanunla insanların könüllü şəkildə öz həyatlarına son verməsinə icazə verilir. Kanada kimi bəzi ölkələrdə də həkimin müdaxiləsi ilə xəstənin həyatı sonlandırılır. Palliativ yardım isə evtanaziyadan fərqli olaraq xəstənin həyatına son vermir, həyatının son günlərini mənalı yaşamağa xidmət edir.

Palliativ yardımın nə olduğunu başa düşmək üçün ÜST-nün palliativ yardımın tərifinin əsas prinsiplərini nəzərə almaq vacibdir. Bu əsas prinsipləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1) Ağrı və digər simptomları aradan qaldırmaq; 2) Həyatı dəstəkləmək və ölümü normal bir proses kimi qiymətləndirmək; 3) Nə ölümü sürətləndirmək, nə də yavaşlatmaq niyyəti; 4) Xəstə müalicəsinin psixoloji və əqli cəhətlərini nəzərə almaq; 5) Xəstənin ölümünə qədər mümkün dərəcədə aktiv yaşamasına kömək edəcək dəstək sisteminin yaradılması və təmin edilməsi; 6) Xəstəyə və ailəsinə xəstəlik və kədər prosesinin öhdəsindən gəlmək üçün lazımi dəstək sistemini təmin etmək; 7) Xəstə və ailəsinin bütün ehtiyaclarını, o cümlədən yas üçün rəhbərliyi təmin etmək üçün komanda yanaşması yaratmaq; 8) Həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və dolaylı yolla müsbət təsirə məruz qalma ehtimalı; 9) Xəstəliyin erkən dövründə, ömrünü uzada bilən kimyoterapiya və radioterapiya kimi terapiya növlərinin birlikdə tətbiq olunması (5).

Palliativ baxımdan asılı olmayaraq, ağrının və simptomların müalicəsində optimal nəzarətin təmin edilməsinə və optimal cavabın qorunmasına böyük diqqət verilir. Bu səbəbdən, hər bir xəstəni hərtərəfli qiymətləndirmək və xəstələrin hər tələb olunan dərmanı əldə etməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, xəstələrə ölümə qədər faydalı, məhsuldar və həyatından razı bir şəkildə yaşamaq tövsiyə olunur. Bununla birlikdə xəstələrə fiziki, psixoloji və mənəviyyat baxımından adekvat və uyğun bir reabilitasiya təmin edilməlidir. Digər tərəfdən, xəstəyə fayda verməyən və yükə səbəb olan müalicə və müdaxilələri davam etdirmək məcburi deyil. Bu nöqtədə etik qaydalara və qanunlara qarşı palliativ müalicəni dəqiq müəyyən etmək çox vacibdir.

Hospis, palliativ qayğı göstərilən yerlərdən biridir. İlk hospislər orta əsrlərdə xristian zəvvarların istirahət yeri olaraq yaradılan yerlər sayılırdı. XIX əsrin sonlarında bu günkü hospislər üçün bir model olaraq xidmət edən xəstəxanalar İngiltərə və İrlandiyada yaranmışdır. Tibb bacısı, sosial işçi və həkim olan Sesiliya Sanders 1967-ci ildə müasir xəstəyə qulluq, ağrı idarəetmə, araşdırma və təhsil modelini əks etdirmək üçün Londonda müasir bir hospis konsepsiyasını təqdim etdi və inkişaf etdirdi. Buradan Hospis yanaşmasının fəlsəfəsi və təcrübəsi dünyaya yayıldı (4, 34).

Hospisin məqsədi ölümün özünü aradan qaldırmaq deyil, əksinə onun qarşısının alınmaz və arzuolunmaz tərəfləri ilə mübarizə aparmaqdır. Müasir hospis və palliativ qulluq sisteminin qurucusu Sesiliya Sanders demişdir: “Yaşamınıza illər yox, illərinizə yaşam artırırıq”. Hospis xəstənin qəbulu ilə başlayan və ölünə qədər keçən prosesin əsas prinsiplərinin xülasəsidir.

Mövcud Hospis anlayışı ömrünün sonunu ağrı və digər fiziki simptomları olmayan bir şəkildə keçirdiyi və ailəsi və yaxın ətrafı olduğu bir sistemdir. Xəstənin gözlənilən ömür

uzunluğunun nə lazımsız uzatma, nə də aktiv şəkildə qısaltması, hospis fəlsəfəsinə daxil edilmir. Hospis fəlsəfəsi həyatdan daha çox ölüm üzərində dayanan palliativ qulluq modelidir.

Hospis xidməti xəstəxana, qocalar evi, hətta öz ev şəraitində göstərilir. Xəstə ölüm zamanı tək qalmır, özünü təhlükəsizlikdə hiss edir. Etibar etdiyi mühitdə yaxınları ilə birlikdə olanda ölüm prosesindəki ağrı kimi simptomların qarşısı alınır, xəstələrin mənəvi ehtiyacları qarşılır.

Hospis işçilərindən həyatın son mərhələlərini yaşayan xəstələrdə ortaya çıxan biləcək problemləri müəyyənləşdirmək və vaxtında müdaxiləni təmin etmək üçün lazımi biliklərə və avadanlıqlara sahib olmaq gözlənilir. Buna görə də hospisdə işləyən komanda palliativ müalicə və qulluq təhsili almış insanlardan təşkil olunur.

Hospis konsepsiyasının əsas müddəaları bunlardır:

1) Hospisdə tibbi, sosial və psixoloji yardımın ilkin obyektı xəstə və onun yaxın əhatəsidir. Xəstəyə xüsusi hazırlıq keçmiş tibbi və xidməti heyət, eləcə də xəstənin qohumları və hospisdə xüsusi təlim görmüş könüllülər qulluq edir; 2) Hospis xəstəliyin ən ağır mərhələsində xəstələrə yardım göstərməlidir; 3) Hospis xəstələrə ambulator və stasionar yardım göstərir. Bundan əlavə bir sıra ölkələrdə evdə hospis xidməti də fəaliyyət göstərir; 4) Hospisdə “diaqnozun açıqlığı” prinsipi realizə olunur. Xəstə özü tələb etsə ona diaqnozu haqqında məlumat verilir; 5) İntellektual bacarıqlar və şüur mümkün qədər saxlanılmaq şərti ilə xəstəyə tibbi, sosial və psixoloji yardım kompleksi ağrı sindromunun və ölümdən qorxunun məhv olunmasına yönəldilməlidir; 6) Hər bir xəstə hospisdə fiziki və psixoloji rahatlıqla təmin olunmalıdır; 7) Hospisin maliyyələşdirilməsinin mənbəyi büdcə vəsaitlərinin, xeyriyyə cəmiyyətlərinin, vətəndaşların və təşkilatların könüllü sərmayələridir (3, 99).

Hospisə yerləşdirmə xidmətləri sağlama ehtimalı olmayan və ömrü 6 ay və daha az olan xəstələrə verilir. Hospisdə qulluq, hər bir insanın hörmətli şəkildə ölmək hüququna malik olması prinsipinə əsaslanır. Bu səbəblə yalnız ölüm prosesinə girən xəstəyə və ailəsinə müvafiq bir qayğı planı təqdim olunur. Həyatının son günlərini və son aylarını yaşayan şəxs üçün yaradılan qayğı planı da öz ölümünün qəbul edilməsi prosesinə xidmət edir (6).

Kədərli bir haldır ki, ölkəmiz Azərbaycanda mütəşəkkil palliativ qayğı və hospis xidmətləri yoxdur. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Heç kəs istəməz ki, ömrünün son anlarını xəstəxana qapılarında keçirsin; digər bir səbəb “xalq nə deyər” düşüncəsi ilə yaşayan insanların qayğıya ehtiyacı olan yaxınlarını yardım ocaqlarına aparmaması; başqa bir amil kimi yüksək maliyyə xərclərini göstərmək olar. Bunun da əsas səbəbləri lazımi tibbi avadanlıqların, aparatların, dərman və peraparatların baha qiymətə gətirilməsi. Bəzənsə gətirilməsinin heç mümkün olmaması. Bu kimi səbəbləri istənilən qədər artırmaq mümkündür.

Ölkəmizdə palliativ yardım və hospis xidmətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən addımlar atılmışdır. İlk cəhdlər hələ 2007-2010-cu illərdə Açıq Cəmiyyət İnstitutunun (ACİ) dəstəyi ilə edilmişdir. O zaman 2007-ci ildə ACİ tərəfindən dəvət edilmiş mütəxəssis tərəfindən ehtiyacların qiymətləndirilməsi aparılmış və il ərzində aparılan müzakirələrin nəticəsi olaraq Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzinə (İSİM) ölkədə palliativ qayğı sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə işçi qrupunun yaradılması tapşırılmışdır. İşçi Qrup tərəfindən bir sıra görüşlər keçirilmiş, proqram sənədlər hazırlanmış, ictimai maarifləndirmə məqsədilə dəyirmi masalar təşkil edilmişdir. ACİ-nin dəstəyi ilə Sumqayıt xəstəxanası nəzdində ağrı otağı təsis edilmiş və evlərdə palliativ yardımın müəyyən dərəcədə göstərilməsi üçün təcili tibbi yardım briqadası da təşkil edilmişdir. QİÇS-lə mübarizə mərkəzində də palliativ yardım xidməti təşkil edilmiş və özündə ağrının tənzimlənməsi, metadon klinikası və evlərdə yardım üçün mobil briqada yaradılmışdır (1).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanı kəndə palliativ qayğı və hospis xidməti: icmal <http://www.uptodate.az/index.php/uptodate/12-onkoloziya/2322-az-rbaydzandan-k-narda-palliativ-zhayzh-v-hospis-khidm-ti-idzmal-2>
2. Evtanaziya nədir? <https://kulis.az/news/12420>
3. Məmmədova R.O. İctimai münasibətlər sistemində sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərə göstərilən qulluq və palliativ yardım. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. № 1. 2019. S. 95-101
4. Yılmaz Ö, Bahat G. Yaşlıda xəstəni təmizləyən palyativ bakım və hospis. Naharcı Mİ, editor. Yaşlının Xəstəxanədəki Serüveni. 1. Baskı. Ankara: Türkiyə Klinikləri; 2019. p.32-44.
5. Паллиативная помощь <https://www.who.int/cancer/palliative/ru/>
6. What Are Palliative Care and Hospice Care? <https://www.nia.nih.gov/health/what-are-palliative-care-and-hospice-care>

PALLIATIV YARDIM: ƏSAS ANLAYIŞLAR VƏ MÜDDƏALAR

İsmayilov Müzəffər

XÜLASƏ

Palliativ yardım bir növ qulluq fəlsəfəsidir. Yəni, ölüm yatağında olan insanlara qulluq etmək, qayğısına qalmaq anlamına gəlir. Palliativ yardım xəstənin diaqnozunun müəyyən edildiyi andan etibarən ona göstərilən hər cür maddi, mənəvi, psixoloji, tibbi, dini və s. xidmətlərin məcmusunu nəzərdə tutur. Palliativ yardımın əsas məqsədi xəstələrin və onların yaxınlarının həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, xəstənin ömrünün son günlərini anamlı etmək, xəstəni və yaxınlarını bir növ ölümə hazırlamaq, ölümündən sonra isə xəstə yaxınlarının qeydinə qalmaqdır. Palliativ yardımın mahiyyəti prinsiplərində özünü göstərir. Məqalədə həmçinin evtanaziya və hospis haqqında məlumat verilmişdir. Hospis həm palliativ xidmət göstərən müəssisənin adı, həm də qulluq yanaşmasının özüdür. Ümumi planda baxsaq, Hospis palliativ xidmətlərin sistemidir. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, son zamanlar palliativ yardımın yaranması və inkişafı üçün ölkəmizdə də işlər görülür.

ПАЛЛИАТИВНАЯ ПОМОЩЬ: ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ПОЛОЖЕНИЯ

Исмаилов Музаффар

АННОТАЦИЯ

Паллиативная помощь – это своего рода философия ухода. Суть этой помощи состоит в том, чтобы ухаживать и оказывать помощь больным, находящимся на постельном режиме. Паллиативная помощь включает в себя совокупность всех видов материальных, духовных, психологических, медицинских, религиозных и других видов услуг с момента установления диагноза больного. Основная цель паллиативной помощи – повысить уровень жизни больных и их близких, сделать последние дни жизни больного содержательными, осуществить своего рода подготовку больного и его близких к смерти, а после смерти больного позаботиться о благополучии его родных. Сущность

паллиативной помощи отражена в ее принципах. В статье преподнесена информация об эвтаназии и хосписе. Хоспис можно представить как систему паллиативных услуг. Как и во многих странах мира, в нашей стране в последнее время осуществляются меры по созданию и развитию паллиативной помощи.

PALLIATIVE CARE: BASIC CONCEPTS AND PROVISIONS

Ismayilov Muzaffar

SUMMARY

Palliative care is a kind of care philosophy. That means caring for and caring for people who are dying. Palliative care includes any material, spiritual, psychological, medical, religious, etc. provided to the patient from the moment of diagnosis. provides a set of services. The main purpose of palliative care is to improve the living standards of patients and their relatives, to make the last days of the patient's life meaningful, to prepare the patient and their relatives for some kind of death, and to take care of the patient's relatives after death. The essence of palliative care is reflected in the principles. The article also provides information on euthanasia and hospice. Hospice is both the name of a palliative care facility and the care approach itself. In general, Hospis is a system of palliative care. As in many countries, work has recently been done in our country for the establishment and development of palliative care.

QOCALIQ SOSIAL MƏSƏLƏ KİMİ

Eynullayeva Sabrina Eldar qızı
BDU-nun I kurs magistrantı.
eynullayeva2017@gmail.com

Açar sözlər: qocalıq, gerontologiya, sosial xidmətlər

Ключевые слова: старость, геронтология, социальные услуги.

Keywords: Agedness, gerontology, old age, social services

Gerontologiya bir çox digər elmi və tibbi fənnlərin metodologiyaların istifadə edir. Gerontologiyanın əsas məqsədi qocalma prosesi haqqında bütün məlumatların əldə etməkdir. Yəni burada əsas məqsəd yaşlının ömrünü uzatmaq deyil, qocaların rastlaşdığı əlilliyi minimuma endirməkdir. XX əsrin 30-cu illərdə gerontologiya bir neçə cərəyana bölünür. Bunlardan biri də tibbi gerontologiyadır ki, geriatriya adlanır. Geriatriya – yaşlı insanların xəstəliklərinin qarşısını alınması və müalicəsi ilə əlaqədar tibb elminin bir sahəsidir. XIX əsrdən əvvəl yaşlılara qulluq sahəsində ixtisaslaşmaya az tələbat var idi və sağlamlığın itirilməsi qocalığın qaçılmaz müşayiəti olaraq qəbul edilirdi. Yaşlılıq dövründə xəstəliklərə aid xüsusi tədqiqatların vacibliyini vurğulayan ilk şəxs 1881-ci ildə Fransız həkim Jean Martin Şarcot olub. XX əsrin əvvəllərindən sonra yaşlılarda baş vermiş çox saylı patoloji dəyişikliklər meydana gəlir və artıq bunun qarşısını almaq üçün gerontologiya tədqiqatlarının aparılması üçün zərurət yaranır. Beləliklə gerontologiyanın bir elm kimi əsası qoyulur.

1930-cu ildə britaniyalı Marjori Uarren əvvəllər heç cür “sağalmayacaq” hesab edilən xroniki xəstə olan yaşlılar üçün xüsusi qayğı planlarının yaşlanmanın ən pis nəticələrinin qarşısını ala biləcəyini göstərib. İngiltərə II Dünya Müharibəsindən sonra gerontoloji araşdırmalara ehtiyac olduğunu təsdiqləyib(2).

Gerontologiya – qocalma və uzunömürlülük haqqında elmdir. Onun kökləri qədim dövrlərədək uzanır. Lakin gerontologiyayı gənc elm sahəsi hesab edilir. Qocalma problemi ilə Seneka (e.ə IV əsr), Mark Tulli Siseron (e.ə 106-43), Çakomo Leopardi (1798-1837) və s. mütəfəkkirlər maraqlanmış, tədqiqat aparmışlar.

1945-ci ildə ABŞ-da Gerontoloji Cəmiyyət yaradılmışdır. Ahılların Beynəlxalq Günü hər il 1 oktyabr tarixində qeyd olunur. Gerontologiya yaşlanma fenomenlərinin elmi bir araşdırmasıdır. Burada bir hüceyrədə, bir toxumada və ya ümumi orqanizmdə zaman keçdikcə baş verən dəyişikliklər öyrənilir. Yaşlanma doğumdan qocalanadək davam edən bütün ömür müddətinin inkişaf ardıcılığının bir hissəsidir.

Ahılların sosial müdafiəsinin ən əhəmiyyətli formalarından biri sosial xidmətdir. Yaşlılara sosial xidmət dedikdə, onlara sosial qulluğun və maddi təminatına yardım göstərilməsi, onların sosial adaptasiyası və reabilitasiyası məsələsində aparılan işlərin məcmusu deməkdir. Ahılların sosial müdafiə sistemində stasionar yardım gerontoloji mərkəzlərdə, psixonevroloji internatlarda, ümumi tipli internat evlərində, evsizlər üçün sosial müəssisələrdə, qocalar evlərində həyata keçilir.

Yaşlılarla sosial işin əsasını sosial xidmət mərkəzləri təşkil edir. Bu müəssisələrdə evdə sosial məişət xidməti, gündüz və ya müvəqqəti qalma, tibbi xidmət, təcili sosial xidmət, sosial reabilitasiya bölmələri fəaliyyət göstərir. Gündüz qalma bölmələri olan sosial xidmət mərkəzlərinin iş rejimi özünə xidmət prinsipinə əsaslanır. Sərbəst hərəkət edən vətəndaşlara müxtəlif xidmət növləri təqdim olunur. Bu isə yaşlıların ətraf aləmdən təcrid olunmasının qarşısını

alaraq, aktiv həyat tərzini keçirməsinə səbəb olur. Bundan əlavə gün ərzində müvəqqəti qalma bölmələrindən istifadə edən ahıllar sosial-tibbi xidmət və 3 dəfə qida ilə təmin olunurlar.

Qocaların bu mərkəzlərdən istifadə etməsinin bir neçə səbəbi ola bilər:

- Sosial səbəblər (aşağı pensiya, evin olmaması);
- Psixoloji səbəblər (bir ailədə ailə üzvləri arasında xasiyyətlərin uyğun gəlməməsi);
- Tibbi-sosial səbəblər (qocalıq, qulluğa tələbat) və s.

Qocalmanın gedişatına təkan verən bir çox simptomlar ola bilər. Bunlardan biri də bağırsaqlıq bakteriyalarının istehsalı olan toksinlərdir. Ağartı məhsullarının tərkibində olan turşular zərərli bakteriyaları əvəz edirlər. Buna görə də ağartı məhsullarından çox istifadə edən bölgələrdə orta ömür müddəti uzundur. Aparılan tədqiqatlarda göstərilir ki, beyin çəkisinin bədən çəkisinə nisbəti böyük olduqda canlı varlıqlar daha çox yaşayırlar. Bu sefalizasiya indeksi adlanır.

Gerontoloqların fikrincə idman ömrü uzadan və həyatın keyfiyyətini artıran ən yaxşı vasitədir. Bunu real həyatda görmək çox da çətin deyil. Aktiv həyat sürən yaşlılar passiv həyat sürən yaşlılardan daha cavan görünürlər.

Genetik amillər, sosial və iqtisadi şərtlər, sağlamlığın ümumi vəziyyəti, təhsil və həyatın keyfiyyətlilik səviyyəsi qocalma və yaşama müddətinə birbaşa təsir göstərir.

40 yaşdan etibarən sümüklərin çəkisi azalmağa başlayır. Bu proses kişilərə nisbətən qadınlarda daha sürətlə gedir. Bununla paralel şəkildə, yaşlı insanlarda hafizə problemlərinə də rast gəlmək olur. Əlbəttə ki, bu problemi tam olaraq qocalma ilə əlaqələndirmək olmaz. Bu problemə təkan verən amillərə aktiv fəaliyyətin azalması, depressiya və ya dərman preparatlarını aid edə bilərik. Müxtəlif yaş dövrlərində demensiyaya (qocalıq kəmağıllığı) rast gəlinir. Alsheymer xəstəliyi bəzi beyin hüceyrələrinin məhv olunması ilə nəticələnən, dəqiq səbəbləri bilinməyən nevroloji bir xəstəlikdir. Bu xəstəlik kişilərlə müqayisədə qadınlarda daha çox təsbit edilir. İllər keçdikcə artmaqda olan bu xəstəlik artıq 85 yaş üstü qocaların 50%-də rast gəlinir. Ümumilikdə isə 35 milyon insanda bu xəstəlik aşkarlanıb. 2050-ci ilədək əqli cəhətlərdən zəif insanların sayı 47 milyondan 132 milyonadək artacaq (bu barədə Alsheymer xəstəliyinin öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq İnstitutun hesabatında deyilir) (1).

Prezident cənab İlham Əliyevin “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara və digər şəxslərə göstərilən sosial xidmətlərin genişləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında” 1 iyun 2019-cu il tarixli Sərəncamı sosial xidmətlər sistemində yeni bir istiqamət kimi, ahıllar üçün də günərz xidmətlərin təşkilinə şərait yaradıb.

Sərəncamın icrası işləri çərçivəsində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial xidmət sifarişləri əsasında ilk mərhələdə 10 rayonda ahıllar üçün günərz xidmət mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulub.

Mərkəzlərin 4-ü Bakı şəhərində, 6-sı Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Abşeron, Xaçmaz, Lənkəran şəhər və rayonlarında yaradılacaq. Bu mərkəzlərdə tənha ahıllar yarımstasionar şəkildə, yəni günərz formasında sosial-məişət xidmətləri ilə təmin olunacaq, onların asudə vaxtlarının mənalı təşkili və s. istiqamətlərdə işlər aparılacaq.

Qeyd edək ki, hazırda nazirlik yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun pensiya yaşına çatmış şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Burada özünəqulluq qabiliyyəti, habelə onlara qulluq və köməklik göstərə biləcək əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri olmayan pensiya yaşına çatmış şəxslər daimi dövlət təminatında yaşamaqla, stasionar şəraitdə sosial xidmətlərlə təmin edilirlər (4).

Hazırda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin pensiya yaşına çatmış şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsində həmin kateqoriyadan olan şəxslər stasionar şəkildə xidmətlərlə təmin edilirlər.

Həmçinin əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni yaşayış məntəqəsində yaşamayan, özünəqulluq qabiliyyəti olmayan tənha ahıllara evlərində sosial-məişət xidməti göstərilir.

Yeni günərzi mərkəzlərdə isə tənha ahıllara yarımstasionar şəkildə sosial-məişət, tibbi, mədəni və başqa xidmətlər göstərilməsi, asudə vaxtlarının səmərəli təşkili və s. istiqamətlərdə işlər aparılır.

Stasionar sosial xidmət, bu məqsədlə yaradılmış müəssisədə sosial xidmət göstərilən şəxslərin (ailələrin) fiziki durumuna və səhhətinə uyğun həyat şəraitinin yaradılmasından, tibbi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən, qulluğun təşkilindən ibarətdir.

Sosial xidmət müəssisəsində yaşayan ailənin üzvləri ayrıca yaşayış sahəsi ilə təmin olunurlar. Sosial xidmət müəssisəsinin rəhbərliyi müəssisədə yaşayan çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) şəxsi və qiymətli əşyalarının mühafizəsini təmin edirlər.

Stasionar sosial xidmətə ehtiyacı olan psixi pozuntusu olan şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada xüsusi stasionar müəssisələrdə yerləşdirilirlər.

Yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət özünün əsas həyati tələbatını müstəqil təmin edə bilən və aktiv hərəkət qabiliyyəti olan ahıllara və əlillərə, o cümlədən çətin həyat şəraitində olan yetkinlik yaşına çatmayanlara gündüz və ya gecə vaxtlarında sosial-məişət, tibbi, mədəni və başqa xidmətlər göstərilməsindən, asudə vaxtın səmərəli təşkil olunmasından, onların münasib əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasından ibarətdir (3).

2019-cu ildə ölkə üzrə sinir sistemi xəstəliyindən əziyyət çəkən insanların sayı 69 199 nəfər olmuşdur. Müalicə-profilaktika müəssisələrində qeydiyyatda olan və müalicə alan xəstələrin ümumi sayı isə 104 244-dür (4).

2018-ci ilin oktyabrın 1-də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Bilgəh qəsəbəsində yerləşən pensiya yaşına çatmış şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsində Beynəlxalq Ahıllar gününə həsr edilmiş tədbir keçirilib. Tədbirdə çıxış edən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziri Sahil Babayev bildirib ki, hazırda ölkədə əmək pensiyaçılarının 333 minə yaxını ahıl vətəndaşlardır. Onlardan 204 min qadın, 129 min nəfəri kişidir. Ahıl pensiyaçıların 208 min nəfəri 70-80, 115 min nəfəri 80-90 yaşlarında, 10 min nəfəri isə yaşı 90-dan yuxarı olan vətəndaşlardır. Nazir bildirib ki, yaşa görə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 246,36 manata çatıb və son on ildə sosial müavinətlərin orta aylıq məbləği 3 dəfədən çox artırılıb (6).

BMT Baş Məclisinin 1992-ci ildə qəbul etdiyi müvafiq qətnamənin prinsiplərinə uyğun olaraq hər il oktyabr ayının 1-nin Beynəlxalq Ahıllar günü kimi qeyd olunması cəmiyyətdə ahılların problemlərinin həllinə diqqət və qayğının artırılması məqsədi daşıyır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyindən verilən məlumata görə, "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ölkəmizdə yaşı 70-ə çatmış şəxslər ahıl hesab olunurlar. "Sosial xidmət haqqında" Qanuna əsasən, hazırda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən 10 minədək tənha ahıl və əlil şəxslərinin evlərində sosial-məişət xidməti ilə təmin edilir. Onlardan 7700-ü ahıl şəxslərdir. Cari ilə olan rəsmi statistikaya əsasən, ölkəmizdə bu kateqoriyadan olan şəxslərin sayı 420,6 min nəfərdir (5).

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova R.O. Sosial işə giriş. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Ecoprint", 2019, 208 s.
2. <https://www.britannica.com/science/gerontology>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/mart/239781.html>
4. <http://sosial.gov.az/2543>

5. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
6. <https://modern.az/az/news/178901>

QOCALIQ SOSIAL MƏSƏLƏ KİMİ

Eynullayeva Sabrina

XÜLASƏ

Qocalıq anlayışı çoxşaxəli və ziddiyyətli məfhumdur. İndiyədək qocalıq və gənclik arasında sərhədlər tam müəyyənləşdirilməyib və bununla bağlı ziddiyyətli iddialar mövcuddur. Yaşlılıq özündə müdrikliyi, illər ərzində toplanmış həyat təcrübəsini və biliyi ehtiva edir. Müşahidələr nəticəsində aydın olmuşdur ki, yaşlılarda görülən müdriklik gənclərdə də rast gəlinir lakin bu təbiətdən verilən vergi hesab olunur. Hər sahəni öyrənən bir elm olduğu kimi ahıllığı da öyrənən elm mövcuddur. Qocalığın mahiyyətini, qocalmış orqanizmin fizioloji və psixi fəaliyyət xüsusiyyətlərini və qocalığın ictimai problemlərini öyrənən elm sahəsinə gerontologiya deyilir

AGEDNESS AS A SOCIAL PROBLEM

Sabrina Eynullayeva

SUMMARY

The concept of ageness is a multifaceted and controversial concept. So far, the boundaries between old and young have not been fully defined, and there are conflicting claims in this regard. Old age includes wisdom, years of life experience, and knowledge. Observations have shown that the wisdom of the elderly is found in the youth as well, but it is a tribute to nature. Just as there is a science that studies every field, there is also a science that studies old age. The field of science that studies the nature of aging, the characteristics of the physiological and mental activity of the aging organism and the social problems of aging is called gerontology

СТАРОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Эйнуллаева Сабрина

АННОТАЦИЯ

Понятие старости - понятие многогранное и неоднозначное. Пока что границы между старыми и молодыми полностью не определены, и в этом отношении существуют противоречивые утверждения. Старость включает мудрость, жизненный опыт и знания, полученные с годами. Наблюдения показали, что мудрость пожилых людей присутствует и в молодежи, но это налог природы. Подобно тому, как есть наука, изучающая все области, есть также наука, изучающая старость. Область науки, изучающая природу старения, особенности физиологической и умственной деятельности стареющего организма и социальные проблемы старения, называется геронтологией.

AZƏRBAYCANDA PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN TƏHSİL ALMA PROSESİNİN TƏŞKİLİNDƏ UNICEF-İN ROLU

Verdiyeva Leyla Oruc qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
leila.verdiyeva@gmail.com

Açar sözlər: UNICEF, COVID-19, Azərbaycanda təhsil sistemi, kiçik yaşlı məktəblilər.

Ключевые слова: ЮНИСЕФ, COVID-19, Система образования в Азербайджане, младшие школьники.

Keywords: UNICEF, COVID-19, Education system in Azerbaijan, young schoolchildren.

Təxminən bir il öncə, 2020-ci ilin mart ayından başlayaraq yeni növ “koronavirus” (COVID-19) adlı yoluxucu virusun peyda olması, sözün əsl mənasında bütün dünyada insanların həyatını mənfiyə doğru dəyişdirdi.

COVID-19 adlanan yeni növ virus, insanın tənəffüs yollarında ağır fəsadlara səbəb ola biləcək bir infeksiyadır. SARS-CoV-2 virusunun ilk meydana gəldiyi yer Çinin Yuhan şəhəri olmuşdu. Ötən il virusun sürətlə yayılması, yoluxmanın kütləvi hal almasına səbəb oldu. Son statistik məlumatlara əsasən, bu gün dünyada təxminən 34 milyon koronavirus infeksiyasına yoluxan insan müəyyən edilib. Infeksiya əsasən hava-damcı (öskürək və asqırma) yolu ilə ötürülür.

Xəstəliyin bir çox ölkədə sürətlə yayıldığını müşahidə edən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), bunun pandemiya olduğuna qərar verdi (“Pandemiya” sözü xəstəlik eyni zamanda planetin müxtəlif yerlərində yayıldıqda istifadə edilir).

Bu günə qədər dünyadakı COVID-19 xəstələrinin ümumi sayı 95 milyonu keçməkdədir. Yeni növ koronavirusun (Covid-19) meydana gəlməsindən və pandemiyanın elanından sonra dünya ölkələri təhlükəli xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə bir sıra addımlar atmağa başladılar.

Həmin tədbirlərə, sərhədlərin bağlanması, hava nəqliyyatı hərəkətinin dayandırılması, ölkə daxilində nəqliyyatın hərəkətinin məhdudlaşdırılması, təhsil müəssisələrində təlim-tədris prosesinin dayandırılması və fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi kimi hallar daxildir.

İndi isə pandemiyanın təlim-tədris prosesinə təsiri haqqında daha ətraflı danışaq.

2020-ci ilin yazında məktəblər və universitetlər virtual tədrisə keçməyə qərar verdikdə, bir çox insanlar, texnologiyanın inkişaf etdiyi müasir dünyada, bunun gec-tez baş verəcəyini və bunun təxmin etdiyimizdən daha tez baş tutmasının müsbət tərəflərini vurğulamışdılar. Ancaq aylar boyu davam edən distant təhsildən sonra həm tələbələr, həm də müəllimlər getdikcə ənənəvi metodlara qayıtmağın lazım olduğunu söyləməyə başladılar. Pandemiya zamanı onlayn təhsilin bütün mənfi tərəfləri ortaya çıxdı. Belə ki, insanlar ənənəvi təhsilin üstünlüklərini açıq-aydın görə bildilər.

Dünya İqtisadi Forumunun mütəxəssisləri aprel ayında belə bir bəyanatla çıxış etmişdilər: “Onlayn təhsil daha çox məlumat toplamağa, hər şeyi daha sürətli etməyə kömək edir. Bu o deməkdir ki, COVID səbəbiylə bir çox sahədə tətbiq olunan dəyişikliklər epidemiya bitdikdən sonra da davam edəcək”.

Ancaq bir müddət sonra yuxarıda qeyd olunanların tam əksi baş verdi. COVID-19 pandemiyaının başladığı dövrdən 190-dan çox ölkədə və bütün qitələrdə 1.6 milyard təhsil alan şəxs, onlayn təhsilin nə dərəcədə səmərəsiz olduğunu sübut etdi. Məktəb və digər təhsil ocaqlarının bağlanması dünyadakı tələbə kateqoriyasının 94%-nə təsir etdi, hətta aşağı və daha

aşağı gəlirli ölkələrdə bu rəqəm 99%-a çatmaqdadır. Böhran təhsildə mövcud olan bərabərsizliyi daha da artırdı. Belə ki, bu sistem ən həssas qruplardan olan uşaqların, gənclərin və böyüklərin - yoxsul və ya kənd yerlərində yaşayanların, qızların, qaçqınların, əlillər və məcburi köçkünlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin təhsillərini davam etdirməsinə mane oldu.

Üstəlik, hazırkı vəziyyət təhsil sahəsində illərlə qazandığımız nailiyyətlərə ziyan vurur, gələcək nəsillə mənfi təsir edir və onların biliklərinin inkişafına maneçilik törədir. Savadlı nəsil isə dövlətin gələcəyi üçün əhəmiyyət kəsb edən bilikli vətəndaşları, həkimləri, müəllimləri, mühəndisləri və ümumiyyətlə ziyalıları deməkdir. Yalnız pandemiyanın iqtisadi nəticələrindən danışırıqsa, gələn il daha 23,8 milyon uşaq və gənc (məktəbəqədər uşaqlardan universitet tələbələrinə qədər) məktəbi tərk edə bilər və ya ümumiyyətlə təhsil almaq imkanından məhrum ola bilər. Bundan əlavə, təhsil prosesinin pozulması təhsil sistemindən kənarda da ciddi nəticələrə səbəb olur və olacaqdır da. Məktəblərin bağlanması uşaqlara və ümumilikdə cəmiyyətə zəruri xidmətlərin göstərilməsini çətinləşdirir, bir çox valideynin iş fəaliyyətinə təsir göstərir, qadın və qızlara qarşı şiddət riskini artırır.

Digər ölkələr kimi Azərbaycan da distant təhsilə keçmək məcburiyyətində qaldı, bununla belə, Təhsil Nazirliyi uşaqların ünsiyyətə ehtiyac duyduğunu nəzərə alıb, ölkədəki yoluxma sayı ilə bağlı vəziyyətə uyğun davranaraq müəyyən güzəştlərə getməyə çalışdılar. Bu səbəbdən hazırda Azərbaycanda ənənəvi şəkildə tədris olunan təhsil ilə yanaşı distant sistemə də yer verilmişdir. İlk öncə bu orta məktəblərə aiddir, çünki psixoloji təzyiqə ən çox məruz qalan uşaqlar və yeniyetmələrdir.

Azərbaycanda Təhsil Nazirliyinin onlayn tədrislə yanaşı ənənəvi təhsilə yer verməyi, dünyanın ən böyük uşaq təşkilatı sayılan UNİCEF tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

UNİCEF-in Azərbaycandakı Nümayəndəliyinin təhsil proqramının rəhbəri Leyla Həsənovanın sözlərinə görə, bütün təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət olunduqda məktəblərin açılması koronavirus infeksiyasının artmasına səbəb olmur. Biz bunu 2020-ci ilin may ayından bəri məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi Asiya - Çin, Cənubi Koreya, Sinqapurda qazanılan təcrübəyə əsasən deyə bilərik.

Ekspert bildirir ki, məktəblərin açılması virusun yayılmasına yalnız bir qədər təsir göstərə bilər, burada yalnız lokal yayılma müşahidə oluna bilər. Bəzi ölkələrdə bir neçə məktəblərdə koronavirus yayılmağa başlayanda, həmin təhsil ocağındakı vəziyyəti dəyərləndirdikdən sonra məktəblər 14 günlük karantinə alınıb, daha sonra yenidən açılırdı". Xüsusilə bir məktəbdə infeksiyanın qəfildən artması ölkədəki bütün məktəblərin bağlanmasına səbəb olmamalı olduğunu söyləyən xanım, bu cür qərarların yerli səviyyədə verilməli olduğunu qeyd etdi. Təhsil naziri Emin Əmrullayev son müsahibəsində Azərbaycanda bütün məktəblərin bağlanmasından söhbət getmədiyini vurğuladı. Bir şagirdin sinifdə xəstələnməsi halında, bütün təhsil müəssisəsi iki həftə müddətinə distant təhsilə keçə bilər. Və başqa siniflərdə heç bir hal yoxdursa, bəlkə də yalnız bir sinif təcrid ediləcəkdir.

UNICEF-in özü dünyanın hər yerində təhsil prosesini bərpa etmək təşəbbüsünü dəstəkləyir. Leyla Həsənova, məktəblərin bağlanmasının öyrənmə bacarıqlarının itirilməsinə səbəb ola biləcəyini - bəzən bu problemləri düzəltmək üçün illər lazım olduğunu qeyd etdi. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrinin hər ölkədəki sanitariya və epidemioloji vəziyyət nəzərə alınmaqla açılmalı olduğunu söylədi: "Distant təhsil heç vaxt ənənəvi təhsil formasını əvəz edə bilməz. Əslində dünyada təhsilin səmərəliliyi ilə bağlı araşdırmalar az olsa da məktəblərdə ənənəvi və distant təhsilin simbiozu məhsuldar bir formaya çevriləcəkdir.

UNICEF-in irəli sürdüyü fikrə görə dünyada pandemiya dövründə ümumdünya təhsil modeli mövcud deyil. Fərqli ölkələrdə məktəblərin fəaliyyətinin bərpası mərhələli şəkildə baş verir. Koronavirus infeksiyasının az yayıldığı yerlərdə məktəblər ənənəvi formatda

fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Ancaq infeksiyanın çox yayıldığı yerlərdə xüsusi cədvəllər tərtib edilir və hər şagirdin dərstdə iştirak etməsi üçün həmin cədvələ uyğun müəyyən günlər ayrılır. Beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyinə görə Təhsil Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan hökumətinə təklif olunan model hərtərəfli düşünülmüş və rasionaldır. Həqiqətən, məktəblərin tamamilə fəaliyyət göstərdiyi bəzi ölkələrdə sonradan təhsil müəssisələrini xüsusi zonalara bölmək lazımdır.

Məktəblərin açılmasının əsas şərti məktəblilərin və müəllimlərin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti hazırkı vəziyyəti nəzərə alaraq daha çox distant təhsilə üstünlük verirlər, lakin onlar eyni zamanda distant təhsilin törətdiyi fəsadları görməzdən gələ bilməzlər. Buna görə 2021-ci ilin mart ayının 1-dən etibarən təhsil sahəsində çalışan heyətin vaksinasiasına başlanılmışdır. Ancaq bu uzun sürən bir prosesdir. Bir ay ərzində 55%-dən çox müəllim vaksinasia olunub. Tamamı ilə riski azaltmaq üçün bu faiz dərəcəsi 80-ni ötməlidir. Belə bir nəticənin əldə olunması üçün aprel ayında ölkəyə daha bir böyük partiya vaksin gətirilib. Və bu vaksin ilk öncə təhsil sahəsində çalışan əməkdaşlar üçün istifadə olunacaq.

UNICEF dörd prinsipə əməl etməyi tövsiyə edir: təhlükəsizlik və sağlamlıq; hər uşaq üçün təhsilin mövcudluğu; davamiyyətin və təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi.

Həsənova qeyd edir ki, şagirdlərin hamısı yeni fənləri onlayn olaraq səmərəli öyrənmə bilməyəcəklər.

Əhəmiyyətli bir amil həm də uşağın psixoloji vəziyyətidir: beynəlxalq təşkilat uzunmüddətli karantindən sonra, uşaqlar arasında dərin depressiyanın yaranmasından ehtiyat edir. Bəzi uşaqların mütəxəssislərin ixtisaslı köməyinə ehtiyac ola bilər. Müəllimlərin özləri və uşaqlar üçün psixoloji dəstək sahəsində metodik vəsaitlər hazırlanır. Təşkilat nümayəndəsi bildirib ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda stress əlamətləri olan uşaqları müəyyənləşdirmək üçün məktəbdə çalışan müəllimlərin təlimlərə cəlb edilməsi planlaşdırılır. Dərslər başlamadan əvvəl həll edilməsi zəruri olan digər bir məsələ də kompüter texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının artırılmasıdır.

Karantin dövrü göstərdi ki, bölgələrdəki bəzi müəllimlər, xüsusən də yaşlı nəslin nümayəndələri ümumiyyətlə kompüterdən necə istifadə edildiyini bilmirlər. Onlara müasir texnologiyalardan necə istifadə edilməsi, distant təhsil platformalarından istifadə qaydasının izah olunması və əlavə olaraq məsafədən tədris prosesində yeni bacarıqları aşılamaq lazımdır.

Əsasən distant təhsilin tətbiqi ibtidai sinif şagirdləri üçün çətindir, çünki onlar hələ də çox aktiv və hərəkətlidir, fikirləri daima yayınıqdır. Belə ki, günün çox hissəsini kompüter qarşısında oturub təhsil almaq onları daha çox yorur.

Məhz buna görə UNICEF, pandemiya dövründə kiçik yaşda olan uşaqları dəstəkləmək üçün bir sıra proqramlara başlayıb. Bu proqramların əsas şüarı "yeni normalıqda" əsas yükü valideynlər daşmalıdır.

Hazırda, valideynlər övladlarının inkişafını təmin etmək üçün hər zaman olduğundan daha artıq dəstəyə ehtiyac duyurlar. Valideynlər uşaqlarına qayğı və təlim-tədris dəstəyi göstərmək üçün bu günün reallığında tətbiq edə biləcəkləri sadə tövsiyələrə, aydın rəhbərliyə və praktik materiallara ehtiyac duyurlar. Buraya, müxtəlif yaşda olan uşaqlarla əlavə resurs tələb etməyən oyunların təşkili, uşaqların evdə olarkən izləyə biləcəyi gündəlik qaydaların nümunələri və valideynlərin kiçik yaşda olan uşaqlara, narahatlığa səbəb olmadan izah etmələrinə kömək edə biləcək profilaktik materiallar aiddir.

2020-ci ilin mart və may ayları arasında UNICEF-in Avropa və Mərkəzi Asiya bölgəsindəki bütün ofisləri müvafiq sosial media aktivasiya kampaniyalarına başladılar (milli versiyalar) # Evdə Öyrənin (# Evdə əylənin # Evdə Qalın). Kampaniyalar valideynlərə uşaqlarla oynamaq,

öyrənmək və özlərini təhlükəsiz hiss edə bilməsi üçün evdə edilə bilən əyləncəli oyun və öyrənmə fəaliyyətlərinə dair nümunələr və təkliflər verməyi hədəfləyir. Kampaniyalar ayrıca rəqəmsal rabitə kanalları və təcrübə mübadiləsi yolu ilə məcburi təcrid ilə əlaqəli stress səviyyələrini və riskləri azaltmağa yönəlib.

Valideynlərin və dayələrin verdiyi reaksiyalar cəmiyyətdə bu cür təşəbbüslərə olan tələbatı göstərir.

Məşhur müğənni Nərimin Kərimbəyova da Azərbaycandakı kampaniyada iştirak etmişdi. Müğənninin evdə olarkən qızı ilə necə vaxt keçirdiyini göstərən video böyük marağa səbəb olmuşdu. Bu video, UNICEF-in Azərbaycandakı ofisinin Facebook səhifəsindəki izlənilməsinə görə ən populyar videolardan birinə çevrilmişdi (252.000-dən çox baxış).

Bundan əlavə UNICEF və ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID) arasında olan birgə əməkdaşlıq çərçivəsində COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar yeni bir təhsil layihəsinə də start verilib.

Layihə çərçivəsində UNICEF-in rəsmi İnstagram səhifəsində COVID-19 virusu ilə əlaqəli bir çox məlumat yerləşdirilib. Səhifədə evdə qalmanın zəruriliyi, xəstəliyin əlamətləri, habelə uşaqların inkişafı, sağlam həyat tərzinin təşviqi, o cümlədən gigiyena qaydalarına riayət edilməsi barəsində materiallar dərc edilib. Həmin materiallardan əlavə həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün maraqlı olan çizgi filmləri və interaktiv oyun videoları paylaşılıb. Bu layihə böyük auditoriya kütləsi toplayıb və bir çox ailələrin marağına səbəb olub.

Təşkilatın öz rəsmi internet səhifəsində yazdığı kimi: Bizə “köhnə normallığa” qayıtmaq yox, yenidən düşünmək və yenisini yaratmaq şansı verilir. Həyatın verdiyi fürsətdən istifadə etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. “Sosial iş” Kurbatov V.İ., 1999 (Feniks nəşriyyatı)
2. “Sosial işin əsas texnologiyaları” Kuznetsova L.P., 2002, DVQTU nəşriyyatı
3. “Ailə ilə sosial iş” Toroxtiy V.S., 2019, Yurayt nəşriyyatı
4. Sözügedən təşkilatın rəsmi saytı: United Nations International Children's Emergency Fund ([UNICEF](https://www.unicef.org/))
5. Dünya İqtisadi Forumu 2020 [Reports | World Economic Forum \(weforum.org\)](https://www.weforum.org/)

AZƏRBAYCANDA PANDEMIYA DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN TƏHSİL ALMA PROSESİNİN TƏŞKİLİNDƏ UNICEF-IN ROLU

Verdiyeva Leyla

XÜLASƏ

COVID-19 pandemiyası Avropa və Orta Asiyanın 20 ölkəsində məktəblərin bağlanmasına və 19 ölkədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə 49.8 milyon uşaq bağçası yaşında və daha yaşlı uşaq bu proses nəticəsində əziyyət çəkdi. Pandemiya bölgədəki mövcud təhsili və sosial bərabərsizliyi çox artırdı. Aztəminatlı ailələrdən olan uşaqlar, zəif infrastruktur olan kənd yerlərində yaşayan uşaqlar, etnik və dil azlıqları, əlil uşaqlar, miqrant və qaçqın uşaqları, qanunla ziddiyyətli uşaqlar, məktəbdən kənar uşaqlar və yeniyetmələr və çətin həyat şəraitində olan və ya yaşayan oğlan və qızlar təhsildə iştirak etmək üçün əhəmiyyətli maneələrlə qarşılaşdılar. Məktəblər yalnız akademik proses üçün deyil, həm də

sosial və emosional öyrənmə, sosial qarşılıqlı əlaqə və sosial dəstək üçün yerlərdir. UNİSEF bu istiqamətdə müəyyən işlər görür.

РОЛЬ ЮНИСЕФ В ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ

Вердиева Лейла

АННОТАЦИЯ

Пандемия COVID-19 привела к закрытию школ в 20 странах Европы и Центральной Азии и закрытию дошкольных учреждений в 19 странах. Всего в результате этого процесса пострадали 49,8 миллиона детей детского возраста и старше. Пандемия значительно увеличила уровень образования и социальное неравенство в регионе. Дети из малообеспеченных семей, дети, живущие в сельских районах с плохой инфраструктурой, этнические и языковые меньшинства, дети с ограниченными возможностями, дети мигрантов и беженцев, дети в конфликте с законом, дети, не посещающие школу, и подростки, а также мальчики и девочки в или живущие в тяжелых условиях жизни столкнулись с серьезными препятствиями. Школы - это место не только для академического процесса, но также для социального и эмоционального обучения, социального взаимодействия и социальной поддержки. ЮНИСЕФ работает в этом направлении.

THE ROLE OF UNICEF IN ORGANIZING CHILDREN'S EDUCATION PROCESS IN AZERBAIJAN DURING PANDEMY

Verdiyeva Leyla

SUMMARY

The COVID-19 pandemic has led to the closure of schools in 20 countries in Europe and Central Asia and the closure of preschools in 19 countries. A total of 49.8 million children of kindergarten age and older suffered as a result of this process. The pandemic has greatly increased existing education and social inequality in the region. Children from low-income families, children living in rural areas with poor infrastructure, ethnic and linguistic minorities, children with disabilities, children of migrants and refugees, children in conflict with the law, children out of school and adolescents, and boys and girls in or living in difficult living conditions faced significant obstacles. Schools are places not only for the academic process, but also for social and emotional learning, social interaction and social support. UNICEF is working in this direction.

AZƏRBAYCANDA ERKƏN NİKAHLAR UĞURSUZ AİLƏLƏRİN YARANMA SƏBƏBİ KİMİ

*Səfərova Şüküranə Maqsud qızı,
ADMİU-nun, II kurs magistrantı
seferovasukrane@gmail.com*

Açar sözlər: erkən evlilik, boşanma, psixoloji problemlər, yeniyetmə qızlar, savadsızlıq, patriarxal cəmiyyət, stereotip.

Ключевые слова: ранний брак, развод, психологические проблемы, девочки-подростки, неграмотность, патриархальное общество, стереотип.

Keywords: early marriage, divorce, psychological problems, teenage girls, illiteracy, patriarchal society, stereotype.

Giriş. Erkən nikah yaşı 18-dən aşağı olan yeniyetmələrin nikaha daxil olmasıdır. Erkən nikah ən aktual sosial problemlərdən biridir və ən çox Asiya və Afrika ölkələrində geniş yayılıb. İstənilən bir ölkədə erkən nikahlar həmin ölkənin ailə institutunu sarsıdır və ailə dəyərlərinin sıradan çıxmasına səbəb olur. Erkən nikahlara qızlarla yanaşı, oğlanlar da cəlb olunur. Ancaq oğlanlarla müqayisədə erkən nikaha cəlb olunan qızların sayı daha çoxdur. Erkən nikahlar bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olur. İlk növbədə, erkən nikahlar yeniyetmə qızların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına mane olur, onların psixikasına mənfi təsir göstərir. Erkən nikahlar nəticəsində, qızlar təhsildən uzaqlaşır və bu zaman da savadsızlıq genişlənir. Bu halda, qızlar cəmiyyətdən təcrid olunur, peşə və həyat bacarıqlarının əldə edilməsi imkanlarından da məhrum olunurlar.

Həmçinin, erkən nikaha cəlb olunan qızlar işləmək, azad seçim etmək, tibbi xidmətlərdən yararlanmaq hüquqlarından da məhrum olurlar. Erkən yaşda evlənən yeniyetmələrin təhsili və peşə bacarıqları olmadığı üçün iş tapmaqda çətinlik çəkirlər. Nəticədə, onlar maddi problemlərlə üz-üzə qalırlar. Erkən yaşda evlilik yeniyetmə qızların sağlamlığını da təhlükəyə atır. Belə ki, yeniyetmə qızların orqanizmi hələ inkişaf mərhələsində olduğu üçün cinsi həyat, hamiləlik onların sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər və onlarda ginekoloji, digər müxtəlif xəstəliklər yaranma bilər. Erkən nikahlar daha çox aztəminatlı ailələrdə geniş yayılıb. Erkən nikahların bağlanması əsas səbəbləri savadsızlıq, yoxsulluq, sosial təzyiqlər, dini amillər və s. bu kimi müxtəlif amillər ola bilər.

Erkən yaşda nikaha daxil olan qızlar çox zaman fiziki və cinsi zorakılığın qurbanına çevrilirlər. Erkən evliliyə cəlb olunan qızların yoldaşı ilə aralarında böyük yaş fərqi olması, həmçinin, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, qızların öz hüquqlarını bilməməsi ailə daxilində onların zorakılığa məruz qalma ehtimalını daha da artırır. Erkən nikahların fəsadlarına aşağıdakıları nümunə göstərmək olar.

1. Məişət zorakılığı, fiziki-psixoloji çətinliklər
2. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların doğulması
3. Boşanma
4. Ana və uşaq ölümləri
5. Reproduktiv sağlamlıqla bağlı problemlərin yaranması
6. Cinsi yetkinliyə çatmamış qızların zəif uşaqlar dünyaya gətirməsi

Tarixən erkən evliliklərin təməlinə patriarxal ənənələr durmuşdur. Belə ki, patriarxal cəmiyyətlərdə əsas məqsəd oğlan uşağı dünyaya gətirmək və kişi nəslinin formalaşdırılması olmuşdur. Buna görə də, qızlar kiçik yaşlarda evliliyə cəlb olunurdular. Yalnız qız uşağı dünyaya

gətirən və ya övlad sahibi ola bilməyən qadınlar isə cəmiyyət tərəfindən diskriminasiyaya məruz qalırdılar. Bunun nəticəsində də ailədaxili münaqişələr, kişilərin boşanıb yenidən evlənməsi və ya çoxarvadlılıq kimi hallar baş verirdi. Bu kimi hallar bir çox cəmiyyətlərdə hələ də davam edir.

Erkən nikahların ən çox üstünlük təşkil etdiyi ölkələr Afrika, Asiya, Latin Amerikası ölkələridir. Afrika ölkələri arasında erkən evliliklər daha çox Nigeriya, Efiopiya, Mərkəzi Afrika Respublikası, Somali, Cənubi Sudan, Mali, Qvineya, Burkina Faso, Mozambik, Çad, Misir, Malavi və s. bu kimi ölkələrdə daha çox üstünlük təşkil edir. Afrikada erkən evliliklərin geniş yayılmasının əsas səbəbi burada kişilərin evlənərkən başlıq pulu ödəməsidir. Qızların yaşı nə qədər az olarsa, başlıq pulu da bir o qədər çox olur. Bunun nəticəsində, ailələr öz maddi sıxıntılarını həll etmiş olurlar. Həmçinin, ailələr öz qızlarını təcavüzdən qorumaq üçün onları tez evləndirməyə üstünlük verirlər.

Çünki bu kimi ölkələrdə terrorizm, vətəndaş qarşıdurmaları və münaqişələr geniş yayılıb. Bu hadisələrin qurbanına çevrilənlər arasında azyaşlı qızlar da vardır. Asiya ölkələrində isə Yəmən, Pakistan, Əfqanıstan, Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Nepal, Banqladeş və s. bu kimi ölkələrdə geniş yayılıb. Bu ölkələrdə erkən evliliklərin səbəbləri müxtəlifdir. Əsas səbəblər sırasına gender bərabərsizliyi, yoxsulluq, təhsil və iş imkanlarının məhdud olması və s. misal göstərmək olar. Latin Amerikasında isə Braziliya, Peru, Meksikada erkən evliliklər geniş yayılıb. Bu ölkələrdə erkən nikahların əsas səbəbi patriarxal ənənələrə əsaslanan stereotiplərdir. Bu ölkələrdə erkən nikahlara qadağalar yoxdur. Bəzən bu ölkələrdə qızlar özləri erkən yaşda evliliyə razı olurlar. Çünki maddi problemlər, aclıq qızların əxlaqsızlığa və narkotik alverinə cəlb olunmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda erkən evliliklər

Erkən evlilik səviyyəsi MDB və Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələrində (MŞA) 1 % təşkil edir. Çünki vaxtilə postsovet və postsosialist ölkələrində yayılan sosializm ideologiyası erkən evliliyi feodalizm qalığı kimi təqib etmiş və ona qarşı mübarizə aparmış, modernləşmə istiqamətində bir çox irəliləyişlər əldə etmişdir. Azərbaycan bir postsovet ölkəsi kimi modernləşmə və gender bərabərliyi istiqamətində xeyli irəliləsə də, əyalətlərin bəzi konservativ ailələrdə qalan feodal stereotiplərdən tamamilə qurtula bilməmişdir. SSRİ-nin süqutu, bu stereotiplərin fəallaşmasına müəyyən qədər şərait yaradır. [1, 98]

Qızların erkən yaşda nikaha daxil olması cəmiyyətə də birbaşa mənfi təsir göstərir. Çünki təhsilsiz, dünyagörüşü və psixikası tam formalaşmamış ana övladlarını tərbiyə etməkdə çətinlik çəkir. Rəsmi nikah olmadığı üçün onlar müəyyən hüquqlardan kənarda qalırlar. Erkən nikah ölkələrdə demoqrafik inkişafa da təsir edir. Çünki erkən yaşda evlənən yeniyetmənin dünyaya gətirdiyi uşaq bir çox hallarda ya qüsurlu, ya da ölü doğulur.

Azərbaycanda erkən nikahlar regionlarda daha çox üstünlük təşkil edir. Xüsusilə də, qanunsuz nikahlara Mərkəzi Aran, cənub bölgələrində daha çox rast gəlinir. Azərbaycanda erkən evlilik faktlarının 39 %-i şəhər (rayon mərkəzləri), 61 %-i isə kənd yerlərində qeydə alınmışdır. Çünki kəndlərdən fərqli olaraq, şəhərlərdə (rayon mərkəzlərində) nisbətən yüksək təhsil, intensiv sosial münasibətlər, sosial-mədəni infrastruktur, sosial-iqtisadi imkanlar mövcuddur. Bunlar, ənənəvi təfəkkürün mənfi stereotiplərinin ortadan qalxmasını təmin edir. Erkən evlilik hallarının azalması üçün, kəndlərin modernləşmə səviyyəsinin artırılması vacibdir [1, 103]. Bu bölgələrdə erkən nikahların əsas səbəbi valideynlərin övladlarını oxutmaq istəməməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda erkən evliliklər daha çox maddi vəziyyəti aşağı olan, çoxuşaqlı və təhsilsiz ailələrdə geniş yayılıb. Azərbaycanda digər bölgələrlə müqayisədə, Tovuz, Ağstafa, Gəncə, Qazax və s. bu kimi bölgələrdə erkən nikahların daha az üstünlük təşkil edir. Erkən nikahlar nəticəsində yeniyetmə qızların hüquq və vəzifələri pozulur. Erkən nikahların yaratdığı

problemlərdən biri hüquqi problemlərdir. Evlilik yaşına çatmayan qızlar dini kəbin kəsməklə ərə verilir. Ailənin rəsmi nikahı olmadığı üçün uşaq dünyaya gələn zaman qeydiyyat problemi yaranır. Bu zaman uşağın şəhadətnaməsində atanın deyil, ananın adı qeyd olunur.

Əgər ailədə problem yaranarsa və tərəflər boşanmaq qərarına gəlsə, yenə də qadın rəsmi nikah olmadığı üçün bir sıra problemlərlə üzləşməli olur. Bu problem mülkiyyətin bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Rəsmi nikahı olmayan qadın heç nə əldə edə bilmir və uşaqların qeydiyyatı olmadığı üçün də aliment almaq hüququndan da məhrum olur. Azərbaycan Respublikasının Ailə məəcəlləsinin 1.5-ci maddəsində qeyd olunur: “Dini kəbinkəsmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir” [2]. Dini kəbinlər yalnız dinin dövlətdən ayrı olmadığı, şəriət qanunları ilə idarə olunan ölkələrdə üçün hüquqi əhəmiyyətə malikdir.

Yeniyyətə qızların erkən evliliyə cəlb olunmasının əsas səbəblərindən biri də yoxsulluqdur. Ailələrdə uşaqların sayının çox olması və gəlir səviyyəsinin aşağı olması nəticəsində bu cür yoxsul ailələr çıxış yolunu öz qızlarını daha imkanlı ailəyə ərə verməkdə görürlər.

Erkən nikahlar, məcburi nikahlar, qız qaçırılması və s. bu kimi hallar ailə dəyərlərinə zərər verir. BMT-nin 1989-cu il noyabrın 20-də qəbul olunan Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasında qeyd olunur ki, 18 yaşına qədər hər kəs uşaq hesab olunur. Buna görə də, 18 yaşdan kiçik olan yeniyyətlərin nikaha daxil olması qanuna ziddir və bu uşaq hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikası uşaq hüquqlarının qorunması məqsədilə, 1992-ci il 12 iyun tarixində BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına üzv olmuşdur. BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) tərəfindən həyata keçirilmiş tədqiqata əsasən Azərbaycanda qadınların onda birindən də çox bir hissəsi 18 yaşına çatmadan ailə qurur. Bu səbəbdən IMAGES tədqiqatını aparmış mütəxəssislər bu cür xoşagəlməz təcrübəni davam etdirən gender normalarının daha yaxşı öyrənilməsinə öz qarşılarına məqsəd olaraq qoyub [3, 31].

Həmçinin, 1998-ci ildə Milli Məclisdə Azərbaycanda uşaq hüquqlarının qorunması üçün “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycanda erkən və məcburi nikahlarla bağlı cəzalar da tətbiq edilir. Cinayət məəcəlləsinin 176-1.1. maddəsinə əsasən qadını nikaha daxil olmağa məcbur edən şəxslər iki min manatdan üç min manatadək cərimələnə və ya iki ilədək azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırıla bilərlər. Eyni zamanda, Cinayət məəcəlləsinin 176-1.2. maddəsinə əsasən nikah yaşına çatmayan şəxsləri nikaha daxil olmağa məcbur edən şəxslər üç min manatdan dörd min manatadək cərimələnə və ya dörd ilədək azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırıla bilərlər [4].

Həmçinin, bu problemlərin həlli üçün ölkədə bir çox qurumlar fəaliyyət göstərir. Belə qurumlardan biri Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsidir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi bu kimi problemlərin həlli üçün UNICEF və UNFPA ilə əməkdaşlıq da edir. Həmçinin, ölkədə ailə dəyərlərinin qorunması, təhsildən yayınma və erkən nikahların qarşısının alınması üçün müvafiq dövlət qurumları QHT-lərlə əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, UNFPA-nın Azərbaycandakı nümayəndəliyi və Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin maddi və texniki dəstəyi ilə 2010-cu ilin 11-29-da ölkənin regionlarının şəhər və kənd yerlərində “Qızların erkən nikaha daxil olması və rəsmi və rəsmi nikahdan kənar doğum hallarının öyrənilməsinə dair ” statistik müayinə aparılmışdır. Müayinənin nəticələrinə əsasən 18 yaşadək erkən nikaha daxil olan qadınların 38,9 %-i şəhər, 61,1 %-i isə kənd yerlərində qeydə alınmışdır [5, 13].

İlk dəfə UNICEF-in təklifi ilə Azərbaycanda evlilik yaşı 17-dən 18-ə qaldırıldı. Qanunvericilikdə nikah yaşının 18 yaş olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda nikah yaşı 18-dən 17 yaşa endirilə bilər. Buna hamiləlik, valideynin xəstə olması və s. halları nümunə göstərmək olar. Azərbaycan qanunvericiliyində qeyri-qanuni nikahlar üçün cəzalarda mövcuddur. Qeyri-qanuni

evliliklər zamanında aşkarlanmadıqda, bu kimi hallar sürətlə yayılır. Erkən nikahlar çox zaman qeydiyyata alınmadığı üçün erkən nikahların statistikasını barədə dəqiq məlumat vermək çətin olur.

Azərbaycanda ailə dəyərlərinin qorunması, uzunömürlü və sağlam ailələrin qurulması üçün erkən nikahların qarşısının alınması böyük əhəmiyyət daşıyır. Erkən nikahların qarşısının alınmasında təkə valideynlər məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda, insanların düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi, cəmiyyətdə dərin kök salmış stereotiplərin də yavaş-yavaş sıradan çıxması böyük əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmalar göstərir ki, qızların təhsil səviyyəsi artdıqca erkən nikahların sayı da bir o qədər azalır. Bunun üçün bölgələrdə maarifləndirmənin gücləndirilməsi vacibdir. Erkən nikahların daha çox üstünlük təşkil etdiyi bölgələrdə təhsil səviyyəsinin artırılması, dünyagörüşünün formalaşdırılması, qızların iqtisadi müstəqilliyinin artırılması, sosiallaşma üçün şəraitin yaradılması daha məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov.R. Erkən evlilik probleminin araşdırılması və ondan çıxış yolları. Bakı-2018.
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi
3. Azərbaycanda gender bərabərliyi və gender münasibətləri: Mövcud vəziyyət və imkanlar. Bakı, 2018.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi.
5. Qəhrəmanova. M. Azərbaycanda gender-həssas Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Məlumatların (2008-2019) toplanması və təhlili. İyun 22-İyul 3, 2019.

AZƏRBAYCANDA ERKƏN NİKAHLAR UĞURSUZ AİLƏLƏRİN YARANMA SƏBƏBİ KİMİ

Səfərova Şüküranə

XÜLASƏ

Erkən nikahlar bütün dövrlərdə ən aktual problem olmuşdur. Erkən nikahlar qızların cəmiyyətdən təcrid olunmasına səbəb olur. Nəticədə, qızlar şəxsiyyət kimi formalaşa bilmirlər. Bu problem sonda boşanma ilə nəticələnir. Bu zaman ailə dəyərləri sıradan çıxır və uğursuz ailə anlayışı yaranır. Ailə dəyərlərinin güclü olması cəmiyyətin mənəvi sağlamlığını təmin edir. Ailələrin sağlam, uzunömürlü olması üçün qadınların hüquqlarının təmin edilməsi vacibdir. Buna görə də, erkən nikahların çox olduğu cəmiyyətlərdə maarifləndirmə gücləndirilməlidir.

РАННИЕ БРАКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК ПРИЧИНА НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СЕМЕЙ

Сафарова Шукурана

АННОТАЦИЯ

Ранние браки были самой острой проблемой всех времен. Ранние браки приводят к изоляции девушек от общества. В результате девушки не могут формироваться как личности. Эта проблема в конечном итоге приводит к разводу. Затем исчезают семейные

ценности и возникает концепция несостоявшейся семьи. Крепкие семейные ценности обеспечивают духовное здоровье общества. Важно обеспечить права женщин на то, чтобы семьи были здоровыми и долгожителями. Поэтому необходимо повышать осведомленность в обществах, где ранние браки являются обычным явлением.

EARLY MARRIAGES IN AZERBAIJAN AS THE CAUSE OF FAILED FAMILIES

Safarova Shukurana

SUMMARY

Early marriages have been the most pressing problem of all time. Early marriages lead to the isolation of girls from society. As a result, girls cannot be formed as individuals. This problem eventually results in divorce. Then family values disappear and the concept of a failed family emerges. Strong family values ensure the spiritual health of society. It is important to ensure women's rights for families to be healthy and long-lived. Therefore, awareness should be strengthened in societies where early marriages are common.

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİ: TƏŞKİLİ VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Əliyev Məmməd Rauf oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
mr.aliyev004@icloud.com

Açar sözlər: gənclik, siyasət, Azərbaycan, dövlət, proqram

Key words: youthful, politics, Azerbaijan, state, program

Ключевые слова: молодость, политика, Азербайджан, государство, программа

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində ölkə həyatının çalxantılı olması, düşünülmüş siyasətin aparılmaması, görülən işlərin müəyyən eidlmiş plan əsasında qurulmaması bir çox sahələrdə olduğu kimi gənclərə bağlı işlərin axsamasına və ya ümumiyyətlə gənclər siyasətinin arxa plana atılmasına gətirib çıxartdı. Lakin Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi canlanma, təbii olaraq, gənclər siyasətində də özünü göstərdi. Ümummilli lider hələ o vaxt, “Gənclər bizim gələcəyimizdir”, - demişdi və siyasətin əsas hissəsini də məhz gənclərin təhsilinə, onların cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasına həsr etmişdir. Bunun ən bariz nümunəsi isə Ulu öndər tərəfindən Gənclər və İdman Nazirliyinin əsasının qoyulması olmuşdur. Heydər Əliyevin 26 iyul 1994-cü ildə imzaladığı sərəncamla sözügedən nazirlik yaradılmışdır. Daha sonra ardıcıl olaraq Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurasının yaradılması, Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi də Heydər Əliyevin gənclər siyasətinə nə qədər önəm verdiyinin bariz nümunəsidir. Ancaq Azərbaycanda həyata keçirilən gənclər siyasəti Heydər Əliyev tərəfindən 1997-ci ilin 1 fevralında Azərbaycanda Gənclər Gününün təsis edilməsi haqqında fərman imzalaması ilə özünün gələcək perspektivlərinin müəyyənləşdirmiş oldu.

Bundan əlavə, Gənclərin İkinci Forumu, “Dövlət gənclər siyasəti haqqında”, “Gənc istedadlar üçün təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında”, “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” imzalanmış fərmanlar, sərəncamlar, həmçinin qəbul edilmiş “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında”, “Gənclər siyasəti haqqında”, “Gənc ailə”, “Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında”, “Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğulluğu”, “İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edən Dövlət Proqramı” kimi proqramlar, qanunlar Azərbaycan gəncliyinin inkişafına təkan verdi [5].

Hər bir sahədə olduğu kimi gənclərlə bağlı sahədə də Ümummilli liderin siyasətini davam etdirən prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra gənclər siyasətinin müasir zamanla uzlaşması, Azərbaycan gəncliyinin dünya gəncliyi ilə ayaqlaşması istiqamətində önəmli addımlar atmışdır. Onun 30 avqust 2005-ci il tarixində imzaladığı "Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamla gənclərə dövlət qayğısı artırılmış, Azərbaycanın gənclərlə bağlı siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. İlham Əliyevin 3 yanvar 2006-cı il tarixli fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yenidən təşkil edilmiş, onun müasir tələblərə uyğun şəkildə çalışması haqqında müvafiq göstərişlərini vermişdir.

Azərbaycanda gənclərin ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirakı, sosial problemlərinin həlli və hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, gənclər siyasətinin bütün istiqamətləri üzrə müvafiq dövlət proqramının səmərəli həyata keçirilməsi, gənc istedadlara dövlət qayğısının artırılması, elm, təhsil, iqtisadiyyat, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi və digər sahələrdə gənclərin xidmətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2007-ci il prezident

İlham Əliyev tərəfindən "Gənclər ili" olaraq elan edilməsi də gənclərə olan qayğının dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti olduğu bir daha təsdiqlənmiş oldu [3].

2007-ci ilin "Gənclər ili" elan edilməsi ilə sərəncama uyğun olaraq Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarında, qəsəbə və kəndlərində "Gələcək gənclərindir" şüarı altında kütləvi aksiyalar təşkil edildi, şəhər və rayonlarda "Gənclər evi" yaradıldı, Tələbələrin I Ümumrespublika Toplantısı keçirildi, MDB və Baltikyanı dövlətlərin gənc liderlərinin III Forumu təşkil edildi, kütləvi informasiya vasitələrində "2007- ci il - Gənclər ilidir" devizi altında xüsusi veriliş və rubrikalar hazırlandı, elm, təhsil, iqtisadiyyat, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi, ictimai-siyasi və digər sahələrdə yüksək nailiyyətlər qazanmış gənclərin əməyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif mükafatlar təsis edildi və gənclərin mükafatlandırılması həyata keçirildi, Azərbaycan gənclərindən ibarət nümayəndə heyətinin Böyük Britaniyada keçirilən Ümumdünya Skaut Hərəkətinin 100 illik yubiley mərasimlərində və Skautların 21-ci Dünya Toplantısında iştirakı təmin edildi, gəncləri narahat edən problemlərin müəyyən olunması və həllinin təmin edilməsi istiqamətində əməli addımlar atıldı.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, gəncliklə bağlı müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilmiş, 2011-2015, 2017-2021-ci illər əhatə edən Dövlət Proqramları da görülməli işlərin daha da möhkəmləndirilməsi üçün əsas rolunu oynamışdır. Gəncliyin inkişafının təmin edilməsinin mərhələli şəkildə təmin edilməsi də məhz bu dövlət proqramlarının yaranması zərurətini ortaya çıxarmışdır. Gənclərlə iş üzrə xüsusi nazirlikdən əlavə, Gənclər Fondunun da təsis edilməsi məhz bu proqramlar sayəsində həyata keçirilmişdir.

Göründüyü kimi Azərbaycanda həyata keçirilən gənclər siyasətində gəncliyin hərətərəfli inkişafının təmin edilməsi daha çox ön plana çəkilmişdir ki, bu da müasir dövrün əsas tələbidir.

Ölkədə gerçəkləşdirilən gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri ilə tanış olduqdan sonra siyasətin həyata keçirilməsindəki bir sıra məziyyətlərə də nəzər yetirib, onlarla bağlı təkliflərimizi səsləndirmək yerinə düşərdi.

Ayındır ki, Azərbaycanda bölgələrin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı planlı şəkildə dövlət siyasəti həyata keçirilir. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın təmərküzləşməsi prosesi də istənilməyən şəkildə sürətlə baş verir. Azərbaycanın əsas iqtisadi mərkəzi isə paytaxt Bakı olduğundan buraya insan axını hər keçən gün daha da artır. Statistika əsasən axının əsas çoxluğunu da gənclər təşkil edir. Düzdür, gənclərin bir mərkəzdə toplanması nə qədər müsbət qarşılanarsa da, bu da bir həqiqətdir ki, gənclərin mərkəzə qaçma meyllərinin də müxtəlif vasitələrlə qarşısı alınmalıdır. Bu vasitələrdən birincisi isə proqramların və ardıcıl siyasətin davamlılığının təmin edilməsi ilə yanaşı, onun həyata keçirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsidir. Ölkə başçısı tərəfindən 2019-2021-ci illərin bütün sahələrdə islahatlar ili kimi elan edilməsi, bölgələrdə əlavə islahatların həyata keçirilməsi, dövlət başçısının davranışlarına adekvat davranmayan məmurların vəzifədən azad edilməsi, onların qanunazidd hərəkətlərinin ifşa edilməsi bu siyasətin davamlılığını təmin edəcək. Ancaq proqramlar həyata keçirilərkən bu gün əməllərinin üstü açılan məmurların bu proqramların icraçısı olduğu nəzərə alınarsa, bu zaman reallaşdırılması nəzərdə tutulan işlərin böyük əksəriyyətinin məmurlar tərəfindən fiaskoya uğradıldığı, ayrılan vəsaitlərin mənimsənilməsi də aydın olmuş olar. Dövlət proqramı əsasında bölgələrdə Gənclər Evinin formalaşdırılmasının həyata keçirilməsi prosesinin tam şəkildə gerçəkləşdirilməməsi də bunun bariz nümunəsidir.

Bundan başqa, əsas diqqət yetirilməli məsələlərdən biri də gənclərin xaricdə təhsilinin təmin edilməsidir. Düzdür, Gənclər Fondu tərəfindən müxtəlif müsabiqələrə əsasında hər il 20-dən çox gənc xarici ölkələrə təhsil almaq üçün göndərilərsə də, ancaq bu say yetərli deyil. Həmçinin xaricdə təhsil almaq üçün müsabiqədə yalnız texniki ixtisasların deyil, həmçinin humanitar və digər ixtisasların da tələbələrinin iştirakına zəmin yaradılmalıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda dövlət siyasətinin əsasını məhz gənclər siyasəti təşkil edir. Ölkədə həyata keçirilən gənclər siyasəti dünya ölkələrini nümunə olaraq qalmır, həm də xarici ölkələr bu təcrübədən yararlanırlar. Azərbaycanda həyata keçirilən gənclər siyasətinin nəticəsidir ki, zəfərlə bitən İkinci Qarabağ Savaşında minlərlə azərbaycanlı gənc öz torpaqlarının işğaldan azad edilməsi üçün döyüşlərə könüllü yollandı, informasiya müharibəsində aktiv iştirak edərək qələbənin təmin edilməsində xüsusi rol oynadı. Sonda qeyd etdiyimiz boşluqların da aradan qaldırılması Azərbaycan gəncliyinin önündə hər zaman “yaşıl işıq”ların yanmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://ikisahil.com/post/53204-news-53204>
2. <https://youthfoundation.az/about-us/>
3. <https://sumqayitxeber.com/ilham-eliyev-ve-azerbaycanin-gencler-siyaseti/>
4. http://anl.az/down/medeniyyet2007/mart/medeniyyet2007_mart_2.htm
5. <http://www.e-qanun.az/>

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİ: TƏŞKİLİ VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Əliyev Məmməd

XÜLASƏ

Azərbaycanda gənclər siyasəti dövlətin siyasi xəttinin əsas istiqamətini təşkil edir. Gənclərlə iş, onların sosial-ictimai həyatda aktivliyinin təmin edilməsi, milli-vətənpərvərlik ruhunda yetişdirilməsi, sosial sıxınılardan azad olunması, ölkənin gələcək həyatında dövlətə yararlı şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və bütün ictimai-sosial-siyasi sferalarda uğurlu işlərə imza atmaları baxımından hərtərəfli düşünülmüş dövlət proqramı həyata keçirilir.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ОРГАНИЗАЦИЯ И ВЫЗОВЫ

Алиев Мамед

РЕЗЮМЕ

Молодежная политика в Азербайджане - главное направление политической линии государства. Реализуется продуманная государственная программа по работе с молодежью, обеспечению ее активного участия в общественной жизни, воспитанию в духе национального патриотизма, освобождению от социального давления, формированию полезных личностей в будущем. страны и добиться успешной работы во всех общественно-политических сферах.

STATE YOUTH POLICY IN AZERBAIJAN: ORGANIZATION AND CHALLENGES

Aliyev Mammad

SUMMARY

Youth policy in Azerbaijan is the main direction of the state's political line. A well-thought-out state program is being implemented to work with young people, ensure their active participation in social life, raise them in the spirit of national patriotism, free them from social pressures, form them as useful individuals in the future of the country and achieve successful work in all socio-political spheres. .

SOSIAL ELMLƏRDƏ ƏMƏK BAZARI VƏ MƏŞĞULLUQ PROBLEMİNİN KEÇMİŞİ VƏ İNDİKİ VƏZİYYƏTİ

Talibova Zənurə Ziyəddin qızı

BDU-nun magistri

talibovazanura@gmail.com

Açar sözlər: Gənclər, məşğulluq, işsizlik, innovativ, əmək bazarı.

Ключевые слова: Молодежь, занятость, безработица, инновационный, рынок труда.

Key words: Youth, employment, unemployment, innovative, labor market.

Əmək bazarı cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi həyatında vacib və planlı sahədir. Əmək bazarında iş qüvvəsinin dəyəri qiymətləndirilir, iş qüvvəsinin icarə şərtləri, eyni zamanda əmək haqqının kəmiyyəti, əməyin şərtləri, təhsil almaq imkanları, məşğulluğun təminatı və s. müəyyənləşdirilir. Əmək bazarı məşğulluq dinamikasının əsas tendensiyalarını özündə əks etdirir. Məşğulluq prosesi isə hər bir istehsal üsulunun başlıca iqtisadi münasibətlərini təşkil edən istehsal amillərinin – istehsal vasitələri ilə iş qüvvəsinin birləşməsinin tarixi üsullarının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosial – iqtisadi prosesdir. O, ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olub, bütün sosial – iqtisadi quruluşlara məxsus olan iqtisadi termindir. Bu ictimai – iqtisadi quruluşlarda cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesində məşğul olmaları əhalinin əmək resurslarına aid hissəsinin önəmli iqtisadi məzmununu təşkil edir. Məcmu iş qüvvəsi istehsal vasitələri ilə birləşməsi prosesində adamların məşğul olmasının maddi zəmini, onun maddi əsası kimi çıxış edir.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrdə bazar nəzəriyyəsi bir sıra görkəmli iqtisadçıların əsərlərində geniş öyrənilib. Bu alimlərin əsərlərində əmək bazarına dair bir – birindən fərqli xeyli fikirlər söylənsə də, nəticədə hamısı eyni bir məntiqə gəlirlər ki, əmək bazarı dedikdə, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı, mübadiləsi və istifadəsini təmin edən ictimai münasibətlər, sosial norma və institutlar başa düşülür. Sosial elmlər nəzəriyyəsində əmək bazarı ilə bağlı problemlər bir neçə istiqamət üzrə təsnifatlandırılır. Burada qadınların əmək bazarına çıxışının asanlaşdırılması, gənclərin səmərəli məşğulluğunun formalaşdırılması, əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunu ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə təqdim etmək olar.

Azərbaycanda əmək bazarında vəziyyət və məşğulluq probleminin inkişafı çox mürəkkəb formada olub. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə siyasi və iqtisadi sahədə xaos hökm sürürdü. Zavod və fabriklər, eləcə də sənaye müəssisələri işləmədiyi üçün əmək bazarı mövcud deyildi. İnsanların məşğulluq problemi də xaos hal almışdı. Qeyri-formal məşğulluq problemlərinin həlli mümkünsüz idi. Eyni zamanda yenidən müstəqil dövlət kimi addımlamağa başlayan Azərbaycanın Ermənistan dövləti 20 faizdən artıq torpağını işğal etmişdi və ölkəmiz müharibə şəraitində yaşayırdı. Ölkədə ciddi işsizlik hökm sürürdü və bununla da uzun müddətli azadlıq hərəkatından keçmiş, müharibə şəraitində yaşayan Azərbaycan gəncləri çıxış yolunu ölkədən kənarda axtarmağa cəhd edirdilər. Bu isə həm əmək bazarını, həm də demoqrafik vəziyyəti kölgə altına qoyurdu. Bir müddət sonra Azərbaycanın mövcud enerji ehtiyatları sayəsində bağlanan neft müqavilələri ölkənin dirçəlişi üçün zəmin yaratdı.

Azərbaycanın strateji neft ehtiyatlarına malik olması dövlətin sürətlə çiçəklənməsi, iş yerlərinin açılması, yeni sənaye istehsalı müəssisələrinin yaradılmasına təkan verdi. Azərbaycan öz inkişaf sürəti ilə region və qonşu ölkələri üstələdi, enerji layihələri ilə Avropa və Qərbdən dövlətləri ilə strateji tərəfdaş oldu. Dövlətin əsas gəlir mənbəyinin neftdən əldə olunduğunu nəzərə alsaq əmək bazarında vəziyyət yenə gərgin olaraq qalırdı. Neftdən əldə olunan gəlir

sayəsində artıq ölkənin çiçəklənməsi üçün hər bir sahə üzrə dövlət tədbirləri, strategiyalar hazırlandı və onların icrasına start verildi.

Dünya Bankının “Bacarıqlar, yalnız diplomlar deyil” adlı hesabatında inkişaf etməkdə olan və siyasi-iqtisadi keçid yaşayan ölkələrdə xüsusi ilə gənclər arasında məşğulluq probleminin həlli üçün maraqlı yanaşma göstərilib. Burada problemin həlli üçün məşğulluğa təsir və əmək bazarına müdaxilənin iki növü göstərilib: Problemə profilaktik və müalicəvi müdaxilə.

Profilaktik müdaxilə dedikdə əmək bazarında və gənclər arasında prosesi yaradan problemin aradan qaldırılmasına diqqət yetirmək, müalicəvi müdaxilə dedikdə isə artıq baş verən prosesin yaratdığı nəticələrin aradan qaldırılması üçün göstərilən cəhdlər nəzərdə tutulur. Yoxsulluq dövründə kasıb əhəlinin sayı dəqiqləşdirilir və müəyyən dəstək nəticəsində bu situasiyalar aradan qaldırılır.

Müalicəvi müdaxilə prosesi isə kasıblığa səbəb olan amillərin analizi nəticəsinə onları aradan qaldırmaq üçün strategiya və tədbirlərin hazırlanmasını özündə ehtiva edir. Sosial tədqiqatçılara görə dövlətlərdə xüsusi ilə, gənclərin məşğulluq siyasətində qazanılan əsas uğur müalicəvi müdaxilələrdən profilaktik müdaxilələrə - yəni problemlərin birbaşa həllindən daha çox bu problemləri yaradan əsas səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəldə əldə oluna bilir. Ümumiyyətlə aktiv əmək bazarı proqramları adlandırılan müalicəvi müdaxilələrin qiymətləndirilməsində ikili meyar tətbiq olunmalıdır:

1. Dövlət pulunun xərclənməsini ehtiva edən hər bir proqram sosial fayda/xərc testindən keçməlidir.

2. Çatışmazlıqları olan insanlara kömək etmək məqsədi ilə təşkil olunan bu proqramlar həmin insanlara yüksək fayda nisbəti təklif etməlidir.

Nəticəyə görə birinci meyara cavab verməyən proqramlar vergi ödəyicilərini aldatmış sayılır, ikinci meyara cavab verməyənlər isə müştəriləri aldadır. Bir çox ölkələrdə bu meyarlar yoxdur və həmin ölkələrdə ciddi qiymətləndirilməyə ehtiyac var.

Sosial elmi nəzəriyyələrdə qeyd olunur ki, inkişaf etməkdə və keçid iqtisadiyyatı dövründə olan ölkələrdə məşğulluqla bağlı problemin başlanğıc nöqtəsi işsiz olan əhali deyil, iqtisadi və sosial mühitə böyük təhlükə doğuran gənclərin məşğulluq problemidir. Çünki məşğulluğu olmayan gənc insanın əmək bazarındakı mövqeyi və potensialı qismən əməyə olan tələbin gücü və dinamikasından, qismən də iqtisadi proseslərə hansı səviyyədə inteqrasiya edə bilməsindən asılıdır. Beləliklə də əməyə tələb artdıqda, onlar məşğulluğun keyfiyyətini və kəmiyyətini artırmaq üçün daha geniş imkanlardan yararlanmağa bilirlər. Məhz keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələr preventiv tədbir kimi təkliflə müqayisədə işçi qüvvəsinə olan tələbi artırmağa çalışmalıdır. Bunun üçün də əmək bazarına inteqrasiyasını təmin etmək üçün bir sıra yollar vardır:

- əmək bazardakı uğursuzluqları aradan qaldırmaq, yaxud mənfi təsirli amillərin aradan qaldırılmasını aparmaq və həll yollarını;
- əmək bazarı qaydalarının optimallaşdırılması;
- həmçinin gənclərin müasir dövrə uyğun şəkildə rəqəmsal bacarıqlarının və məlumatlılığın artırılmasını təmin etmək.

Azərbaycan məşğulluqla bağlı əsas qaydaları nizamlayan qanunvericiliyin hazırlanmasında da bu məqamlar nəzərə alınıb. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında qanunu məşğulluğa kömək sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, eləcə də işaxtaran və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatlarını müəyyən edir.

Qanunun 1, 22 və 25-ci maddələrində qeyd olunan kateqoriyalar üzrə ayrıca bəndlər var. Qanunda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslər kimi əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlar, 20 yaşadək gənclər, yetkinlik yaşına

çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çoxuşaqlı valideynlər, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqları tərbiyə edən valideynlər, pensiya yaşına iki ildən az qalmış şəxslər, cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş şəxslər, məcburi köçkünlər qeyd olunub. Qanunun peşəyönümünə dair məsləhət xidmətləri bölümümdə göstərilib ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) gənclərin (təhsil müəssisələrinin tələbə və şagirdlərinin), işaxtaran və işsiz şəxslərin peşəyönümünün təşkili üçün onlarla müsahibələr və testlər keçirilməklə, təhsilinə, bacarığına və şəxsi keyfiyyətlərinə uyğun olaraq peşə və ixtisasının seçiminə, peşə maraqlarının formalaşdırılmasına yönəldilmiş məsləhət xidmətləri göstərir.

İşəgötürənlərlə birlikdə işçilərin əməkhaqqının maliyyələşdirilməsinə dair maddədə isə göstərilib ki, sosial iş yerlərinin təşkili zamanı əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara, gənclərə, cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş şəxslərə və bir ildən artıq işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə üstünlük verilir. Beləliklə beynəlxalq və yerli sosial elmi nəzəriyyələrdə əks olunan problemlər artıq Azərbaycan qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir ölkənin məşğulluqla problemi o ölkənin regional, coğrafi, demoqrafik vəziyyətinə, sosial –iqtisadi inkişafına uyğun spesifik olur. Mövcud əmək bazarı da bu amillərə uyğun olaraq formalaşır. Azərbaycanda da məşğulluq sahəsində problemləri dərinləşdirən bir sıra subyektiv amillərdə var. Bu amillər içərisində qanunvericiliklə bağlı olan problemlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası ilə Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqasının birgə hazırladığı “Əmək və məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti” adlı təhlil sənədində müəyyən problemlərin qabardılması maraqlı cəlb edir. Təhlilə görə Azərbaycanda məşğulluq problemləri sosial iqtisadi faktorlarla bağlıdır.

Ölkədə əmək resurslarından qeyri səmərəli istifadə olunmasının nəticələri hətta ölkədə iqtisadi inkişafın yüksək tempə malik olduğu hazırkı dövrdə də özünün mənfi təzahürlərini ortaya qoyur. Ümumiyyətlə isə ölkədə məşğulluqla bağlı olan problemləri əsasən obyektiv və subyektiv amillərləşərtləndirmək mümkündür. Burada yenə də ötən əsrin 80-ci illərin sonuna doğru yaranan dərin iqtisadi böhranı, keçid dövrünün ilkin mərhələsində postsosialist məkanda olduğu kimi Azərbaycanda da təsərrüfat fəaliyyətinin iflic vəziyyətə düşməsinə, sosial sarsıntıları, geniş əhali təbəqələrinin maddi vəziyyətinin ağırlaşmasını səbəb göstərmək olar.

Təhlil araşdırmasında həmçinin birinci Qarabağ müharibəsi zamanı torpaqların 20 faizinin işğalı, dörd mindən artıq sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin və üç yüzmindən artıq iş yerinin işğal olunmuş ərazilərdə qalması, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün vətəndaşın öz yerlərindən didərgin salınmasının iqtisadi və sosial duruma son dərəcə mənfi təsiri, eləcə də məşğulluq sahəsində vəziyyəti gərginləşdirən əsas həm də obyektiv amil kimi dəyərləndirilir. Bu problemlərdən çıxış yolu isə qeyd olunduğu kimi sosioloji dünya təcrübəsindən istifadə olunsun belə öz spesifikliyinə görə fərqlənib.

Azərbaycanda əmək bazarı və məşğulluq qaydaları Konstitusiyanın tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılıb. Burada əsas faktor kimi insan və onun hüquqları ortaya qoyulub. Aidiyyəti qurumlar məşğulluq probleminin təkmilləşdirilməsi üçün birgə tədbirlər icra etsələr də uzun müddət işsizlik statusunun əldə edilməsi üçün mürəkkəb prosedurlar, məmur özbaşınalığı neqativ nəticələri ilə inkişafı ləngidirdi. Bunun da nəticəsi olaraq, ölkədə real işsizliklə rəsmi işsizlik göstəriciləri arasında kəskin fərqlər yaranıb. Əsas səbəb o idi ki, işsiz əhali, xüsusi ilə ali təhsilli gənclər məşğulluq mərkəzlərində qeydiyyatdan keçməyə etibar etmədilər.

Sosioloji tədqiqatların nəticəsinə görə burada bir neçə arqumenti əsas səbəb kimi göstərmək olar. İşsiz əhəlinin bir qismi hesab edirdi ki, dövlətə məxsus məşğulluq xidməti vasitəsi ilə

münasib iş tapmaq və layiqli məşğulluğu təmin etmək olduqca çətinidir. Çünki məşğulluq xidmətlərinin kadr bankında kifayət qədər tələb olunmaq üçün işçi qüvvəsi olsa da belə təklif olunan iş yerlərinin əksəriyyəti münasib deyildi və layiqli məşğulluğu təmin etmirdi. Digər tərəfdən isə işsiz statusu əldə etmək və bundan sonra işsizliyə görə müavinət uzun sənədləşmə prosesi ilə yadda qalırdı.

Azərbaycanda məşğulluğun təmin olunması ilə bağlı siyasətin həyata keçirilməsinə ciddi problem yaradan daha bir amil ölkədə gizli əmək bazarında və ya qeyri-formal sektorda çalışan işçilərin sayının yüksək həddə olması idi. Bu hal məşğulluq siyasətinin düzgün müəyyən olunmasına ciddi əngəl yaradırdı, həmçinin insan hüquqlarının ciddi surətdə pozulmasına gətirib çıxarırdı. Ölkənin əmək bazarında “kölgə” əmək bazarının mövcudluğu əmək hüquqlarının kütləvi pozulmasına şərait yaradan əsas amillərdən idi. Əhalini önəmli sayda bir qismi qeyri - rəsmi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olurdu və münasibətlərdə heç bir əmək qanunvericiliyi tətbiq olunmurdu.

Beləliklə də vətəndaşların hüquqi-yəni qanunvericiliklə bağlı olan əmək hüquqlarının pozulması, kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu, dövlət vəictimai nəzarətin effektivsizliyi, məhkəmə mexanizmlərindən qeyri-səmərəli istifadə, müəssisələrdə ikili mühasibatlıq, qeyri – formal sektorun mövcudluğu, bölgələrdə iş yerlərinin olmaması, əmək qüvvələrinin də coğrafi bölgəsində bərabərsizlik getdikcə sosial uçurum yaradırdı. Əmək ehtiyatlarının əsas hissəsinin paytaxt Bakıda və Abşeron yarmadasında cəmlənməsi həm ölkənin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir, həm də regionların inkişafını əngəlləyirdi. Mövcud iqtisadi bərabərsizliyi aradan qaldırmaq, iqtisadi artımı sürətləndirmək regionlardakı həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, məşğulluq və işsizliyin səviyyəsini azaltmaq üçün, sahibkarlığın inkişaf tempi yüksəltmək üçün Prezident tərəfindən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramı qəbul edildi.

Məqsəd ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan verməkdən ibarət idi.

Əgər ölkə üzrə, işsizlik, yoxsulluq aradan qaldırılsa, əhalinin gəlirləri artırılrsa, biznes mühiti normalaşdırılrsa, normal rəqabət mühiti formalaşdırılrsa, o zaman sosial qayğıya ehtiyacı olan kateqoriyaya daxil insanların böyük əksəriyyətinin problemləri öz həllini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M. Peşə, ixtisas seçimi (Yeniyetmə və gənclər üçün elmi - metodik vəsait) 2016 // <http://anl.az/el/Kitab/2016/Azf-288154.pdf>
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası, Vətəndaşların Əmək Hüquqlarını Müdafiə Liqası “Əmək və məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti” Bakı 2014 // <http://labourrights-az.org/wp-content/uploads/2014/07/Meshgulluq.pdf>
3. M. Cəfərov “Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu” // <http://iacis.az/wp-content/uploads/2017/08/kitab-AZ>
4. İqtisadi islahatlar elmi tədqiqat institutu “İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası”, Bakı 2017
5. Dövlət Statistika Komitəsi // www.stat.gov.az // [Gencler2019.pdf](http://www.stat.gov.az/Gencler2019.pdf)
6. Dövlət Statistika Komitəsi // www.stat.gov.az // [Emek bazari2019](http://www.stat.gov.az/Emek_bazari2019)
7. Dövlət Statistika Komitəsi // www.stat.gov.az // [Demoqrafiya2019](http://www.stat.gov.az/Demoqrafiya2019)

8. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” // <https://president.az/articles/21993>
9. Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” // <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

SOSIAL ELMLƏRDƏ ƏMƏK BAZARI VƏ MƏŞĞULLUQ PROBLEMİNİN KEÇMİŞİ VƏ İNDİKİ VƏZİYYƏTİ

Talıbova Zənurə

XÜLASƏ

Məşğulluq sahəsi insan fəaliyyətinin ən vacib sahələrindən biridir. Burada mövcudluğunun əsas şərtləri formalaşır: əməyin və peşəkar özünüdərk baş verir və çoxalma imkanlarını və həyat səviyyəsini müəyyən edən gəlirlər formalaşır. Eyni zamanda, məşğulluq sahəsi iş tapmaq imkanından başlayaraq iş yerlərinin, iş yerlərinin çoxluğu və bərabərsizliyi ilə sona çatan ən mürəkkəb iqtisadi və sosial problemlərin, kəmiyyət və keyfiyyət balansının cəmləşdiyi yerdir. və onlardan gəlir. Müasir şəraitdə məşğulluq sahəsində müasir bir sosial-iqtisadi siyasət paradiqması yaratmaq lazımdır, çünki yalnız yuxarıda qeyd olunan ziddiyyətlər artmır, əksinə onları gücləndirən yeni amillər meydana çıxır. Bu amillər arasında ən başlıcası, fikrimizcə, iqtisadi münasibətlərin və sosial və əmək sferasının qloballaşması ilə yanaşı iqtisadiyyatın və ona xidmət edən əmək bazarının yenilikçi inkişafına obyektiv ehtiyacdır.

ПРОШЛОЕ И ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЫНКА ТРУДА И ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ В СОЦИАЛЬНЫХ НАУКАХ

Талыбова Занура

АННОТАЦИЯ

Трудоустройство – одно из важнейших направлений человеческой деятельности. Здесь формируются основные условия существования: происходит трудовое и профессиональное самосознание, формируются доходы, определяющие возможности воспроизводства и уровень жизни. В то же время сфера занятости – это сосредоточение самых сложных экономических и социальных проблем, баланс количества и качества, начиная с возможности найти работу и заканчивая изобилием и неравенством рабочих мест. В современных условиях необходимо создание современной парадигмы социально-экономической политики в сфере занятости, поскольку не только нарастают указанные выше противоречия, но и возникают новые факторы, усиливающие их. Важнейшим из этих факторов, на наш взгляд, является объективная необходимость инновационного развития экономики и обслуживающего ее рынка труда, а также глобализация экономических отношений, социально-трудовой сферы.

THE PAST AND CURRENT SITUATION OF THE LABOR MARKET AND EMPLOYMENT PROBLEM IN THE SOCIAL SCIENCES

Talibova Zanura

SUMMARY

Employment is one of the most important areas of human activity. Here the basic conditions of existence are formed: labor and professional self-awareness take place, and incomes are formed, which determine the opportunities for reproduction and living standards. At the same time, the field of employment is a concentration of the most complex economic and social problems, the balance of quantity and quality, starting with the opportunity to find a job and ending with the abundance and inequality of jobs and comes from them. In modern conditions, it is necessary to create a modern socio-economic policy paradigm in the field of employment, because not only the above-mentioned contradictions are growing, but new factors are emerging that strengthen them. The most important of these factors, in our opinion, is the objective need for innovative development of the economy and the labor market that serves it, along with the globalization of economic relations and the social and labor spheres.

AZƏRBAYCANDA AHIL YAŞINDAKI VƏTƏNDAŞLARA SOSIAL DƏSTƏK

f.ü.f.d. Əliyev Rəcəbəli

BDU-nun Sosioloji tədqiqatlar laboratoriyası, baş elmi işçi

Açar sözlər: Azərbaycanla sosial yardım, ahıllar, sosial iş, sosial proqramlar, demoqrafik vəziyyət.

Keywords: social assistance, the elderly, social work, social programs, demographic situation in Azerbaijan.

Ключевые слова: социальная помощь, пожилые люди, социальная работа, социальные программы, демографическая ситуация в Азербайджане.

Azərbaycan əhalisi bəzi ölkələrin əhalisi ilə müqayisədə nisbətən daha cavandır. Əhalinin təqribən yarısı 1-30 yaş arasındadır. Amma buna baxmayaraq, Azərbaycanda da eyni proses – yəni əhalinin qocalması prosesi də gedir. Aşağıda verilmiş statistik cədvəldə bunu müşahidə etmək olar [4]:

Azərbaycanda 70 və yuxarı yaşda olan ahılların sayı (min nəfər)												
2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
365,5	383,9	396,5	406,8	408,4	401,8	390,3	380,3	375,2	377,8	385,9	401,0	420,6

2020 –ci ilin əvvəllərinə olan məlumata görə 65- 69 yaş arasında olan 299, 3 min nəfər vətəndaşımız vardır ki, bunlar da bir neçə ildən sonra ahıllar qrupuna keçəcək.

Əhalinin qocalması obyektiv global proses olsa da , bütün bu statistik proqnozlar BMT-ni bəşəriyyətin diqqətini əhalinin ən şox qayğıya ehtiyacı olan ahıllar qrupuna yönəltmək üçün xüsusi qərar qəbul etməyə məcbur etdi . 14 dekabr 1990-cı il tarixində BMT Baş Məclisi 45/106 sayılı qətnaməsində 1 Oktyabrın Beynəlxalq Ahıllar Günü kimi qəbul edilməsinə qərar verdi.

Qətnamədə BMT-nin Yaşlanma üzrə Məqsədli Fonduna verilən ianələrin azaldığı, dünyada yaşlı əhalinin sayının sürətlə artması, yaşlı insanların dünya inkişaf prosesinə əhəmiyyətli qatqılar edə biləcəyi qeyd edilmişdir. Baş Assambleya hökumətləri və qeyri-hökumət təşkilatlarını Yaşlanma üzrə Məqsədli Fonda ianə verməyə çağırırmışdır. Ahıllar gününü qeyd etmək ideyası ilk dəfə keçən əsrin 70-ci illərində yaranmışdır. Bu ideya Dünya əhalisinin qocalması və yaşlı insanların iqtisadiyyata təsiri problemini öyrənən tədqiqatçıların ağına gəlmişdir. Ahıllar günü ilk dəfə Skandinaviya ölkələrində qeyd olunmuşdur [10].

Ahıllar günü 1990-cı illərin sonlarından artıq bütün dünyada qeyd olunmağa başlamışdır. Bu günün qeyd edilməsində əsas məqsəd planetin bütün sakinlərinin diqqətini cəmiyyətin demoqrafik yaşlanması probleminə, yaşlı insanların üzləşdikləri çətinliklərə yönəltmək, yaşlı insanların fərdi və sosial ehtiyaclarına cəlb etməkdir. 1991-ci ildə BMT Baş Məclisi yaşlı insanlara qarşı münasibətdə beş əsas prinsip qəbul etdi: onların müstəqilliyin təmin edilməsi; ictimai həyatda iştirakının təmin edilməsi; ailələri və cəmiyyət tərəfindən onlara qayğı göstərilməsi və qorunması; onların daxili potensialının reallaşdırılması; onların ləyaqətin qorunmasının təmin edilməsi.

Ahıllar günü hər il müxtəlif şüarlar altında keçirilir. Adətən oktyabrın 1-də müxtəlif ictimai təşkilatlar və fondlar tərəfindən ahılların hüquqlarına və cəmiyyətdəki rollarına həsr olunmuş müxtəlif konfrans və festivallar, xeyriyyə tədbirləri təşkil edilir. Dövlət tərəfindən yaşlıların

pensiyaları artırılır, onlara müxtəlif ödəmələr və güzəştlər edilir. 2002-ci ilin aprelində İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində BMT-nin ahıllar üzrə 2-ci Ümumdünya Məclisi keçirildi. Bu Ümumdünya tədbirində belə bir fikir səsləndi ki, yaşlılar da cəmiyyətin bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır, onlara ehtiram göstərmək yüksək insani keyfiyyətdir.

Hamiya yaşlılara kömək və hörmət göstərilməsini xatırlatmalı olan bu gün Azərbaycanda 1993-cü ildən qeyd olunmağa başlanmışdır. Azərbaycanda yaşlılara, xüsusilə ahıllara hörmət və qayğı - qədim ənənələrimizdən, mədəni –milli dəyərlərimizdən irəli gəlir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu ənənəmiz qanun şəklini aldı. Bu sahədə görülən bütün işlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdarkən ölkədə olan çox ağır sosial – iqtisadi durumla üzləşdiyinə baxmayaraq müdrik Prezidentimiz hüquqi- dövlət quruculuğu sahəsində böyük işlər gördü. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Ulu öndərimizindən qalan ən qiymətli sənəddir. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin I bəndində deyilir : “ Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.” Konstitusiyanın 94-cü maddəsinin 16-cı bəndində isə bildirilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi əmək münasibətləri və sosial təminat məsələlərinə dair ümumi qaydalar müəyyən edir” [1].

Nəticədə 22 iyun 2001-ci ildə “Ahıllara sosial xidmət haqqında “ Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edildi. “Ahıllara sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan (Ahıllara sosial xidmət haqqında), digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir” [2. maddə 2].

Qanunun elə ilk maddəsində bildirilirdi ki, yaşı 70-ə çatmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, habelə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs ahıl hesab olunur. Ahıllara sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir: “Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan ahıllar sosial xidmət sahəsində, bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının ahıl vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malikdirlər” [2]. Dövlətin əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan ahıl şəxslərə də sahib çıxaraq onları sosial xidmətlərlə təmin etməsi Azərbaycan xalqının və qanunlarının böyük humanizmindən qaynaqlanır.

Qanunda deyilir ki, ahıllara sosial xidmət – ahılların sosial xidmətə olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilən, onlara mülkiyyət növündən və təşkilati-hüququ formasından asılı olmayaraq sosial xidmət müəssisələrində və evdə qulluq, iaşənin təşkili, tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların məcmusundan ibarət olan fəaliyyətdir .

Heydər Əliyevin ahıllara sosial dəstək siyasətini davam etdirərək , eləcədə BMT-in çağırışlarına cavab olaraq 17 aprel 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə sərəncam imzalamışdır. Proqram ratifikasiya edilən beynəlxalq konvensiyalara və "Yaşlaşma üzrə Madrid Beynəlxalq Fəaliyyət Planı"nın prinsiplərinə əsaslanmışdır. Proqramın əsas məqsədi ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə nail olmaqdır. Ölkədə "Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"na əsasən, onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı islahatlar həyata keçirilir. "Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı"nda, dövlət başçısının 2008-ci ilin sentyabrında imzaladığı sərəncamla təsdiqlənən "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda və digər dövlət proqramlarında ahılların sosial müdafiəsi ilə bağlı nəzərdə tutulan çoxlu tədbirlər həyata keçirilir. 2011-ci il 30 dekabrda qəbul edimiş “Sosial xidmət haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-

cü maddəsinin I hissəsinin 16-cı bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir” [4].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 31 yanvar tarixli 17 nömrəli qərarı ilə “Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir. “Bu Qayda “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 19.1-ci maddəsinə əsasən hazırlanmış və əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni yaşayış məntəqəsində yaşamayan və sosial xidmətə ehtiyacı olan tənha ahıllara, ahıl ər-arvadlara, əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara, xəstəliyin terminal (son) mərhələsində olan şəxslərə evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi məsələlərini tənzimləyir” [9].

Ümummillə lider Heydər Əliyev şox gösəl demişdir: “Yaşlı nəsil milli-mənəvi dəyərlərimizin qızıl fondudur”. Ulu öndərin milli və bəşəri dəyərlərə söykənən sosial siyasəti Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirilir. Dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olmuş ahılların bir qismi bu gün əmək pensiyaları ilə yanaşı, Azərbaycan Prezidentinin təqaüdü ilə də təmin olunmuşdur. Onların dövlət hesabına bərpa-müalicə xidməti, reabilitasiya avadanlıqları, sanatoriya-kurort yollayışları ilə təminatı sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirilir.

Ahıl vətəndaşların bir qismi həm də İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarıdır. İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarına yönələn sosial ödənişlərdə əhəmiyyətli artımlar müşahidə edilir. Müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan vətəndaşlar dövlət hesabına mənzil və minik avtomobili ilə təmin olunur. Hər il 9 May - Qələbə günü ərəfəsində Prezident İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamları ilə İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarına, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul qadınlarına, arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə birdəfəlik maddi yardımlar da verilir [6]. Bu istiqamətdə həyata keçirilən son tədbir - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “1941–1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş şəxslərə, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə birdəfəlik maddi yardım verilməsi haqqında” 24 aprel 2020-ci il tarixli Sərəncamı bu kateqoriyadan olan vətəndaşların xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatə olunduqlarının növbəti təzahürüdür.

Prezident İlham Əliyevin 24 aprel 2020-ci il tarixli Sərəncamı İkinci Dünya müharibəsi iştirakçıları və sənəddə nəzərdə tutulan digər şəxslərdən ibarət 7600 nəfərə şamil olunmuşdur. Onlardan 264-ü İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı, qalanı İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadları, həmin dövrdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş və sənəddə nəzərdə tutulan digər müvafiq şəxslərdir. Sərəncamla birdəfəlik maddi yardımların ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan 5,9 milyon (beş milyon doqquz yüz min) manat ayrılıb [6].

Azərbaycanın Respublikasının vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın ahıllara xüsusi diqqət və qayğısı da böyük rəğbətlə qarşılanır. Xeyirxahlığı ilə hər bir kəsə örnək olan hörmətli Birinci xanımın təşəbbüsü ilə Fond da ahıllarla, müharibə və əmək veteranları ilə mütəmadi görüşlər keçirilir, onlar üçün müxtəlif tədbirlər, bayram şənlikləri təşkil olunur, yaşlı insanların sağlamlığı diqqətdə saxlanılır, onlar Fondun dəstəyi ilə səhiyyə ocaqlarında müayinə edirlər. Bütün görülmə işlər, həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşına olan diqqətin bariz göstəricisidir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən nəcib layihələr pensiya yaşına çatmış şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsini də

əhatə edir. Bu layihələr çərçivəsində pansionatdakı qocaların səhiyyə ocaqlarında müayinə edilməsi, onlar üçün konsertlərin, bayram şənliklərinin keçirilməsi və s. tədbirlər təşkil edilir.

Yaşlıların sosial problemlərinin həllinə köməklik məqsədilə 2014-cü ildə "Ahıllara və Tənhalara Dəstək" İctimai Birliyi (ATD İB) yaradılmışdır. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətini təbliğ edən, yaşlı və tənha insanların problemləri ilə bağlı elmi araşdırmalara dəstək verən, müvafiq sahədə maarifləndirmə işi aparan İctimai Birlik fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının köməyi ilə bir sıra layihələr həyata keçirmiş, yaşlıların sosial problemlərinin həllində yardımçı olmuşdur. Bir çox dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edən, müvafiq beynəlxalq qurumlarla əlaqələr quran Birliyin rəhbərliyi və üzvləri mütəmadi olaraq ahıl və tənha insanlarla görüşür, onların iştirakı ilə xeyriyyə tədbirləri və müzakirələr, seminarlar və dəyirmi masalar, sərgilər və ekskursiyalar təşkil edirlər. Bu sırada ömründə bir dəfə də olsun belə doğum gününü qeyd etmək imkanı olmamış tənha insanların ad günlərinin təşkili, Bilgəhdəki müharibə və əmək veteranları üçün pansionat sakinləri arasında stolüstü oyunlar və kulinariya üzrə yarışların keçirilməsi, heç vaxt yaşamadığı məkandan kənara çıxmayan yaşlı və tənha insanların Quba rayonuna səfərinin və mədəni-tarixi yerlərdə üçgünlük gəzintisinin təşkil xüsusiylə yadda qalan tədbirlər olmuşdur. Xalqımızın dini və milli-mənəvi dəyərlərinin təcəssümü olan Ramazan və Qurban bayramları ilə bağlı təşkil olunan xeyriyyə tədbirləri xoş ənənəyə çevrilmişdir. Bu il İctimai Birlik sərt karantin rejimi çərçivəsində kütləvi tədbirlərin qadağan edildiyi bir şəraitdə öz ənənəsinə sadıq qalaraq, müqəddəs Qurban bayramı günlərində ehtiyacı olan ailələri və ahılları xeyriyyəçilik addımı ilə sevindirmiş, təşkilatın rəhbərliyi və üzvləri aztəminatlı ailələrə baş çəkmiş, qurbanlıq sovgatları 60-dan çox ünvana çatdırılmışdır [8].

Ölkəmizdə ahıllara dəstək üçün bir sıra maraqlı layihələr də həyata keçirilmişdir. 14 yanvar 2020 –ci ildə fəal yaşlanma ideyasının təbliği məqsədilə Bakı şəhərində ahıl vətəndaşlar üçün rəqs terapiyası sessiyasının keçirilməsini nəzərdə tutan tədbir təşkil olunub. Tədbir Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun (BMTƏF) Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə birgə həyata keçirdiyi “Bütün yaşlar üçün cəmiyyətin qurulması: fəal yaşlanma yolu ilə Azərbaycanda yaşlıların rifahının təşviq edilməsi” layihəsi çərçivəsində baş tutub. Layihə pensiya yaşına çatmış şəxslərin ömürlərinin sonrakı hissəsində də fəal və sağlam həyat tərzini keçirməsini təmin etmək məqsədilə müxtəlif dəstəkləyici və inklyuziv tədbir və proqramların tətbiqini nəzərdə tutan innovativ sosial təşəbbüsdür. Layihə çərçivəsində ölkənin ilk Fəal Yaşlanma İndeksinin hazırlanması, yaşlı əhali ilə ölkə boyu ictimai görüşlərin keçirilməsi, fəal yaşlanma ilə bağlı maarifləndirmə və təşviqat işlərinin aparılması, ahıllar üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra fəaliyyətlərin (kompyuter kurslarının təşkili, səsli kitabların və elektron kitabxananın yaradılması, sosial çağrı mərkəzinin istifadəyə verilməsi və s.) həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulur. 2019-2021-ci illəri əhatə edəcək layihə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi (ASAN Xidmət), Dövlət Statistika Komitəsi, Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat (DOST) Agentliyi və “Üçüncü Bahar” İctimai Birliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində icra edilir [12].

"Sosial xidmət haqqında" Qanuna əsasən, hazırda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən 10 minədək tənha ahıl və əlil şəxs evlərində sosial-məişət xidməti ilə təmin edilir. Onlardan 7700-ü ahıl şəxslərdir. Sosial-məişət xidməti kimi onlara sosial işçilər tərəfindən ev təsərrüfatında təmizlik işlərinin aparılması, yemək hazırlanması, zəruri ərzaq, sənaye və məişət mallarının alınması, müvafiq hallarda tibbi və psixoloji yardımın, hüquqi məsləhətlərin verilməsi və s. işlərdə köməklik göstərilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara və digər şəxslərə göstərilən sosial xidmətlərin genişləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında” 1

iyun 2019-cu il tarixli Sərəncamı sosial xidmətlər sistemində yeni bir istiqamət kimi, ahıllar üçün də günərzi xidmətlərin təşkilinə imkan verib. Sərəncamın icrası işləri çərçivəsində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial xidmət sifarişləri əsasında ilk mərhələdə 10 şəhər və rayonda (Bakının Binəqədi, Xəzər, Sabunçu, Pirallahı rayonlarında, Sumqayıt, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərində, Abşeron, Lənkəran, Xaşmaz rayonlarında) ahıllar üçün günərzi xidmət mərkəzləri yaradılıb. Həmin mərkəzlərdə tənha ahıllar yarımstasionar şəkildə, yəni günərzi formasında sosial-məişət xidmətləri ilə təmin olunur, onların asudə vaxtlarının mənalı təşkili və s. istiqamətlərdə işlər aparılır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 2020-ci ilin fevralın 11-də infeksiyanın adının COVID-19 olduğunu bildirdi, martın 11-də isə koronavirusu pandemiya elan etdi. Çoxsaylı yerli və beynəlxalq ekspertlər dünyanın qəfil yaxalandığı dəhşətli xəstəliklə mübarizədə Azərbaycanın atdığı çevik və məqsədyönlü addımları, əldə olunan nəticəni bir örnək, təcrübə adlandırırlar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Baş direktoru Tedros Qebreyesus prezident İlham Əliyevə ünvanladığı məktubda ölkəmizdə COVID-19 pandemiyasının təsirinin və miqyasının məhdudlaşdırılması istiqamətində Azərbaycan prezidentinin yürütdüyü siyasətin və atılan addımların təqdirəlayiq olduğunu bildirib.

Martın 24-dən ölkədə xüsusi karantin rejiminin tətbiq edildiyini söyləyən Prezident İlham Əliyev vətəndaşları buna əməl etməyə çağıraraq bildirib: “Mən əminəm ki, həm milli həmrəylik, həm məsuliyyət, həm də milli birliyimiz bizə imkan verəcək ki, bu xəstəliyə qalib gələk. Biz birlikdə güclüyük”.

“Vətəndaşlardan yalnız və yalnız məsuliyyət tələb edirik. Xahiş edirik, məsuliyyətli olun, öz yaxınlarınıza arxa olun, dayaq olun, yaşlı nəslin nümayəndələrinə arxa olun, onları qoruyun, özünüzü qoruyun, uşaqlarınızı qoruyun”.

Prezident İlham Əliyevin “Biz birlikdə güclüyük!” çağırışı nəticəsində qısa müddətdə pandemiya qarşı güclü milli həmrəylik hərəkəti yarandı

Geniş fəaliyyəti olan Heydər Əliyev Fondu, həmçinin Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılmış Könüllülər hərəkəti müxtəlif aksiyalar təşkil edir. İmkansız ailələrə, tənha ahıllara, əlilliyi olan vətəndaşlara yardımları və sovqatları ilə onları sevindirir. Prezident İlham Əliyevin qayğısı nəticəsində koronavirusun hökm sürdüyü bir vaxtda əhalinin heç bir qrupu diqqətdən kənarda qalmır. Yüksək risk qrupu olaraq göstərilən ahıllara dövlət və cəmiyyət tərəfindən xüsusi diqqət göstərilir. İlk vaxtlardan əsas tələblərdən biri 65 yaşdan yuxarı olan şəxslərin mütləq şəkildə evdə qalması oldu. Onlara evlərində sosial xidmətlər göstərilir. Belə ağır bir şəraitdə dövlət başçısının yaşı 65-dən yuxarı olan 176 məhkumu əfv etməsi ilə bağlı sərəncamı daha bir humanist akt oldu.

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il 14 aprelə baş tutmuş 2020-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunan videokonfrans şəklində müşavirədəki çıxışında belə deyib: Həssas təbəqənin qorunması... hesab edirəm ki, indiki şəraitdə ən vacib məsələdir. Biz onlara sahib çıxmalıyıq, onlara dəstək verməliyik, onlara kömək göstərməliyik. Azərbaycan xalqının əsrlərboyu yaşatdığı bu gözəl xüsusiyyətləri bu gün bütün xalqımız nümayiş etdirməlidir və nümayiş etdirir. Qeyd etdiyiniz kimi, biznes dairələri öz təşəbbüsləri ilə imkansız adamlara kömək göstərirlər və mən bunu alqışlayıram. Bu, biznesin sosial məsuliyyətinin təzahürüdür. Kimin nəyə gücü, imkanı çatırsa kimsəsiz insanlara, ahıl insanlara, həssas təbəqədən olan insanlara kömək göstərsin. Əlbəttə, dövlət öz üzərinə bu funksiyaları götürüb, bunu edir və edəcək. Ancaq biznes dairələrinin bu şəraitdə bu işlərə qoşulması və ayrı-ayrı insanların öz təşəbbüsü ilə ehtiyacı olan insanların yanında olması məni hədsiz sevindirir, onlara öz təşəkkürümü bildirmək istəyirəm [7].

Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına görə tədbirlər planının bir istiqaməti xüsusi həssas təbəqənin qorunmasına yönəldilib. Bununla bağlı olaraq əvvəlcə sosial ödənişlərin davamlılığının təmin olunması nəzərdə tutulmuş və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 200 milyon manatlıq vəsaiti məhz bu istiqamətə yönəldilmişdir. Digər tədbir 65 yaşdan yuxarı olan tənha ahıl insanlara dəstək mexanizmidir. Bu çərçivədə 15 min tənha ahıl insan tam sosial xidmətə götürülüb və gündəlik əsasda sosial xidmətçilər tərəfindən onlara qulluq edilir [7]. Səfərbər edilmiş sosial xidmət işçiləri tərəfindən gücləndirilmiş iş rejimi şəraitində onlara evlərində gündəlik sosial məişət xidmətləri (ev təsərrüfatı ilə bağlı işlərdə, əsas tələbat mallarının, dərman vasitələrinin alınmasında, kommunal ödənişlərin edilməsində və s.) göstərilir.

Məlumdur ki, xüsusi karantin rejimi dövründə infeksiyaya yoluxma riski yüksək olan yaşı 65-i ötmüş vətəndaşların sağlamlıqlarının qorunması üçün onların evdən bayıra çıxmaları qadağan olunub. Bununla əlaqədar cənab Prezidentin "Biz birlikdə güclüyük!" çağırışına səs verən dövlət qurumları, biznes dairələri yaşlı tənha ahıllara yardım etmək üçün səfərbər oldular.

Yaşlı tənha vətəndaşlarımıza operativ sosial xidmətlərin təşkilində sosial məsuliyyətdən çıxış edən "Azərmaş" ASC "Böyüklərimizi qoruyaqlı" sosial aksiyası çərçivəsində sosial xidmətçi və könüllülərin çağırılan ünvanlara daha tez, rahat getmələri və kömək göstərilməsini operativ icra etmələri üçün 100 avtomobil və sürücü ayırıb [11].

Ədliyyə Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Baş Prokurorluq, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı Nəqliyyat Agentliyi, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC və başqa dövlət qurumları tərəfindən on minlərlə tənha yaşlıya və əlilliyi olan şəxsə, ailə başçısını itirmiş ailələrə, aztəminatlı ailələrə ərzaq yardımları edilib. "Bravo" supermarketlər şəbəkəsi sosial məsuliyyət strategiyası çərçivəsində Bakı və ölkənin bölgələrində 25 min insanın, o cümlədən nazirlik tərəfindən evlərində sosial xidmətlərlə təmin edilən tənha yaşlılardan və tənha əlilliyi olan şəxslərdən ibarət 10 minədək şəxsin və ailə başçısını itirmiş ailələrdən 15 min ailənin ərzaq yardımı ilə təminatı proqramını həyata keçirib. "Azercell Telekom", "Gilan Holding", "İSR Holding", "Binə Aqro", "A-Qrup Sığorta", "İrşad Elektroniks", "Özgədəbəy", "Aleks - Pastry & Bakery" və sair şirkətlər, həmçinin İsrailin Azərbaycandakı səfirliyi, SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası İctimai Birliyi, "ŞA-İnşaatçı" MTK, "Para" BOKT, "International" BOKT, Yelo Bank, Azərbaycan Ət və Ət Məhsulları İstehsalçıları Assosiasiyası İctimai Birliyi və başqaları tərəfindən ümumilikdə on minlərlə ərzaq payı tənha yaşlı və tənha əlilliyi olan şəxslərə, həssas qruplardan olan digər vətəndaşlara, ailə başçısını itirmiş, çoxuşaqlı və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları olan ailələrə təqdim edilib [13].

Heydər Əliyev Fondunun "Regional İnkişaf" İctimai Birliyi könüllüləri, YAP könüllüləri, DOST könüllüləri və ASAN könüllüləri, Təhsil Nazirliyinin "Bir" Tələbə-Könüllü proqramının, Gənclər Fondunun nəzdindəki Gənclərin İnkişaf və Karyera Mərkəzinin və "SƏLİS" Birliyinin könüllüləri görülən işlərə yaxından dəstək olduqlarını vurğulamaq lazımdır.

2021-ci ilin 1 oktyabrında Dünya 31-ci dəfə Ahıllar gününü qeyd edəcək. Ahıllar gün bütün gənclərə BMT tərəfindən göndərilmiş bir mesajdır- indiki gənc əhali yaşlandıqdan sonra normal yaşamaq istəyirsə bu barədə indidən düşünməlidir. Beynəlxalq Ahıllar gününün çox maraqlı loqotipi var – yardım və mərhəmət rəmzi olan açıq əl. Ahılların normal yaşaması üçün gördüyümüz işlər, yaxşılıqlar bir müddət sonra bumeranq kimi özümüzə qayıdacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
<http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Ahillara sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu
http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/2/f_2751.htm
3. Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı
http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/11/f_11600.htm
4. "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
<http://www.e-qanun.az/framework/23195>
5. <https://president.az/azerbaijan/population>
6. <https://www.sosial.gov.az/3391>
7. <https://president.az/articles/all>
8. <http://www.yenises.az/w9110.html>
9. <https://www.sosial.gov.az/evd-syyar-sosial-xidmtin-gostrilmsi-qaydasi>
10. <https://www.kp.ru/putevoditel/kalendar-prazdnikov/den-pozhilogo-cheloveka/>
11. <https://www.sosial.gov.az/3291>
12. <https://azerbaijan.unfpa.org/az/news>
13. <https://www.sosial.gov.az/3428>

AZƏRBAYCANDA AHIL YAŞINDAKI VƏTƏNDAŞLARA SOSIAL DƏSTƏK

Əliyev Rəcəbəli

XÜLASƏ

BMT-in məlumatına görə, son yarım əsrdə dünya əhalisinin orta ömür uzunluğu 20 il artmışdır. Proqnozlara görə əsrin sonuna qədər orta ömür uzunluğu 81 yaşa çatacaqdır. Hal-hazırda dünyada 60 yaşdan yuxarı 700 milyona yaxın insan var və 2050-ci ildə bu cür insanların sayı iki milyardə çatacaq ki, bu da dünya əhalisinin 20% -dən çoxunu təşkil edəcəkdir. Üstəlik, mütəxəssislərin proqnozlarına görə, 2050-ci ilədək bəşəriyyət tarixində ilk dəfə dünyada 60 yaşdan yuxarı insanlar uşaqlardan daha çox olacaqdır.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиев Раджабали

АННОТАЦИЯ

По данным ООН, за последние полвека средняя продолжительность жизни населения мира увеличилась на 20 лет. По прогнозам, к концу века средняя продолжительность жизни достигнет 81 года. В настоящее время в мире насчитывается около 700 миллионов человек в возрасте старше 60 лет, а к 2050 году их число достигнет двух миллиардов, или более 20% населения мира. Более того, эксперты прогнозируют, что к 2050 году впервые в истории человечества в мире будет больше людей старше 60 лет, чем детей.

SOCIAL SUPPORT FOR THE ELDERLY IN AZERBAIJAN

Aliyev Rajabali

SUMMARY

According to the United Nations, the average life expectancy of the world's population has increased by 20 years in the last half century. According to forecasts, the average life expectancy will reach 81 years by the end of the century. There are currently about 700 million people over the age of 60 in the world, and by 2050 the number will reach two billion, accounting for more than 20% of the world's population. Moreover, experts predict that by 2050, for the first time in human history, there will be more people over the age of 60 in the world than children.

STRESS, TƏŞVİŞ VƏ İNTERNET ASILILIĞININ KLİNİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Elyazova Ülviyyə
BDU-nun II kurs magistrantı
ulviyya.elyazova@mail.ru

Açar sözlər: stress, təşviş, psixi problemlər, klinik göstəricilər

Key words: stress, anxiety, mental problems, clinical indications

Ключевые слова: стресс, беспокойство, психические проблемы, клиническая идентификация

Stress: Stress fiziki, emosional və ya psixoloji gərginliyə səbəb olan hər cür dəyişiklik kimi təyin edilə bilər. Stress, vücudunuzun diqqət və ya hərəkət tələb edən hər şeyə verdiyi cavabdır. Hər kəs müəyyən dərəcədə stress yaşayır. Bununla birlikdə, stressə necə cavab verməyiniz ümumi rifahınız üçün böyük bir dəyişiklik yaradır. Stress qısa və ya uzun müddətli ola bilər. Hər ikisi də müxtəlif simptomlara səbəb ola bilər, ancaq xroniki stress zamanla bədənə ciddi bir zərər verə bilər və uzun müddət sağlamlığa təsir göstərə bilər (1). Bəzi ümumi stress əlamətləri bunlardır: ishal, həzm problemləri, başgicəllənmə, özünü narahat hiss etmək, tez-tez xəstələnmək, dişlərin daşlanması, baş ağrısı, enerji tükənikliyi, əzələ gərginliyi, xüsusilə boyun və çiyinlərdə, titrəmək.

Stresi müəyyən etmək həmişə asan olmur. Bəzən işdən, məktəbdən, ailənizdən və dostlarınızdan olan gündəlik streslər də zəhin və bədəninizə zərər verə bilər. Stresin sizə təsir edəcəyini düşünürsünüzsə bunlar aiddir: Konsentrə olmaqda çətinlik çəkmək, narahat olmaq və xatırlamaqda çətinlik çəkmək kimi psixoloji əlamətlər, qəzəbli, əsəbi, kövrək və ya duyğusal əlamətlər. Yüksək qan təzyiqi, çəki dəyişikliyi, tez-tez soyuqdəymə və ya infeksiya, aybaşı dövrü və libidoda dəyişikliklər kimi fiziki əlamətlər, zəif özünə qulluq, zövq aldığınız şeylərə vaxt ayırmamaq və ya öhdəsindən gəlmək üçün dərman və alkoqola güvənmək kimi davranış əlamətləri. Stresin növləri bunlardır. Hər cür stress zərərli və ya mənfi deyil.

Yaşaya biləcəyiniz müxtəlif stress növlərindən bəziləri bunlardır: Kəskin stress: Kəskin stress ya qısamüddətli, ya müsbət, ya da daha çox narahat ola bilən bir stress növüdür; bu gündəlik həyatda ən çox qarşılaşdığımız stress növüdür. Xroniki stress: Xroniki stress, pis bir evlilik və ya maliyyə problemi stresi kimi sonsuz və qaçılmaz görünən stresdir; uşaqlıq travmalarından qaynaqlana bilər. Epizodik kəskin stress: Epizodik kəskin stress, geniş yayılmış və davamlı sıxıntı həyatı yaradan bir həyat tərzini kimi görünən kəskin stresdir. Eustress: Eustress əyləncəli və həyəcanlıdır.

Enerjinizi davam etdirə biləcək müsbət bir stress növü olaraq bilinir. Adrenalin dalğaları ilə əlaqələndirilir, məsələn xizək sürərkən və ya yüksək yerdən tullanarkən. Stresdən təsirlənən şərtlər-diabet, saç tökülməsi, ürək xəstəliyi, piylənmə, cinsi pozğunluq, diş və diş əti xəstəliyi. Stress həm də emosional bir nəticə verir. Bəzi streslər yüngül bir narahatlıq və ya məyusluq hissi yarada bilərsə, uzun müddət davam edən stress tükənməyə, narahatlıq pozğunluğuna və depressiyaya səbəb ola bilər. Xroniki stress sağlamlığınıza da ciddi təsir göstərə bilər. Xroniki streslə qarşılaşsanız, vegetativ sinir sisteminiz həddindən artıq aktiv olacaq və bu da bədəninizə zərər verə bilər.

Təşviş: Təşviş pozuntuları-təşviş və qorxu hissləri ilə müşayiət olunan müxtəlif növ nevrozlar adlanır. Bu əsəb pozuntularına ümumi təşviş pozuntusu, sosial fobiya, aqorafobiya, spesifik fobiyalar, panik pozuntusu və digər pozuntular aiddir (2). Təşviş -iş görüşməsi, imtahan və ya ilk görüş kimi çətin bir vəziyyətlə qarşılaşdığınız zaman ortaya çıxan bədənin avtomatik

həyəcan və narahatlıq reaksiyasıdır. Hər kəs təşvişə düşə bilər məsələn, COVID-19 cavabının pozitiv çıxması və ya maddi vəziyyəti yaxşı olduğu zaman düşünür ki, birdən-birə maddi cəhətdən kasıblayar. Bunların hamısı əvvəlcədən qorxu, narahatlıq və təşviş hissidir (3).

Panik pozuntusu: gözlənilməz anlarda təkrarlanan panik hücumları yaşamaq. Panik pozuntusu olan bir insan növbəti panik hücumundan qorxaraq yaşayır. Fobiya: müəyyən bir obyekt, vəziyyət və ya fəaliyyətdən həddindən artıq qorxu. Təşviş pozuntusu ABŞ-da 40 milyon insana təsir göstərir. Ölkədə ən çox görülən ruhi xəstəlik qrupudur. Bununla birlikdə, təşviş pozuntusu olan insanların yalnız 36.9 faizi müalicə alır (4). Təşviş üçün terapiyalar bunlardır: yaşayış tərzini dəyişmək-müntəzəm olaraq idman etmək və narahatlıq əlamətlərinə səbəb ola biləcək dərmanlardan və ya maddələrdən çəkinmək. Ağıl və bədən yanaşması-sakitliyi bərpa etmək üçün dərin nəfəs alma, düşüncə və əzələ gərginliyini azaltmaq. Psixoterapiya-Kognitiv davranış terapiyası (CBT) -insanlara təhrif olunmuş və ya faydasız narahat düşüncəyə meydan oxumağı və yenidən qurmağı öyrədir, çünki düşüncələr hisslərə və hərəkətlərə təsir edir.

İnternet asılılığın klinik göstəriciləri. Xüsusilə, oyaq saatlarının əksəriyyətini onlayn keçirən yetkinlərin depressiya, təşviş və ya digər psixi sağlamlıq problemləri üçün daha yüksək riski ola bilər. İnternetə aludə olduğu bilinənlər, vaxtlarının çoxunu onlayn video yayımlamaq, sosial şəbəkələri yoxlamaq və anı mesajlaşma ilə keçirdiklərini bildirirlər. Anormal dərəcədə yüksək depressiya və təşviş səviyyələrinə sahib idilər və gündəlik impulsları idarə etmək və vaxtlarını səmərəli planlaşdırmaq üçün mübarizə aparırdılar.

Onların bir çoxu İnternet istifadəsini azaltmağa çalışdılar, lakin hər seansda əvvəlcədən planlaşdırdıqlarından daha uzun müddət onlayn olduqlarını bildirirlər. Verilənlər, zehni sağlamlıq problemi olanların internet asılılığına daha çox meylli olub olmadığını və ya İnternet asılılığının beyində depressiya, təşviş və ya impuls nəzarəti ilə nəticələnən dəyişikliklərə səbəb olub olmadığını təyin etmək üçün istifadə edilə bilməz. Tədqiqatçıların fikrincə, zehni sağlamlıq mütəxəssisləri İnternet asılılığı əlamətləri göstərən bir xəstəni qiymətləndirəndə məlumatlar nəzərə alınmalıdır. İnternet asılılığının davranış əlamətləri: İnternet istifadə etdikdə gizlətmək, internet istifadəsi haqqında yalan danışmaq, oyaq olan vaxtlarının əksəriyyətini internetdə keçirmək, əvvəllər zövq aldığı fəaliyyətlərdən uzaq durmaq, internetdən uzaqlaşanda əsəbi və gərgin olmaq. İnternet asılılığının fiziki simptomları (5) yuxusuzluq, həzm problemləri, kilo alma və ya kilo vermə. İnternet asılılığın zehni simptomları: yaddaş zəifliyi, diqqəti yayınmaq, reallığı xəyaldan ayırmaq çətinliyi. İnternet asılılığın sosial simptomları: əsəbi əhval, məşğulluq problemləri, sosial izolyasiya, gərgin şəxsiyyətlərarası münasibətlər.

İnternet Asılılığı Pozuntusunun ən ümumi psixoloji müalicələrindən bəziləri bunlardır: Fərdi, qrup və ya ailə müalicəsi, davranış modifikasiyası, Dialektik Davranış Terapiyası (DBT), incəsənət terapiyası, istirahət terapiyası, reallıq terapiyası.

Nəticə. Yuxarıda stress, təşviş və internet asılılığının klinik göstəriciləri qeyd edilmişdir. İndiki dövr üçün stress, təşviş və internet asılılığının klinik göstəriciləri demək olar ki, gənclər arasında ciddi problemə çevrilmişdir. Çünki stress və təşviş ölkəmizdəki gənclər, uşaqlar və yaşlılar arasında geniş yayılmışdır. Ən mühüm addımlardan biri bu kimi problemi olan insanların psixoloqa müraciət edib terapiyaya yazılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.verywellmind.com/stress-and-health-3145086>
2. <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/anxiety/symptoms-causes/syc-20350961>
3. <https://www.healthline.com/health/anxiety>
4. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/323454>

5. <https://www.priorygroup.com/addiction-treatment/internet-addiction-treatment/symptoms-of-internet-addiction>

STRESS, TƏŞVİŞ VƏ İNTERNET ASILILIĞININ KLİNİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Elyazova Ülviyyə

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə stress, təşviş və internet asılılığının klinik göstəriciləri mövzusunə toxunuldu. Araşdırmada stresin yaratdığı fəsadlar, təşvişin doğurduğu narahatlıqlar və internet asılılığın klinik göstəriciləri müəyyən edilib. Burada internet asılılığının klinik göstəricilərinin həm psixi həm də fiziki simptomları qeyd edilib.

КЛИНИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ СТРЕССА, ТРЕВОГИ И ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ

Елязова Ульвия

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены клинические проявления стресса, тревожности и интернет-зависимости. Исследование выявило эффекты стресса, тревоги и клинические признаки интернет-зависимости. Здесь отмечаются как психические, так и физические симптомы интернет-зависимости.

CLINICAL INDICATORS OF STRESS, ANXIETY AND INTERNET ADDICTION

Elyazova Ulviya

SUMMARY

The article addressed the clinical manifestations of stress, anxiety and Internet addiction. The study identified the effects of stress, anxiety and clinical signs of internet addiction. Both mental and physical symptoms of internet addiction are noted here.

SOSİOLOGİYA

KLİYENTELİZM ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Şəmiyeva Bərdi Hikmət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
basti.shamy@gmail.com

Açar sözlər: müştəriçilik, bürokratik universalizm, himayəçilik, demokratik dəyərlərin pozulması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında maneə, siyasi dayaq yaratmaq, korrupsiya, populizm.

Ключевые слова: клиентелизм, бюрократический универсализм, патронаж, нарушение демократических ценностей, препятствия на пути развития гражданского общества, политическая поддержка, коррупция, популизм.

Keywords: clientelism, bureaucratic universalism, patronage, violation of democratic values, obstacles to the development of civil society, political support, corruption, populism.

1960-cı illərin sonlarından bəri sosial-siyasi elmlərdə özünü daha qabarıq formada biruzə verən himayəçilik və kliyentelizm (müştəriçilik) araşdırması Qərbin siyasi inkişaf və bürokratik universalizmə qarşı irəli sürülən ümumiləşdirilmiş hərəkatına dair təkamül fərziyyələrinə qarşı geniş reaksiyaların bir hissəsi sayıla bilər [1, s.150]. Müxtəlif yanaşma nöqtələrindən bu fərziyyələr müasir institutların real fəaliyyətini təhlil edən alimlər tərəfindən daha ciddi şəkildə sorğulanmışdır. Fraksionizm, koalisiya quruculuğu, müasir partiyaların maliyyələşdirilməsi və siyasi maşınlar, digər mövzular arasındakı araşdırmalar, mürəkkəb şəxsiyyətlərarası, qeyri-rəsmi və çoxsəviyyəli şəbəkələr sahəsinə diqqəti və yanaşma tərzlərinin dəyişdirdi. Eyni zamanda, bu tədqiqatlar himayəçilik, siyasi kliyentelizm və inkişaf arasındakı kompleks əlaqələrə daha kontekstli yanaşma üçün zəmin yaratdı. Patronaj (himayəçilik) münasibətlərinin artması və daha nəzəri incəliyi müasir cəmiyyətlərdə belə münasibətlərin təsiri və rolunun yenidən araşdırılıb öyrənilməsinin şərtləndirdi. Birincisi, aparılan araşdırmalar, istər demokratik, istər avtoritar, istərsə də digər rejimlər olsun, iqtisadi inkişaf, müasir rejimlərin qurulması kliyentelizm tənzimləmələrinin yox olmasının və ya cəmiyyətin kənarında qalmasının mümkün olmamasına dair məlumatın artmasına zəmin yaratdı. Əksinə, bu cür münasibətlərin xüsusi formalarının olmamasına baxmayaraq, iqtisadi inkişafın səviyyələrində və eləcə də siyasi rejimlərin şəffaflığının ölçülməsində hər zaman bir maneə kimi müxtəlif formalarda özünü göstərmişdir. İkincisi, alimlər getdikcə müəyyən etdilər ki, himayəçilik və kliyentelizm etiketi altında verilən tənzimləmələrin əhatə dairəsi sosial mübadilənin müəyyən bir məntiqi hissəsidir. Belə ki, bu tənzimləmələr bir sıra əsas analitik xüsusiyyətləri bölüşür. Onlar asimmetrik, lakin qarşılıqlı fayda gətirə biləcək və açıq münasibətlər ətrafında qurulur və təbəqələşmiş cəmiyyətlərdə mənafehlərin təmin olması və axını üzərində sosial və eləcə də siyasi aktorlar tərəfindən differensial nəzarət üzərində aparılır [3, s. 492]. Əsasən, kliyentelizm ziddiyyətli bir vəziyyət yaradır. Kliyentelizm münasibətləri bir çox hallarda mal və xidmətlər üzərində ictimai iddialar irəli sürmək və güc və nüfuzun ictimai görüntülərini yaymaq üçün istifadə olunur. Bu münasibətlər davamlı rəqabət, resurs manipulyasiyası və qeyri-sabitlik sayəsində qorunur. Kliyentelizm münasibətləri çox zaman siyasi arenada güc dairəsini genişləndirmək, siyasi dayaq yaratmaq və bu kimi bir çox məsələlərdən dolayı formalaşır və getdikcə daha çox vüsət alır. Belə ki, sosial xərclərə qənaət etmək və maliyyə hədəflərinə çatmaq üçün mərkəzi hökumətlər dövlət xərclərini azaltmaq xarici bazara integrasiya olmaq üçün davamlı təzyiq altında olurlar. Və sosial

xərcələrin nizamlı formada aparılması və bu yöndə tətbiq edilən işlər çox vaxt müəyyən sahələr üzrə güc strukturlarında ciddi fərqliliklərə gətirib çıxara bilər.

Kommunist idarəçiliyində siyasi kliyentalizmi təhlil edərkən dövlətin mövqeyi nisbətən ciddi təhlükə yaradan institusional ölçülər aşkar edilmişdir. Bu cür münasibətlərin könüllü xarakterə malik olması vacib şərtidir. Çünki bir çox zaman məcburi formada da özünü göstərir. Siyasi müştəriçiliyi xüsusilə dövlət idarəçiliyi ilə əlaqələndirərkən post-kommunist Polşa və onun institusional dəyişikliklərini nəzərdən keçirmək faydalı olardı. Polşa məsələsində dövlət idarəetməsində yüksək vəzifəli, xüsusilə baş idarəedicilərin (Ən yüksək inzibati vəzifələr mərkəzi və ya regional ofislərin fəaliyyətinə nəzarət edir və bu qurumlarda kadr siyasətindən də cavabdehdir) mövqelərinin güclü siyasi təzyiqi və qeyri-sabitliyini vurğulamaq lazımdır. Prezidentlə regional menecer və ya ümumi menecerlər arasındakı münasibətlərə baxanda Polşa məsələsində ən həssas olan siyasətçilər və inzibati idarələr arasındakı münasibətlərdir. Və bu münasibətlər dövlət idarəçiliyində və ya əksinə qərar qəbul etmə mexanizmləridir. Məhz kliyentalist münasibət növünün formalarıdır. Siyasət və idarəetmə arasındakı münasibətləri formal olaraq formalaşdırmaq üçün 1989-cu ildən sonra Polşada edilən islahat təklifləri ümumiyyətlə bu sahələrin kəskin şəkildə ayrılmasını nəzərdə tutan 19-cu əsrin klassik modelinə söykənir [7,s.107]. Ancaq bu model həmçinin dövlət idarəçiliyinin təşkilati strukturda siyasi sferanın altında olmasını şərtləndirir. Dövlət idarəçiliyində muxtariyyət və sabitliyə zəmanət verən demokratik ənənələrin uzun və fasiləsiz mexanizmlərini yaşayan Qərbi Avropa ölkələrində vətəndaş cəmiyyəti birlikləri tədricən formalaşır. Bu Qərbi Avropada baş verərkən Polşa və bir çox qitə və eləcə də Avropa ölkələri müstəqilliklərini itirirlər [9,s.167].

Bir çox hallarda isə kliyentalizmi korrupsiyadan ayıra bilmərik. Kliyentalizmin korrupsiya ilə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləmək mümkün deyil. Korrupsiya tez-tez “dövlət vəzifəsindən şəxsi mənfəət üçün sui-istifadə” kimi xarakterizə olunur və bir çox cəhətdən baş verə bilər. Xırda korrupsiya əməlləri vətəndaşları fərdi səviyyədə hədəf alır. Ən çox rast gəlinən nümunələr polisin dayanacaqlarda rüşvət alması, şəxsiyyət vəsiqəsi və ya evlilik şəhadətnaməsi verməsi üçün əlavə ödəniş tələb edən dövlət məmurları və pul sızdıran ictimai müfəttişlərdir. Korrupsiya həm də siyasi elitaların geniş miqyasda fərdi zənginləşdirmə, qurğuların təklif edilməsi və ya maliyyə təchizatı müqavilələrində rüşvət almaq üçün büdcədən səhv büdcələr çıxartmasıdır. Kliyentalizm və korrupsiya kimi problemlər daha öncə də vurğuladığımız kimi bir çox xüsusiyyətlərə malik ölkələrdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu kimi xüsusiyyətlərə misal olaraq biz yoxsulluq və işsizliyin yüksək göstəricilərini, zəif demokratik qurumların mövcudluğunu və bunun kimi bir çox fərqlilikləri misal göstərə bilərik. Müqayisə üçün İsveçrə kimi ölkələrdə ola biləcək kliyentalizm maraqlarının Argentina kimi ölkələrdəki davamlı korrupsiya qalmaqallarından nə dərəcə az və fərqli olduğunu deyə bilərik [5, s.110].

Kliyentalizmlə korrupsiya meyilləri arasındakı əlaqənin müəyyən qədər fərqi belə, onlar arasındakı vahid əlaqənin nə olduğu tam olaraq hələ ki, araşdırılmayıb. Görəsən, bu əlaqə kliyentalizmlə korrupsiyanın oxşar struktur səbəbləri olduğu üçünmü, yoxsa kliyentalist siyasətləri korrupsiya mühitinə potensial töhfə verdiyinə görə kəşifdir? Ancaq əlimizdə olan ümumi sxemə nəzərən deyə bilərik ki, onlar arşındakı əlaqə ekspert siyasətçilər tərəfindən bildirilən korrupsiya səviyyəsində deyil, bu həm də iş adamları tərəfindən bildirilən korrupsiya və rüşvət təcrübəsi ilə də müəyyən dərəcədə əlaqədardır. Və kliyentalist davranışların tək mənbələri yalnız iş və siyasi mühitdə deyil, eləcə də sıradan vətəndaşlar arasında da müəyyən edilir və bu tip qaynaqlar daha sonra daha geniş bir sferaya sıçramaq qabiliyyətinə malikdir. Və bu fenomen partiyaların və siyasətçilərin böyük səviyyədə kliyentalizm və eləcə də, böyük korrupsiya aktlarını və seçki maşınlarını maliyyələşdirmələri üçün təhrikedici bir motivasiya yaradır.

Sosial-mədəni kontekstə də kliyentelizm bir növ “adamı olmaq” söz birləşməsi ilə də eyniləşdirilə bilər. Bu halda da biz bunu ikitərəfli və qarşılıqlı münasibət kimi nəzərdən keçiririk. Və bu əlaqə münasibətlərin hər iki tərəfindəki insanların mövqelərinə istinad edir. “Adamı olmaq” bir çox hallarda da həm öz yerinə hərəkət edəcək, həm də həmin şəxsin də maraqlarını müşahidə edəcək biri ilə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması, və bu münasibətlərin hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqlarını təmin etməsi siyasətinə arxalanması kimi bir məsul vəzifəni yerinə yetirə bilmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Elə bu baxımdan da “adamı olmaq” mövqeyi, yəni başqa sözlə desək, kliyentelist mövqə sosial fəaliyyət agentlərindən biri kimi qəbul edilməkdədir. Bununla birlikdə “adamı olmaq” və ya kliyentelizm sadəcə cəmiyyətin bir fərdinə aid olmaqdan daha çox eyni zamanda dəstək olan-dəstəklənən arasındakı münasibətlərin tərəfləri və onlarla bu əlaqədə sosial çərçivə yönündə əlaqəsi olan insanları da maraqlandırır. Başqa sözlə kliyentelizm ümumi aləm deyil, müəyyən bir kontekstdə sosial şəbəkəyə daxil olan insanların bir-birinə bağlana bilən maraqlarının qorunmasıdır. Bir başqa sözlə də, ümumbəşəri deyil, xüsusi (şəxsi) maraqların qorunub saxlanmasıdır [2, s.57].

Kliyentelizm əlaqəsində tərəflər arasındakı əlaqə asimmetrik və iyerarxikdir. Burada hər iki tərəfin qarşılıqlı çıxarlarının olmasına rəğmən bu çıxarlar hər zaman bərabər olmur. Qoruyan və qorunan arasındakı əlaqədə olan qarşılıqlı çıxarlar hər iki tərəfin mövqelərinə uyğun olaraq dəyişə bilər, belə ki, qoruyan tərəfin çıxarları pul, mövqenin davamlılığı və eləcə də sosial status və prestijdir. Bunun əksinə qorunmaq istəyən tərəfin çıxarları daha çox müəyyən bir şəraitdə zəruri olan hallarda yaranır və bu kimi hallar çox zaman dövrü tələbatlar kimi də qiymətləndirilir. “Adamı olmaq” ifadəsinin sosial elmlərdə konseptual ekvivalenti himayəçilik və patronaj münasibətləridir [4, s.68]. Patronaj münasibətlər premodern cəmiyyətlərdə adi hallardan biri kimi hesab edilir. Ancaq indiki patronaj münasibətləri klassik patronaj münasibətlərindən müəyyən qədər fərqlənir. Klassik patronaj münasibətlərdə pul, mülk və prestij sahibi olan torpaq sahibkarları öz öhdəlikləri altında olan mülksüzlərə və ya himayə etdikləri sənətkar, zərgər və ya digər peşə sahibi insanların həyat şəraitlərinin davam etdirmələri üçün dəstəklərini göstərirdilər və bunun qarşılığında isə öz söz və prestijlərini daha da artırardılar. Aqrar cəmiyyətlərdə patronaj münasibətlərin qurulmasının əsasını adətlər, dini normalar və ya ənənələr təşkil edir. Kliyentelist əlaqələr feodal, ənənəvi və sənayedən öncəki cəmiyyətlərə şamil edilsə də, kapitalist, sənaye və modern cəmiyyətlərdə də sıx hallarda rast gəlinən bir davranış formasıdır.

Və biz kliyentelizmin nəzəri məsələlərini həll etdikdə müasir dünyamızda onun daha çox sosial siyasətin nizamlanmasında da müəyyən bir formada rol oynadığını vurğulayan politoloqlar da az deyil və bu iki ifadə arasında ola biləcək müəyyən əlaqənin araşdırılması və aydınlıq gətirilməsi kliyentelizmin nəzəri ifadəsi ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməkdə bizə yardımçı ola bilər. Və bu məsələyə aydınlıq gətirmək istəyiriksə öncəliklə sosial siyasətə biraz aydınlıq gətirməyimiz doğru olar. Və sosial siyasəti əsas məfhumu ilə anlamaq istəyiriksə, onun bugünkü vəziyyətini və onunla bağlı olan müzakirələri daha aydın formada anlamağımızda və dəyərləndirməyimizdə fayda var. Çox ədəbiyyatlarda biz sosial siyasəti azad və ayrıca bir düşüncə tərzini kimi açıqlandığının şahidi olmuşuq, amma nəzəri cəhətdən sosial siyasət daha çox dövlətin apardığı siyasətin bir növü kimi təsvir edilir. Və bu siyasətin əsası ondan ibarətdir ki, burada əməyin təkrar istehsalı prosesində özünüməşğulluq yaradan ailə, iqtisadi bazar və dövlət arasında olan münasibətlərin maksimum sosial ədalət faktoruna əsaslanan bir siyasət hökm sürür. Və bu münasibətlərlə yanaşı bir burada siyasi güc və eləcə də, ictimai təşkilatların nizamlanması kimi münasibətlərin də şahidi ola bilərik. Elə bu bucaq altında da məsələyə yanaşsaq onda sosial siyasətin tam anlamı ilə dövlət və cəmiyyət arasında vətəndaşların rifahına əsaslanan bir siyasət olduğunun şahidi oluruq.

XIX əsrdə bir çox sənayeləşmiş ölkələrdə ortaya çıxan işsizlik problemi sosial siyasət düşüncəsinin formalaşması üçün zərurət yaratmışdı və daha sonra XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində bir çox Avropa ölkələrində tətbiq edilməyə başlanmışdır. Və daha sonra isə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daha qabarıq və sistemli formada tətbiq edilməyə başlanmışdır. Başqa sözlə desək, bir növ sosial partlayışlara qarşı “sığorta” funksiyası yerinə yetirən sosial siyasət işçi sinifinin gərgin mübarizəsi nəticəsində ortaya çıxmış və bütün siniflərdən olan insanların səs hüququnun təmin edilməsi və eləcə də, kapitalizmdə əməyin istismarına qarşı aparılan mübarizənin də bir nəticəsi olaraq dünya siyasətində öz yerini tutmuşdur. Və sosial siyasətin təzahür formaları kimi sosial təhlükəsizlik, səhiyyə xidmətləri, fərdi sosial xidmətlər (uşaqlar, gənclər, qocalar, əlillər və .s), təhsil, mənzil təminatı kimi qruplaşdırıla bilər. Və bunların hər biri dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir və işsizlik probleminin yaratdığı müxtəlif yönlü problemlərin həllinə yönəlir. Və bu açıqlamalardan da göründüyü kimi sosial siyasət həm kapitalizmin fərdlər və cəmiyyət üzərində mənfi təsirlərini azaldır, həm də kapitalizmin daha da güclənməsinə xidmət edir. Göründüyü kimi sosial siyasət bir tərəfdən kapitalizmin zəifləməsi, bir tərəfdən də güclənməsi deməkdir.

Və günümüzdə məşhur yanaşmalardan biri hesab edilən neoliberalizm aspektindən də yanaşsa olsaq, sosial siyasət cəmiyyətdə sosial nizamı bərpa etmək məqsədilə ən lazımlı səviyyələrdə ortaya çıxan zərurətlərdən biri hesab edilir. Sosial siyasətlə bağlı digər bir müzakirə mənbəyi də onun struktur aspektindən dolayı daha çox siyasətə yönəlik bir davranış yoxsa daha çox dövlətin yerinə yetirməli olduğu öhdəliklərdən biri kimi xarakterizə olunması məsələsidir. Xülasə, biz sosial siyasət məsələlərini həll edərkən burada ailə, sosial təminat, vətəndaş cəmiyyəti və bunun kimi məsələlərə müraciət etdiyimiz üçün sosial siyasət hər bir tərəfdən daha çox qarışıq bir mövhum kimi də qiymətləndirilə bilər, amma həm qarışıq, həm də vacib! Sosial siyasət anlayışını kliyentelizm termini ilə müqayisə etsək biz aradakı fərqləri açıq formada görə bilərik və əlaqələndirməyə çalışsaq görərik ki, sosial siyasətin dövlət siyasətinin əsasını təşkil edən rifah dövlətlərində kliyentalizm problemi o qədər də qabarıq formada vüsət ala bilmir çünki bu tip dövlətlərdə biz rüşvət və bunun kimi bir çox faktorların cəmiyyət tərəfindən güclü bir sosial qınaqla rastlaşdığının da şahidi oluruq. Amma bu təbii ki, bu kimi dövlətlərdə kliyentelizm probleminin tamamilə yox olduğu mənasını vermir.

Kliyentelist siyasətin mövcud olduğu coğrafiyalarda biz bunu bəzən də “populizm” və ya “populist siyasət” də deyirik. Amma bu anlayışlar izah və analiz cəhətdən biraz müzakirə yarada biləcək anlayışlardır. Bunun da əsas səbəblərindən biri odur ki, bəhs edilən konsepsiya müxtəlif dövrlərdə bir çox fərqli cəmiyyətlərdə müxtəlif siyasi qrup, düşüncə və siyasi cərəyanlar üçün istifadə edilib. Bu ifadə sosialist cərəyanların müdaxilə vasitəsi kimi görməklə yanaşı, millətçi və dini baxışlarla da əlaqələndirilir [6, s.210].

Digər bir düşüncə tərzinə də nəzər salsaq biz populizmin dövlət tərəfindən cəmiyyətdə müəyyən siyasi qrupların davamlı idarə edilməsi və nəzarət altında saxlanılmasının bir forması kimi də qiymətləndirilir. Siyasi populizmdə də kliyentelizm kimi siyasətçilər və başqa formada desək, hökmdarlar xalqa yaxşı görünmək və özləri üçün siyasi dəstək yaratmaq məqsədi ilə xalqa müəyyən vədlər verirlər və bunun da nəticəsində özləri üçün lazım olan bir çox məsələlərin həlli üçün müəyyən formada rüşvət vermiş olurlar. Xüsusilə də, vətəndaş şüurunun zəif formalaşdığı cəmiyyətlərdə siyasi populizm daha effektiv halda tətbiq edilir, çünki bu tip cəmiyyətlərdə vətəndaşlar siyasətçilərin və rəhbərlərin bu tip davranışların əslində vətəndaşların hüquqlarının bir parçasının təmin edildiyinə yönəlmiş olmasında daha fərqli olaraq həmin şəxslərin bir lütfü kimi qəbul edirlər.

Halbuki, biz bilirik ki, vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsi dövlətin həm iqtisadiyyatı gücləndirmək siyasətinə, həm də sosial aləmdə ədalətin təmin edilməsi ilə ümumi

nizamın qorunması məqsədlərinə xidmət etməlidir. Ancaq biz bu tip sosial yardımların bir çox siyasi qrup, partiya və hakimiyyətlər tərəfindən dəstək toplamaq məqsədi ilə təmin edilən yardımla qarışdırmamalıyıq. Çünki daha öncə də vurğuladığımız kimi 1970-ci illərin illərdən etibarən ortaya çıxan “klientelizm” anlayışı bu tip davranışlara aid edilir. Və biz bunu siyasətçilər tərəfindən patron-müştəri münasibətləri kimi şərh edilən anlayışla eyniləşdiririk. Və hüquqi sosial yardımın qarşısında duran ən böyük əngəl də elə qohumçuluq, yerliçilik və bunun kimi bir çox faktorlara əsaslanan klientelizm problemidir. Bu ifadə insanların hüquqlarını məhdudlaşdırmaqla yanaşı cəmiyyətdə olan təbii nizamın pozulmasına və beləliklə də cəmiyyətin balansının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bu ifadə ilk vaxtlar Romada ortaya çıxmış və daha sonra bütün dünya ərazisində müxtəlif mənalarda istifadə edilmişdir.

Qədim Romada Roma vətəndaşlarının himayəsində olan və ona xidmət etmək öhdəliyi ilə bağlı olan bir şəxs üçün müştəri (asılı, sığınan) başqa formada da “bağlanan” termini istifadə edilmişdir. Buradan klientelizm anlayışı tez-tez yaxınlaşma mənasında istifadə olunsa da, konsepsiya mahiyyət etibarilə hakimiyyətin paylanma meyarlarına əsaslanır [8, s.24].

Buna görə də, bəzi xidmətlər və ya mallar müqabilində siyasi dəstək tələb etmək deməkdir. Bu sosial yardım konsepsiyasının formalaşmasına və inkişafına mane olan və bərabərsizliyin təyin olunduğu bir prosesdir. Həqiqətən, klientelizm siyasi hakimiyyətin sosial seqmentlərlə şaquli qeyri-bərabər qarşılıqlı əlaqəli münasibətlərin qurulduğu bir sistemə aiddir. Müştəriçilik də siyasi xarakter daşıyır və siyasi hakimiyyət çox vaxt onu özünə fayda gətirməyə xidmət edən bir vasitəyə çevirir. Klientelist siyasətlər ehtiyac, yoxsulluq, sosial təcrid, etnik və dini fərqlər kimi elementlərdən qidalanır. Və bu tip qida mənbələrini bəsləməyə və çoxaltmağa meyilli bir siyasətdir. Burada əsas məqsəd sosial bərabərsizliyi azaltmaq deyil, əksinə özləri üçün hər vasitə ilə fayda əldə etməkdir. Beləliklə, bir tərəfdən klientelizm, hüquqlara əsaslanan sosial yardım konsepsiyasının qarşısını alarkən, bütün cəmiyyət üçün zəruri olan yardım və xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edəcək dövlət mənbələrinin istehlakına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bedir E., Alper Y., Tokol A., Özaydın M., Metin B. Sosial Politika. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi yayınları, 2012, s.150
2. Didi K. Klientelizm, Kapitalizm və Demokratiya, Kembric Universiteti mətbuatı, 2018, s. 57
3. Əsgərov Ə., Hüseynov E., Hüseynov S. Davamlı insan inkişafı , Bakı, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, 2009, Dərslik, s.492
4. Həsənov R., Sosial siyasət. Bakı, Avropa, 2016, s.68
5. Qolenkova Z.T., Akuliç M.M., Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Tərcümə edən : Professor İzzət Rüstəmov. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 2014, s.110
6. Laura R., Kristof S., İrene F. Orta Şərq və Şimali Afrikada Klientelizm və patronaj münasibətləri, Rotlec nəşriyyatı, 2020, s. 210
7. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili , Bakı, Gənclik, 2003, s.107
8. Simona P. Klientelizm, Maraqlar və Demokratik təmsilənmə, Kembric Universiteti mətbuatı, 2001, s. 24
9. Veronika H. Su və Siyasət, Miçiqaq Universiteti mətbuatı, 2017, s.167

KLIYENTELİZM ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Şəmiyeva Bərdi

XÜLASƏ

1960-cı illərin sonlarından bəri sosial-siyasi elmlərdə özünü daha qabarıq formada biruzə verən himayəçilik və kliyentelizm (müşəriçilik) araşdırması Qərbin siyasi inkişaf və bürokratik universalizmə qarşı irəli sürülən ümumiləşdirilmiş hərəkatına dair təkamül fərziyyələrinə qarşı geniş reaksiyaların bir hissəsi sayıla bilər. Bu münasibətlər davamlı rəqabət, resurs manipulyasiyası və qeyri-sabitlik sayəsində qorunur. Kliyentelizm münasibətləri çox zaman siyasi arenada güc dairəsini genişləndirmək, siyasi dayaq yaratmaq və bu kimi bir çox məsələlərdən dolayı formalaşır və getdikcə daha çox vüsət alır. Belə ki, sosial xərclərə qənaət etmək və maliyyə hədəflərinə çatmaq üçün mərkəzi hökumətlər dövlət xərclərini azaltmaq xarici bazara integrasiya olmaq üçün davamlı təzyiq altında olurlar. Və sosial xərclərin nizamlı formada aparılması və bu yöndə tətbiq edilən işlər çox vaxt müəyyən sahələr üzrə güc strukturlarında ciddi fərqliliklərə gətirib çıxara bilər.

ПРИРОДА И СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПЦИИ КЛИЕНТЕЛИЗМА

Шамиева Басди

АННОТАЦИЯ

Изучение патронажа и клиентелизма, которое стало более заметным в социально-политических науках с конца 1960-х годов, можно рассматривать как часть более широкого ответа на эволюционные гипотезы об общем движении Запада против политического развития и бюрократического универсализма. Эти отношения защищены постоянной конкуренцией, манипулированием ресурсами и нестабильностью. Клиентелизм часто формируется и расширяется из-за расширения власти на политической арене, создания политической поддержки и многих других проблем. Таким образом, чтобы сэкономить на социальных расходах и достичь финансовых целей, центральные правительства находятся под постоянным давлением с целью сокращения государственных расходов и интеграции на внешние рынки. А регулярное проведение социальных расходов и работа, проделанная в этом направлении, часто может приводить к значительным различиям во властных структурах в определенных сферах.

THE NATURE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF CLIENTELISM

Shamiyeva Bardi

SUMMARY

The study of patronage and clientelism, which has become more prominent in the socio-political sciences since the late 1960s, can be seen as part of a broader response to evolutionary hypotheses about the West's generalized movement against political development and bureaucratic universalism. These relationships are protected by constant competition, resource manipulation and instability. Clientelism is often formed and expanded due to the expansion of power in the political arena, the creation of political support, and many other issues. Thus, in order to save on social spending and achieve financial goals, central governments are under constant pressure to reduce public spending and integrate into foreign markets. And the regular conduct of social spending and the work done in this direction can often lead to significant differences in power structures in certain areas.

AZƏRBAYCANDA KOS İNKİŞAFI ÜZRƏ STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN İCRASI VƏZİYYƏTİ

Ələkbərli Uğur Asif oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ulkbri@gmail.com

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, strateji yol xəritəsi, qanunvericilik bazası, illik hesabat, Sahibkarlığın İnkişaf Fondu.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, стратегическая дорожная карта, законодательная база, годовой отчет, Фонд развития предпринимательства.

Key words: small and medium entrepreneurial, the strategic road map, legislative base, annual report, Entrepreneurship Development Fund.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında davamlı inkişafa nail olmaq və rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək yönündə məqsədyönlü işlər görülməkdədir. Bu sahədə ciddi irəliləyişlərin əldə edilməsində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin və qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə dəstək verilməsinin, əlavə güzəşt və stimullaşdırma siyasətinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar qlobal iqtisadi çağırışlara daha da təkmilləşdirilməkdədir.

Bu baxımdan, ölkə Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı yaxın, orta və uzaq perspektiv üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir tələblər çərçivəsində əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını nəzərdə tutan sənəd əsasında ölkə iqtisadiyyatının güclü, zəif tərəflərinin, onun real imkanlarının və mövcud ola biləcək təhlükələrin müəyyən edilməsi, bir sözlə, onun faktlara əsaslanan bütöv tədqiqinin aparılması nəzərdə tutulurdu [1].

Ön əsası isə, Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsini təşkil edən 8 prioritet sektora xüsusi diqqət ayrılmalı idi. Bunlar 4 istehsal sektoru: neft, qaz, kənd təsərrüfatı, istehlak malları istehsalı, ağır sənaye və maşınqayırma, 2 xidmət sektoru: ixtisaslaşmış turizm, logistika və ticarət və 2 sosial sektor: uyğun qiymətə mənzillər və kompleks məsələ kimi peşə təlimləri sahələrindən ibarət olmalı idi. Tapşırığın nəticəsi kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Fərmanı ilə aşağıdakı sahələr üzrə strateji yol xəritələri təsdiq edildi [2]: milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə; neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair; kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair; kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair; ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair; ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair; logistika və ticarətin inkişafına dair; uyğun qiymətə mənzil təminatının inkişafına dair; peşə təhsili və təliminin inkişafına dair; maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair; telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair; kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair.

Xarici ekspertlərin və məsləhətçi beyin mərkəzlərinin iştirakı, beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış strateji yol xəritələri 2016- 2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı əhatə edir. Strateji yol xəritələrində iqtisadi islahatlara uyğun kompleks

tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılmasının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Sənədin məqsədləri sırasına aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi;
- neftdən asılılığın aradan qaldırılması;
- qeyri-neft sektorunun və keyfiyyətli ixrac məhsullarının artırılması;
- əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və rifahının daha da yüksəldilməsi.

Strateji yol xəritələrinin əhatə etdiyi əsas sahələrə kənd təsərrüfatından tutmuş sənayeyə qədər bütün sferaları, həmçinin insan kapitalının inkişafı, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması kimi əsas sahələr daxildir.

Yuxarıda qeyd edilən yol xəritələrindən biri də “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir [3]. Həmin sənəddə KOS sahəsində mövcud vəziyyət təhlil olunur, strateji baxış, hədəf indikatorları, strategiyanın məqsədləri, strateji hədəflər, maliyyələşmə mexanizmləri, icra, monitoring və qiymətləndirmə qaydaları müəyyən edilir, tədbirlər planı təsdiq edilir. Eyni zamanda, kifayət qədər geniş və əhatəli sənəd olan Strateji Yol Xəritəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində indiyədək görülmüş işlər sadalanır, mövcud vəziyyət təhlil edilir, çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Bunun üçün sənəddə KOS-lar beynəlxalq təcrübədə mövcud olan müsbət və mütərəqqi mexanizmlərin ölkəmizdə tətbiqi nəzərdə tutulur.

Bütün bunlardan göründüyü kimi, son illərdə qanunvericilik bazasını, inzibati prosedurları və dövlət-sahibkar münasibətlərini təkmilləşdirmək yönündə dövlət tərəfindən kompleks tədbirlər icra edilmişdir. Həmin sistemin mövcud qanunvericiliyin respublikada həyata keçirilən islahatlara təsirinin ölçülməsinə və müvafiq təkmilləşdirmələrin qarşılmasına imkan verəcəyi realdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsində sistemin tətbiqi yolları öyrənilərək, ölkədə KOS-un xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, zəruri tədbirlərin icrası nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın neftdən asılılığını minimuma endirmək, KOS-a əsaslanan rəqabət qabiliyyətli istehsal potensialını artırmaq məqsədləri növbəti dövrlərdə də əlavə tədbirlərin icrasını tələb edir.

Ölkə qarşısında əsas strateji hədəflərdən biri kimi biznes və investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmaq yönündə islahatları davam etdirmək müəyyənləşdirilmişdir. Hədəfə nail olunması məqsədilə dövlət-sahibkar münasibətlərini inkişaf etdirmək, biznes və investisiya mühitini dəstəkləmək zəruridir. Bunun üçün prioritet olaraq, aşağıdakılar seçilmişdir:

- sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələri və süni maneələri aradan qaldırmaq;
- sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsində inzibati qayda və prosedurları təkmilləşdirmək;
- təşviq mexanizmlərini tətbiq etmək;
- elektron hökumət xidmətlərinin əhatə dairəsini genişləndirmək.

Azərbaycan Respublikasının kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı üzrə Strateji Yol Xəritəsinin 2017-ci il üzrə illik monitoring və hesabatına diqqət yetirək qarşıya qoyulmuş hədəflərin icrasında xeyli yol qət edildiyini görə bilərik. Bunlardan ən vacibi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il tarixli 28 dekabr tarixli 1771 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində “Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi” yaradılmasıdır [4].

Agentlik ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən, KOS subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir. Agentlik investisiya və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəli əlaqələndirmənin tətbiqi, KOS subyektlərinin ölkə iqtisadiyyatında rolunun və

rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bu sahədə idarəçilik sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, maliyyə resurslarına KOS subyektlərinin çıxış imkanlarının artırılması, institusional dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılması, sahibkarlığın hüquqi təminatının və regionlarda sahibkarlığın inkişafının gücləndirilməsi məqsədilə yaradılmışdır.

Həmin Fərmanın 2.2-ci bəndinə əsasən, Agentliyin tərkibində informasiya, biznes inkubator, innovasiya, maliyyə xidmətləri və s. təklif edən kiçik və orta biznes evləri, eləcə də kiçik və orta biznesin inkişafı mərkəzləri, Dövlət-Sahibkar Tərəfdaşlığının İnkişafı Mərkəzi, kiçik və orta biznesin inkişafı fondları ölkənin iri rayon və şəhərlərində kiçik və orta sahibkarlara bir sıra xidmətləri bir məkanda təklif edən "Kiçik və orta sahibkarlıq evi"nin yaradılması və onların fəaliyyətinin "ASAN xidmət" mərkəzləri, "ASAN xidmət" mərkəzləri olmayan regionlarda isə İqtisadiyyat Nazirliyinin regional bölmələri vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qarşıya qoyulmuş prioritetlərin KOS subyektlərinin fəaliyyətində yoxlama və lisenziyalasdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və vergi islahatlarının davam etdirilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür.

Belə ki, Rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübə nəzərə alınaraq, Rəqabət Məcəlləsinin yeni layihəsinin hazırlanması işi davam etdirilmişdir. "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 31 oktyabr tarixli 845-VQD nömrəli Qanunu ilə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar növbəti dəfə 2021-ci il yanvarın 1-dək dayandırılmışdır [5].

"Lisenziyalar və icazələr" portalının yaradılması və bir sıra dövlət qurumlarının informasiya sistemlərinin portala inteqrasiya olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2017-ci il 29 dekabr tarixli 615 nömrəli qərarı ilə "Lisenziya və ya icazə verən orqanların lisenziya və ya icazənin, onun dublikatının və əlavəsinin verilməsinin, yenidən rəsmiləşdirilməsinin, dayandırılmasının, bərpasının və ya ləğvinin "Lisenziyalar və icazələr" portalı vasitəsilə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün son müddətlər", "Lisenziyalar və icazələr" portalına inteqrasiya edilməli olan informasiya sistemlərinin siyahısı və həmin informasiya sistemlərinin portala inteqrasiyası üçün son müddətlər" və "İnformasiya sistemlərinin "Lisenziyalar və icazələr" portalına inteqrasiyası üçün texniki tələblər" təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" 2017-ci il 15 sentyabr tarixli 1599 nömrəli Fərmanı çərçivəsində "Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bundan əlavə, "Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu"

ASC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə sistemliliyin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 25 dekabr tarixli 1762 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu" təsis edilmişdir [6].

Digər tərəfdən hazırlanmış təkliflərin və aparılmış müzakirələrin nəticəsi olaraq İqtisadiyyat Nazirliyinin Bakı Biznes Tədris Mərkəzi tərəfindən KOS subyektlərinin maliyyə savadlılığının artırılması istiqamətində sahibkarların ehtiyaclarını öyrənmiş, müvafiq təlim-tədris modulları hazırlamışdır. Həmin modullar əsasında "Sahibkarlığın maliyyə-kredit təminatının optimallaşdırılması istiqamətləri", "Biznes plan hazırlanmasında maliyyə planlaşdırılması və investisiya tələbinin əsaslandırılması", "Maliyyə risklərinin minimallaşdırılması", "Gömrük

prosedurları və əməliyyatlar” və “Gömrükbiznes əməkdaşlığında innovasiya layihələrinin idarə edilməsi” mövzularında KOS subyektləri üçün treninq və təlimlər keçirilmişdir.

Əmlak məsələləri üzrə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və maliyyə əlçatanlığını artırmaq üçün “Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 2 may tarixli 667-VQ nömrəli Qanunu qəbul edilmişdir[7]. Qanun öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi ilə bağlı daşınar əmlakın yüklülüyünün hüquqi rejimini, daşınar əmlaka dair yüklülük sahiblərinin hüquqlarının həyata keçirilməsi qaydalarını, daşınar əmlaka tutma yönəldilməsi, daşınar əmlakın yüklülüyünün dövlət reyestrinin aparılması və ondan istifadə ilə bağlı məsələləri tənzimləyir.

KOS subyektlərinin təlim və tədris imkanlarının artırılması, qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinin sürətləndirilməsi üzrə də bir sıra təkliflər və planlar təqdim olunmuşdur. KOS subyektlərinin tədris və təlim ehtiyaclarının öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif inzibati rayonlarda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlar arasında sorğu keçirilmiş, hesabat və təkliflər paketi hazırlanmışdır. KOS subyektlərinin ixtisaslı kadrlara ehtiyacının araşdırılması məqsədilə əmək bazarının öyrənilməsi metodologiyası müəyyən edilmiş, KOS-ların əmək bazarı üzrə ehtiyaclarının təhlili və müşahidələr zamanı müəyyən edilmiş problemləri nəzərə alaraq boşluqların aradan qaldırılması üçün təkliflər paketi hazırlanmışdır. KOS subyektlərinin təlim proqramlarına daha aktiv qoşulmaları üçün xüsusi videoçarxlar və maarifləndirici vəsaitlər hazırlanaraq Bakı Biznes Tədris Mərkəzinin internet sahifəsinin “Videoqalereya” bölməsində yerləşdirilmişdir.

Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının KOS subyektləri tərəfindən tətbiqinin stimullaşdırılması məqsədilə müvafiq qanunvericilik aktlarında dəyişiklikləri nəzərdə tutan təkliflər hazırlanmışdır. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 2017-ci il 30 yanvar tarixli Q-01 nömrəli qərarı ilə “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” təsdiq edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan Strateji Yol Xəritəsindən irəli gələn prioritetlərin bir qisminin icrasına şahid olduq. Bundan əlavə ümumilikdə Strateji Yol Xəritəsinin 2019-cu il 1 yanvar icra vəziyyətinə nəzər saldıqda 2016-2018-ci illərdə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrası nəticəsində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasını görə bilərik:

-Dövlət-biznes dialoqu qurulmuşdur;

-“Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi” və “Enterprise Azerbaijan” portalı yaradılmaqla kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı dəstəklənmişdir;

-“Azexport.az” və “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” platformaları yaradılmış, ticarət nümayəndəlikləri, onlayn ixrac ərizəsi, ixrac missiyaları, ticarət evləri və ixrac subsidiyaları kimi təşviq metodları istifadə edilmişdir;

-“Dövlət satınalmalarının vahid internet portalı” yaradılmış və qanunvericilik təkmilləşdirilmişdir;

-Əhəmiyyətli gömrük islahatları aparılmış, o cümlədən, “Yaşıl Dəhliz” sistemi tətbiq edilmişdir;

-İnvestorların maraqlarının qorunması, elektron məhkəmə, biznesə başlama, tikinti icazələri, elektrik şəbəkələrinə qoşulma, maliyyə mənbələrinə çıxış və əmlakın qeydiyyatı, müflisləşmə sahəsində əhəmiyyətli islahat tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Sonda isə 2020-ci ilin yekun hesabatlarına əsasən, Strateji yol xəritələrinin Tədbirlər Planında İqtisadiyyat Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərinə aid tapşırıqların icrasını təmin etmək məqsədilə İqtisadiyyat nazirinin 2017-ci il 7 mart F-41 nömrəli əmri ilə 11 istiqamət üzrə İş Planları təsdiq edilmişdir. Bunlardan Fonda aid aşağıdakı 3 İş Planı üzrə müvafiq işlər görülmüşdür:

✓ “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”;

✓ “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”;

✓ “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”.

Fondun Müşahidə Şurasının 28 fevral 2020-ci il tarixli qərarı ilə 2020-ci il üzrə Fondun güzəştli kreditlərinin verilməsi çərçivəsində prioritet istiqamətlərə aşağıdakı sahələr daxil edilmişdir:

✓ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə nəzərdə tutulmuş müxtəlif sahələrin dəstəklənməsi;

✓ startap layihələrinin dəstəklənməsi;

✓ turizmin inkişafı üzrə layihələrin dəstəklənməsi (eləcə də kənd turizmi layihələrinin dəstəklənməsi).

Fondun vəsaiti hesabına 2020-ci il ərzində strateji yol xəritələrinin icrası çərçivəsində aşağıdakı işlər görülmüşdür:

✓ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və kənd təsərrüfatına xidmət infrastrukturunun yaradılması ilə bağlı 839 layihəyə 73.8 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir;

✓ turizmin inkişafı ilə bağlı 7 layihəyə 663 min manat güzəştli kredit verilmişdir;

✓ startap layihələrinin dəstəklənməsi, onlara beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan xidmətlərin göstərilməsi və ya koordinasiya edilməsi məqsədilə Fond da fəaliyyətə başlamış “Biznes İnkubasiya Mərkəzi”ndə 2020-ci ərzində yanvar-mart aylarında startapçılara köməkliyin göstərilməsi ilə bağlı işlər davam etdirilmiş və 5 layihənin komanda üzvlərinə müvafiq dəstək göstərilmişdir [9].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar nüfuzlu beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, Dünya Bankı tərəfindən dərc edilən “Doing Business” hesabatında 2016-cı ildə dünyada 3 və daha çox islahat aparan 29 ölkədən biri, “Doing Business 2020” hesabatında isə ölkəmizin ötən ilə nisbətə mövqeyi 6 pillə yaxşılaşdırılıb, əvvəlki ildəki hesabatda olduğu kimi, bu dəfə də dünyanın “Ən islahatçı 10 ölkəsi” sırasına daxil olmuşdur.

Ölkə üzrə KOS-un inkişafı ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsindən irəli gələn vəzifələrin reallaşdırılması ölkədə ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun daha da cəlbedici biznes və investisiya mühitini formalaşdırmağa, onun yerli və əcnəbi investorlar üçün əlverişliliyini daha da artırmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 28 dekabr tarixli 1771 nömrəli Fərmanı
5. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 31 oktyabr tarixli 845-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi və “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 20 oktyabr tarixli 1410-IVQ nömrəli Qanununun tətbiqi və sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dövlət tənzimlənməsinə dair əlavə tədbirlər barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 26 oktyabr tarixli 660 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında
6. “Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 29 noyabr tarixli 1691 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi barədə
7. “Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 2 may tarixli 667-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə 24 may 2017-ci il 1420 nömrəli Prezident Fərmanı
8. <https://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/SYX-2018.pdf>
9. AR İqtisadiyyat Nazirliyi. Sahibkarlığın İnkişaf Fondu. Illik hesabat. 2020

AZƏRBAYCANDA KOS İNKİŞAFI ÜZRƏ STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN İCRASI VƏZİYYƏTİ

Ələkbərli Uğur

XÜLASƏ

Məqalədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı iqtisadi islahatların daha da təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin gələcək inkişafı sahəsində Strateji Yol Xəritəsindən irəli gələn əsas vəzifələr və qəbul olunandan bu günə kimi qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olunması, prioritetlərin icrası vəziyyəti və bu yolda əldə olunmuş uğurlar şərh olunmuşdur. Tədqiqatın metodologiyası: tədqiqatın informasiya bazasını Strateji Yol Xəritəsi, Sahibkarlığa İnkişaf Fondunun hesabatları, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi göstəriciləri, Azərbaycan Respublikasının kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi, onun illik monitoring və hesabatları, eləcə də, sahibkarlıqla bağlı qanunvericilik aktları, qərar, fərman, sərəncam və s. təşkil edir.

СТАТУС РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алекперли Угур

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы дальнейшего совершенствования экономических реформ, связанных с развитием малого и среднего предпринимательства, основные задачи, вытекающие из Стратегической дорожной карты будущего развития

предпринимательства и достижения целей с момента ее принятия, состояние реализации приоритетов и достижений. Методология исследования включает исследовательскую информационную базу «Стратегическая дорожная карта», отчеты Фонда развития предпринимательства, официальные показатели Министерства экономики и промышленности, «Стратегическая дорожная карта по производству потребительских товаров на уровне малых и средних предприятий Азербайджанской Республики», ежегодный мониторинг и отчеты, а также коммерческое законодательство, постановления, приказ и т.д.

STATUS OF IMPLEMENTATION OF THE STRATEGIC ROADMAP FOR SME DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Alekberli Ughur

SUMMARY

The article discusses the further improvement of economic reforms related to the development of small and medium enterprises, the main tasks arising from the Strategic Roadmap for the future development of entrepreneurship and the achievement of goals since its adoption, the status of implementation of priorities and achievements. Research methodology: research information base Strategic Road Map, Entrepreneurship Development Fund reports, official indicators of the Ministry of Economy and Industry, Strategic Road Map for the production of consumer goods at the level of small and medium enterprises of the Republic of Azerbaijan, its annual monitoring and reports, as well as business legislation , decision, decree, order, etc. contained.

SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİNDƏ MÜASİR KİV-İN ROLU

Qasimova Elnarə Azər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
qasimovaelnara@bsu.edu.az

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, sosial təhlükəsizlik, media, informasiya, problemlər

Ключевые слова: средства массовой информации, социальная безопасность, медиа, информация, проблемы

Keywords: mass media, social security, media, information, problems.

Giriş

Bəşəriyyət hazırda yüksək elmi-texniki tərəqqi dövrünü yaşayır. Bu tərəqqi müsbət, pozitiv dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, əlavə qayğılar və problemlər də yaradır. Müvafiq məsələlər sırasında cəmiyyətdə və təbiətdə harmoniyanın pozulmasını, qloballaşma şəraitində müxtəlif sosial qrupların himayəyə, müdafiəyə, təhlükəsizliyə ehtiyacının artmasını, zorakılığın, insan alverinin, narkomaniyanın, alkoqolizmin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşınmasının aradan qaldırılması zərurətini və s. aid etmək mümkündür.

Hazırda istər təbiət, istərsə də cəmiyyət elmləri, sosial-siyasi fənlərin sırasında sürətli dərin ixtisaslaşma, geniş differensasiya müşahidə edilir. Bu bölgü, differensasiya müxtəlif sosial, siyasi, mənəvi, iqtisadi məsələlərin həllinə yönəlsə də, mövcud şəraitin dəyişməsi tamamilə fərqli, yeni məsələlərin həllini gündəmə gətirir, aktuallaşdırır (1, s.17). Öncə qeyd edildiyi kimi, media cəmiyyət üçün aktual olan istənilən məsələni, problemi işıqlandırmaqda, onların həlli üçün təhlillər, araşdırmalar aparmaqda, müvafiq faktları, məlumatları geniş ictimaiyyətə çatdırmaqda maraqlıdır.

Bununla yanaşı, cəmiyyət mediadan təkcə aktual sosial məsələlərin işıqlandırılmasını deyil, onların həlli ilə bağlı müəyyən təkliflər, tövsiyələr, addımlar da gözləyir. Bəs, media cəmiyyətin bu gözləntilərinə, çağırışlarına necə reaksiya, hansı formada cavab verir? Ümumiyyətlə, müasir KİV-in, medianın sosial məsələlərə münasibətdə davranışını məqsədyönlü, rəşional yanaşma kimi qiymətləndirmək mümkündürmü? Maraqlıdır ki, Qərb tədqiqatçıları müasir KİV-i bununla bağlı kəskin tənqid atəşinə tuturlar. Kanada əsilli tanınmış sosial tədqiqatçı Marshall McLuhan bununla bağlı bildirirdi ki, biz əslində, maşının arxa güzgüsündən bu günümüzə baxırıq, bu günün işini də dünənki alətlər vasitəsilə görməyə çalışırıq. Tədqiqatçı burada ona işarə edir ki, hazırda medianın qarşısında duran məsələlər yeni olsa da, yanaşma üsulu ənənəvi, köhnədir və çox da dəyişməyib (2, s.30).

1.Yeni KİV, sosial media ideyası. Bu gün yeni KİV, sosial media ideyası cəmiyyətdə kifayət qədər aktualdır və burada ən müxtəlif məsələlərə yeni yanaşmaların formalaşması, onların media işində tətbiqi qaçılmaz zərurətə çevrilir. İnternetin, sosial şəbəkələrin, alternativ medianın meydana çıxması ilə yaranan yeni konsepsiyalardan biri şəbəkələşmə nəzəriyyəsidir. Bu konsepsiya müasir Qərb mediasında xüsusi ilə populyardır. Aydın ki, yeni şəraitdə yeni məzmun və mənə kəsb edən məsələləri, problemləri media ənənəvi üsullarla uğurlu bir şəkildə işıqlandırmaq, həll edə bilməz. İstənilən halda zamanın tələbi ilə ayaqlaşmaq KİV-də peşəkarların qarşısına qoyulan başlıca tələbdir. Təəssüf doğuran məqamlardan biri də budur ki, son dövrlərdə KİV mənsubları, jurnalistlər medianın yeniləşən, aktuallaşan tələblərini çox da nəzərə almırlar. Peşə etikası, cəmiyyət qarşısında cavabdehlik və məsuliyyət hissi də çox tez-tez unudulur.

Şəbəkələşmə konsepsiyasının mahiyyəti internetin, yeni informasiya texnologiyalarının, sosial şəbəkələrin imkanlarından istifadə edərək, daha çox insanı, maraq qruplarını informasiya şəbəkəsinə, aktual sosial məsələlərin fəal müzakirəsinə cəlb etməkdən ibarətdir (3, s.22). İştirakçıların çoxluğu, aparılan müzakirələr informasiya məhsulunun izlənilmə dairəsini, reytingini də özünəməxsus bir şəkildə artırır. Şəbəkələşmə yeni mediada geniş yayılmış, informasiyanın yayılması, auditoriyanı cəlb etmək baxımından uğurla tətbiq olunan bir prosesdir. İndi insanlar məlumatların çoxunu məhz sosial şəbəkələrdən, müxtəlif saytlardan əldə edirlər. Müvafiq şəbəkələr məlumatlandırma, informasiyanın paylaşılması xətti ilə aktual olan bir çox sosial məsələlərin həllində də mühüm rol oynayır. Bu yeni medianın, şəbəkələrin ən müxtəlif problemlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətini aşkara çıxarır. Heç kəsə sirr deyil ki, şəbəkələrdə insanlar əsasən, daha çox məlumat toplamaq və paylaşmaq üçün şəbəkələşirlər. Geniş tətbiq olunan yeni konsepsiyalardan biri də informasiya amili ilə bağlıdır. **İnformasiya konsepsiyasında** əsas diqqət mövcud şəraitdə məlumatların necə, hansı şərtlər daxilində yayılmasına, ünvanını, hədəfinin hansı formada tapmasına yönəlir. İndiki halda bu, əsasən, kompüterləşmiş, rəqəmsal informasiyadır. Belə informasiyanın artıq bir deyil, çox mənbədən yayılması imkanı var. Bu halda müvafiq xəbər və ya məlumat artıq kollektiv əməyin, ümumi düşüncənin məhsuludur (4, s.56). Çox vaxt belə vəziyyət KİV, media əməkdaşlarını eşitdiklərini, bildiklərini, əldə etdikləri məlumatları yoxlamamış, dəqiqləşdiril-məmiş yaymağa, ictimailəşdirməyə sövq edir. Xəbəri birinci yaymaq istəyi və ya jurnalistlər arasında özünü göstərən birincilik yarışı çox vaxt media işinin təməl prinsiplərinin kobud şəkildə pozulmasına səbəb olur. Belə davranış insanların, eləcə də himayəyə ehtiyacı olan problemləli qrupların maraqlarını təhdid edir, onların şəxsi hüquq və azadlıqlarına, onların sosial təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur. Burada KİV mənsublarının bir sıra zəruri tövsiyələrə əməl etməsi gərəkdir:

- İnsanların şəxsi həyatı, gələcəyi, imici, mənafeyi ilə bağlı olan hər hansı məlumat azı, iki etibarlı mənbədən dəqiqləşdirilməli, etik normalara uyğun bir şəkildə yayılmalıdır;
- Zorakılıq qurbanları, əxlaq zidd davranışla bağlı faktlar, kriminal hadisələr, problemləli sosial məsələlər kütləvi auditoriyaya çatdırılarkən ictimai maraqlar ciddi nəzərə alınmalıdır;
- Şayiələrə, yoxlanılmamış fikirlərə, təsadüfi məlumatlara deyil, faktlara istinad etmək lazımdır;
- Media insanları aldatmaq, manipulyasiya etmək yolu ilə izləyici auditoriyası, IP toplamaqdan çəkinməlidir;

Bütün bunlar ona işarə edir ki, peşəkar jurnalist üçün birincilik yarışına aludə olmaq qətiyyən yolverilməzdir. “Xəbəri birinci biz çatdırmaq”, “birinci olaraq mən paylaşım” iddiası çox vaxt KİV-i çətin vəziyyətdə qoyur, haqlı və kəskin ictimai qınaqla üzləşdirir. Bu qınaqdan qurtulmaq, mümkün qədər belə vəziyyətlərlə üzləşməmək üçün jurnalistlərə peşə etikası və sosial məsuliyyət hissi dərindən aşılmalı, bu istiqamətlərdə kütləvi təlimlərə, təcrübə biliklərin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəvqəladə hallar, fəlakətlər, faciələr zamanı mediada həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar, şayiələr böyük sürətlə yayılır (5, s.28-29). Bu da insanlar arasında çaşqınlığa, panikaya, idarəolunmaz kütləvi reaksiyalara səbəb olur. Sonradan isə müəyyənləşir ki, yayılan məlumatların mühüm bir qisminin ciddi əsası yoxdur. Məsuliyyət isə yenə də KİV-in, medianın üzərində qalır.

Arxivləşdirmə konsepsiyası yeni mediada getdikcə daha populyar olan nəzəri modellərdən biridir. Bəllidir ki, yeni texnologiyalar, müasir kompüterlər insanlara kifayət qədər böyük həcmdə mənbələri, faktları, məlumatları, yaradıcılıq məhsullarını elektron formada arxivləşdirməyə, yadda saxlamağa imkan verir. Bunun müsbət tərəfləri bəllidir (6, s.83). İnformasiyanı əldə etmək, daha rahat onları toplamaq, müqayisə aparmaq, təhlil etmək üçün geniş, əlverişli imkanlar var. İnternet əsrində biliklərin toplanılması, arxivləşdirilməsi o qədər

sürətlə gedir ki, bəzən jurnalist hər hansı bir səhv, yanlışlıq etdikdə onu düzəltmək, dəyişdirmək imkanı olmur. Nəticədə həmin yanlışlıq milyonlarla insana ünvanlanır, çoxsaylı kompüterlərin yaddaşında iz buraxır. Beləliklə, informasiyanın sürətlə yayılması və arxivləşdirilməsinin faydaları ilə yanaşı, ciddi riskləri də ortaya çıxır.

Faydalı cəhət odur ki, bu zaman bizim arxivdə zəngin məlumat bazası formalaşdırmaq imkanımız yaranır. Bu zaman axtardığımız məlumatı rəqəmsal arxivdən qısa zamanda və xüsusi maliyyə xərci çəkmədən, əziyyətsiz, rahat bir şəkildə əldə edə bilirik. Risklər isə ən müxtəlif informasiyaların dəqiqləşdirilmədən internetdə, çoxsaylı saytlarda yayılması ilə bağlıdır. Sonradan bu məlumatları dəyişmək, yanlışlığı aradan qaldırmaq olduqca çətin, çox vaxt qeyri-mümkün olur. Çünki insanlar psixoloji olaraq, eyni məsələ barədə ilk eşitdiklərinə inanmağa meyilli olurlar (7, s.44). Yanlış informasiya və ya məlumat ictimailəşdikdən sonra onu təkzib etmək, insanları yenidən nəyəsə inandırmaq, hətta doğru olanı həqiqət kimi qəbul etdirmək olduqca çətinləşir. Obrazlı şəkildə söyləsək, artıq dərc edilmiş, sosial şəbəkələrdə paylaşılmış, müxtəlif linklərə yerləşdirilmiş informasiyanı tutub saxlamaq və ya geri qaytarmaq mümkün deyil. O artıq internet məkanında sərbəst istifadə olunan yaradıcılıq məhsuludur.

Simulyasiya konsepsiyası. Burada söhbət real və virtual həyat arasındakı sərhədlərin getdikcə itməsindən gedir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti müəyyən mənada *“Simulakr” termini ilə bağlıdır. Hərfi tərcümədə bu, “həqiqət kimi təqdim olunan xəyal” mənasını verir. Bu cəhətdən, simulyasiya etmək - gerçək, real olmayan bir şeyi həqiqət kimi təqdim etmək, reallıq kimi göstərməyə çalışmaqdır. KİV-də isə simulyasiya bir sistem qurmaqdır. Bu, bir fakta istinad edərək işləmək, araşdırmaq, təhlil etmək, məlumat yaymaqdır. Yeni informasiya texnologiyaları çərçivəsində isə bu, müəyyən bir məntiqi modelin yaradılması, onun bir kompüter proqramı vasitəsilə süni şəkildə yenidən çoxaldılmasıdır.*

Simulyasiya konsepsiyası media işi sahəsində bu gün kifayət qədər aktualdır və bir çox cəhətdən özünü doğruldur. İndi müasir dünyanın həqiqəti hiperreallıqdır. Virtual olanlar – internet, televiziya, radio, elektron nəşrlər, video oyunları, filmlər, muzeylər və s. gerçəyin, həqiqətin yerini, məkanını getdikcə daha çox tutur. Virtualılıqla reallıq arasında sərhədlərin itməsi, əslində, bu gün yeni KİV-in təsiri ilə yaranan çoxsaylı sosial problemlərdən biridir. Bu ziddiyyət getdikcə daha çox problemlər doğurur, faciəli nəticələrə səbəb olur. Burada hamının marağını və təəccübünü doğura biləcək bir sıra nümunələri, faktları misal çəkmək yerinə düşür.

Məsələn, Şimali Koreyada 2010-cu ildə yaşları qırx bir və iyirmi beş olan evli bir cütlük virtual oyuna aludə olmaları səbəbindən övladlarını itirmişdilər. Onlar virtual “uşaq böyütmək” oyunu oynayarkən, körpə övladlarını tam yaddan çıxarmış, üç aylıq olan gerçək qızlarının aclıqdan ölməsinə səbəb olmuşdular. Məhkəmənin hökmü ilə onların barəsində həbs qəti-imkan tədbiri seçilmişdi. Xeyli müddətdir gündəmdə olan “virtual həqiqət” məsələsi belə maraqlı və kədərli nümunələr də doğurur (8, s.480-481).

Nəticə.

Birinci fərziyyəyə görə, xəbər mənə versə də, bütün sahələrdə rast gəlinən ümumi mənə itkisinə maneə törədə bilmir. Mövcud ünsiyyət vasitələri yarıtmaz olduğundan əlavə ünsiyyət vasitələrinin dövriyyəyə girməsinə ehtiyac yaranır. Bunun adı isə sonsuz sayda çoxaldılması mümkün olan ünsiyyət vasitələri, hətta “anti-ünsiyyət vasitələri” (pirat radiolar və s.) ideologiyasıdır.

İkinci fərziyyədə belə bir fikir irəli sürülür ki, xəbərin məna ilə hər hansı əlaqəsi yoxdur. Belə olduqda xəbər başqa bir sistemə və ya qrupa aid edilməlidir. Xəbərdən nə anlayırınsızsa, nəyi başa düşürsünüzsə, mənası odur.

Üçüncü fərziyyə isə belədir: mənası doğrudan olmayan, ya da neytral olan məlumatın xəbər inflyasiyasıyla mənə deflyasiyası arasında olduqca diqqətə cəlb və zəruri bir əlaqə vardır. Belə

vəziyyət KİV-in birbaşa müdaxiləsi və təsiri ilə yaranır. Ona görə xəbərin məna kəsb etdiyini güman etdiyimiz anda bunun tam əksi ortaya çıxır. Bu, indi onlayn media üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bir neçə dəqiqə əvvəl böyük rezonans doğuran bir xəbərin elə həmin məlumatı yayan media qurumu tərəfindən 10 dəqiqə keçməmiş əks məzmunlu bir xəbərlə təkzib edilməsi, insanlarda çaşqınlığın, qeyri-müəyyənliyin yaradılması, aşkar simulyasiya müasir KİV üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абрамов Р. Н. Профессиональный комплекс в социальной структуре общества (по Парсонсу) / Р.Н. Абрамов// Социс. 2005. №1.
2. Алешина И. В. PR для менеджеров и маркетологов /И.В. Алешина. М.,1997.
3. Анурин В. Ф. Профессиональная стратификация и закон перемены труда /В.Ф. Анурин// Социс. 2006. №7.
4. Беляцкий Н. П. Менеджмент: Деловая карьера/ Н.П. Беляцкий. Минск, 2001.
5. Березин В. М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия/ В.М. Березин. М.: Рип-холдинг. 2004
6. Борисов Б. Л. Технологии рекламы и PR /Б.Л. Борисов. М., 2001.
7. Брагина В. Д. Влияние представлений о выбранной профессии на профессиональное самоопределение учащейся молодежи / В.Д. Брагина. М., 1976.
8. Искорцева Н. В. Менеджериализация социальных сервисов: основные принципы и проблемы // Журнал исследований социальной политики / Н.В. Искорцева. Саратов, 2005. Т.3. № 4. С. 479-496.

SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİNDƏ MÜASİR KİV-İN ROLU

Qasimova Elnara

XÜLASƏ

Məqalədə müxtəlif sosial təhlükəsizlik məsələlərinin həllində müasir KİV-in rolundan, əhəmiyyətindən danışılır. Burada göstərilir ki, media cəmiyyət üçün aktual olan istənilən məsələni, problemi işıqlandırmaqda, onların həlli üçün təhlillər, araşdırmalar aparmaqda, müvafiq faktları, məlumatları geniş ictimaiyyətə çatdırmaqda maraqlıdır. Bununla yanaşı, cəmiyyət mediadan təkcə aktual sosial məsələlərin işıqlandırılmasını deyil, onların həlli ilə bağlı müəyyən təkliflər, tövsiyələr, addımlar da gözləyir.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ СМИ В РЕШЕНИИ ВОПРОСОВ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Гасимова Эльнара

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается роль современной СМИ в решении разных актуальных вопросов социальной безопасности в обществе. Здесь подчеркивается, что СМИ всегда заинтересовано в исследовании и решении актуальных социальных проблем безопасности. Связи с этим общество ждет от СМИ нечто большего: конкретные шаги и предложения в решении таких проблем.

THE ROLE OF MODERN MEDIA IN SOLVING SOCIAL SECURITY ISSUES

Gasimova Elnara

SUMMURY

The article reveals the role of the modern media in solving various pressing issues of social security in society. It emphasizes that the media is always interested in researching and solving current social security problems. In connection with this, society expects something more from the media: concrete steps and proposals in solving such problems.

RİFAH DÖVLƏTİ NƏZƏRİYYƏSİ

İmanov Fuad Vaqif oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
imanovfuad55@gmail.com

Açar sözlər: rifah, rifah dövləti, sosial dövlət, sosial dövlət konsepsiyası, sosial siyasət.

Ключевые слова: благосостояние, государство всеобщего благосостояния, социальное государство, концепция социального государства, социальная политика.

Key words: welfare, welfare state, social state, social state concept, social policy.

Sosial dövlət konsepsiyasının təməlləri daha erkən qoyulsada, bu konsepsiyanın çiçəklənmə dövrü 20-ci əsrin ortalarına təsadüf edir.

Sosial siyasət sahəsində tanınmış mütəxəssislər F. Castles və K. Pearson, rifah dövlətinin nəyə görə ortaya çıxdığını, niyə nəzərdə tutulduğunu müzakirə edərək bildirirlər ki, “rifah dövlətinin əsasını yoxsulluğun azaldılmasına və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş sosial idarəetmə təşkil edirdi. Lakin uzun müddətdir ki, sosial problemlərin həllinə ehtiyacın həcmi kifayət qədər artdığını nəzərə alsaq, bu səylər qarşıya qoyulan məqsədə çatmadı” [5].

20-ci əsrdə sosial məsələlərə olan bütün maraqlara baxmayaraq, uzun müddət rifah dövlətinin tarixi və mahiyyəti ilə bağlı ciddi araşdırmalar olmamışdır. Ancaq XX əsrin ortalarından sosial dövlətin yaranması və inkişafı nəticəsində vəziyyət xeyli dəyişdi və rifah nəzəriyyəsi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar ortaya çıxdı.

Belə ki, S. Miller sosial rifah dövləti anlayışının müasir sənaye dövrünə xas bir fenomen olduğunu bildirirdi. XX əsrə qədər milli və ya yerli səviyyədə vergi qoyma və rifah dövlətinə xas olan xidmətlərin göstərilməsi üçün zəruri olan heç bir mexanizm yox idi [8].

G. Vilenski və C. Libo rifahın inkişafını dövlətin sənaye cəmiyyətinin problemlərinə məcburi cavab kimi xarakterizə edirlər [13].

J. Rimlinger rifahın inkişafının milli sənayeləşmə sxemlərindən asılı olaraq dəyişdiyini düşünür [11].

T.X. Marshall, dövlətin sosial siyasətinin formalaşması prosesində mülki, siyasi və sosial hüquqların roluna diqqət çəkir [7].

P. Pearson, 20-ci əsrin sonunda rifah dövləti institutunun fəaliyyətinin sosial demokratiya ideologiyası tərəfindən müəyyən olunduğunu bildirirdi [10].

Sosial demokratik yanaşmanın klassiklərini - E. Briggs, T. Marshall və R. Titmass – aşağıdakı mövqelər birləşdirirdi:

birincisi, cəmiyyətin bütün təbəqələri sosial dövlətin mövcudluğundan faydalanır;

ikincisi, belə bir dövlət iqtisadi səmərəliliyi və sosial ədaləti əldə etməyə kömək edir.

Öz növbəsində, Charles Murray, sosial dövlət qurumlarının yoxsulluğu və cinayətləri artırdığına inanırdı.

L. Mead'a görə, rifah yoxsulluq və asılılığın yeni formalarını yaradır, eyni zamanda hüquqlar sosial öhdəliklərə çevrilir.

Feminist yazarlar son 30 ildə sosial dövlət siyasəti ilə bağlı mübahisələrə böyük təsir göstərdilər.

E. Vilsonun “Qadınlar və Rifah Dövləti” (1977) kitabından başlayaraq feminist yazarlar cəmiyyətlə özəl qurumlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin mahiyyətini, rəsmi və qeyri-rəsmi əmək bazarlarının mahiyyətini, könüllülük və ailə qayğısının mahiyyətini göstərməyə çalışdılar.

M. Mackintosh, K. Patman və başqalarının əsərlərini bu yanaşmaya nümunə kimi göstərmək olar.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, "sosial dövlət" geniş ümumiləşdirilmiş bir anlayışdır və ümumi tərəfin verilməsi kifayət qədər mürəkkəb bir problemdir və əsasən ölkənin sosial-iqtisadi şəraitindən, mədəni və tarixi ənənələrindən və bir çox digər şərtlərdən asılıdır.

Sosial dövlət nəzəriyyəsinin qurucularından biri Fridrix von Hayek bu konsepsiyayı aşağıdakı kimi təfsir edir: "Sosializmdən fərqli olaraq rifah dövlətinin dəqiq bir tərfi yoxdur. Ümumiyyətlə bu anlayış yalnız asayişin qorunması sahəsində deyil, həm də vətəndaşlarının hər cür problemindən narahat olan bir dövləti təsvir etmək üçün istifadə olunur. Ancaq bəzi nəzəriyyəçilər dövlətin fəaliyyətinin yalnız qanun və qaydanı təmin etməklə məhdudlaşması lazım olduğuna inansalar da, belə bir mövqe azadlıq prinsipi ilə əsaslandırıla bilməz. Yalnız dövlətin məcburetmə tədbirləri ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmalıdır. Bütün müasir əyalətlərdə səhiyyə və təhsillə məşğul olan kasıblar, əlillər üçün xüsusi fondlar mövcuddur. Bu cür fəaliyyətlərin ümumi rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün genişlənməsinin qarşısını almaq üçün heç bir səbəb yoxdur. Şəxsi azadlığı məhdudlaşdırmadan yalnız kollektiv şəkildə həll edilməsi lazım olan çox sayda sosial problem var" [6, səh. 91].

Klaus Offe qeyd edir: "Rifah dövləti, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə demokratik bir idarəetmə formasına sahib inkişaf etmiş kapitalist dövlətlərdə əsas formulu idi.

Bu, ilk növbədə, dövlət aparatının bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərindən irəli gələn xüsusi ehtiyac və risk yaşayan vətəndaşlara yardım və dəstək (pul və ya natural) vermə borcundan ibarətdir; bu yardım hüququ vətəndaşlara verilən qanuni tələb şəklində təmin edilir.

İkincisi, rifah dövləti həmkarlar ittifaqlarının kollektiv müqavilələrdə və dövlət siyasətinin formalaşmasında formal rolunun tanınmasına əsaslanır. Sosial dövlətin bu iki struktur komponenti sinif ziddiyyətlərini məhdudlaşdırmaq və azaltmaq, əmək və kapital arasındakı asimmetrik münasibətləri tarazlaşdırmaq və beləliklə dağıdıcı mübarizə və uyğunsuzluq vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı dövr, bu tip bir quruluş sosial ziddiyyətlərə siyasi bir həll olaraq görüldü" [9].

Məşhur rifah tədqiqatçısı Aiza Briggs bu fenomeni aşağıdakı kimi qiymətləndirir: "Rifah dövləti bazar güclərinin hərəkətlərini üç yolla düzəltmək üçün gücün ağıllı şəkildə həyata keçirildiyi bir dövlətdir. Birincisi, fərdlərə və ailələrə əməyinin və ya əmlakının bazar dəyərindən asılı olmayaraq minimum gəlir təmin etmək. İkincisi, ailələrə və fərdlərə kömək hüququ verərək müdafiəsizlik dərəcəsini azaltmaq, məsələn, xəstəlik halında, işin itirilməsi halında, qocalığın başlamasında və s. Üçüncüsü, sosial vəziyyətindən və sinifindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara yüksək səviyyəli sosial xidmətlərə əl çatanlığın təmin edilməsi" [3, səh. 29 - 45].

İngilis sosial nəzəriyyəçisi Peter Floraya görə rifah dövləti - fəaliyyətləri "vətəndaşların daha çox sosial-iqtisadi rifahına və bərabərliyinə nail olmaq" məqsədi daşıyan bir dövlətdir.

Əsas İngilis izahlı lüğətlərindən biri olan " Webster's Desk Dictionary of the English Language ", rifah və rifah dövləti terminlərinin bir çox şərhini verir.

Rifah:

- 1) sağlamlıq, qidalanma və rahatlığın təmin olunduğu vəziyyət;
- 2) insanların həyatı üçün zəruri olan yaşayış şəraitini qorumaq üçün tədbirlərin təşkili;
- 3) çətinlik və ehtiyac şəraitində dövlətdən maliyyə yardımı almaq.

Buna uyğun olaraq da, Rifah Dövləti konsepsiyası hökumətin vətəndaşlarının əsas sosial ehtiyaclarını təmin etmək üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyü bir dövlət kimi şərh olunur [12, səh. 1020].

“Ensiklopedik Sosioloji Lüğət” sosial dövləti müasir Qərb cəmiyyətinin bütün üzvləri üçün (elm, texnika və iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla) nisbətən yüksək həyat səviyyəsini təmin etmə qabiliyyətinin olduğunu təsdiqləyən bir konsepsiya kimi qəbul edir. Konsepsiyanın əsas ideyası, ilk növbədə əmlakın bölüşdürülməsində, gəlirlərin bölüşdürülməsində, müəssisə rəhbərliyinin təşkilində, habelə dövlətin bütün vətəndaşlarının mənafeyi naminə funksiyalarında cəmiyyətin köklü dəyişmək imkanının olduğunu göstərməkdir. Texnoloji və iqtisadi artım cəmiyyətin bütün üzvlərinə maddi və sosial fayda təmin edən həlledici vasitə hesab olunur. Bazarda istehlak mallarının bolluğu bütün sosial-iqtisadi və sosial-mədəni ziddiyyətlərin həlli yolu kimi görülür.

Sosial dövlət anlayışı cəmiyyətin hər bir üzvünün bərabər paylanması və rifahının təmin edilməsi prinsipini irəli sürür [2, səh. 142].

İqtisadi Ensiklopediya sosial dövlət anlayışını belə müəyyənləşdirir:

1) sosial demokratiya nümayəndələri tərəfindən Qərb iqtisadi nəzəriyyəsinin institusional istiqaməti çərçivəsində hazırlanmış bir konsepsiya. Dövlət rifahı institutları sisteminin inkişafı ictimai məhsulun yenidən bölüşdürülməsində uzunmüddətli meyillərlə əlaqəli universal bir proses kimi qəbul edilir;

2) inkişaf etmiş ölkələrdə yaranan açıq cəmiyyətin real qarışıq sosial-iqtisadi sistemlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi [1, səh. 131].

E. Briggs, sosial dövlət fenomenini tarixi baxımdan araşdırmışdır. Niyə dövlət digər sosial siyasət agentlərindən fərqli olaraq sosial problemlərin həlli üçün əsas məsuliyyəti öz üzərinə götürür? Bu sualın cavabı olduqca mürəkkəbdir və tədqiqatçıya görə, həll yolu tapmaq üçün tarixə nəzər salmaq lazımdır. Briggs təhlillərinə əsasən 20-ci əsrdə sosial dövlətin taleyini təyin edən beş faktoru müəyyənləşdirdi.

Birincisi, kasıblar haqqında qanunu XIX əsri demokratik cəmiyyətlərdə tətbiq olunmaz hala gətirən yoxsulluğa münasibətdəki ümumi dəyişiklik.

İkincisi, genişmiqyaslı sosial sorğular çərçivəsində yoxsulluğun öyrənilməsi sosial siyasətə ehtiyacın artmasına səbəb oldu.

Üçüncüsü, rifah siyasəti ilə məşğulluq məsələləri arasında sıx əlaqə müəyyən edildi. Dördüncüsü, rifah nəzəriyyəsinin və əlaqəli təlimlərin inkişafı.

Beşincisi, işçi hərəkətinin rifah qanunvericiliyinin məzmunu və mahiyyəti üzərində təsiri.

Briggs ilk iki faktoru bir-biri ilə əlaqəli hesab edirdi. İngilis sosioloq-empirik, xeyriyyəçi, C. Booth, B.S. Rountree və başqaları, çox sayda kasıbın öz günahı ilə yox, bazar sisteminin ziddiyyətləri səbəbiylə kasıb olduğunu düşündülər [4, səh. 16].

ƏDƏBİYYAT

1. Экономическая энциклопедия. М.: Экономика: ИЭ РАН, 1999. С. 131.
2. Фомина В.Н. Государство всеобщего благоденствия // Энцикл. социолог, слов. М.: ИСПИ, 1995. С. 142.
3. Briggs A. The Welfare State in Historical Perspective // The Welfare State Reader. P. 16. Первонач. изд.: From the Welfare State. N.Y.: Harper a. Row, 1969. P. 29-45.
4. Briggs A. Op. cit. P. 16.
5. Editors' Introduction to the Second Edition // The Welfare State Reader.
6. Hayek F. von. The Meaning of the Welfare State // The Welfare State Reader. P. 91.
7. Marshall T.H. Citizenship and Social Class, and Other Essays. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1950.

8. Miller S. The Development of Social Policy // Social Policy. N.Y.: Oxford Univ. Press, 1999
9. Offe C. Some Contradictions of the Modern Welfare State // Critical Social Policy. 1982. Vol. 2. No. 5.
10. Pierson P. Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment. Cambridge; N.Y.; Melbourne: Cambridge Univ. Press, 1994.
11. Remlinger G. V. Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia. N.Y.: Wiley & Sons, 1971
12. Webster's Desk Dictionary of the English Language. N.Y.: Portland House, 1990. P. 1020
13. Wilensky H., Lebaux C. The Welfare State and Equality. Berkley: Univ. of California Press, 1965

RİFAH DÖVLƏTİ NƏZƏRİYYƏSİ

İmanov Fuad

XÜLASƏ

Məqalədə rifah dövləti konsepsiyasının çiçəklənmə mərhələsindən bəhs olunur. Rifah dövlətinin nəyə görə ortaya çıxdığını, nəyi nəzərdə tutduğunu haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Sosial məsələlərə diqqətin artması nəticəsində geniş vüsət alan rifah nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlardan danışılır. Sosial demokratik yanaşmanın klassikləri, feminist yazarlar, və s. mütəfəkkirlərin fikirləri göstərilir. Rifah və rifah dövləti terminləri şərh edilib. Sosial dövlət anlayışının izahı və onun taleyini təyin edən faktorlar haqqında məlumat verilir.

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА ВСЕОБЩЕГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ

Иманов Фуад

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается этап расцвета концепции социального государства. Отражена информация о том, почему возникло государство всеобщего благосостояния и что оно означает. Широко распространены исследования теории благополучия в результате повышенного внимания к социальным вопросам. Классики социал-демократического подхода, писатели-феминистки и др. Показаны мнения мыслителей. Были истолкованы термины всеобщее благосостояние и государство всеобщего благосостояния. Дано объяснение концепции социального государства и факторов, определяющих его судьбу.

WELFARE STATE THEORY

Imanov Fuad

SUMMARY

The article discusses the flourishing stage of the concept of welfare state. Information on why the welfare state emerged and what it means is reflected. There is widespread research on the theory of well-being as a result of increased attention to social issues. Classics of social democratic approach, feminist writers, etc. the thinkers are shown. The terms welfare and welfare state were interpreted. Explanation of the concept of social state and information about the factors that determine its fate is given.

CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

Mehvalizadə Turqut Nəmiq oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
mehvalizade@gmail.com

Açar sözlər: cəmiyyət, dövlət, sosial təhlükəsizlik, əhali, sosial siyasət

Ключевые слова: общество, государство, социальная безопасность, население, социальная политика.

Keywords: society, state, social safety, population, social policy.

Giriş. Müasir dövrdə dövlətin sosial siyasəti bilavasitə cəmiyyətin bütün təbəqələri və zümrələrinin qanuni maraqlarının qorunmasına, təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Cəmiyyət həyatındakı müxtəlif obyektiv səbəblərdən insanlar dövlət tərəfindən sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasına ehtiyac duyurlar. Bu, işsizlik, yoxsulluq, əlillik, yaşlılıq və s. kimi amillərə diqqət yetirilməsinin məqsəduyğunluğunu aşkara çıxarır. Əhalinin rifahının, sosial təhlükəsizliyinin etibarlı bir şəkildə təmin olunması hər bir sivil, hüquqi dövlətin qarşıya qoyduğu əsas hədəflərdən sayılır.

Müasir cəmiyyətdə sosial müdafiənin səmərəli təşkili kifayət qədər aktualdır. Ehtiyacı olan şəxslərin dövlət tərəfindən sosial müdafiəsi bilavasitə sosial işin tətbiqi və sosial xidmət siyasəti ilə həyata keçirilir. Burada qeyd etmək yerinə düşür ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sosial işin fərqli modelləri, sosial xidmətə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Əksər Avropa Birliyi ölkələrində (məsələn, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İsveç və s.) sosial işin üç (makro, mezo, mikro) əsas səviyyəsi fərqləndirilir. Bu zaman sosial iş sosial siyasətin mühüm komponenti (mühüm tərkib hissəsi) kimi götürülür, bir sıra hallarda isə sosial işin makro səviyyəsi sosial siyasətin özü ilə eyniləşdirilir (1, s.19-20).

1.Sosial siyasət və sosial iş. ABŞ, Rusiya, Braziliya, Yaponiya kimi ölkələrdə sosial iş sosial müdafiə siyasətinin praktik səviyyəsi sayılmaqla yanaşı, həm də sosial xidmətin əsasını təşkil edən fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirilir. Türkiyədə sosial çalışmaçılıq sosial işin makro səviyyəsi kimi dəyərləndirilsə də, sosial iş anlayışı əksər hallarda da sosial xidmət (sosyal hizmet) anlayışının sinonimi kimi götürülür (2). Azərbaycana gəldikdə burada sosial iş sosial xidmət praktikası ilə əlaqələndirilsə də, həm qanunvericilikdə, həm də təcrübədə sosial işçi və sosial xidmətçi anlayışları ciddi şəkildə fərqləndirilir. Bununla yanaşı, sosial xidmət və sosial iş eyni qanunlarla, ortaq qanunvericilik bazası ilə tənzimlənir. Digər tərəfdən, sosial iş və ya sosial xidmət siyasəti dedikdə bilavasitə sosial müdafiə siyasəti və ya makrososial iş metodlarının tətbiqi, sosial xidmətin effektiv həyata keçirilməsi yolu ilə ehtiyacı olan insanların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi başa düşülür. Bir cəhəti də qeyd etmək ki, Azərbaycanda sosial iş, sosial xidmət anlayışlarının son 28 ildə işlədilməsinə, tətbiq olunmasına başlanılmışdır (3). 1991-ci ilin sonlarına - keçmiş Sovet İttifaqı süquta uğrayana qədər sosial iş (sosyal hizmet) ifadəsi kapitalizmin arzuolunmaz, xoşagəlməz təzahürü kimi rədd edilirdi. Bunu əsaslandırmağa çalışan keçmiş sovet tədqiqatçıları iddia edirdilər ki, ölkə sosialist yönümlü, dövlət sosial ədalət üzərində bərqərar olduğundan belə bir peşəyə və ya fəaliyyət sahəsinə qətiyyənlə ehtiyac yoxdur (4). Xatırladaq ki, uzun müddət 1930-cu illərdən 1970-ci illərə qədər digər yaxın sosial elm, fəaliyyət sahələri – sosiologiya, sosial psixologiya, iqtisadiyyat, politologiya da sovet məkanında, o cümlədən, Azərbaycanda ciddi məhdudiyyətlərlə, qadağalarla üzləşmişdi. Sosial proqnozlaşdırmanın, sosial xidmət siyasətinin formalaşdırılmasında mühüm rolə malik olan bu

elm sahələrinin adı ancaq tənqidi formada çəkilə bilərdi. Hər hansı fərqli yanaşma və ya kiçik müsbət təqdimat cəhdləri dərhal mənfi reaksiya doğurur, dövlətin inzibati qurumları tərəfindən sərt cəzalandırılırdı. Sosial iş anlayışının hər hansı formada işlədilməsi isə qeyri-rəsmi qaydada tam qadağan edilmişdi. Bununla yanaşı, inzibati-amirlik xarakterli sosial-siyasi tədbirlərdə və qərarlarda sosial işin müəyyən ünsürləri aşkar nəzərə çarpırdı.

Azərbaycanda sosial xidmət sferası sovet sosial xidmət sistemi çərçivəsində və onun prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Sovet İttifaqında sosial xidmət özünəməxsus qaydada həll edilirdi. Belə ki, sosial xidmətlər əsasən uşaqlara, o cümlədən, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yönəldilmişdi. Kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, şəhərdə rayon xalq deputatları sovetlərinin qəyyumluq və himayə orqanları kimi fəaliyyət göstərməsi və onlara geniş səlahiyyətlərin verilməsi, hətta bu qurumların valideynlik hüquqlarının icrasına qədər nəzarət etmək səlahiyyətlərinin olması sovet dövründə uşaqlarla bağlı işin səmərəli təşkilini təsdiq edir. Eyni zamanda, uşaq evləri, internat müəssisələrinin geniş şəbəkəsi də mövcud idi ki, burada yalnız valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar deyil, maddi cəhətdən zəifləmiş, aztəminatlı ailələrin də uşaqları, eləcə də müxtəlif səbəblərdən uşaqlarının təhsilini təşkil etmək imkanına malik olmayan ailələrin uşaqları da yerləşdirilə və təhsil ala bilirdi. Avaraçılıq və dilənçilik bir hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirildiyindən nəinki həmin şəxslərin sosial müdafiəsi təşkil edilirdi, əksinə, onlar cəzalandırılır və ya məcburi şəkildə əmək fəaliyyətinə cəlb edilirdilər (5).

Həç də təsadüfi deyil ki, keçmiş Sovet İttifaqı Braziliya və Çin Xalq Respublikası ilə birlikdə sosial işin və xidmətin ən gec, 1991-ci ildən başlayaraq tətbiq olunduğu ölkələr sırasında yer alırdı (6, s.28). Postsovet məkanında müstəqillik qazanan 15 respublikadan biri olan Azərbaycan da bu sırada istisna deyil. Digər tərəfdən, Azərbaycan filantropiyanın geniş inkişaf etdiyi, xeyriyyəçiliyin dərin tarixi köklərə malik olduğu ölkələrdən biri hesab edilir. Burada 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən sosial siyasət tədbirlərini, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, ana dilində təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı atılan addımları da xatırlatmaq gərəkdir. Buna qədər Çar Rusiyasının tərkibindən olduğu dövərdə Azərbaycanda mütərəqqi ziyalılar, sənayeçilər, sahibkarlar zümresi də sosial yardımlaşmanı, təhsilin, elmin genişlənməsini təşviq edirdilər, ana dilində yerli mətbuatın formalaşmasına çalışırdılar.

Əlbəttə, o dövrdə bu kimi tədbirlər, aksiyalar nisbətən məhdud xarakter daşıyırdı. Müasir dövrdə isə sosial işin və xidmətin yüksək səviyyədə təşkili dövlətin sosial siyasətinin başlıca hədəflərindəndir. Makro səviyyədə götürüldükdə bu gün Azərbaycanda sosial xidmət siyasətini ən müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirən bir neçə dövlət qurumu fəaliyyət göstərir. Onların sırasında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Ailə, Qadın, Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin və sosial təyinatlı digər qurumların adlarını çəkmək mümkündür. Milli Məclisin Sosial Siyasət daimi Komitəsi isə müvafiq qanunvericilik bazasının hazırlanmasında, sosial xidmətin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsində və genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

2.Dünyada sosial siyasət hədəfləri. Dünyada və Azərbaycanda sosial iş (sosyal hizmet) təcrübəsinin sosial siyasətin mühüm istiqaməti kimi formalaşması böyük tarixi prosesin nəticəsidir. Son 100 il ərzində bu məsələ daha aktual bir şəkildə gündəmə gəlmiş, sosial-siyasi həyatın mühüm prioritetinə çevrilmişdir. Hazırda sosial siyasətin başlıca məqsədi əhalinin sosial müdafiəsinin ən müxtəlif istiqamətlərdə uğurlu şəkildə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu, həm minilliyin inkişaf hədəflərini əks etdirən davamlı inkişaf strategiyası, həm də sosial işin makro səviyyəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır (7, s.9-10).

Bəlli olduğu kimi, davamlı inkişafın başlıca prinsipi gələcək nəsillərin mövcudluq, inkişaf potensialına zərər vermədən mövcud ehtiyatlardan effektiv formada faydalanmaq, bəşəriyyətin, insanların ümumi rifahını təmin etməkdir (8, s.17). Burada iqtisadi, ekoloji şərtlərlə yanaşı, aktual sosial məsələləri də nəzərə almaq lazım gəlir. Sosial işdə bu məsələ ekoloji nəzəriyyə vasitəsilə əsaslandırılır. Digər tərəfdən, qloballaşma şəraitində istənilən sosial məsələ transmilli xarakter daşıyır, dövlətlərarası münasibətlərdə yetərincə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda dövlət qurumları səviyyəsində ilk sosial iş idarəsi 1992-ci ildə Müdafiə Nazirliyinin nəzdində yaradılmış, “Siyasi və sosial iş idarəsi” adlandırılmışdır. Bununla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları ilə əlaqədar ölkəmizdə 1989-cu ildə qaçqınlara yardım göstərilməsi ilə bağlı xüsusi komitənin yaradılması dövlətin ehtiyacı olanların sosial müdafiəsi – sosial xidmət siyasətinin rəsmiləşməsinin göstəricisi sayıla bilər. Bu mənada, qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə sosial iş ənənəsinin formalaşması ölkəmizin suverenliyinin elan edilməsi, müstəqilliyimizin bərpası dönməmindən başlayır. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 19 Sentyabr tarixli Fərmanı ilə, daimi yaşayış yerlərinin tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərin qəbulu, yerləşdirilməsi və güzəranları ilə əlaqədar məsələləri həll etmək və bu sahədə respublikanın sovet, təsərrüfat, inzibati və ictimai təşkilatlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə “Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə Azərbaycan SSR Dövlət Komitəsi” kimi yaradılması o zaman Ermənistandan qaçqın düşən soydaşlarımıza dövlət səviyyəsində sosial dəstək - onlarla praktik sosial iş istiqamətində mühüm addımlardandır.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” Qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Komitənin adının adı çəkilən qanunun tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə (**“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 29 sentyabr, 1992) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 5 yanvar tarixli 396 nömrəli Fərmanı** ilə “Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə Azərbaycan SSR Dövlət Komitəsi”nin adı dəyişdirilərək “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi” adlandırılmışdır (9, s.107-108). Sonrakı illərdə müvafiq dövlət strukturuna sosial işə yaxın elm, bilik sahələrindən ixtisaslı sosial mütəxəssislərin – sosioloqların, psixoloqların cəlb edilməsi ilə qaçqınların, məcburi köçkünlərin sosial qayğılarının həll edilməsi sahəsində bir çox mütərəqqi tədbirlər, çoxşaxəli sosial proqramlar hazırlanaraq həyata keçirilmişdir.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, sosial iş xüsusi peşə kimi, Azərbaycanda yeni fəaliyyət sahələrindən sayılsa da, sosial müdafiə və xidmət siyasətinin tərkib hissəsi kimi, 100 ildən artıq bir dövrdə özünü göstərmişdir. Digər tərəfdən, sosial iş ayrıca peşə kimi, cəmi 14-15 il əvvəl – Bakı Dövlət Universitetində magistratura pilləsində “Sosial iş” ixtisasına ilk qəbulun gerçəkləşdirilməsi ilə etiraf edilmişdir. Bu müddət ərzində sosial iş yerli ali məktəblərdə geniş yayılmış, getdikcə populyarlaşan bir peşəyə çevrilmişdir. Hazırda Bakı Dövlət Universiteti, Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Turizm və Menecment Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı, eləcə də bir sıra kolleclər ixtisaslaşmış sosial iş təhsilini həyata keçirirlər. Sosial iş sahəsində xaricdə təhsil alanları da saydıqda bu sahədə ixtisaslaşan mütəxəssislərin sayının artıq minə çatdığını söyləmək mümkündür.

Nəticə. Müvafiq aktual məsələlərin həlli bir sıra fəaliyyət istiqamətləri ilə, məsələn, sosial siyasətin dörd mühüm komponentindən biri kimi götürülən sosial işin nə dərəcədə geniş, adekvat şəkildə tətbiqindən asılıdır. Belə ki, sosial iş bilavasitə sosial problemlərin həllinə, sosial müdafiəyə, sosial himayəyə ehtiyacı olanların hüquqlarının qorunmasına, cəmiyyətdə müxtəlif risk qruplarını himayə etməklə sosial tarazlığın bərqərar olmasına istiqamətlənmişdir. Ölkəmizdə

sosial müdafiə və sosial xidmət istiqamətində dövlət siyasətinin formalaşdırılması, həyata keçirilməsi bilavasitə müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşdığı son 100 ili əhatə edir (10, s.46-47). Bu dövrə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətçilik ənənəsinə xas olan filantropiyanın müxtəlif formalarında sosial siyasətin müəyyən elementləri özünü göstərsə də, əhalinin himayəsi ilə bağlı geniş sosial tədbirlər qərb ölkələrində son 150 illik, ölkəmizdə isə 100 illik dövrü əhatə edir. Mövzu ilə bağlı məsələləri araşdırdıqda aydın olur ki, sosial müdafiə istiqamətində dövlət siyasətinin təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mənbələrin, ədəbiyyatın sırası kifayət qədər genişdir. Bu ədəbiyyat həm dünyada və Azərbaycanda mövcud sosial-siyasi prioritetləri, həm də sosial siyasət çərçivəsində sosial işin sistemli şəkildə tətbiqini ifadə edir (10, s.93-94). Müvafiq mənbələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- dünyada sosial siyasət, sosial müdafiə və sosial işin (xidmətin) həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əsas konseptual yanaşmalar;
- postsovet məkanında, o cümlədən, Azərbaycanda sosial siyasətin təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı spesifik tədqiqatlar;
- dünyada, regionda, Azərbaycanda həyata keçirilən qlobal və lokal sosial inkişaf proqramları, müvafiq nəzəri əsaslandırmaclar.

Son 30 ildə - müstəqilliyimizin bərpasından sonra sosial siyasət prioritetləri Azərbaycanda sosial rifahın təmin olunmasına, yoxsulluğun tam şəkildə aradan qaldırılmasına, sosial-iqtisadi, mədəni, səhiyyə, hüquq, təhsil sferasında geniş islahatların həyata keçirilməsinə, Azərbaycanda sosial-hüquq dövlətinin formalaşdırılmasına, sosial-siyasi prioritetlərin zəruri sosial müdafiə tədbirləri istiqamətində genişləndirilməsinə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ölkə üzrə yoxsulluğun statistik təhlili. Bakı, 2016, 22 s.
2. Özdemir, Süleyman (2007), *Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti*, İTO, Yayın No: 2007-57, İstanbul
3. Özdemir Süleyman. Sosial gelişim düzeyleri farklı refah devletleri sınıflandırılması üzerine bir inceleme. http://www.sosyalsiyaset.net/documents/sosyal_gelisim.htm
4. Özmen Zeynep. Refah modelleri açısından Avrupada sosyal güvenlik sisteminin finansmanı. Düzce universiteti. Sosyal bilimler enstitüsü dergisi. (<https://dergipark.org.tr/download/article-file/327426>)
5. Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında AR Qanunu. 4 iyul, 2007. <http://www.e-qanun.az/framework/13556>
6. Pensiya əlçatanlığı: “Əmək pensiyaları haqqında” qanuna son dəyişiklərin qiymətləndirilməsi. CESD Tədqiqat Qrupu. Bakı, sentyabr, 2017, 31 s.
7. Qasımov A.M. Əmək hüquq və azadlıqları insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının ayrılmaz hissəsidir. Bakı Universiteti Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. N 2, 2006, s.5-11
8. Qəhrəmanov E.Ə., Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları. Azərbaycan Universiteti. Bakı, 2014
9. Rəcəbli Hadi. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi: dərs vəsaiti. – Bakı, MBM, 2012. - 408 s.
10. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komporativ təhlili. Bakı, Gənclik, 2003, 372 s.

CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

Mehvalizadə Turqut

XÜLASƏ

Müasir dövrdə dövlətin sosial siyasəti bilavasitə cəmiyyətin bütün təbəqələri və zümrələrinin qanuni maraqlarının qorunmasına, təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Cəmiyyət həyatındakı müxtəlif obyektiv səbəblərdən insanlar dövlət tərəfindən sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasına ehtiyac duyurlar. Bu, işsizlik, yoxsulluq, əlillik, yaşlılıq və s. kimi amillərə diqqət yetirilməsinin məqsəduy-ğunluğunu aşkara çıxarır. Əhalinin rifahının, sosial təhlükəsizliyinin etibarlı bir şəkildə təmin olunması hər bir sivil, hüquqi dövlətin qarşıya qoyduğu əsas hədəflərdən sayılır.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА

Мехвализаде Тургут

АННОТАЦИЯ

В современных условиях социальная политика государства непосредственно направлено на защите законных интересов всех сословий и групп общества. Люди всегда нуждаются в обеспечении социальной безопасности со стороны государства в связи объективных причин общественной жизни. Такая политика выявляет целесообразность обретения внимания такие важные факторы, как безработица, нищета, инвалидность, старость и т.д. Надежная обеспечения благосостояния и социальной защиты населения каждым современным, правовом государстве является один из важнейших политических приоритетов.

THE ROLE OF THE STATE IN ENSURING THE SOCIAL SECURITY OF SOCIETY

Mehvalizade Turgut

SUMMARY

In modern conditions, the social policy of the State is directly aimed at protecting the legitimate interests of all classes and groups of society. People always need to ensure social security on the part of the state in connection with objective reasons for public life. Such policies reveal the desirability of gaining attention to such important factors as unemployment, poverty, disability, old age, etc. Ensuring the well-being and social protection of the population of every modern, legal state is one of the most important political priorities.

MƏNZİL PROBLEMİ TARİXİ İNKİŞAF PROSESİNDƏ

Muxtar Nəbili Tahir oğlu
BDU-nun I kurs magistrantı
Elmi rəhbər: dos. Yaqut Əliyeva
muxtar.nebili@mail.ru

Açırsözlər: Sığınacaq, mənzil, sosial siyasət, mənzil siyasəti, sosial rifah.

Ключевые слова: Убежище, жилье, социальная политика, жилищная политика, социальное благосостояние.

Key words: Shelter, housing, social policy, housing policy, social welfare.

Bəşər cəmiyyətinin yarandığı ilk vaxtlardan insanlar müxtəlif problem və hadisələrlə qarşılaşmışlar. Bu təhlükələrdən qorunmaq zərurəti insanların müxtəlif sığınacaqlar tapmasına səbəb olmuşdur. Tarixi inkişaf prosesində mağara, oyuq kimi bu təbii sığınacaqlar insan şüuru və əməyi nəticəsində müxtəlif təbiət materiallarından hazırlanan yaşayış üçün yerlərlə əvəz olundu.

Fərqli bölgələrdə aparılan qazıntılar, incələmələr buralarda yaşayan insanların necə mənzillər inşa etdiklərini, hansı materiallardan istifadə etdiklərini, sosial-iqtisadi münasibətlərin necə olduğu, evlərin hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyi kimi məlumatları əldə etmək mümkündür. Günümüzdə olduğu kimi keçmişdə də mənzillərin böyüklüyü, aralarındakı fərqlər, şəhər içindəki yeri kimi özəlliklər burada yaşayan insanların sosial-iqtisadi vəziyyəti və mədəniyyəti haqqında məlumatlar verir. İlk oturaq həyata keçərək mənzillər inşa edən insanlar mənzil inşa etmək mövzusunda olan bilik “əmanətlərini” gələcək nəsillərə ötürərək, mənzil ehtiyacının qarşılınmasında öncül rol oynamışlar. Ardınca gələn nəsillər daha davamlı, daha fərqli materiallardan istifadə edərək artan ehtiyaclara, sosial quruluşa bağlı olaraq yeni, müxtəlif funksiyaları mənzilə əlavə edərək həm mənzillərə, həm də mənzil inşasındakı inkişafa davamlı töhfələr vermişlər [1].

Müxtəlif qanunvericilik aktlarında insanın əsas hüquqlarından olan yaşamaq hüququnun ümdə tələblərindən biri də mənzilə olan ehtiyacdır. Bu tələbin təmin edilməsində kapitalist münasibətləri üstünlük təşkil edir. İnsan cəmiyyətinin inkişafı, icma tayfa kimi anlayışların sıradan çıxması ilə gündəlik həyat tərzində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu zaman bazar mənzil və mənzil probleminə yanaşmada həlledici rol oynamağa başladı. Ancaq ölkələrin inkişaf dərəcələrinə, tətbiq olunan iqtisadi və sosial siyasətə görə, mənzil problemini ələ almaqda təklif olunan həll yollarında bəzi fərqlər mövcuddur. Sənayeləşmə və şəhərləşmənin ilk baş verdiyi ölkələrdə sıx mənzil problemi yaşanırdı. Mübarizə aparən işçi qruplar, ümumi və siyasi-iqtisadi konyunkturun təyin olunmasında iştirak edən sinflər bu sahədə mühüm güzəştlər qazandılar. İlk sosial mənzil siyasəti dövlətlər səviyyəsində kapitalist münasibətlərinin ön plana çıxdığı dövrdə həyata keçirilmişdir. Neoliberal dövrdə əvvəlki dövrlərin təcrübəsi daha təkmil formada həyata keçirilmişdir. Ancaq gec kapitalistləşən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənzil probleminin həllində əsasən bazar yönümlü axtarış və həll üstünlük təşkil etmişdir.

Mənzil problemi çox vaxt sənayeləşmə ilə əlaqələndirilir. Şəhər və qəsəbələrdə əhalinin sürətlə artması insanların yerləşməsində ciddi problemlər yaradırdı. Mənzil çatışmazlığı səbəbindən əhalinin bir qismi aşağı səviyyəli, sağlamlıq üçün zərərli yerlərdə yaşayırdılar. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu problem ilk dövrlərdə dövlətlərin maraq dairəsində deyildi. Mənzil probleminə sosial-siyasi əhəmiyyət verilməsi XIX əsrin sonlarından günümüzdə qədər olan dövrü əhatə edir. Amma buna baxmayaraq bu problem əvvəlki dövrlərdə də insanların həyatında bir maneə olaraq mövcud olmuşdur.

Feodalizm dövründə zadəgan ailələrin yaşadıkları mənzillər ilə kəndlilərin sığınacaq ehtiyaclarını qarşıladıkları “mənzillər” bir-birindən çox fərqli idi. Bu yaşayış yerləri arasında yaşayış standartları baxımından da böyük fərqlər mövcud idi. Keyfiyyət baxımından kəndlilərin evləri yaşayış şərtlərinə uyğun deyildi. Bu dövrdə hətta hər hansı bir sığınacaqda yaşamaq şansı olmayan, küçələrdə qalan insanlar da olmuşdur.

Fridrix Engels sənayeləşmə nəticəsində meydana gələn, XIX əsrin əsas problemlərindən olan mənzil probleminin təkcə işçi siniflərə xas olmadığını, bütün təbəqələrdə yaşandığını qeyd edirdi. Dünya dövlətlərinin manufakturadan sənaye istehsalına keçdiyi bu müddət həm də eyni zamanda mənzil çatışmazlığı dövrü kimi xarakterizə olunur. Çünki, bir tərəfdən şəhərlərə işçilər axın etməkdə davam edirdi, digər tərəfdən isə şəhərlər yeni şərtlərə uyğun olaraq yenidən qurulurdu. Bu halda yenidənqurma üçün işçilərin yaşadıkları sığınacaqların əksər hissəsi sökülməli idi. Ümumilikdə qeyd etmək olar ki, Engelsə görə, liberal kapitalizm dövründə mənzil probleminin əsas səbəbləri kapitalist istehsal, bölgü və mülkiyyət münasibətləridir [2].

I Dünya Müharibəsindən sonra siyasi və sosial problemlərin və mənzil çatışmazlığının həlli məqsədilə mənzil inşasına diqqət artırıldı. Məsələn, I Dünya Müharibəsindən əvvəl Hollandiyada mənzil problemi səbəbindən əhəlinin vəziyyəti kafi idisə, müharibədən sonra xeyli canlanma baş verdi. Bu, bilavasitə inşa edilən mənzillərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin artması ilə əlaqədar idi. 1920-ci illərin əvvəllərində Avropa ölkələrində kirayə sosial mənzillər meydana çıxdı. Bu mənzillər əsasən, işləyən orta sinif insanların yaşaması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Qərbi ölkələrindəki ciddi sosial qarışıqlıqlara, ümumilikdə iqtisadiyyatda olduğu kimi mənzil sektorundakı durğunluğa müvəqqəti cavab olaraq sosial mənzil siyasətinin həyata keçirilməsinə zərurət daha da artdı. Müharibədən zərər görməyən Amerika Birləşmiş Ştatları “Böyük böhran”dan sonra ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Bu zaman böhranın ilk “qurbanlarından” biri mənzil sektoru idi. Bu istiqamətdə yaranan problemləri həll etmək üçün hökumət tərəfindən özəl mənzil sektoru və bu sahəyə yatırım edən maliyyə qurumlarının dəstəklənməsinə başlanıldı [3].

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf edən “sosial rifah dövlətləri” anlayışı daha da genişləndi. Bu anlayışın hakim olduğu dövrdə İngiltərədə XIX əsrin sonlarında kapitalizmdən sosializmə inqilab yolu ilə deyil, islahatlar yolu ilə keçəcəyini iddia edən Fabian hərəkatının təsirləri göz qabağındadır. Fabian cərəyanına görə, sənayeləşmə və şəhərləşmə prosesi sosial inteqrasiyanı dəstəkləyən mexanizmlərdir.

1970-ci illərin ortalarına qədər Avropada güclü siyasi dəstəklə həyata keçirilən sosial mənzil proqramları yalnız aşağı gəlirli ailələrin deyil, cəmiyyətin geniş təbəqələrinin qorunmasını hədəf alırdı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf etmiş ölkələrdə - İngiltərə, Almaniya, Fransa, Hollandiya, Danimarka və ABŞ cəmiyyətlərində icarəyə verilən sosial mənzillər dövlətin həll yönümlü müdaxilələrindəndir. Eyni zamanda mənzil sisteminin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə tikintiyə yararlı sahələrin təmizlənməsi, gecəqonduların, daha aşağı keyfiyyətli evlərin yenilənməsi və s. işlər həyata keçirilirdi. Bu kontekstdə inkişaf etmiş ölkələr, hökumətlər yeni binaların həm böyüklük, həm də avadanlıq baxımından daha yüksək standartlara uyğunlaşdırırdılar.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etmək olar ki, xüsusilə 1980-ci illərdən sonra dünyada baş verən global sosial-siyasi proseslərin bilavasitə təsiri nəticəsində liberal rifah dövlətlərində əhəlinin özü tərəfindən şəxsi mülkiyyət sahibi olmaq cəhdləri xeyli artdı. Bu vəziyyətin yaranmasını zəruri edən digər amil isə kirayə mənzil sistemində baş verən neqativ hallar idi.

Dünya dövlətlərində gedən proseslər ərazidən asılı olaraq müxtəlif formalarda xarakterizə olunur. İntibah, sənayeləşmə kimi amillərin nisbətən gec təsir etdiyi Azərbaycanda mənzil probleminin tarixi də yeni dövrə təsadüf edir. Lakin, Azərbaycan dünyada olan ən qədim yaşayış

məskənlərindən biridir. Azıx, Tağlar kimi mağaralar buna əyani sübutdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində indiki Ağcabədi, Cəlilabad və Qəbələ rayonları ərazisində qədim yaşayış məskənlərinin qalıqları aşkarlanıb.

Orta əsrlərdə yaşayış məskənləri əsasən, hündür qalalarla həddələnirdi.

Mənzil siyasətinin ön planda yer alması XX əsrə - sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə xüsusilə Bakıda xalq arasında “Xruşovka”, “Leninqrad” kimi tanınan yaşayış binaları tikilmişdi. 60-cı illərin sonu, 80-ci illərin başlanğıcını əhatə edən qısa vaxt ərzində Bakıda mənzil və mədəni məişət binalarının tikintisi üzrə böyük işlər görülmüşdü.

Respublikamızda ciddi mənzil problemi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən sonra yarandı. Bir milyondan artıq insan qaçqın və məcburi köçkün kimi öz yurd-yuvalarından oldu.

“Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü nəticəsində doğma torpaqlarından qovulmuş və didərgin salınmış insanların taleyi, onların mənzil-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi” məsələlərinin “daim diqqət mərkəzində” olması vurğulanır və qeyd edilir ki, bilavasitə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun, dövlət büdcəsinin, donor dövlətlərin və beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaiti hesabına on minlərlə ailə üçün yeni qəsəbələr salınmış, ayrı-ayrı şəhər və rayonlarda müasir tipli evlər və mənzillər tikilib qaçqınların və məcburi köçkünlərin istifadəsinə verilmiş, onların sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxsaylı humanitar layihələr və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir” [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Makbule Şiriner Önver. Konut ve Konut politikası, İstanbul, 2016.
2. Friedrich Engels. The Housing Question, Mülberger, 1872.
3. Alexander von Hoffman. History Lessons for Today's Policy, Harvard, 2012.
4. Leyla Alkan, Aysu Uğurlar. Türkiyə'de konut sorunu ve konut politikaları. Ankara, 2015.
5. Məmmədova S.D. Azərbaycanda sosial dövlət: İnkişafı, perspektivləri, Bakı, 2017.

MƏNZİL PROBLEMİ TARİXİ İNKİŞAF PROSESİNDƏ

Nəbili Muxtar

XÜLASƏ

Mənzil yaşayış keyfiyyəti və insanların rifah səviyyəsinin əsas amillərindən biridir. İnsan amilini ön plana çəkən ölkələrdə mənzil probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə XIX əsrin sonları və XX əsrdə mənzil probleminin vəziyyətindən bəhs olunur. Həmçinin, qısa şəkildə Azərbaycanda mənzil probleminə də toxunulmuşdur.

ЖИЛИЩНАЯ ПРОБЛЕМА В ПРОЦЕССЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Набилий Мухтар

АННОТАЦИЯ

Жилье - один из основных факторов качества жизни и уровня благосостояния людей. В странах, где делается упор на человеческий фактор, жилищной проблеме уделяется особое внимание. В статье рассматривается уровень жилищного благосостояния и развития конца XIX–XX-го веков. Кратко затронута и жилищная проблема в Азербайджане.

THE HOUSING PROBLEM IN THE PROCESS OF HISTORICAL DEVELOPMENT

Nabili Mukhtar

SUMMARY

Housing is one of the main factors in the quality of life and the level of welfare of people. Countries around the world, which emphasize the human factor, pay special attention to the housing problem. The article discusses the situation of the housing problem in the early period, the end of the XIX century and the XX century. The housing problem in Azerbaijan was also briefly touched upon.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ

Əsgərova Şəbnəm Müşfiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sebnemaskerova97@gmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq sistem, beynəlxalq münasibətlər sistemi, iyerarxiyalı sistem, monopolyar sistem, güc balansı sistemi, bipolyar sistem, multipolyar sistem.

Ключевые слова: международная система, система международных отношений, иерархическая система, монополярная система, система баланса сил, биполярная система, многополярная система.

Key words: international system, system of international relations, hierarchical system, monopolar system, power balance system, bipolar system, multipolar system.

Beynəlxalq sistem dedikdə dünya sisteminin əsas vahidləri arasındakı münasibətlər modeli nəzərdə tutulur. Bu model daha çox dünyanın quruluşu, böyük vahidlər içində və ya arasında mövcud olan güclərin keyfiyyəti ilə, bu cür vahidlərin siyasi mədəniyyət və güclərinin növü ilə müəyyənləşir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemi, fərqli alimlər və məktəblər tərəfindən müxtəlif şəkillərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, İngilis məktəbinin nümayəndələrindən Hedley Bull və Adam Watsona görə beynəlxalq münasibətlər sistemi “bir qrup müstəqil siyasi icmanın hər birinin davranışı digərlərinin hesablamalarında xüsusi bir amildir anlayışı ilə qurulan bir sistemdir” [1, səh.232]. Neorealist olaraq bilinən Waltz, beynəlxalq münasibətlər sisteminin dövlətlər, qarşılıqlı əlaqələr və quruluşdan formalaşdığını qeyd edərkən, realist olaraq qəbul edilən K. J. Holsti, beynəlxalq münasibətlər sistemini “qəbilələr, şəhər dövlətləri, imperiyalar və ya milli dövlətlər kimi müstəqil siyasi varlıqların hər hansı bir şəkildə cəmi” olaraq izah etmişdir. Liberal nəzəriyyə tərəfdarı olan Richard N. Rosecrance'a görə isə bu sistem dağıdıcı daxil olmalardan, təşkilədiçi mexanizmlərdən və ətraf mühit məhdudiyyətlərindən meydana gələn bir quruluşdur [5, səh.44-45].

Holsti tarixi faktorlarla yanaşı sistemin sərhəddini, sistemin içindəki siyasi vahidlər arasındakı əlaqələri, gücün paylanmasını, siyasi vahidlərin əsas xarakterlərini və qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən qaydaların həyata keçirilməsi formasını nəzərə alaraq 5 cür beynəlxalq siyasi sistem fərqləndirmişdir. Bunlar: 1-iyerarxiyik sistem, 2- güc balansı sistemi, 3- çevik bipolyar sistem, 4- sərt bipolyar sistem, 5- multipolyar sistemdir [7, səh.100].

R.N. Rosecrance isə beynəlxalq sistemi tarixi yanaşma ilə, dövlətlərin sayları, quruluşları, təşkilatlanma formaları və qarşılıqlı əlaqələri diqqətə alaraq monopolyar, bipolyar və multipolyar sistemlər olaraq ayırmışdır [9, səh.67].

Digər tərəfdən, beynəlxalq münasibətlər sistemi deyildikdə ağla gələn ən önəmli alimlərdən biri Morton Kaplan isə beynəlxalq münasibətlər sistemini təşkil olunma vəziyyətlərini və saylarını nəzərə alaraq 6 sinfə ayırmışdır. Bunlar: 1. Güc balansı sistemi, 2. Çevik bipolyar sistem, 3. Sərt bipolyar sistem, 4. Universal sistem, 5. İyerarxiyik sistem, 6. Vahid veto sistemidir [8, səh.313]. Adı çəkilən sistemlərdən sadəcə “Güc balansı sistemi” və “Çevik bipolyar sistem”in oxşarlarına tarixdə təsadüf olunur. Digər dörd sistemin vəzifəsi isə çevik bipolyar sistemin mümkün inkişafını və inkişafına şərait yaradan şərtlərin nəzəriyyədəki mümkün təxminlərini göstərməkdir.

Kaplanın vahid veto və universal sistem tipologiyalarını bir qırağa qoysaq, qeyd edilən digər sistem tipologiyalarını Kaplan və Holstinin tipologiyaları əsasında monopolyar\iyerarxiyik

sistem, güc balansı sistemi, bipolyar sistem və multipolyar sistem olaraq dörd qrup altında təsnifatlandırmaq olar.

İyerarxik sistem formalaşarkən avtoritarizm, suverenlik və iyerarxiya kimi anlayışların əsasında qurulduğu müşahidə edilir. Bu anlayışlarla yanaşı iyerarxik sistemin imperiya, qlobal iyerarxiya və regional iyerarxiya şəklində olduğu irəli sürülür.

İyerarxik sistem demokratik və ya avtoriter ola bilər. Əgər universal beynəlxalq sistem daha da integrasiya olunmuş universal beynəlxalq sistem arzusunda olarsa demokratik, lakin güclü blokların beynəlxalq aktorları istəksiz olarsa daha avtoriter olacaqdır. Əslində, iyerarxik sistem siyasi sistemdir. Təşkilatın funksional tərəfləri coğrafi tərəflərindən daha güclüdür. İyerarxik beynəlxalq sistemin bu sərt integrasiya olunmuş forması onu davamlı edir.

İyerarxik sistemlər dünya dövləti və ya imperiya sistemi görünüşündə ola bilər. Məsələn, 17-ci yüzilliyin sonuna qədərki dövrdə Müqəddəs Roma İmperiyası və papanın səlahiyyətli şəxsləri olduqca çox idi. Həmçinin, dövlətlərin öz siyasətlərini müəyyən etməyə haqları yox idi. Ancaq, 1648-ci ildə imzalanan Vestfaliya sülhu ilə Avropada mühüm dəyişikliklər baş vermiş və dövlətlərə daxili məsələlərində tamamilə müstəqil olma hüququ və bir-birlərinin daxili məsələlərinə qarışmamaq haqqında qanun qəbul edilmişdir.

Ona görə də, 1648-ci ildə imzalanan Vestfaliya sülhü ilə birgə milli dövlətlərə çevrilən siyasi vahidlərin suverenliklərini əldə etdiklərinə görə, iyerarxik sistemin dağıldığı ideyası ağla gəlir.

Bu səbəblə iyerarxiyanın tərifinin verilməsində iyerarxik sistemin nə olduğunu başa düşülməsi bizə kömək olacaqdır. Mövzu ilə əlaqədar Hobson və Sharmanın 1648-ci ilə qədər iyerarxik altsistemlərin geniş vüsət aldığını və beynəlxalq münasibətlər sisteminin hələ də, iyerarxik münasibətlərlə uyğunlaşdırıldığının davam etdiyini müdafiə edən məqalələri tədqiq edilmişdir. Bu məqalədəki iyerarxiya və suverenlik anlayışlarına verilən təriflər sistemi analiz edə bilmək baxımından olduqca faydalıdır.

Hobson və Sharman iyerarxiyanı, beynəlxalq siyasətdəki aktorlardan birinin əmr etdiyi, digərinin isə itaət etdiyi və bu vəziyyəti hər iki tərəfin də düzgün və qanuni qəbul etdiyi bir münasibət olaraq qeyd etmişdirlər. Suverenliyi isə eyni ilə realistlər, liberal institutionistlər və strukturistlər kimi onlar da iyerarxiyanın əksi olaraq nəzərdən keçirmişdirlər. Yəni, suverenliyin heç bir aktorunun əmr etməyə səlahiyyətinin olmadığı, həmçinin heç bir aktorun itaət etməsinə ehtiyac olmadığı bir münasibət olduğunu müdafiə etmişdirlər [4, səh.63].

Dövlətlərin suverenliyi adı altında yanlış məlumatların olduğunu irəli sürən Waltz, dövlətlərin suveren olmalarının onların hər istədiklərini edə biləcəkləri mənasına deyil, digər dövlətlərin təsirindən azad olduqları və istədikləri qərarları qəbul edə biləcəkləri mənasına gəldiyini ifadə etmişdir. Həmçinin, suveren dövlətlərin təsirə məruz qala biləcəklərini bu zaman istədiklərini həyata keçirmək, istəmədiklərini isə həyata keçirməyəcək vəziyyətdə ola biləcəklərini qeyd etmişdir. Ardınca isə, onda suverenlik nədir? Sualını soruşaraq, bir dövlətin suveren olmasının onun daxili və xarici problemlərini həll etmək üçün digər dövlətlərdən yardım alıb almamağa, onlara nəyisə vəd edərkən müstəqilliyini məhdudlaşdırmağa və ya məhdudlaşdırmamağa özünün qərar verməsi mənasına gəldiyini demişdir. Suveren dövlətləri müstəqil şəxslərə bənzədərək onların da qərarlarını hadisələrin meydana gətirdiyi ağır təsirlər altında verdiklərini göstərmişdir [6, səh.95-96].

Güç balansı sistemi beynəlxalq münasibətlərdəki ən təsirli nəzəri fikirlərdən biridir. Güc balansı sisteminin cəlbediciliyi təkcə müasir siyasət müzakirələrinə deyil, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin akademik fəaliyyətlərindəki dövlətlər niyə və hansı şərtlər altında müəyyən bir balansla liderlik edirlər kimi əsas suallara cavab verməsindən irəli gəlir.

Güc balansı ilə bağlı tədqiqatlar beynəlxalq münasibətlər qədər qədimdir. Kautilya güc balansını nəzəriyyələşdirmiş, Thucydides isə siyasət olduğunu müdafiə etmişdir [12, səh. 156]. Bir neçə dövlət qarşılıqlı əlaqədə olduqları sistem formalaşırsalar, bu zaman bu dövlətlər arasındakı balans üçün narahatlıq hiss edənlər həmişə olmuşdur. Bir neçə on illikdən bu yana beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatına güc balansının humanist struktur şərtlər meydana gətirdiyini müdafiə edən klassik realist yanaşma hökm sürməkdədir. Hans Morgenthau “Beynəlxalq siyasət” adlı əsərində güc fikrini müasir beynəlxalq münasibətlərin mərkəzinə yerləşdirərək onu yüksəltmiş və güc balansını müasir realizmin mərkəzi nəzəriyyəsi hesab etmişdir.

Morgenthau eyni adlı əsərində status-kvonu davam etdirməyə və ya dağıtmağa cəhd edən bəzi icmaların güc istəklərinin güc balansını və güc balansı əldə etmək məqsədilə hazırlanan politikaları yaratdığını göstərmişdir. “Balans” anlayışına diqqət çəkən Morgenthau güc balansı sistemini belə izah etmişdir. Balans anlayışı fizika, biologiya, iqtisadiyyat, sosiologiya və siyasət elmləri kimi bir çox elmdə istifadə olunur. Balans avtonom güclərdən təşkil olunan sistemin davamlılığını göstərməkdədir. Balansa nə vaxt ki, xarici qüvvələr tərəfindən müdaxilə edilsə və ya sistemi təşkil edən biri ya da digəri dəyişsə sistem əvvəlki vəziyyətinə geri dönməyə, ya da yeni bir balans qurmağa istiqamətlənəcəkdir [3, səh. 125].

Balansın qurulması ilə bağlı iki fərziyyə vardır. Birincisi, obyektlərin balansaşdırılması cəmiyyət üçün vacibdir; ikincisi isə dövlətlərarası balansın olmaması şəraitində bir obyekt digərlərinin üzərində üstünlük quraraq onların mənfəətlərinə və haqlarına təcavüz edəcək və bəlkə də, onları aradan qaldıracaq.

Morgenthau güc balansı termininin texniki olaraq 4 mənada izah oluna biləcəyini göstərmişdir. Ona görə güc balansı;

- Güc paylanmasını biraraya gətirməyi hədəfləyən bir hərəkət tərzidir,
- Beynəlxalq siyasətdəki mövcud hər hansı bir dövlət məsələsinin tərfi,
- Nisbətən bərabər paylanan beynəlxalq gücün alınması,
- Beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı formada paylanan siyasi gücü ifadə edən bir termin olmasıdır [3, səh.132].

Mortan A. Kaplana görə güc balansı sistemi, siyasəti altsistemə sahib olmayan beynəlxalq sosial sistemdir və Fransa, Almaniya, İtaliya və s. kimi yalnızca milli aktorları özündə ehtiva edir. Kaplan güc balansı sisteminin sistemin tipik davranış xüsusiyyətlərini əks edən 6 əsas qayda ilə fəaliyyət göstərdiyini müdafiə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qabiliyyətlərini inkişaf etdir, ancaq müharibə əvəzinə müzakirə et.
2. Qabiliyyətlərini inkişaf etdirməməyi qəbul etmək əvəzinə müharibəni seç.
3. Əsas aktoru aradan qaldırmaq yerinə müharibəni dayandır. (Burada əsas aktor böyük gücə sahib aktordur.)

4. Sistem daxilində üstünlük əldə etməyə çalışan aktor və ya hər hansı bir koalisiyaya mane ol.

5. Fövqəlmilli təşkilatlara daxil olan aktorları bu təşkilatlara üzv olmalarına mane ol.

6. Məğlub olmuş və ya məhdudlaşdırılmış əsas milli aktorların məqbul tərəfdaşlar olaraq təkrar sistemə daxil olmalarına icazə ver, ya da əvvəlcədən əsas aktor olmayanları oraya daxil et. Bütün əsas milli aktorlara məqbul tərəfdaşlar olaraq davran [8, səh.421].

Bipolyar sistem II Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxan və 1990-1991-ci illərdə Şərq Bloğunun dağılmasına qədər davam edən dövrün əsas xüsusiyyətidir. Başqa sözlə, II Dünya müharibəsindən sonra gücün ABŞ və SSRİ arasındakı paylanmasıdır.

Konseptual olaraq bipolarlıq bir-birlərinə qarşı ciddi mübarizədə olan iki aktor və onların müttəfiqlərinin iştirak etdiyi sistemdəki hərbi gücün mühüm hissəsini idarə edən sistematik

quruluşdur. Həmçinin bu quruluşdakı hər iki qütbün liderləri qarşı tərəfə ciddi təhlükə yaradan hərbi gücə sahibdir.

Bipolyarlığı təmin edən minimum səviyyə iki dövlətin funksional olaraq hərbi gücünün ən az 50%-ni, iki dövlətdən hər birinin də bu nisbətin 25%-ni idarə etməsi, digər dövlətlərin 25%-i qədər böyük nisbətini idarədə bilməməsidir. Bipolarlığın böyüklüyünü ölçmək üçün hərbi gücə baxmaq lazımdır, bundan əlavə dövlətlərin hərbi xərcləri səviyyənin müəyyənləşdirilməsində ölçü olaraq istifadə olunur [11].

Multipolyar sistem bəzi tərəfləri ilə güc balansı, bəzi tərəfləri ilə də bipolyar sistemə oxşayır. Blok liderləri və blok üzvləri arasındakı əlaqələr çevik bipolyar sistemi xatırladır, ancaq daha çevikdir. Blokdaxili həmrəylik daha zəif, lakin dövlətlərin daxili quruluşlarından və qanunvericilərindən əmələ gələn xüsusiyyətlərin xarici siyasətdə əks olunması daha çoxdur. Uzun müddət davam edən ideoloji ittifaqlar yerinə tez-tez dəyişən ittifaq dəyişikliklərinə daha çox təsadüf olunur [6, səh.168].

Multipolyar sistemlər sistemə daxil olan bir çox gücün düşmanları və ya dostları ilə aralarında sərt hədlər çəkməyə icazə verir. Üç və ya daha çox saydakı güc ittifaqdakı çeviklik, dostluq və düşmanlıq münasibətlərinin davam etməsini təmin edir, hərəkəsin mövcud və gələcəkdəki güc münasibətlərini qeyri-müəyyənləşdirir. Multipolyar sistem az sayda böyük qüvvəyə malik olduğu müddətcə hər hansı bir böyük qüvvənin hərəkəti digərlərinin təhlükəsizliyini təhdid edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Barry Buzan, Richard Little, "The Idea of International System: Theory Meets History", *International Political Science Review*, 1994, s.231-255
2. Brian Healy, Arthur Stein, "The Balance of Power in International History", *Journal of Conflict Resolution*, 1973, s.33-61
3. Hans J. Morgenthau, "Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace", New York: Alfred A. Knoph, 1948, s.290
4. John M. Hobson, Jim C. Sharman, "The Enduring Place of Hierarchy in World Politics: Tracing The Social Logics of Hierarchy and Political Change", *European Journal of International Relations*, 2005, s.63-94
5. Kenneth Waltz, "The Emerging Structure of International Politics", *International Security*, 1993, s.44-79
6. Kenneth N.Waltz, "Theory of International Politics", USA: Addison-Wesley Publishing Company, 1979, s.256
7. K. J. Holsti, "The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory", London, 1985, s.368
8. Mortan A. Kaplan, "Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems", *The American Political Science Review*, 1957, s.684
9. Richard N. Rosecrance, "International Relations: Peace or War?", NY: McGrawHill, 1973, s.334
10. R. Harrison Wagner, "What was Bipolarity?", *International Organization*, 1993, s.77-106
11. Thomas J. Volgy, Lawrence E. Imwalle, "Hegemonic and Bipolar Perspectives on the New World Order", *American Journal of Political Science*, 1995, s.820
12. Victoria Tin-bor Hui, "Testing Balance of Power Theory in World History", *European Journal of International Relations*, 2007, s.155-185

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ.

Əsgərova Şəbnəm

XÜLASƏ

Məqalədə beynəlxalq münasibətlər sistemi haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. İlk olaraq beynəlxalq münasibətlər dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğu izah olunur. Fərqli alimlərin və məktəblərin beynəlxalq münasibətlər sisteminə yanaşmaları qeyd olunub. Holsti, Rosecrance və Kaplanın beynəlxalq münasibətlər sistemi tipologiyaları təsnif edilib. Bu tipologiyalar əsasında formalaşan, dörd başlıca sistem kimi qəbul edilən iyerarxiyalı sistem, güc balansı sistemi, bipolar sistem və multipolyar sistemdən bəhs edilir. Hər bir sistemin ayrılıqda başlıca xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

СИСТЕМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аскерова Шабнам

АННОТАЦИЯ

Статья содержит информацию о системе международных отношений. Прежде всего, что подразумевается под международными отношениями. Классифицированы типологии системы международных отношений Холсти, Розекранса и Каплана. Обсуждаются иерархическая система, система баланса сил, биполярная система и многополярная система, которые сформированы на основе этих типологий и считаются четырьмя основными системами. Основные особенности каждой системы рассматриваются отдельно.

THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Askarova Shabnam

SUMMARY

The article contains informations about the system of international relations. First of all, explain what is meant by international relations. The approaches of different scholars and schools to the system of international relations were noted. Holsti, Rosecrance and Kaplan's typologies of the system of international relations are classified. The hierarchical system, the power balance system, the bipolar system and the multipolyar system, which are formed on the basis of these typologies and are considered to be the four main systems, are discussed. The main features of each system are considered separately.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ

Мамедов Магомед
магистрант II курса БГУ
mamedov.maqamed@inbox.ru

Ключевые слова: международное право, терроризм, международное сотрудничество, международный терроризм, борьба с терроризмом.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, terrorizm, beynəlxalq əməkdaşlıq, beynəlxalq terrorizm, terrorla mübarizə.

Key words: international law, terrorism, international cooperation, international terrorism, the fight against terrorism.

Террористическая деятельность в международном плане возникла достаточно давно. Она существует почти с самого начала зарождения человеческого общества. Хотя международное право не может быть обвинено в легкомысленном подходе к проблеме терроризма, именно после террористических атак 11 сентября в Соединенных Штатах усилия международного сообщества по борьбе с терроризмом привлекли больше внимания и силы [1, с.13].

Дискуссионный критический вопрос заключается в том, следует ли изучать терроризм в соответствии с международным правом и рассматривать его как отдельный предмет при разработке правовых норм и принципов для борьбы с ним и его регулирования, или же с терроризмом следует бороться и регулировать его на основе уже существующих соответствующих международно-правовых норм и правил, или принципов. Мы предпочитаем более поздний подход. Терроризм, такой, как пиратство, пытки, геноцид и т.д. следует рассматривать в контексте уже существующих рамок международного права, поскольку в настоящее время он не имеет четких правовых норм. Терроризм стал одной из самых серьезных проблем, угрожающих миру и стабильности международного сообщества и бросающих вызов международному праву в настоящее время. Хотя международное сообщество в целом не избежало решения проблем, связанных с этой анафемой, многое еще предстоит сделать для адекватной борьбы с терроризмом. Расширение сотрудничества между государствами и международными организациями является неременным условием в этом направлении. Одним из основных препятствий на пути к сдерживанию терроризма является неспособность международного сообщества принять всеобъемлющее и обще приемлемое определение терроризма, которое отражало бы его составные элементы.

Поскольку международный терроризм выходит за пределы национальных границ, противодействие ему только национальными силами, независимо от того, насколько мощным может быть отдельное государство, становится непродуктивным. Объединение усилий различных государств и их компетентных органов в противодействии терроризму требует преодоления определенных барьеров, которые возникают на этом пути и связаны с различием государственных интересов и особенностями национальных правовых систем.

Во всем мире контртеррористической деятельностью занимается ряд международных организаций, например, в Америке ОАГ, МЕРКОСУР; в Азии: СААРК, АСЕАН, ШОС, АТЭС; в Европе ЕС, СЕ, ОБСЕ, ОЧЭС, СНГ, ГУАМ, ОДКБ, ОЦАГ; на Ближнем Востоке

ЛАГ, Организация Исламская конференция, ССЗ; В Африке АС – Экономическое сообщество западноафриканских государств и др. [7, с.137].

В НАТО при штабе Верховного главнокомандующего действует координационная группа по противодействию терроризму, в рамках которой разработан комплекс мер по защите наиболее уязвимых объектов от экстремистских проявлений. Проблемы противодействия терроризму обсуждаются на ежегодных сессиях НАТО. По итогам обсуждения, как правило, принимаются заявления или декларации общего характера. В рамках Совета Россия-НАТО реализуется План действий по борьбе с терроризмом, принятый в конце 2004 года. Обмен информацией и передовым опытом, учения и подготовка антитеррористических подразделений, усиление безопасности воздушного и морского транспорта, метро и других критически важных объектов считаются приоритетами в этой сфере [9, с.17].

В последние десятилетия все больше внимания уделяется борьбе с международным терроризмом на саммитах «семерки», а затем и «восьмерки» ведущих стран мира, где на разных уровнях обсуждаются стратегия и тактика борьбы с международным терроризмом. Решения, принятые на встречах глав государств, министров иностранных дел, внутренних дел, юстиции, финансов и их экспертов, реализуются через внутренние, а также международные механизмы, участниками которых являются эти государства. Правовая основа деятельности – поручения глав государств.

Международная организация уголовной полиции (Интерпол) начала играть роль в борьбе с терроризмом в период с 1926 по 1938 год, особенно после того, как на ежегодном собрании членов организации было принято решение зарегистрировать всех «особо опасных лиц». После терактов 11 сентября 2001 года в Интерполе был создан Командно-координационный центр, который собирает информацию о террористических организациях и террористах. Ведется база данных образцов поддельных и украденных паспортов и других документов, используемых террористами, и составляются списки физических и юридических лиц, причастных к террористической деятельности. Наряду с уведомлениями о разыскиваемых во всем мире подозреваемых в терроризме Интерпол распространяет информацию об идентифицированных членах террористических организаций, которая круглосуточно рассылается по электронной почте всем заинтересованным организациям.

Имеется система регистрации инцидентов со взрывчатыми веществами, угона самолетов, способов совершения террористических актов и идентификации людей, погибших в результате террористических актов. В этой связи большое практическое значение имеет взаимодействие с Интерполом [3, с.21].

Специализированное сотрудничество государств и взаимодействие их компетентных органов в сфере противодействия терроризму основано на обширной и общей, постоянно совершенствующейся договорно-правовой основе.

В ЕС решение о налаживании сотрудничества между компетентными органами в борьбе с терроризмом и организованной преступностью было принято в 1967 году. В 1976 году была создана система TREVI - координирующий орган по борьбе с терроризмом, радикальным экстремизмом и международным насилием. Изначально задачей TREVI было консультирование и обмен информацией между национальными правоохранительными органами, а также спецслужбами по вопросам борьбы с организованной преступностью и терроризмом, а также взаимодействия в области обеспечения безопасности гражданской авиации, объектов атомной энергетики, транспортировки

ядерного топлива и радиоактивные отходы, нейтрализация террористических актов и т. д. [9, с.24]

В соответствии с Договором о Европейском союзе от 1992 г. предусматривалось создание в структуре ЕС нового, более совершенного механизма взаимодействия между компетентными органами, подотчетными ЕС: Совет министров внутренних дел и юстиции, Комитет постоянных Представителей комитета К-4 и его рабочих групп. А в 2001 году была создана «Многопрофильная группа» для международных действий по борьбе с терроризмом [5, с.227].

Страны АСЕАН, отвечая на вызов терроризма, в 2001 году приняли Декларацию о совместных действиях по борьбе с терроризмом. Позже руководители военных разведок стран АСЕАН договорились активизировать взаимодействие между спецслужбами путем проведения регулярных консультаций с руководителями спецслужб, а также обмена разведывательной информацией, согласования совместных мер по борьбе с организованной преступностью и терроризмом.

Конвенция Организации африканского единства о предупреждении терроризма и борьбе с ним предусматривает сотрудничество государств-участников по широкому кругу вопросов, включая обмен информацией; проведение расследований, задержание подозреваемых в причастности к теракту; проведение научных исследований в области противодействия террористическим актам, обмен результатами экспертиз в целях борьбы с террористическими актами; выдача лиц, обвиняемых или осужденных за участие в совершении террористического акта; оказание юридической помощи. В то же время государства-участники обязуются соблюдать конфиденциальность обмена информацией и не предоставлять полученную информацию третьей стороне без согласия страны, которая владеет этой информацией [2, с.19].

Следует отметить, что терроризм, сепаратизм и экстремизм имеют много общего, поэтому борьба с каждым из этих явлений в отдельности вряд ли обречена на успех. Впервые об этом задумались в рамках Шанхайской организации сотрудничества при разработке Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Конвенция отличается от других подобных региональных соглашений тем, что в ней подробно прописан механизм взаимодействия. Таким образом, центральные компетентные органы получили право создавать аварийные линии и проводить регулярные или внеочередные встречи, а также заключать между собой соглашения, более подробно регулирующие порядок выполнения Конвенции. Каждая сторона обеспечивает конфиденциальность полученной информации и документов, если они носят секретный характер или передающая сторона считает их раскрытие нежелательным. Степень секретности информации и документов определяется передающей стороной. Информация или результаты выполнения запроса, полученные на основании настоящей Конвенции, без письменного согласия стороны, предоставившей их, не могут быть использованы для иных целей, кроме тех, для которых они были запрошены или были предоставлены.

В основе международного гуманитарного права лежит представление о том, что каждый человек имеет некоторые осознанные права как в мирное, так и во время войны. По сути, это закон войны между государствами. Международное гуманитарное право существует в двух категориях: право войны, которое касается правил, регулирующих ситуации, когда допустимо нападение, и право войны, которое касается правил, регулирующих поведение в ситуациях войны. Проблема, которая затронет следующий раздел этой части, заключается в том, применимо ли международное гуманитарное право, особенно право войны, к терроризму. С этой целью мы бы определили террористическую

деятельность в рамках двух режимов: терроризма во время вооруженного конфликта и терроризма в мирное время. Международное гуманитарное право основано на представлении о том, что каждый человек имеет определенные осознанные права как в мирное, так и военное время. По сути, это закон войны между государствами. Международное гуманитарное право существует в двух категориях: право войны, которое касается правил, регулирующих ситуации, когда допустимо нападение, и право войны, которое касается правил, регулирующих поведение в ситуациях войны. Проблема, которая затронет следующий раздел этой части, заключается в том, применимо ли международное гуманитарное право, особенно право войны, к терроризму. Для этого мы бы идентифицировали террористическую деятельность при двух режимах: терроризм во время вооруженного конфликта и терроризм в мирное время [6, с.37].

В Уставе ООН есть положения, в которых говорится об уважении и поощрении прав человека, но нет единого мнения о том, предоставляют ли эти положения права отдельным лицам и имеют ли они обязательную юридическую силу. Не вдаваясь в подробности аргументов, связанных с этими положениями, достаточно сказать, что в настоящее время существуют отдельные инструменты, полностью посвященные правам человека. Во-первых, в 1948 году была принята Всеобщая декларация прав человека, хотя и не имеющая обязательной силы резолюция Генеральной Ассамблеи. В Декларации содержатся положения о политических и гражданских правах, а также экономических, социальных и культурных правах. Считается, что Декларация оказывает большое влияние на права человека.

В 1966 году были приняты Международный пакт о гражданских и политических правах (МПГПП) и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (МПЭСКП), но они не вступили в силу до 1976 года. Оба пакта основывались на положениях Всеобщая декларация прав человека. Среди других положений МПГПП гласит, что никто не может быть произвольно лишен жизни и что никто не может быть подвергнут пыткам и произвольному аресту или задержанию. В статье 2 предусматривается, что государства-участники обязуются уважать и обеспечивать, чтобы права, предусмотренные Пактом для отдельных лиц, гарантировались им на их территории и подпадали под юрисдикцию каждого государства. МПЭСКП, среди прочего, признает право на труд и на справедливые и благоприятные условия труда. Он гарантирует право создавать профсоюзы и вступать в них, а также на социальное обеспечение. Он обеспечивает достаточное питание, одежду и жилье, а также защищает семью, матерей и детей. Согласно Пакту гарантируется адекватный уровень жизни. Помимо этих документов по правам человека, существуют другие инструменты, в том числе действующие на региональном уровне, которые содержат положения о правах человека. Таким образом, очевидно, что международное право уделяет большое внимание, по крайней мере теоретически, уважению и защите прав человека [4, с.47].

Неоспоримо, что терроризм посягает на эти гарантированные права человека. Утверждалось, что «вероятно, нет ни одного права человека, освобожденного от воздействия терроризма», и можно было бы подумать или предположить, что движение к борьбе с терроризмом станет способом обеспечения защиты этих прав человека. Однако тенденция событий в международном плане, кажется, предполагает, что борьба с терроризмом используется таким образом, что его влияние на права человека совпадает с воздействием самого терроризма. Любые меры, включая законодательство, принимаемые с целью борьбы с терроризмом, должны признавать важность прав человека. Вопросы пыток, неправомерного преследования и репрессий занимают центральное место в

обсуждении связи борьбы с терроризмом и прав человека. Утверждалось, что государства, кажется, уповают на веру в то, что в том, что касается борьбы с терроризмом, их действия не могут быть равнозначны терроризму.

Ситуация, когда правительства нарушают права человека, особенно по политическим мотивам, под видом борьбы с терроризмом, столь же достойна осуждения, как и ужасна. Кардона рассказывает о том, как в Сальвадоре полиция арестовала и даже начала судебное преследование за терроризм членов сельской организации, которые провели демонстрацию в ответ на административную программу правительства. Арест и преследование были распространены даже на журналиста, который освещал эту демонстрацию. Другой пример - в ноябре 2010 года, когда люди, ехавшие на празднование Дня Благодарения по Соединенным Штатам, были подвергнуты в аэропортах проверке со стороны террористов, в ходе которой через их тела пропустили несколько радиоактивных огней. Эта навязчивая проверка безопасности может иметь некоторые последствия для прав человека [8, с.31].

Более того, некоторые законы о борьбе с терроризмом содержат положения, которые явно нарушают права человека. Были жалобы на Соединенные Штаты от Международного комитета Красного Креста, указывающие на то, как военные власти Соединенных Штатов применяли пытки и унижающее достоинство обращение с иракскими заключенными после терактов 11 сентября. Также имели место произвольные задержания граждан, не являющихся гражданами Соединенных Штатов, тайные слушания по депортации лиц, подозреваемых в причастности к терроризму, разрешение военных комиссий судить неграждан, обвиняемых в терроризме, и военное содержание под стражей без предъявления обвинений или доступа к адвокату граждан Соединенных Штатов, рассматриваются как «вражеские комбатанты».

Отметив, что террористические акты представляют собой серьезные нарушения прав человека, бывший генеральный секретарь Организации Объединенных Наций Кофи Аннан признал последствия контртеррористических мер для прав человека. Он предупредил: «... наши меры реагирования на терроризм, а также наши усилия по его пресечению и предотвращению должны обеспечивать соблюдение прав человека, которые террористы стремятся уничтожить ...» Аналогичным образом, резолюция Генеральной Ассамблеи 2004 года о правах человека и терроризме признает что терроризм является нарушением прав человека и с ним следует бороться таким образом, чтобы это соответствовало международным нормам [9, с.12].

В усилиях по борьбе с терроризмом, безопасность и права человека, рассматривались как взаимоисключающие. Так быть не должно. Важнейшим элементом безопасности является постоянная защита прав человека. У тех, на кого возложена безопасность государства и которые с этой властью берут на себя ответственность за борьбу с терроризмом, не должно складываться ложное впечатление, будто растущая волна терроризма требует ответных действий любыми необходимыми средствами, включая нарушение прав человека в процессе. Конечно, национальная безопасность – это общественная забота о благе общества, а в некоторых ситуациях она важнее частных интересов. Однако общественный интерес представляет собой совокупность прав отдельных лиц. Государственная безопасность в конечном итоге на благо людей. Конечно, государство – это абстракция и не существует в вакууме. Однако, если отдельные лица, конечные бенефициары общественной безопасности и защищенности от терроризма, станут жертвами нарушений их прав из-за борьбы с терроризмом, тогда, сравнимый с злом терроризма, будет создан порочный круг насилия. Поэтому любые усилия,

направленные на борьбу с терроризмом, должны уделять первоочередное внимание вопросу защиты прав человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеев, Ю.И. Современный терроризм: новые угрозы и актуальные вопросы противодействия / Ю.И. Авдеев // Актуальные проблемы Европы. - 2003. - № 1. - С. 10-26.
2. Айзатов, Ф.А. Противодействие идеологии терроризма в рамках системы образования в современной России / Ф.А. Айзатов, Ю. В. Бурова // Интеграция образования. - 2014. - № 4. - С. 17-24.
3. Базаркина, Д.Ю. Терроризм и антитеррористическая деятельность: коммуникационный аспект: (по материалам Европейского союза) / Д.Ю. Базаркина. - М.: МЦСПИК, 2013. - 361 с.
4. Вишняков, Я.Д. Противодействие терроризму: учеб. для вузов / Я.Д. Вишняков, С.П. Киселева, С.Г. Васин; под ред. Я.Д. Вишнякова. - М.: Academia, 2012. - 256 с.
5. Сидоренко, А.Г. Терроризм и антитеррористическая безопасность в контексте истории и современной геополитики / А.Г. Сидоренко. - М.: Кучково поле, 2011. - 640 с.
6. Терроризм и современные методы антитеррористической деятельности: учебник / С. Е. Метелев [и др.]. - Омск: Омский ин-т (филиал) РГТЭУ, 2010. - 275 с.
7. Шульц, В.Л. Терроризм в современном мире: монография. - М.: Наука, 2008. - 358 с.
8. Higgins. R. Terrorism and international law / R. Higgins, M. Flory. - Taylor & Francis e-Library, 2003.
9. Saul, B. Defining Terrorism in International Law / B. Saul. - Oxford University Press, 2010.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ

Мамедов Магомед

АННОТАЦИЯ

Правительствам и финансовым учреждениям следует быть более осторожными при переводе средств и более внимательно следить за ними, когда это необходимо. В той мере, в какой это разрешено международным правом, государства должны проявлять большую осторожность в международной торговле, чтобы предотвратить перемещение оружия, которое может быть использовано в террористических целях. Необходимо развивать международное сотрудничество по уголовным делам, особенно потому, что оно связано с терроризмом. Несмотря на любые возражения против введения уголовных санкций, оно все же имеет сдерживающий эффект. Государства и отдельные лица должны рассматривать себя как заинтересованные стороны в борьбе с терроризмом.

Прежде всего, борьба с терроризмом не должна быть лишена прав человека; напротив, они дополняют друг друга и должны быть приняты в борьбе с терроризмом. Напротив, все, что может негативно повлиять на поставленную задачу, приведет к эксплуатации и отказу в правах человека. Фактически, в рамках контртеррористических усилий следует уделять внимание правозащитным подходам. Правозащитным организациям необходимо активизировать свое участие и поддерживать связь с другими заинтересованными сторонами, чтобы добиться международного сообщества, не связанного с терроризмом.

TERRORİZMƏ MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏNİN ROLU

Məmmədov Məhəmməd

XÜLASƏ

Hökumətlər və maliyyə qurumları vəsaitlərin köçürülməsində daha diqqətli olmalı və lazım olduqda daha ciddi nəzarət etməlidirlər. Beynəlxalq hüququn icazə verdiyi dərəcədə dövlətlər beynəlxalq ticarət sahəsində daha ehtiyatlı olmalıdırlar ki, terror məqsədləri üçün istifadə edilə bilən silahların hərəkətinə icazə verilməsin. Xüsusilə terrorla əlaqəli olduğu üçün cinayət işlərində beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqinə ehtiyac var. Cinayət sanksiyaları tətbiq edilməsinə səbəb olan hər hansı bir etiraza baxmayaraq yenə də çəkindirici məqsədi daşıyır. Dövlətlər və şəxslər özlərini terrorla mübarizə vəzifəsində maraqlı tərəf kimi görməlidirlər.

Hər şeydən əvvəl, terrorizmə qarşı mübarizə insan hüquqlarından ayrı götürülməməlidir; əksinə, hər ikisi bir-birini tamamlayır və terrorizmə qarşı qəbul edilməlidir. Əksinə olan hər hansı bir şey qarşıya qoyulmuş vəzifəyə mənfi təsir göstərəcək, insan haqlarının istismarına və inkarına səbəb olardı. Əslində terrorizmlə mübarizə söylərinə insan haqları yanaşması verilməlidir. İnsan hüquqları qurumları iştiraklarını artırmalı və terrorizmdən kənar beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq üçün digər maraqlı tərəflərlə əlaqə qurmalıdırlar.

ROLE OF INTERNATIONAL COOPERATION AND LEGAL REGULATION IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM

Mammadov Mahammad

SUMMARY

Governments and financial institutions need to be more careful in transferring funds and more closely monitor them when necessary. To the extent permitted by international law, States must be more careful in international trade to prevent the movement of weapons that may be used for terrorist purposes. There is a need to promote international cooperation in criminal matters, especially because it is related to terrorism. Despite any objections to the imposition of criminal sanctions, it still has a deterrent effect. States and individuals must see themselves as stakeholders in the fight against terrorism.

Above all, the fight against terrorism must not be deprived of human rights; on the contrary, the two complement each other and must be adopted against terrorism. On the contrary, anything that would negatively affect the task at hand would lead to the exploitation and denial of human rights. In fact, human rights approaches should be given to counter-terrorism efforts. Human rights organizations need to increase their involvement and liaise with other stakeholders to achieve a non-terrorist international community.

METODİKA VƏ DİDAKTİKA

TRİQONOMETRİK BƏRABƏRSİZLİKLƏR VƏ TƏNLİKLƏRİN HƏLLİNƏ DAİR

*Almazova Ramilə Bəhrüz qızı,
ADPU-nun II kurs magistrantı*

Açar sözlər: transcendent tənlik, kənar kök, təyin oblastı, funksiya, çoxluq, parça, qiymətlər çoxluğu, bərabərsizlik, tənlik, dəyişəni olan ifadə.

Ключевые слова: трансцендентное уравнение, посторонний корень, область, функция, множество, кусок, множество значений, неравенство, уравнение, выражение с переменной.

Keywords: transcendental equation, extrinsic root, domain, function, set, piece, set of values, inequality, equation, expression with variable.

Orta nəktəbin riyaziyyat təlimində transcendent tənliklərin və bərabərsizliklərin həllində müəyyən çətinliklərin qarşısının alınması üçün müxtəlim həll metodlarından istifadə olunur. Belə bərabərsizliklərin həllində aşağıdakı ümumi priyomdan istifadə etmək olar. Fərz edək ki, $f(x) = 0$ (1) tənliyi həll edilmişdir, yəni onun bütün kökləri məlumdur və artma ardıcılığında yazılmışdır. Bu köklər $f(x)$ funksiyanın təyin oblastını sonlu və ya sonsuz sayda aralıqlara bölür. Tutaq ki, x_{i-1} və x_i (1) tənliyinin iki qonşu kökləridir; $f(x)$ funksiyası kəsilməyəndirsə, onda $(x_{i-1}; x_i)$ intervalında, sifra çevrilmədiyindən, onun işarəsi sabitdir. Baxılan halda (1) tənliyinin kökləri $f(x)$ funksiyanın təyin oblastını sabit işarəli intervallara bölür. $f(x) > 0$ bərabərsizliyinin ümumi həlli $f(x)$ funksiyanın müsbət olduğu bütün intervallardır. $f(x)$ funksiyası $f = f_1, f_2, \dots, f_k$ vuruqlarına ayrılmışdırsa və ayrı-ayrılıqda hər bir vuruq üçün işarə sabitliyi intervalları müəyyənləşdirilmişdirsə, onda bu intervalların hamısını bir çoxluqda birləşdirib $f(x)$ -in təyin oblastının sabit işarəli intervallara ayrılmasını alırıq.

$f(x) > 0$ (və ya $f(x) < 0$) bərabərsizliyi mənfi vuruqların sayı cüt (tək) olan intervallarda ödənilir. Məsələn, $\sin x > \sin 3x$ bərabərsizliyinin həllinə baxaq. Verilmiş bərabərsizliyi $\sin x - \sin 3x > 0, -2\cos 2x \sin x > 0, \cos 2x \cdot \sin x < 0$ bərabərsizlikləri ilə eynigüclüdür. $\sin 2x \cdot \sin x = 0$ tənliyinin $[-\pi, \pi]$ seqmentində sol tərəfin dövrünü əhatə edən köklərini tapaq. $\cos 2x = 0$ və $\sin x = 0$ tənliklərini həll edib $x = \pm \frac{\pi}{4}, x = \pm \frac{3}{4}\pi, x = 0$ və $x = \pm \pi$ alırıq. Tapılan köklərin $[-\pi, \pi]$ seqmentin böldüyü intervalların hər biri üçün işarələrin paylanması cədvəlini tərtib edək.

x	$-\pi < x < -\frac{3\pi}{4}$	$-\frac{3\pi}{4} < x < -\frac{\pi}{4}$	$-\frac{\pi}{4} < x < 0$	$0 < x < \frac{\pi}{4}$	$\frac{\pi}{4} < x < \frac{3\pi}{4}$	$\frac{3\pi}{4} < x < \pi$
$\cos 2x$	+	0	-	0	+	-
$\sin x$	-	-	-	-	+	+
$\cos 2x \cdot \sin x$	-	0	+	0	-	+

Beləliklə, $\sin x > \sin 3x$ bərabərsizliyi $(-\pi, -\frac{3}{4}\pi), (-\frac{\pi}{4}, 0), (\frac{\pi}{4}, \frac{3}{4}\pi)$ intervallarında ödənilir. Göstərilən bərabərsizliyin ümumi həlli aşağıdakılardan ibarətdir:

$$\left[(2k-1)\pi, \left(2k-\frac{3}{4}\right)\pi \right]; \left[\left(2k-\frac{1}{4}\right)\pi, 2\pi k \right]; \left[\left(2k+\frac{1}{4}\right)\pi, \left(2k+\frac{3}{4}\right)\pi \right].$$

Göstərilən transendent bərabərsizliklərin həllinin öyrədilməsi zamanı cəbri bərabərsizliklərin həllində intervallar metodunun əhəmiyyətini və bu metodun ümumiləşdirilməsini xatırlatmaq lazımdır. Qabaqcıl riyaziyyat müəllimlərinin iş təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, şagirdlər triqonometrik tənliklərə nisbətən triqono-metrik bərabərsizliklərin həllində daha çox çətinlik çəkirlər. Xüsusən son nəticədə alınmış əsas bərabərsizliklərin həllini yazmaqda səhvlərə yol verirlər. Bu da əsas triqonometrik bərabərsizliklərlə eynigüclü bərabərsizlikləri düzgün yazmamaqla əlaqədardır. Səhvlər triqonometrik funksiyaların və onların daxil olduğu bərabərsizliklərin əsas xassələri başa düşülmədiyi üçün yaranır. Yekunda həll olunan misalın düzgünlüyünü yoxlamaq da buna kömək etmir. Aşağıda şagirdlərə xüsusi tərtib edilmiş triqonometrik bərabərsizliklərin həll alqoritminin ümumi metodikasını göstərək.

1) Bərabərsizliyi tərəflərindən biri (məsələn sağtərəfi) sıfır olan şəkə gətirmək; 2) Bərabərsizliyin sol tərəfindəki funksiyanın sıfırlarını və kəsilmə nöqtələrini təyin etmək; 3) bütün tapılmalı nöqtələrin nümayəndələri olan nöqtələri vahid çevrə üzərində göstərmək; 4) Əvvəl alınmış ədədlərdən heç biri ilə üst-üstə düşməyən ixtiyari φ ədədini seçmək (bərabərsizliyin sol tərəfindəki funksiyanın arqumentinin qiyməti); 5) Ox koordinat şüası ilə φ bucağı əmələ gətirən OX' şüasını çəkmək; 6) OX' şüası üzərində X_k yoxlama nöqtəsini almaq. Bunun üçün φ ədədini bərabərsizliyin sol tərəfində yerinə yazmaq və alınmış ifadənin işarəsini təyin etmək. İfadə sıfırdan böyükdürsə, onda X_k nöqtəsi OX' şüasının vahid çevrənin xaricində yerləşən ixtiyari nöqtəsidir, əks halda X_k həmin OX' şüasının vahid çevrənin daxilində yerləşən ixtiyari nöqtəsidir; 7) X_k nöqtəsindən başlayaraq vahid çevrə üzrə saat əqrəbinin əksinə hərəkət etməklə onu bütün qeyd olunmuş nöqtələrdə kəsən səlis xətt keçirmək. Bütün nöqtələrdən keçməklə bu xətt X_k nöqtəsinə qayıtmalıdır; 8) Çəkilmiş xəttin əmələ gətirdiyi fiqur kombinasiyasının lazımı hissələrini seçmək. Bunun üçün bərabərsizliyin sol tərəfindəki ifadə sıfırdan böyükdürsə, onda fiqurun vahid çevrə xaricindəki hissəsini, əks halda fiqurun vahid çevrə daxilindəki hissəsini götürməli; 9) vahid çevrənin götürülmüş hissələrə düşən qövsələrinin müsbət istiqamətlərini oxlarla qeyd etmək. Bu qövsələr bərabərsizliyin həlləri çoxluğuna uyğundur. Həllin sonunda alınmış əsas triqonometrik bərabərsizliklərlə eynigüclü bərabərsizlik, yəni əsas bərabərsizliyin həlli yazılır.

Deyənlər müvafiq çalışmalarla möhkəmləndirildikdə ümumiləşdirmə başa çatmış olar. Belə misallar işin həcmi artırıldığından onların üzərində dayanmırıq. Baxılan üsulun nəzəri əsası belədir. Fərz edək ki, $f(x) > 0$ triqonometrik bərabərsizlikdir, T isə x -in bütün həllərin yerləşdiyi ən kiçik düvrdür. (OX oxunun hissəsi)) Oxun bu hissəsində intervallar metodu üzrə $f(x)$ funksiyanın işarə sabitliyi sxemini quraq. O, dalğavari xətt üzərində $[0; T]$ parçasında olacaqdır. Uzunluğu T olan çevrə götürək və onun üzərində $[0; T]$ parçasını “qeyd edək”. Onda dalğavari xətt çevrəni “mənfi” hissəsi onun daxilində “müsbət” hissəsi isə xaricində olmaqla yerləşər. Çevrə üzərində uzunluğu $[T; 2T], [2T; 3T]$, və s. olan parçaları OX oxunun müsbət hissəsi boyunca “yerləşdirməyi” davam etsək mənzərə təkrar olunacaqdır.

Triqonometrik bərabərsizliklərin və tənliklərin həlləri çoxluğunun birləşdirilməsinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bu şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün yaxşı vasitədir. Triqonometrik tənliyin həlləri çoxluğunun yazılış forması orta məktəbin riyaziyyat dərslərində verilmişdir. Odur ki, onun üzərində dayanmırıq.

Məsələ 1. Hər hansı üçbucağın tərəfləri uzunluqları a, b, c isə

$$a(b^2 + c^2 - a^2) + b(a^2 + c^2 - b^2) + a(a^2 + b^2 - c^2) \leq 3abc \quad (1) \text{ olduğunu isbat edin.}$$

Məsələ 2. İxtiyari üçbucağın A, B, C bucaqları üçün $\cos A + \cos B + \cos C \leq \frac{3}{2}$ (2) olduğunu isbat edin. Bu məsələlərdən birinin həlli məlumdursa onda digərini asanlıqla ona gətirmək olar. Fərz edək ki, verilmiş 2-ci məsələ həll edilmişdir. Bu halda 1-in necə həll edildiyini göstərək. (2) bərabərsizliyindən istifadə etməklə (1)-i isbat etmək lazımdır. Lakin əvvəlcə (2) –in başqa üsulla həllini bilmək yaxşı olar. (2)-in sol tərəfini belə çevirək: $\cos A + \cos B + \cos C = 2\cos \frac{A+B}{2} \cos \frac{A-B}{2} + \cos C$. Şərtə görə $A + B + C = 180^\circ$ olduğundan $\frac{A+B}{2} = 90^\circ - \frac{C}{2}$. Odur ki, $\cos \frac{A+B}{2} = \cos \left(90^\circ - \frac{C}{2}\right) = \sin \frac{C}{2}$; $0 \leq \cos \frac{A+B}{2} \leq 1$ -dir. Onda $\cos \frac{A+B}{2} \cos \frac{A-B}{2} \leq \sin \frac{C}{2}$. Beləliklə, $2\cos \frac{A+B}{2} \cos \frac{A-B}{2} + \cos C \leq 2\sin \frac{C}{2} + \cos C = 2\sin \frac{C}{2} + 1 - 2\sin^2 \frac{C}{2}$; $\sin \frac{C}{2} = x$ işarə etsək $2\sin \frac{C}{2} + 1 - 2\sin^2 \frac{C}{2} = -2x^2 + 2x + 1$ alırıq. İndi $-2x^2 + 2x + 1 \leq \frac{3}{2}$ olduğunu isbat etsək, onda buradan (2)-in doğru olması alınır. $y = -2x^2 + 2x + 1$ tənliyi ilə verilən parabolaya baxaq. Bu parabolanın təpəsi $\left(\frac{1}{2}; \frac{3}{2}\right)$ nöqtəsidir, onun qolları isə aşağıya doğru yönəlmişdir. Deməli $\forall x$ üçün $-2x^2 + 2x + 1 \leq \frac{3}{2}$ bərabərsizliyi doğrudur. Beləliklə (2) bərabərsizliyi (1)-dən istifadə etmədən isbat edildi. İndi (2)-dən istifadə etməklə (1) – isbat edək. Bunun üçün nəzərə alaq ki,

$$a^2(b+c-a) + b^2(c+a-b) + c^2(a+b-c) = a(b^2+c^2-a^2) + b(a^2+c^2-b^2) + a(a^2+b^2-c^2)$$

(3).

$$\text{Demək isbat etmək lazımdır ki, } \frac{b^2+c^2-a^2}{2bc} + \frac{a^2+c^2-b^2}{2ac} + \frac{a^2+b^2-c^2}{2ab} \leq \frac{3}{2} \quad (4)$$

Kosinuslar teoreminə əsasən (4) -dən (2)-ni alırıq, yəni (1) doğruluğunu fərz etdiyimiz (2) bərabərsizliyinə gətirildi. Fərz edək ki, 1 həll edilmişdir. Bu halda 2-in necə həll edildiyini göstərək. (1)-dən istifadə etməklə (2)-i isbat etmək lazımdır. Kosinuslar teoreminə görə $\cos A = \frac{b^2+c^2-a^2}{2bc}$; $\cos B = \frac{a^2+c^2-b^2}{2ac}$; $\cos C = \frac{a^2+b^2-c^2}{2ab}$ yazırıq. Deməli (2) –ni

$$a(b^2+c^2-a^2) + b(a^2+c^2-b^2) + a(a^2+b^2-c^2) \leq 3abc \quad (5) \text{ şəkildə yazmaq olar.}$$

(3) bərabərsizliyini nəzərə almaqla (5)-i (1) şəkildə yazmaq olar.

Beləliklə (2) bərabərsizliyi, fərziyyəyə görə isbat edə bildiyimiz (1) bərabərsizliyinə gətirildi. Bir sıra çalışmaları, xüsusi halda bərabərsizliklərin isbatını, göstərilən üsulla yerinə yetirmək olar ki, bu da müəyyən ümumiləşdirmədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov S.X. Triqonometriya (metodik göstərişlər). Bakı: 1992.
2. Quliyev A., Abdullayeva C., Nəsirov N. və b. Triqonometriya (Dərs vəsaiti). Bakı: 2016. 317 s.
3. Adıgözəlov A., Hacıyev N. və b. Elementar cəbr. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012. 349 s.
4. Mərdanov M.C., Mirzəyev S.S., Yaqubov M.H. və b. Cəbr və analizin başlanğıcı (ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik). Bakı: Çapaşloğlu, 2004. 303 s.
5. Yaqubov M.H., Abdullayev İ.M., Kərimli N.A. və b. Riyaziyyat. Bakı: Abiturient, (TQDK), 2014. 841s.
6. Крамор В.С., Михайлов Г.А. Тригонометрические функции. М.: 1979.
7. Новоселов С.Н. Тригонометрия. М.: 1959.

TRİQONOMETRİK BƏRABƏRSİZLİKLƏR VƏ TƏNLİKLƏRİN HƏLLİNƏ DAİR

Almazova Ramilə

XÜLASƏ

Məqalədə bir növ transsendental bərabərsizlik olan trigonometrik tənliklər və tənliklərin həlli metodları təsvir edilmişdir. Bir çox riyaziyyat məsələsi trigonometrik bərabərsizliklər və tənliklərdən istifadə etməklə asanlıqla həll olunur. Burada müxtəlif trigonometrik funksiyalar mövcuddur və dəyərləri vahid radius dairəsi istifadə edərək koordinat müstəvisində hesablanır. Trigonometrik bərabərsizlikləri və tənlikləri həll edərək şagirdlər əsas trigonometrik funksiyaların xüsusiyyətləri haqqında daha çox məlumat əldə edir və bu xüsusiyyətləri tətbiq edə bilirlər.

О РЕШЕНИИ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ НЕРАВЕНСТВ И УРАВНЕНИЙ

Алмазова Рамила

АННОТАЦИЯ

В статье описаны тригонометрические уравнения, являющиеся разновидностью трансцендентных неравенств, и методы решения уравнений. Многие математические задачи легко решаются с помощью тригонометрических неравенств и уравнений. Здесь различные тригонометрические функции, и их значения вычисляются в координатной плоскости с использованием круга равномерного радиуса. Решая тригонометрические неравенств и уравнений, учащиеся узнают больше о свойства основных тригонометрических функций и получают возможность применять эти свойства.

ON THE SOLUTION OF TRIGONOMETRIC INEQUALITIES AND EQUATIONS

Almazova Ramila

SUMMARY

The article describes trigonometric inequalities and methods for solving equations, which are a type of transcendental equations. Many mathematical problems are easily solved through trigonometric inequalities and equations. Using a circle of uniform radius, various trigonometric functions and their values are calculated in the coordinate plane. By solving trigonometric inequalities and equations, students learn more fully the properties of basic trigonometric functions and gain the ability to apply these properties

RİYAZİ MƏSƏLƏ VƏ ONDAN İSTİFADƏ OLUNMA QAYDALARI

Azadova Asiman
ADPU-nun, II kurs magistrantı

Açar sözlər: analiz, sintez, məsələ, təfəkkür, inkişaf, nəzəri bilik, yaradıcı proses, məzmun, situasiya, problem.

Ключевые слова: анализ, синтез, проблема, мышление, развитие, теоретические знания, творческий процесс, содержание, ситуация, проблема.

Keywords: analysis, synthesis, problem, thinking, development, theoretical knowledge, creative process, content, situation, problem.

Ümumtəhsil məktəblərinin riyaziyyat təlimi prosesində əsas vasitələr kompleksinə aid olan imkan daşıyıcılarının mühüm elementlərindən biri də riyazi məsələ və onun həlli sistemidir. Bu təlim prosesində ona görə vasitə hesab olunur ki, nəzəriyədə əldə olunan biliklərin praktik olaraq tətbiq edilməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin əldə olunmasına, o cümlədən əqli fəaliyyətin idarə edilməsində “alət” funksiyasını yerinə yetirir.

M.A.Danilov təlim prosesində məsələləri irəli sürməyin mühüm hesab etdiyi aşağıdakı qaydalarını göstərmişdir:

1. Şagirdlər qarşısında qoyulan idraki məsələ konkret məzmundan irəli gəlməlidir ki, biliklərin sistemi və elmin məntiqi pozulmasın;
2. Şagirdlərin qarşısında məsələ qoyarkən onların hazırkı inkişaf səviyyəsi və hazırlığı nəzərə alınmalıdır ki, bu, işin görülməsi üçün real şərait yaratmış olsun;
3. Öz növbəsində məsələlərin məzmununda əqlin, təxəyyülün, yaradıcılıq proseslərinin inkişafı üçün zəruri məlumat olmalıdır, yoxsa öyrənmə şagirdlərin inkişafını irəlilədə bilməz;
4. Məsələnin həllinə yönəldilən konkret əməliyyatın aparılması üçün şagirdlərdə rəğbət oyatmaq (fəaliyyət üçün müsbət bir motiv yaratmaq) lazımdır;
5. Əvvəlcə müəllimlə əməkdaşlıq şəraitində sinifdə aparılan kollektiv işlə məsələ həll etməyi şagirdlərə öyrətmək, onları lazımi üsullarla silahlandırmaq, tədricən müstəqil, fərdi işlərə və məsələlərin müstəqil həllinə keçmək lazımdır.

Məsələlərin tipologiyası və sistemi praktik baxımdan o qədər də səmərəli şəkildə işlənilməmişdir. Y.M.Kolyaqin, Q.L.Lukankin və başqaları məsələnin komponentlərinin onu həll etməli olan subyekt üçün məchul olması əsasında təsnif edilməsi mülahizəsi ilə çıxış edərək aşağıdakı tipologiyayı təqdim etmişlər:

1. Standart məsələlər; 2. Öyrədici məsələlər; 3. Axtarış məsələləri; 4. Problemli məsələlər.

Bu istiqamətdə xeyli nümunələr göstərmək olar. Biz təlim sisteminin vasitələri kompleksinə daxil edilən məsələlərin aşağıdakı kimi təsnifatını məqbul sayırıq:

1. Başlıca olaraq yeni biliyin əldə olunmasına tələbatı formalaşdıran, təlim prosesinin qarşısında qoyulmuş məqsədin şagirdin idrak tələbatının təmin olunma obyektinə çevrilməsinə xidmət edən məsələlər.
2. Başlıca olaraq yeni biliyin, naməlumun əldə olunmasına xidmət edən məsələlər, hansı ki, bunları aşağıdakı iki yarımqrupda birləşdirmək olar:
 - a) məzmununa və ya şagirdin qarşısında qoyuluşuna görə problemli idrak məsələləri;
 - b) məzmununa görə problemli, şagird qarşısında qoyuluşuna və həmçinin şərh olunmasına görə qeyri-problemli idrak məsələləri.
3. Biliyin möhkəmləndirilməsinə, bacarıq və vərdişlərin yaradıcılıq təcrübəsinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən məsələlər.

Bu qrupa aşağıdakılar aid edilir:

- a) nümunə üzrə, tiplər üzrə çevrilmiş məsələlər;
- b) dəyişdirilmiş situasiyalara tətbiq olunan, yaradıcılıq təcrübəsinin inkişafına xidmət edən məsələlər.

4. Əldə olunmuş nəticələrin müəyyənləşdirilməsinə, özü-özünü qiymətləndirmək keyfiyyətlərinin formalaşmasına istiqamətlənən məsələlər.

Təlim prosesinə məsələnin daxil edilməsini şərtləndirən amillər sırasında müəllimin pedaqoji ustalığı xüsusi yer tutur. Məsələlərin həlli prosesində belə bir sxem gözlənilir:

1) şagird tərəfindən müstəqil (və ya müəllimin iştirakı ilə) şərtin və tələbin dərk olunması, məsələnin ayrı-ayrı elementlərinin mənimsənilməsi və işlənilməsi, yaddaşın mürəkkəb sistemində lazımi məlumatların axtarılması, məsələnin komponentlərinin əlaqələndirilməsi üçün keçmiş təcrübənin və biliklərin bərpası işi həyata keçirilir.

2) şagird tərəfindən məqsədə yönəldilən sınaqlar, məsələnin məlum tipə aid etmə cəhdləri, mövcud şəraitdə daha çox münasib olan həll metodunun seçilməsi, həll planının axtarılması və onun təhlili müstəqil şəkildə və ya müəllimin yaxından iştirakı ilə həyata keçirilir;

3) həll planının həyata keçirilməsi üsullarının seçilməsi və nəticənin qeyd olunması işi yerinə yetirilir;

4) nəticə təhlil edilir, həllin daha da təkmilləşdirilməsi yolu axtarılır (araşdırılır), yeni biliklər və təcrübə sistemləşdirilir.

Məsələ həlli prosesində şagirdlərdə yüksək əhval-ruhiyyənin təmin olunması əsas məsələlərdəndir. Məlumdur ki, şagirdlər bütün öyrəndiklərini həyatda gördükləri ilə müqayisə etməyə çalışır və bu zaman bir çox uyğunsuzluqlarla qarşılaşırlar. Bu da şagirdlərin əksəriyyətində inamsızlıq ruh düşgünlüyü yaradır. Ona görə də məsələ həlli prosesində şagirdlərin həyat təcrübəsindən, geniş şəkildə istifadə olunmalıdır.

Məsələ 1. məftildə 20 sərçə var idi. Bunlardan ikisini vurdular. Yerdə neçə sərçə qaldı? (Cavab: 2 sərçə)

Məsələ 2. İki uşaq 6 saat bağçada işləmişdi. Hər uşaq neçə saat işləmişdi? (Cavab: 6 saat).

Məsələ 3. Ən böyük iki rəqəmli ədəd üçü hansı ikirəqəmli və hansı birrəqəmli ədədin cəmindən ibarətdir? ($90+9=99$).

Belə çalışmalar şagirdlərin axtarıcılıq marağını artırır, təfəkkürünü inkişaf etdirir.

V sinifdə məsələ həlli suallar əsasında və müəllimin köməyi ilə aparılırsa, VI sinifdə müəllimin verdiyi suallara və plan əsasında VII-VIII siniflərdə isə müstəqil plan tərtib etməklə aparılır.

Məsələ həlli prosesində aşağıdakı priyomlardan istifadə yerinə düşər:

1. Həll olunacaq məsələ diqqətlə oxunur və məzmunu öyrənilir.
2. Aydın olmayan sözlərin mənası izah olunur.
3. Məsələ sadə məsələlərə ayrılır, hər bir sadə məsələ ayrılıqda həll olunur.
4. Sadə məsələlər plan üzrə birləşdirilir.
5. Məsələ plana uyğun həll edilir.

Riyaziyyat təlimində öyrədici xarakter daşıyan məsələlər şagirdlərin hərtərəfli yetişmələrində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələnin düzgün yerinə yetirilməsi müəllimdən səbrli, təmkinli işləməyi, hər bir şagirdlə fərdi məşğul olmaqğı tələb edir.

Məsələ həllində inteqrasiya təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Görkəmli pedaqoqlar təlimdə inteqrasiyanı sisteməlik və ardıcıl prinsipinin məhdud hissəsi hesab edirlər. Məlumdur ki, qarşılıqlı əlaqədə olan pedaqoji şərtin əsasında biliklərin şüurlu mənimsənilməsi təmin olunur:

1. Məsələ həlli vasitəsilə biliklər ciddi ardıcılıqla elə mənimsənilməlidir ki, hər bir sonrakı məsələ özündən əvvəlki məsələyə istinad etməli və əvvəlki özündən sonra gələn məsələdə inkişafını tapmalıdır.

2. Biliklər təcrübəyə istinad etməklə, həyatda tətbiqini tapmalıdır.

Başqa fənlərdən fərqli olaraq, riyaziyyat təlimində integrasiya I sinifdən XI sinifə qədər tətbiq olunur və riyazi təhsilin ayrılmaz komponentləridir. Müasir təhsil sistemində mövcud olan mərhələlər məhz integrasiya əsasında həyata keçirilir, biri digərini tamamlayır.

Məlumdur ki, riyaziyyat elminin obyekt-kəmiyyətlər və onların ölçülməsidir. Bu proses bütövlükdə məsələ həllindən ibarətdir. Riyaziyyatın məktəbdə təlimi də bilavasitə məsələ həlli ilə bağlıdır, çünki məsələ həlli vasitəsilə təlimin bir sıra məqsədləri həyata keçirilir, o cümlədən şagirdlərin məntiqi, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirilir. Ona görə də məktəb riyaziyyat kursunda məsələlərin siniflər üzrə paylanması və onların həlli metodlarında integrasiya bir prinsip kimi həmişə gözlənilir. Məsələ ibtidai siniflərdə çox da çətin olmayan müxtəlif tip məsələlər həll edilir. Bu məsələlər, əsasən hesab üsulu ilə (ayrı-ayrı məsələlər üzrə) həll edilir, çünki təhsilin bu mərhələsində riyazi təfəkkürün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. // “Respublika” qəz., 1999, 17 iyun
2. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisində fənlər arasındakı əlaqələrin tətbiqi. Bakı: Maarif, 1993
3. Adıgözəlov A.S., Hacıyev N.M., Həsənova X.S., Rzayev M.T. Elementar cəbr. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012
4. Əliyeva T.M., Adıgözəlov A.S., Mütəllibov T.E. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası, I-II h., Bakı: ADPU, 1993
5. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları (dərslük). Bakı: 2010.
6. Veysova Z. Fəal /interaktiv təlim (Müəllimlər üçün vəsait). Bakı: 2007
7. Колягин Ю.М., Луканкин Г. Л. Основные понятия в школьном курсе математики. М.:1974.
8. Колягин Ю.М., Луканкин Г.Л., Саннинский В.Я. и др. Методика преподавания математики в средней школе (*Общая методика*). М.: «Просвещение», 1980.
9. Проблем методов обучения в современной общеобразовательной школе / Под ред. Ю.К. Бабанского, М.: Педагогика, 1980.
10. Психолого-педагогические основы обучения математике в средней школе. Вып. 1, М.: Прометей, 1992

RIYAZI MƏSƏLƏ VƏ ONDAN İSTİFADƏ OLUNMA QAYDALARI

Azadova Asiman

XÜLASƏ

Məqalədə məktəbdə riyaziyyat tədrisində şagirdlər tərəfindən riyazi problemlərin dərinlən mənimsənilməsi üçün nəzəri biliklərin əhəmiyyəti izah olunur. Problemləri həll etməklə şagirdlər öyrəndikləri anlayışların əsas xüsusiyyətlərini daha dərinlən başa düşürlər. Riyaziyyat

problemlərinin həllinin müxtəlif üsulları şagirdlərin yaradıcılıq və tədqiqat qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Məqalədə nümunələrdən istifadə edərək riyaziyyat problemlərinin müxtəlif yollarla necə həll ediləcəyi də ətraflı izah olunur.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ И ПРАВИЛА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Азадова Асиман

АННОТАЦИЯ

В статье объясняется важность теоретических знаний для глубокого усвоения учащимися математических задач в школьном обучении математике. Решая задачи, учащиеся получают более глубокое понимание основных свойств изучаемых ими концепций. Различные способы решения математических задач развивают у учащихся творческие и исследовательские способности. В статье также подробно объясняются способы решения математических задач разными способами на примерах.

MATHEMATICAL PROBLEM AND RULES OF ITS USE

Azadova Asiman

SUMMARY

The article explains the importance of theoretical knowledge in the deep mastering of students by using mathematical problems in school mathematics teaching. Through problem solving, students gain a deeper understanding of the basic properties of the concepts they are learning. Solving math problems in different ways develops students' creative and research skills. The article also explains in detail the ways to solve mathematical problems in different ways on the basis of examples.

MÜƏYYƏN ƏSASLARA GÖRƏ RİYAZİ MƏSƏLƏLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR

Əmiraslanova Nərgiz
ADPU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: riyazi məsələlər, təsnifat, riyazi məsələlərin əsasları, Y.M. Kolyaqin.

Ключевые слова: математические проблемы, классификация, основы математических задач, Ю.М. Колягин.

Key words: mathematical problems, classification, foundations of mathematical problems, Yu.M. Kolyagin.

“Riyazi məsələ” termini altında birləşdirilmiş bütün məsələləri təlimin məqsədləri baxımından təyinatına və didaktik funksiyalarına görə müxtəlif siniflərə bölmək (təsnif etmək) olar.

I. Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi “riyazi məsələ” anlayışının həcminə daxil olan bütün məsələləri: tədris məsələləri və tədqiqat məsələlərinə bölmək olar. Bu siniflərin riyaziyyatla məşğulluluğun məqsədləri və xarakterinə görə, həmçinin təyinatını da şərh etdik.

II. Tədris məsələlərini didaktik funksiyalarına, çətinlik dərəcələri və təlim məqsədlərinə görə iki sinifə bölmək olar: stasionar və problemlı məsələlər. Bu siniflərin riyaziyyat təlimi prosesindəki rolunu və strukturunu açıqlayaq.

Stasionar məsələlər elə məsələlərdir ki, onların informasiya strukturuna heç bir məchul daxil deyil. Deməli, belə məsələlərin həlli prosesi heç bir məchul axtarışını tələb etmir. Yalnız məlum riyazi əməllərin icra edilməsi qaydası və icra edilməsi ardıcılığı vasitəsilə riyazi çevirmə tələb edir və ya məlum faktlara istinad etməklə əqli nəticə (məsələn, təkliflərin isbatı, cədvəl məlumatları əsasında hesablama prosesi və s.) çıxarmaq kifayət edir. Məsələn ifadənin ədədi qiymətinin tapılması hazır şablon (məsələn, müxtəsər vurma düsturlarından istifadə) vasitəsilə riyazi çevirmə, məlum (isbat edilmiş) təklif əsasında digər bir təklifin doğruluğunu əsaslandırmaq və s. Lakin stasionar sistem hər hansı konkret subyektdən asılı olmadan mövcud ola bilər. Bu o deməkdir ki, sistemin stasionarlığı özü nisbi anlayışdır. Məsələn, $x+8=23$ tənliyi stasionar sistem olmasına baxmayaraq, toplananın məchul komponentinin tapılma qaydasını bilməyən üçün stasionar sistem olmur.

İnformasiya strukturuna heç olmasa bir məchul daxil olduqda (subyektə, həll edənə heç olmasa məsələ strukturunun bir elementi məlum olmadıqda) belə məsələ sistemi həmin subyektə nəzərən problemlı sistem adlanır. Xarici strukturuna (informasiya strukturuna) heç olmazsa bir məchul daxil olan (həll prosesi yalnız bir məchulun axtarışını tələb edən) məsələ P_x kimi işarə edilir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, problemlı məsələni problem tip məsələ ilə qarışdırmaq olmaz. Çünki problem tip məsələnin xarici strukturuna iki və ya üç məchul daxil olur.

Problemlı məsələ, bu halda qeyri-stasionar məsələ sistemi mənasında başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, stasionar sistemlə problemlı sistemin qarşılıqlı məntiqi əlaqə “məsələnin həlli” anlayışını aşağıdakı kimi mənalandırmağa imkan verir. “Məsələni həll etmək (məsələ situasiyasına aradan qaldırmaq) verilmiş problem situasiyanı ona uyğun stasionar situasiyaya gətirmək (çevirmək) və ya belə çevirmənin mümkün olmadığını (problem situasiyanın aradan qaldırılan olmadığını) əsaslandırmaq deməkdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, elə məsələlər var ki, bir suala düzgün cavab verməklə problem situasiyanı aradan qaldırmaq olur. Bu halda da problem situasiyanın stasionar situasiyaya çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, şagird izah edə bilsə ki, $x^2+1=0$ tənliyinin həqiqi ədədlər çoxluğunda həlli yoxdur, onda hesab etmək olar ki, şagird məsələni həll etdi.

III. Həll üsulu axtarışının sadəliyi və aşkarlıq dərəcəsinə, həmçinin həll prosesində əqli fəaliyyətinin gərginlik dərəcəsinə görə bütün tədris məsələləri çoxluğu standart məsələlər və qeyri-standard məsələlər olan iki məsələlər çoxluğuna bölünür.

Standart məsələlərə elə məsələlər aid edilir ki, onlar şablona, nümunəyə istinad etməklə həll olunur, həll üçün hazır alqoritmın olması (həll sxemi, düstur və s.), hansı əməlin tətbiq olunmasının aşkar görünməsi xarakterikdir. Hər bir stasionar sistemi də standart məsələ sisteminə aid edirlər.

Adından göründüyü kimi qeyri-standard məsələlərə elə məsələlər daxildir ki, onların həlli üçün nümunə, şablon, hazır alqoritm yoxdur. Belə məsələlərin xarici (informasiya) strukturuna daxil olan məchulu (məchulları) tapmaq üçün axtarış tələb olunur və ya qeyri-standard priom tapmaq lazımdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, məsələnin standart tipə aid olması onun informasiya strukturuna məchulun (məchulların) daxil olmaması demək deyildir. Əks halda bütün standart məsələlərin stasionar sistem hesab etmək olardı ki, bu da yanlışdır.

Bütün qeyri-standard riyazi məsələlər çoxluğunu didaktik funksiyalarına, həllin axtarış üsullarına, çətinlik dərəcəsinə görə siniflərə bölürlər (təsnif edirlər). Müxtəlif siniflərə daxil olan məsələlərin ümumi didaktik funksiyalara və ümumi tədris məqsədinə istiqamət-lənə bilməsi ilə yanaşı, həm də hər birinin özünə məxsus əlamətləri və təyinatları var. Məhs buna görə ayrı-ayrı məsələ siniflərinə daxil olan məsələ qruplarına müəyyən adlar verilir. Belə klassifikasiya riyazi məsələlərin tipləşdirilməsi də adlanır. Metodik ədəbiyyatda bu tipləşdirməyə yeganə yanaşma yoxdur. Belə ki, müxtəlif tədqiqatlarda tipləşdirmədə az da olsa fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər bəzi məsələ qruplarına verilən adlarda və tiplərin təlim prosesində ki, funksiya-larında gözə çarpır.

Beləliklə, riyazi məsələlərin tipləşdirilməsində bir-birindən çox az fərqlənən konsepsiyalar var. Ən real və əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən konsepsiya Kolyagin konsepsiyasıdır. Təqdim edilmiş mövcud vəsaitdə biz Kolyagin konsepsiyasına istinad edəcəyik. Kolyagin tipləşdirilmə konsepsiyasının mexanizmini və nəzəri əsaslarını açıqlamazdan əvvəl bir neçə xüsusi hallara baxaq. Bəzi tədqiqatçılar “öyrədici məsələ” adı altında xüsusi məsələ tipi ayırırlar. Bizə belə gəlir ki, bu halda müəyyən ziddiyyət üzə çıxır. Belə ki, öyrədici olmayan məsələ yoxdur. İxtiyari məsələ sisteminə təyinatından asılı olmayaraq öyrədici məqsəd olmaya bilməz. Digər tərəfdən, təyinatı baxımından, məsələ, proqramın məcburi təlim materialının bilavasitə nəzəri payının tətbiqi məqsədinin realizə edilməsinə yönələn (proqramın öyrənilməsi məcburi olan praktik payının məzmununu təşkil edən) məsələlərdən söhbət getdikdə “öyrədici məsələlərin” ayrıca tip kimi təqdim etmək məntiqə də, məqsədə də uyğundur.

Onu da yadda saxlamaq vacibdir ki, bəzi tədqiqatçılar (o cümlədən Kolyagin) stasionar məsələ sistemini də öyrədici tipə aid edirlər. Əlbəttə didaktik məqsəd baxımından bu konsepsiya ilə razılaşmaq olar. Bundan əlavə bəzi tədqiqatçılar o, cümlədən məsələ, Kolyagin öyrədici məsələyə məşq məsələsi (rusca тренировочная задачи) də deyir. Bu fikirin də məntiqini başa düşmək olur. Belə ki, didaktik funksiya baxımından öyrədici və mətn məsələlərinin çoxlu ümumi cəhətləri var. Lakin bir sıra tədqiqatçılara görə stasionar məsələlər, onların didaktik məqsədlərinə görə stasionar məsələləri məşq çalışmaları hesab etmək daha çox məqsədəuyğundur. Öyrədici məsələlərə gəldikdə, onların informasiya strukturuna bir məchul daxildir. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi öyrədici məsələlər məktəb riyaziyyat dərsləklərinin praktik təlim materialının əsas məzmununu təşkil edir. Deməli, nəticə çıxarmaq olar ki, “öyrədici məsələlər” klasifikasiyada ayrıca tip hesab olunur. Bir də yadda saxlamaq lazımdır ki, məktəb riyaziyyat kursunun istənilən məsələsi tədris məsələsi kimi xarakterizə olunur.

Beləliklə, riyazi məsələ adlandırılan bütün məsələlər çoxluğunu aşağıdakı kimi altçoxluqlara bölməklə tipləşdirirlər:

- 1) Stasionar məsələlər (məşq çalışmaları);
- 2) Öyrədici məsələlər tipi;
- 3) Problem məsələlər tipi;
- 4) Axtarış məsələlər tipi;
- 5) Yaradıcı məsələlər tipi;

Qeyd edək ki, informasiya strukturunda iki və üç məchul olan məsələləri birləşdirib problem-axtarış məsələlər adlandıran tədqiqatçılar da var və metodik ədəbiyyatlarda belə tipə rast gəlinir. Metodik (həmçinin pedaqoji-psixoloji) ədəbiyyatda ayrıca məsələ tipi kimi göstərilməyən (yuxarıdakı tiplərə daxil edilməyən), lakin özünəməxsus adlar altında birləşən məsələ adlarına da çox tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, olimpiada məsələləri, çətinliyi artırılmış məsələlər, idraki məsələlər və s. Bu məsələlər əsas məsələ tiplərinə aid edilməsə də riyaziyyat təlimi prosesində onların xüsusi təyinatları və didaktik funksiyaları var. Olimpiada məsələlərinin təyinatını yuxarıda açıqladıq və aydın oldu ki, onların təyinatına və riyazi tədrisi prosesindəki roluna görə bir tipə aid etməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu məsələlər riyaziyyat olimpiadalarının məqsədinə yönəlmiş məsələlər olub məqsəddən asılı olaraq müxtəlif tiplərdən seçilə bilər.

Çətinliyi artırılmış məsələlər dedikdə adından göründüyü kimi bu məsələlər ilk növbədə proqramın məcburi tələblərindən yüksək tələblərə cavab verən məsələlər kimi xarakterizə edilə bilər və xüsusi qabiliyyəti olan şagirdlərə əlavə təlim tapşırığı kimi təklif etmək məqsədinə yönəldirlər. Metodik ədəbiyyatlarda və tədqiqat işlərində çətinliyi artırılmış məsələlərin aşağıdakı kimi də xarakterizə edilməsinə rast gəlmək olur:

Çətinliyi artırılmış məsələlər elə məsələlərdir ki, onlar heç bir konkret nəzəri materialın öyrənilməsinə yönəlməmişdir və riyaziyyat kursunun əsas (proqram tələblərinə daxil olan) məsələləri ilə əlaqəsi olmayan, nəhayət kursun məzmununun qurulması məntiqi ilə uzlaşdırılmamış məsələlərdir.

Aşkardır ki, bu məsələlər xüsusi qabiliyyətli şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafı üçün onlara əlavə tapşırıq kimi, sinifdən xaric dərslər üçün istifadə edilə bilər.

İdraki məsələlər dedikdə öyrədici və inkişafetdirici məsələlər başa düşülür. Deməli, bu məsələlər öyrədici məsələlər olub proqramın yüksək tələblərinə (mənimsəmənin üçüncü səviyyəsinə) yönəlmiş məsələlərdir və riyazi təlimin produktiv metodlarının realizə prosesində onlara zəruri tələbat yaranır.

Qeyd etmək zəruridir ki, riyazi məsələlərin yuxarıda şərh edilən tipologiyasında başlanğıc tip (yaradıcı tip) məsələləri tədqiqat məsələsi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki yaradıcı tip məsələlər bir qədər universal məzmunu malikdir. Digər tip, həmçinin bəzi qeyri-standart tədris məsələləri də bu və ya digər səviyyədə, hər hansı təhsil mərhələsində şagird yaradıcılığını üzə çıxarmasına və inkişafına xidmət edə bilər.

Beləliklə, riyazi məsələlərin tipologiyası dinamikliyə malikdir və bu dinamiklik də təlimin kompleks xarakterini əks etdirir. Tipləşdirmənin başlıca üstünlüyü də bundadır. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, təsnifat müxtəlif əsaslara görə ola bilər. Məsələ həllərinin verilmiş şərt vasitəsilə birqiymətli təyin olunması və ya olunmamasından asılı olan tipologiyalar var.

Bununla əlaqədar bir neçə hala baxaq:

a) Həllin nəticəsi ilk verilənlərlə birqiymətli təyin olunan məsələlər. Bunlara əsasən məktəb tədris məsələləri aiddir.

b) Həllin nəticəsi başlanğıc verilənlər vasitəsilə qeyri-birqiymətli təyin olunur. Bu məsələlər elə məsələlərdir ki, şərtə artıq verilənlər daxildir.

c) Həllin birqiymətli nəticəsi tam təyin olunur və ya əlavə verilənlərdən asılı olaraq təyin olunur. Belə məsələlərə şərtində verilənlərin kifayət etmədiyi və ya riyazi oyun məsələləri aiddir.

Ümumiyyətlə, “İnsan-məsələ” sisteminin keyfiyyət tərəfini nə-zərə alan tipologiya əsas komponentlərin sayına görə tipləşdirilən məsələlərlə funksional olaraq əlaqəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəbrayilov M.S., Əsgərov K.S. Orta məktəb riyaziyyat kursu. I hissə. Bakı: 1994.
2. Xəlilov H.M., Məmmədov R.H. və b. Riyaziyyat I. Bakı: 1993.
3. Koçetkov Y.S., Koçetkova Y.S. Cəbr və elementar funksiyalar I və II hissə. Bakı: 1971.
4. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları. Bakı: 2006
5. Feyziyev S.A., Hacızadə N.D. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları mətn məsələlərində. Naxçıvan: 2006
6. Андронов И.К. Арфиметика. М.: 1964
7. Васильева В.А., Кудрина Т.Д., Молодожникова Р.Н. Методическое пособие по математике для поступающих в вузы. М.: 1992.
8. Лаппо Л.Д., Попов М.А. Математика. М.: 2011.
9. Мирошникова М.М., Ожегов В.Б., Черкас Л.А. Контроль знаний по математике с применением ЭВМ. М.: 1990.
10. Виленкин Н.Я., Гутер Р.С., и др. Алгебра. М.: 1972.
11. Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по элементарной математике. М.: 1991.
12. Колягин Ю.М. и др. Методика преподавания математики в средней школе. М.: 1980

MÜƏYYƏN ƏSASLARA GÖRƏ RİYAZİ MƏSƏLƏLƏRİN TƏSNİFATINA DAİR

Əmiraslanova Nərgiz

XÜLASƏ

Məqalədə riyazi problemlərin geniş təsnifatı verilir. Problem anlayışının şagirdlərin biliklərinin formalaşmasında rolunun əhəmiyyətini əks etdirir. Riyazi məsələlərin tipologiyasında çox az anlayış var. Ən real və geniş yayılmış konsepsiya Kolyaginindir. Məqalədə Kolyagin konsepsiyası izah olunur. Kolyagin tipləşdirmə konsepsiyasının mexanizmini və nəzəri əsaslarını izah etməzdən əvvəl bir neçə xüsusi işi nəzərdən keçirdik.

О КЛАССИФИКАЦИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ПО ОПРЕДЕЛЕННЫМ ПРИЗНАКАМ

Амирасланова Наргиз

АННОТАЦИЯ

В статье дана обширная классификация математических задач. Здесь отражена важность роли концепции проблемы в формировании знаний студентов. В типологии математических задач очень мало понятий. Наиболее реалистичной и широко распространенной концепцией является концепция Колягина. Статья разъясняет

концепцию Колягина. Прежде, чем объяснять механизм и теоретические основы концепции типизации Колягина, мы рассмотрели несколько частных случаев.

ON THE CLASSIFICATION OF MATHEMATICAL PROBLEMS ON CERTAIN GROUNDS

Amiraslanova Nargiz

SUMMARY

The article extensively classifies mathematical problems. The importance of the role of the concept of the problem in the formation of students' knowledge is reflected in the article. There are very few concepts in the typology of mathematical problems. The most realistic and widely accepted concept is the Kolyagin concept. The article refers to Kolyagin's concept. Before explaining the mechanism and theoretical basis of Kolyagin's typing concept, several special cases have been considered.

MƏKTƏB RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ MAKSİMUM VƏ MİNİMUMA AİD MƏSƏLƏLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

İskəndərova Şəbnəm Ağası qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: təhsil, təlim, bilik, törəmə, limit, dəyişən, böhran nöqtəsi, funksiya, maksimum və minimum, məsələ, təyin oblası, qiymətlər oblası, ekstremum, riyaziyyat, qiymətləndirmə, elm, optimallaşdırma

Ключевые слова: образование, обучение, знания, производная, предел, переменная, точка кризиса, функция, максимум и минимум, проблема, область назначения, ценовая область, экстремум, математика, оценка, наука, оптимизация.

Keywords: education, training, knowledge, derivative, limit, variable, crisis point, function, maximum and minimum, problem, assignment domain, price domain, extremum, mathematics, evaluation, science, optimization.

Məktəb riyaziyyat kursunda ekstremum problemlərinin həlli üçün xüsusi metodların öyrənilməsi məsələ həllində, funksiyanın törəməsinin tapılması ilə ekstremumların təyini mövzuya marağı artıraraq böyük motivasiya rolunu oynayır. Şagirdlərin şüurunda mövzunun necə araşdırılması, daima həyat problemlərinə həll yolları tapdığı bir anlayışı qoyur və fəaliyyətinin nəticəsi mümkün qədər dərk edərək həll yollarını yaxşı mənimsəyir. İstehsal səmərəliliyinin artırılması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacib şərtləri riyazi metodların texnologiyaya və xalq təsərrüfatına geniş tətbiq edilməsidir ki, bu da praktikanın irəli sürdüyü müxtəlif problemlərin həllinə imkan verən keyfiyyətə və kəmiyyət tədqiqatlarının yeni, effektiv metodlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Məktəbdə ekstremal problemlər həll edilərkən həlli sonlu bir cisim üzərində nümunə olan problemlər var. Bu problemlərin həlli üsulu məktəb riyaziyyat kursunda təbii ədədlərlə ifadə olunan məsələlərin həlli ilə əlaqələndirilir, şagirdlər praktik bacarıqları öyrənir, fikir mübadiləsi yaradır, optimal modelin optimal nəticəsini tapmaq ehtiyacını inkişaf etdirir.

Müasir şagirdlər onsuz da orta məktəbdə sənayenin və elmin inkişafı ilə bağlı "səmərəlilik", "optimallıq", "ekstremum", "ən böyük", "ən az", "ən yaxşı", "ən çox qazanan" kimi vacib anlayışlar haqqında bir fikir əldə edə bilirlər. Bu, ilk növbədə iş prosesində insanların maddi və əmək ehtiyatlarından ən yaxşı şəkildə istifadə etməyə çalışmaları və müəyyən bir istehsal həcmi üçün xərcləri minimuma endirmək və ya verilmiş resurslarla maksimum dərəcədə təmin etməklə bağlıdır. Bununla yanaşı, təhsilə müasir yanaşma bizi riyaziyyat tədrisinin tətbiqi aspektlərinə xüsusi diqqət yetirməyə məcbur edir. Optimallaşdırma məsələlərini həll edən riyaziyyat problemləri arasında, məktəbin riyaziyyatı zamanı ən çox rast gəlinməli olan və öz növbəsində ümumiyyətlə optimallaşdırma problemlərinin nəzərdən keçirilməsinin təməli olan ekstremal və optimal problemlərini ayırmaq lazımdır. Məsələn, biz düzbucaqlı bir bağın sahəsini maksimum dərəcədə artırmağı fikirləşsək, şübhəsiz ki, bağın yan uzunluqlarını daha da böyütsək, ərazi daha da böyüməyə davam edəcəkdir. Bununla birlikdə, perimetri üçün hər hansı məhdudiyyət tələb edilmərsə, bu vəziyyətdə bağçanı istədiyimiz qədər böyüdə bilərik. Lakin perimetrlə bağlı hər hansı müəyyən ölçü verilərsə, bu zaman perimetrdə bəzi məhdudiyyətlərə məruz qalan bir düzbucaqlı sahəni necə maksimuma endirə biləcəyimizə baxaq:

Məsələnin qoyuluşu: Bağın bir tərəfi kimi bir qaya divarı və digər üç tərəfi üçün tel hasar istifadə edərək düzbucaqlı bir bağ yaradaq. 100 sm-lik tel ilə maksimum ərazidə bir bağ

yaradacaq ölçüləri müəyyənləşdirək. 100 sm-lik teldən istifadə edərək maksimum sahəsi olan bir bağ yaratmaq üçün x və y ölçülərini təyin etmək lazımdır. Bəs maksimum sahə nədir?

Məsələnin həlli: Bağın qaya divarına bir tərəfinin uzunluğunu x , qaya divarına perpendikulyar tərəfinin uzunluğunu y qəbul edək. O zaman bağın sahəsi

$$S = x \cdot y \text{ olar.}$$

Ümumi telin uzunluğunu 100 sm olduğuna tabe olan mümkün maksimum sahəni tapmaq istəyirik. İstifadə olunan telin ümumi miqdarı $2x + y$ olacaqdır. Buna görə aşağıdakı tənliyi alırıq:

$$2x + y = 100.$$

Bu tənliyi y üçün həll etdikdə $y = 100 - 2x$ olur. Beləliklə, sahəni belə yazı bilərik:

$$S(x) = x(100 - 2x) = 100x - 2x^2$$

$S(x) = 100x - 2x^2$ sahə funksiyasını maksimumunu tapmağa çalışmadan əvvəl nəzərdən keçirilən sahəni təyin etməliydik. Düzbucaqlı bir bağ qurmaq üçün, əlbəttəki, hər iki tərəfin uzunluğunun müsbət olması lazımdır. Buna görə $x > 0$ və $y > 0$ lazımdır. $y = 100 - 2x$ olduğundan, $y > 0$ olarsa, $x < 50$. Buna görə də, $(0, 50)$ intervalında x üçün maksimum $S(x)$ funksiyasını təyin etməyə çalışırıq. Bir funksiyanın mütləq bir interval üzərində maksimuma sahib olduğunu bilmirik. Bununla birlikdə, bir funksiyanın bir parça aralığı üzərində mütləq maksimuma və ya mütləq minimuma sahib olduğunu bilirik. Buna görə $[0, 50]$ parçasında $S(x) = 100x - 2x^2$ funksiyasını nəzərdən keçirdik. Əgər maksimum qiymət daxili bir nöqtədə yaranırsa, bağın sahəsini maksimuma çatdıran $(0, 50)$ intervalı x dəyişənin maksimum qiymət aldığını tapdıq. Buna görə yazı bilərik ki, $[0, 50]$ aralığında $S(x) = 100x - 2x^2$ funksiyasının maksimum nöqtəyə çatır. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, $S(x)$ funksiyası parçada davamlı bir funksiya olduğundan maksimum və minimuma malikdir. Bu funksiyanın həmin parçadakı kritik nöqtələri meydana gəlir. Son nöqtələrdə $S(x) = 0$. Sahə açıq intervaldakı bütün x üçün müsbət olduğundan $(0, 50)$ intervalında maksimum nöqtədə baş verməlidir. $S(x)$ funksiyasının törəməsini tapıb sıfıra bərabər etsək, alırıq ki,

$$[S(x)]' = [100x - 2x^2]'$$

$$S'(x) = 100 - 4x$$

$$S'(x) = 0 \text{ olduğundan alırıq ki, } x = 25.$$

Buna görə yeganə kritik nöqtə $x = 25$ -dir. Maksimum sahənin $x = 25$ olduqda əmələ gəlməsini aldıq. Onda $y = 100 - 2x = 100 - 2 \cdot 25 = 25$ olur. Bağın sahəsini artırmaq üçün $x = 25$ sm və $y = 25$ sm ölçü aparılmalıdır. Bu bağın sahəsi 1250 sm^2 olacaq.

Riyaziyyatda maksimum nöqtə funksiyanın ən böyük dəyəridir. Bu halda, funksiyanın maksimum nöqtəsi bütün ətrafda daha böyükdür. Funksiyanın maksimum nöqtəsi əvvəlcə funksiya artdıqda və azalmağa başladığında, funksiyaadakı artım və azalmanın birindən digərinə keçid etdikdə maksimuma sahib olur. Funksiyanın minimum nöqtəsi isə funksiyanın ən kiçik dəyəridir. Funksiyanın ilk törəməsi müsbət olduqda və ixtiyari qiymətlərdə dəyişən artdıqda qrafik yuxarı qalxarsa, funksiya müsbət hesab edilir. Artan törəmə ilə ilk qiymət azalırsa, funksiya mənfi hesab olunur.

Məsələ 1: Düzbucaqlı üçbucağın katetlərinin cəmi sabit olub λ – ə bərabərdir. Üçbucaq necə olduqda hipotenuz ən kiçik olar?

Həlli: Katetlərin birini x qəbul etsək, məsələnin şərtinə görə o biri katet $\lambda - x$ olar. Pifaqor teoreminə əsasən buradan alınır ki, onda hipotenuz $\sqrt{x^2 + (\lambda - x)^2}$ olar.

$\sqrt{x^2 + (\lambda - x)^2} = \sqrt{2x^2 - 2\lambda x + \lambda^2} = \sqrt{2} \sqrt{\left(x - \frac{\lambda}{2}\right)^2 + \frac{\lambda^2}{2}}$ olduğundan buradan alınır ki, $x = \frac{\lambda}{2}$ olduqda hipotenuz ən kiçik olar. $x = \frac{\lambda}{2}$ olduqda o biri katet də $\frac{\lambda}{2}$ olduğundan alırıq ki, katetlərinin

cəmi sabit olan düzbucaqlı üçbucaqlar içərisində hipotenuzu ən kiçik olan bərabəryanlı düzbucaqlı üçbucaqdır.

Biz törəmənin tətbiqi ilə funksiyanın ekstremum nöqtələrini, maksimum və minimum nöqtələrin tapılmasını, bir çox məsələlərin həllində ən böyük qiymət və ya ən kiçik qiymətin araşdırılması yollarını öyrəndik. Lakin gündəlik həyatımızda iqtisadiyyatın, sənayenin, tibbin və s. sahələr üzrə problemlərin həllində optimallaşdırma məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müxtəlif dəyişənlərin daxil olduğu real situasiyanın analitik riyazi modelini müəyyən etmək ən ilkin işdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov Ə., Sadiqov.S. və.b Çətinlik dərəcəsi yüksək olan riyaziyyat məsələlərinin həlli üzrə praktikum Bakı: 1976
2. Nuruşov A. Gənc riyaziyyatçılara kömək. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1975
3. Nuruşov A. Bəzi çətin tənliklərin həlli. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1976
4. Болтянский Б.Г. и др. Лекции и задания по элементарной математике. М.: изд-во «Наука», 1971
5. Бортенев Ф.А Нестандартные задачи по алгебре. М.: изд-во «Просвещение», 1976
6. Тригг Ч. Задачи с изюминкой. М.: изд-во «Мир», 1975
7. Фетисов А.И. Геометрия в задачах. М.: изд-во «Просвещение», 1977
8. "Fizika və riyaziyyat tədrisi" məcmuəsi, Bakı: 1959-1978
9. Шварцбурд С.И. (составитель). Математика и естественные науки. М.: изд-во «Просвещение», 1969
10. Шустеф Ф. М. Сборник олимпиадных задач по математике. Минск: «Вышэйшая школа», 1977.
11. Ağayev B., Sadiqov S. və.b. Riyaziyyat məsələləri (həlli ilə 1ci hissə), Azərtədrisnəşr, 1962
12. Ağayev B, Sadiqov S. və.b. Riyaziyyat məsələləri(həlli ilə 2ci hissə), Azərtədrisnəşr, 1962
13. Гусев В.А. и др. Сборник заданий по геометрии для 6-й б классов. М.: изд-во «Просвещение» 1975

MƏKTƏB RIYAZIYYAT TƏLİMİNDƏ MAKSIMUM VƏ MINIMUMA AID MƏSƏLƏLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

İskəndərova Şəbnəm

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəb şagirdlərinə riyaziyyat tədrisində maksimum və minimumun tətbiqi müzakirə olunur. Bu mövzuda problem təhlil edilərkən məqalə lazımi elmi, pedaqoji və metodiki ədəbiyyatlardan istifadə etdi. Gündəlik həyatımızda iqtisadiyyatın, sənayenin, tibbin və s. sahələr üzrə problemlərin həllində optimallaşdırma məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müxtəlif dəyişənlərin daxil olduğu real situasiyanın analitik riyazi modelini müəyyən etmək ən ilkin işdir.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ВОПРОСОВ О МАКСИМУМЕ И МИНИМУМЕ В ШКОЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Искандерова Шабнам

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается применение максимума и минимума при обучении математике старшеклассников. При анализе проблемы по данной теме в статье была использована необходимая научно-педагогическая и методическая литература. Вопросы оптимизации имеют большое значение при решении задач в полевых условиях в нашей повседневной жизни экономика, промышленность, медицина и так далее. Первым шагом здесь является определение аналитической математической модели реальной ситуации, которая включает в себя различные переменные.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF QUESTIONS ABOUT THE MAXIMUM AND MINIMUM IN SCHOOL EDUCATION OF MATHEMATICS

Iskanderova Shabnam

SUMMARY

The article discusses the application of the maximum and minimum in teaching mathematics to high school students. When analyzing the problem on this topic, the article used the necessary scientific, pedagogical and methodological literature. Optimization issues are of great importance when solving problems in the field in our daily life, economy, industry, medicine, and so on. The first step here is to define an analytical mathematical model of a real situation, which includes various variables.

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

AZƏRBAYCANDA QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ XALQ ƏDƏBİYYATINDA SİYASİ FİKİR

Eyyubov İsmayıl

BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti

Açar sözlər: Qədim dövr və orta əsrlər, xalq ədəbiyyatı, “Qara Məlik”, “Kitabi – Dədə - Qorqud”, “Koroğlu”, “Əsli Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Tarlacı qız”, “Novruz”.

Ключевые слова: Древнее и средневековое время, народная литература, «Черный Малик», «Китаби - Дада - Горгуд», «Кероглу», «Асли Карам», «Ашиг Гариб», «Тарлачы гыз», «Новруз».

Key words: Ancient and medieval times, folk literature, "Black Malik", "Kitabi - Dada - Gorgud", "Koroglu", "Asli Karam", "Ashig Garib", "Tarlachy gyz", "Novruz".

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq dastanlar Azərbaycanda sosial-siyasi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dastanlara əsasən aşıqlar tərəfindən geniş surətdə yayılmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatında “Dastan” anlayışı aşiq yaradıcılığının məhsulu sayılır. Şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsiplərinə əsaslanan dastanların süjeti təhkiyə şəklində söylənilir. Aşıqlar bunu “dastanın yurdu” adlandırırlar. Dastandakı qəhrəmanların lirik duyğulanmaları istirab və həyəcanları, kədər və sevincləri, həsrət və nisskilləri, deyişməvə bağlamaları isə aşiq şeirləri və qoşmaları ilə söylənilir.

Azərbaycanda ilk dastan “Qara Məlik” dastanı hesab olunur. Dastanlar əsasən üç yerə ayrılır.

1. Qəhrəmanlıq dastanları- “Kitabi – Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Lətif şah”, “Şahzadə Əbülfəz” və s.

2. Məhəbbət dastanları – “Tahir Zöhrə”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Şəhriyar və Sənubər” və s.

3. Ailə - əxlaq dastanları – “Alixan və Pəri”, “Novruz”.

Sovet dövründə də dastanlar yaradılmışdır – “Tarlacı qız”, “Kamal”, “Soltan Qərib” dastanı və sair.

İstər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda “dastan” daha çox ədəbi istilah kimi işlədilmiş və əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix anamları daşımışdır.

Dastan – epik janr kimi özünü göstərir. Cənubi – Şərqi Asiya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatlarında geniş yayılmışdır. Dastanların yazıdan əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və tayfalarla əlaqədar hadisələri, əhvalatları bu və ya digər dərəcədə əks etdirən ən qədim nümunələri insanların əsatiri varlıqlarla – div, əjdaha, təpəgöz və s. totemlərlə mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan dastanları əsasən aşiq yaradıcılığının məhsulu hesab olunur ki, bu da bugün də fəaliyyətdədir.

Ədəbiyyatşünaslar qeyd edirlər ki, Azərbaycan dastanları şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Hadisələri, əhvalatlar nəsrə, qəhrəmanların müraciətləri, həyəcan və istirabları isə nəzmlə, əsasən “qoşma” formasında hadisələr şəklində verilir.

İlkin dövrlərdən fərqlənərək orta əsrlərdə romantik poemaları da dastan kimi qəbul etmişdilər. Məsələn, “Şahnamə”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və s. də dastan adlandırılmışdır.

Azərbaycanın üç böyük dastanı var – “Kitabi Dədə - Qorqud” boyları, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”.

“Əsli və Kərəm” dini və din xadimlərinin azad sevgiyə mane olduqlarını, müxtəlif millətdən olub, bir-birini sadə, təmiz məhəbbətlə sevən iki gəncin necə məhv olduqlarını təsvir edən məhəbbət dastanıdır.

Bu yazıda dastanlarda şərh olunmuş böyük siyasi fikirlər haqqında mülahizələrdən bəhs olunur.

X – XI əsrlərin yadigarı olan “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində qələmə alınmış ilk böyük ədəbi abidə hesab olunur.

Dastan XI əsrdə qələmə alınmış lakin onun müəllifi məlum deyil. “Kitabi Dədə - Qorqud”un ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniya Drezden Kral kitabxanasında təsadüf edilmişdir. Bu əlyazma nüsxə haqqında Fleyşer kataloqunda (№86) məlumat vardır. Bu əlyazmanın surəti XIX əsrin əvvəllərində alman şərqşünaslarından Dİts tərəfindən çıxarılmışdır ki, həmin əlyazma hazırda Berlin kitabxanasındadır. Bu surət haqqında Perç kataloqunda (№203) məlumat verilir. Alman alimi Dits “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanında “Təpəgöz” nağılını hətta alman dilinə tərcümə etmişdir.

XVI əsrdə şərqşünas alim Neldekin də “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanından bir neçə hissə tərcümə etmişdir. 1894-cü ildə rus alimi V.V. Bartold “Kitabi Dədə - Qorqud”un bəzi hissələrini rus dilinə tərcümə etmişdir.

“Kitabi Dədə - Qorqud”u XIX əsrin əvvəllərində türk alimi Orxan Kökyay çap etdirilmişdir. İlk dəfə 1938-ci ildə “Kitabi Dədə - Qorqud” latın əlifbası ilə Azərbaycanda çap olunmuşdur. Bu dastan 1952-ci ildə də Vatikanda çap olunmuşdur. Bu dastan Avropada demək olar ki, 10 əsrdə geniş yayılmış və dəfələrlə çap olunmuşdur.

“Kitabi Dədə - Qorqud” dastanı üzərində tədqiqat aparan alimlər Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanın məzmunu, əhəmiyyəti, əsərin dili, üslubu ilə yanaşı bu qəhrəmanlıq eposunun insanpərvərliyə, ədalətə, sülhə, xalqın birliyinə çağırışını da açıb göstərmişdilər.

Azərbaycanda siyasi fikrin inkişafında “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanı (eposu) daha böyük təsirə malikdir. Bu kitab əlbəttə elmi əsər deyil. Lakin buradakı fikirlər o dövrdə türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların, yəni azəri türklərinin dünyagörüşünün ifadəsi kimi özünü göstərmişdir.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un 12 boyunun hamısı el-obaya, ata – anaya, qardaş – bacıya ülvə məhəbbətin canlı salnaməsidir. Burada gedən hadisələr, proseslər insanları mərdliyə, qəhrəmanlığa, yer üzərində səadətə, bəxtiyarlığa çağırır.

Tanrıya sitayiş, peyğəmbərə alqış dualar, diləklər və başqa mövzular insanın siyasi və mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərir.

Qəhrəmanlıq əzmi özünə güvənmə, əhval – ruhiyyə, güclü olan bu dastanda allahdan imdad diləmə, ilahi iradəyə qapılma, həqiqətin dərk olunması kimi özünü göstərir. “Kitabi Dədə - Qorqud” insanların ədalətli, xeyirxah, gözütox, mərd olmasını məsləhət görür. Bu dünyadan bərk yapışıb, pis əməllər edənlərin əleyhinə çıxır.

Hani dediyim bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl gəldi yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?
* * * * *

Gəlimli – gedimli dünya
Son ucu ölümlü dünya!
Ən nəhayət uzun yaşın

Sonu ölüm, axrı ayrılıq...

Günəşin ümumiyyətlə onun pis ruhlardan qorunma keyfiyyətinə əsrlər boyu türk xalqları inanmışdır. Əfsanələrə görə, günəş hakimlik, xanlıq verir. Bu inamı bir sıra xalqlarının Xaqan seçmək adətlərində görmək olar.

Tədqiqatçı göstərir ki, "Günəşin" günəşə tanrının mifik səciyyəsi ilə Qorqudun eyni səciyyələri arasında mifoloji bağlılıq özünü göstərir. Qorqud istər öz ata-babasına, istərsə də adına görə günəşlə, odla bağlıdır. Elə buna görə də əski mif yaradıcısı, günəşin günəş Tanrının ad qoyma, hakimiyyət vermə, hər şeyi bilmə xüsusiyyətləri Qorquda şamil etmişdir. Bax buna görə də Qorqud "Qeyb"dən xəbər verir, uşaqlara ad qoyur. igidlərə taxt, bəylik tələb edir. Qəhrəmanları (Bəkili) şərəfli vəzifəyə göndərir.

Beləliklə Qorqud insanları gələcəyə səsləyir. Onlara böyük ümid bəsləyir. Qəhrəmanları haqqın, ədalətin carçısı elan edir.

"Dədə - Qorqud" dastanında 12 boy (dastan) və bir müqəddimə var. Bu dastanlar ayrı-ayrı ozanlar (aşıqlar) tərəfindən ayrı-ayrı vaxtlarda yaradılmış əsərlərdir.

Dastanda əsasən qəbilə quruluşunun hadisələri ilə yanaşı feodal münasibətləri özünü göstərir.

Dastanda xanlıqlar təsvir olunsada əməkçi xalq nümayəndələri də mühüm yer tutur. Qaraca Çoban çox böyük bir qəhrəmanlıqla düşmən başçısının qarşısını alır. O əsərdə təsvir olunan Qazan xandan daha qüvvətli və qüdrətli, namuslu təsvir olunur. Əsərdə heç bir adı-sanı olmayan dəli Domrul qəhrəman kimi təsvir olunur.

Qazan xanın oğlu Uruz iki dəfə düşməyə əsir düşür, hər ikisində də mədriklə hərəkət edir. O. Namus uğrunda çəngəldən asılıb ətinin qıyma – qıyma doğranmasına razı olur, anasının tanınib düşmən məclisinə aparılmasına razı olmur.

Uruz atasını mərdliklə əsirlikdən xilas edir. Atasını onu sınamaq üçün özünü nişan vermir. Uruz meydanda qəhrəmanlara qalib gələn atasından üstün çıxır.

"Dədə - Qorqud" dastanı xalq qəhrəmanlığı ruhunda qurulmuşdur. Əsərdə təsvir edilən Qaraca Çoban surəti daha mərdliklə verilir. Onun iki qardaşını düşmən öldürür. Lakin çoban ruhdan düşmür, düşməyə qalib gəlməyə çalışır və qalib də gəlir.

Dastanda qadınlar da kişilər kimi mərd və mübarizdirlər.

Qadınlar at minən, ox atan, hünərli və cəsur verilmişdir.

Bu dastanda ən çox diqqəti cəlb edən siyasi fikir tarixində özünü göstərən motivlərdən biri də anaya, qanıda hörmət, ehtiram fikridir. Dastanda daha çox insanların əməklə məşğul olması ideyası da əsas yerlərdən birini tutur. Dastanda zalım və zülümkar xanlara, bəylərə qarşı xalq kütləsinin, hətta qadınların da onlara qarşı çıxışları önəmli yerlərdən birini tutur.

Eposda dövlət başçısı müdrik, qorxmaz, ədalətli olmalıdır fikri verilib.

Qazan xanın səhvlərini onun üzünə deyirlər. Satqın hətta xanın oğlu olsa da cəza almalıdır fikri aydın eposda özünü göstərir.

Bəylər bəyi Qazan xan öz yurdunu azad sərbəst olması uğrunda çalışır. Mərdliklə vuruşur, ən qorxulu düşməndən belə qorxmur. Bir dəfə düşmən onu tuta bilir, ondan tələb edir ki, bizi təriflə oğuzları pislə. Bəlkə səni azad edək.

Qazan xan Qopuzu əlibinə alıb söyləyir:

Çox öyünən kişilərdə bir kişilik görmədim

Əlinə düşmüşükən ey kafir öldür məni

Böyük qılıncını sal bonuma, kəs başımı

Qılıncından qorxan deyiləm!

Öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm

“Dədə - Qorqud”da oğuzların özlərinə məxsus hakimiyyət qayda-qanunları, qəbilə daxili iradəçilik forması olmuşdur. Ayrı –ayrı kiçik hökmdarlar, Bəy və yaxud Xan adlananlar, onlar vahid xanlar xanına tabedilər. Oğuz hökmdarları arasında tabeçilik itaətdən daha çox rəqabətdə və səadətə əsaslanır.

Əsərdə xanlar xanı ədalətlidir. Elin taleyini düşünür. Oğuz nəslinin qayğısını çəkir.

Dastanda ər-arvad məhəbbəti, əhdə əməl edilmə, sevdini gözləmə və sə. böyük etibarlıq prinsipləri ilə verilmişdir.

Dastanda təsvir olunan ceyranlar, turaclar, kəkliklə, təbiət gözəllikləri, mənzərələr təsvir olunur. Eyni zamanda insanlara xidmət edən dəvə, qatır kimi zəhmətkeş iş heyvanlarının insanlara tərəfindən sevdikləri göstərilir.

Ümumiyyətlə “Dədə - Qorqud” dastanı Azərbaycan siyasifikrinin inkişafında mühüm rol oynayan bir tarixi əsərdir.

Azərbaycan xalqının tarixinə nəzər salarkən məlum olur ki, onun tarixi dastanlarından biri də “Koroğlu” dastanıdır.

“Koroğlu” dastanını oxuyarkən məlum olur ki, Koroğlu feodalların, varlı tacirlərin, sələmçilərin istismarına qarşı barışmaz mübarizə aparmışdır. Koroğlu öz qəhrəmanlığı ilə xalq müdrikliyini, ədaləti özündə birləşdirən nəğməkar, aşıq sənətinin bilicisi kimi özünü göstərmişdir.

Tarixdə ilk dəfə İ.P.Petruşevski Koroğlunu tarixi şəxsiyyət kimi göstərmişdir. O yazmışdır ki, “Koroğlu Ermənistanda və Azərbaycanda fəaliyyət göstərirdi”. “Koroğlu” dastanının qəhrəmanları – Dəli Həsən, Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Tanrı Tanımağ və Abaza Paşa və başqaları dastanın qəhrəmanlarıdır.

Xalq rəvayətinə görə, Salmas yaxınlığındakı Xaraba qalası Koroğlu tərəfindən tikilmişdir. Əfsanədə Naxçıvan ərazisi, Salmas, Xoy Koroğlunun ən çox fəaliyyət göstərdiyi yerlərdir. Koroğlu bu yerlərin kasıb, kimsəsiz əhəlisinə böyük köməklik göstərmişdir. Ona görə də o xalq kütləsinin hədsiz məhəbbətini, rəğbətini qazanmışdır.

“Koroğlu” dastanı XVII – XVIII əsrlərdə təsadüf edilir. XVIII əsrin birinci yarısında Elyas Muşeq “Koroğlu” eposunu bu əsrlərdə yalnız azərbaycanlılar içərisində deyil, Zaqafqaziyada və orta Asiyada yaşayan başqa qonşu xalqlar arasında da çox yayılmış, məşhurlaşmış olduğunu göstərmişdir.

“Koroğlu” dastanının A.Xodzko ingilis dilinə, S.S.Penpi isə rus dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycanda Koroğlu ərəb, latın, kiriləlifbaları ilə müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur. Dastanda təsvir olunan Həsən xan dostu Hasan Paşanın xoşuna gəlmək üçün mehtəri Alı kişinin gözlərini çıxarır. Alı kişi isə illərlə öz oğlunu düşmanına qalib gəlmək üçün hazırlayır. Onu Qırata və Misri qılınca sahib olmasına qalib gəlmək üçün hazırlayır. Onu Qırata və Misri qılınca sahib olmasına kəmək göstərir. Alı kişi ölür. Rövşən atasının ona vermiş olduğu Koroğlu adı ilə şöhrətlənir. O, Qoşa bulağın suyundan içərək şairlik, aşıqlıq məharəti qazanır.

O xanlardan, paşalardan zülüm görmüş gəncləri başına toplayır. Dağlara çəkilir. Sonra o zülümkar xanlardan, paşalardan intiqam almaq üçün çalışır. Əsərdə dövrün siyasi – ictimai mənzərəsi ilə yanaşı xalq kütlələrinin cərəyan edən hadisələrə münasibəti açıq – aşkar verilmişdir.

Eposda əsasən XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələr təsvir olunur.

Dastanda əsasən Qırata, Misri qılınca, güc, qüvvət, şairlik məharəti və ölməzlik, su ilə od ilə əlaqədar məsələlərgeniş şəkildə verildiyindən Azərbaycan xalqının keçmiş ənənələri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Koroğlu şöhrət arxasınca qaçmır, o cəngavərlik xülyasında deyil, varlanmaq, yaxud səltənət sahibi olmaq eşqində də deyil, əksinə o, şahlara, sultanlara nifrət edir, səltənət sahiblərini, varlıların barışmaz yenilməz düşmənidir.

Qoç igid yalayar özü öz qanın,
Koroğlu, hər yana işlər fərmanın,
İndi bəy, paşanın xotkarın, xanın
Dərisinə saman təpilsin gərək.

“Koroğlu” dastanında iştirak edən qadın surətləri xüsusilə maraqlıdır. Burada Məhbubə xanım, Şirin xanım, Ruqiyyə xanım kimi ağıllı, tədbirli, Telli xanım kimi igid qorxmaz qəhrəman qız surətləri vardır.

Eposda verilmiş Pəricahan xanım daha mərd və mübariz təsir olunur. O, həmişə kişi paltarı geyir. Dəlilər kimi əlinə silah götürür, at minib dəlilərlə birlikdə döyüşlərdə iştirak edir.

“İstanbul səfəri” –də təsvir olunan Nigar xotkar qızı kimi verilir. O bəy qızıdır. O, Çənlibelə gəldikdən sonra, Koroğlunu, dəliləri sevən, ağıllı qəhrəman bir qadın kimi təsvir olunur.

Koroğlu Çənlibelin atası sayılarsa, Nigar anası sayılır.

“Koroğlu” həqiqətən saf, təmiz, həqiqi xalq dastanıdır. Koroğlu dastanı Yaxın Şərq ölkələrinə də yayılmışdır. Hətta onu taciklər ağıllı, hökmdar, ideal dövlət başçısı, öz ölkəsinin müdafiəçisi kimi, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərən sərkərdələr qəhrəmanı kimi təsvir etmişlər. Koroğlunun Özbək, Tacik, Qazak variantları da mövcuddur.

Azərbaycanda “Koroğlu” dastanı 17 qoldan ibarətdir. Bütün qulları təsvir edərkən ilk növbədə insanların həyata baxışı, həyat eşqi öz əksini tapır. İnsanların azadlıq uğrunda mübarizələri göz önünə gəlir.

Koroğlu və onun qəhrəmanları tarixdə görünməmiş qəhrəmanlıqlar göstərirlər. O, ətrafındakıları öyrədir ki, öz qüvvələrini kiminlə gəldi mübarizəyə sərf etməsinlər. Düşmənin ən qüvvətliyinə başçısına hücum etsinlər. Koroğlu xalq müdafiəçisi, allaha isə sevgi bəsləyən idi.

Koroğlu öz hərbişmiş dəstəsi dəliləri üzərində tam hakimiyyətə can atırdı. Çənlibeldə insanlar arasında dostluq əməkdaşlıq, bərabərlik hökm sürürdü. Dəlilər Koroğlunun tərəfdarları idi. Onlar azad adamlar kimi istədikləri vaxt Çənlibeli tərk edə bilirdilər. Onlar tam könüllük prinsipi əsasında toplaşmışdılar. Ədalət prinsipinin çörlənməsi, ona yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılması insanda zülmə, istismara nifrət oyatması hakimlərin ədalətsizliyinə qarşı mübarizə aparması əsas yer tutur.

Azərbaycan nağıllarında da ənənəvi türk məfkurəsi əss yer tutur. Məsələn, “Məlik – Məmməd”, “Tapdıq” və başqa nağıllarla qədim türk mifləri, hətta “Avesta”dakı sürətlər arasında bağlılıq olduğunu göstərir.

Qədim türk mifləri Zərdüşdəki xeyir və şər kimi də özünü göstərir. Yəni, iki zidd qüvvə fəaliyyətlər göstərir. Hörmüzə uyğun gələn xeyir başlanğıc Ülkən və Əhlimana uyğun gələn şər başlanğıc. Erlik əvvəlcə Ülkənin köməkçisi olub, lakin sonra bu işdən əl çəkib şərin yaradıcısı olur.

Ülkən ali ilahi qüvvə kimi (tanrı) yalnız xeyir işləri yaradır. Ülkən işıq, göy boşluğunda, Erlik zülmət dünyasında yaşayır. Bu iki qüvvə daim mübarizə aparır.

Xeyirlə şərin mübarizəsi Azərbaycan xalq ədəbiyyatının xüsusi nağıllarının aparıcı prinsiplərinin birinə çevirmişdir.

Azərbaycan dastan və nağıllarında xeyir qəhrəmanlar eposunda, şər isə mənfiliklər formasında təsvir edilmişdir.

Ən qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə yaranmış Azərbaycan dastan və nağıllarında insan və onun əxlaqi keyfiyyətləri, xeyir və şər arasında mübarizə və özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Azərbaycanın dastan və nağıllarında insanın mənəvi keyfiyyəti, kamilliyi, məhəbbəti, ülvî bir hiss kimi verilir.

Koroğlu atasının gözünü çıxaran Həsən paşaya qalib gələndə onu öldürmür. Məcbur edir ki, ömrünün axırına kimi Koroğlunun atlarına mehtərlik eləsin.

Dövrün atalar sözlərində də siyasi – sosial fəlsəfi fikirlər çoxdur.

Dostluq, düzlük, səadət mövzusunda olan atalar sözləri əhəmiyyətli yer tutur. “Ən böyük dövlət dostluqdur”, - deməli dostluğu qorumaq lazımdır. Bütün sözlərdə düzlük olmalıdır. Ona görə “Sözün ilə işin bir olsun”, “El üçün quyu qazan özü düşər”, “Paxıllıq insnları ayırır”, “Qonşu paxıl olsa bağ çəpəri neylər” və s.

Mərdlik, igidlik, qorxaqlıq haqqında da atalar sözləri var. Məsələn: “Mərd arxadan vurmaz”, “El igidləri ilə tanınar”, “Qazananın anası ağlamaz”, “Qaçmaq da igidlikdəndir”, “İşin xatirinə düşməyə dəyir”.

Zəhmət, əmək mövzuları – “Gözsüz yaşamaq olar, vətənsiz yox”, “Qurbəti gəzməyən adam vətən qədrini bilməz”.

İnsanlar arasında birlik, əməkdaşlıq – “El bir olsa dağı oynadar yerindən”, “El gücü, sel gücü”.

Ölkə, rəhbər haqqında atalar sözləri – “Ölkə sahibsiz olmaz”, “Kənd kovxaçız olmaz”, “Padşahın da rəiyyətə işi düşər”.

Adət - ənənələr haqqında atalar sözləri – “Adət qanun deyil, amma qanun qədər hökmü var”, “Qazı adama baxar hökmü yazar” və s. atalar sözlərində də siyasi ideyalar, siyasi fikirlər öz əksini tapmışdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsiplərinə əsaslanır. Hadisələr, əhvalatlar nəsrə qəhrəmanların mübarizələri həyəcan və istirabları isə nəzmlə, əsasən qoşma formasında hadisələr insanlara çatdırılır. Dastanlarda əsasən dövrlərin əhatə etdikləri siyasi fikirlər öz əksini tapır. Əksər Azərbaycan dastanlarında yer üzərində səadətə, bəxtiyarlığa çağırış, tanrıya sitayiş peyğəmbərə alqış, dualar, diləklər canlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Bunlar insanların siyasi və mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərir. Eyni zamanda insanda qəhrəmanlıq əzmi, özünə güvənmə, əhval-ruhiyə və s. motivlərində canlı şəkildə insanı hərəkətə gətirir. Dastanlarda ədalətli özündə birləşdirən fikirlərdə üstünlük təşkil edir. Dastanlar insanların ədalətli, müdrik, güclü, qüvvətli, məharətli, qorxmaz olmasına inam yaradır. Məsələn, “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanında el-obaya, ata-anaya, qardaş – bacıya ülvî məhəbbət canlı salnamə kimi verildiyi halda “Koroğlu” dastanında isə xanlardan, paşalardan intiqam almaq üçün alovlu motivlər verilmişdir.

Ümumiyyətlə dastanlarda və atalar sözlərində də vətənə məhəbbət mühüm yer tutur. Dastanlarla yanaşı Azərbaycan atalar sözlərində sevgi-məhəbbət motivlərdə mühüm yer tutur. Məsələn, “Gözsüz” yaşamaq olar, vətənsiz yox”, Qurbəti gəzməyən vətənin qədrini bilməz”.

Tarixən Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan dastanlar və atalar sözlərində siyasi ideyalar sosial-siyasi fikirlər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı: 1965 – 1972.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1960.
3. Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı: 1994.
4. Babayev Y., Əfəndiyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1970.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981.

6. Əlimirzəyev X. “Kitabi Dədə - Qorqud” dastanında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi. Bakı: 2000.
7. “Kitabi – Dədə - Qorqud”. Bakı: 1978.
8. “Koroğlu” dastanı. Bakı: 1978.
9. Quliyev A.S. “Kitabi Dədə - Qorqud ictimai – siyasi fikrimizin möhtəşəm abidəsidir”. // BDU-nun xəbərləri, (sosial-siyasi elmlər seriyası), №2, 1999.
10. Tapmacalar. Bakı: 1967, 1972.
11. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Orta əsrlər. Bakı: 1972.
12. Şükürov A. Dədə Qorqud mifologiyası. Bakı: 1999.

AZƏRBAYCANDA QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ XALQ ƏDƏBİYYATINDA SİYASİ FİKİR

İsmayıl Eyyubov

XÜLASƏ

Azərbaycanda Qədim dövr və Orta əsrlərdə xalq ədəbiyyatında özünü göstərən siyasi fikir bugün də Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən öyrənilir. Dastanlar xalq ədəbiyyatının bir nümunəsidir. İstər ilk Azərbaycan dastanı “Qara Məlik”də, istərsə də IX – XI əsrlərdə yaranmış “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında XVII əsri əhatə edən, “Koroğlu” da, XX əsrdə yaranmış “Tarlaçı qız”, “Novruz” və digər dastanlarda, əhvalatlar, rəvayətlər, macəra, tərifnamə, tərcümeyi-hal və s. insanlar tərəfindən maraqla qarşılanmış və qarşılanır. Dastan empirik janr kimi həmişə özünü göstərmiş, insanların fikir və xəyallarına müsbət təsir göstərmişdir.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ДРЕВНИХ И СРЕДНИХ ВЕКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Исмаил Эюбов

АННОТАЦИЯ

Политическая мысль Азербайджана в древней и средневековой народной литературе до сих пор является предметом исследования азербайджанскими исследователями. Эпосы являются образцами народной литературы. И в первом азербайджанском эпосе «Гара Малик», и в эпосе «Китаби-Дада Горгуд», созданном в IX-XI веках, в «Короглу» XVII века, в XX веке «Тарлачы гыз», «Новруз» и др. былины, рассказы, легенды, приключения, отзывы, биографии и т. д. с интересом воспринимались в обществе и изучаются до сих пор. Дастаны всегда проявляли себя как эмпирический жанр, положительно влияя на мысли и мечты людей.

POLITICAL THOUGHT IN THE FOLK LITERATURE OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES IN AZERBAIJAN

Ismail Eyyubov

SUMMARY

The political thought of Azerbaijan in ancient and medieval folk literature is still the subject of research by Azerbaijani researchers. Epics are examples of folk literature. Both in the first Azerbaijani epic "Gara Malik", and in the epic "Kitabi-Dada Gorgud", created in the 9th-11th centuries, in the "Koroglu" of the 17th century, in the 20th century "Tarlachy gyz", "Novruz" and other epics, stories, legends, adventures, reviews, biographies, etc. with interests were perceived in society and are still being studied. Dastans have always shown themselves as an empirical genre, positively influencing the thoughts and dreams of people.

SIYASI HAKİMIYYƏT KONSEPTUAL YANAŞMALAR KONTEKSTİNDƏ

Əfəndiyeva Səadət Məcid qızı

BDU-nun Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti

saadet.efendieva@mail.ru

Açar sözlər: hakimiyyət, siyasi hakimiyyət, konsepsiya, elita, kontekst, dövlət.

Ключевые слова: власть, политическая, власть концепция, элита, контекст, государство.

Key words: power, political, power, conception, elite, context, state.

Siyasi hakimiyyət siyasi elmin ən başlıca kateqoriyalarından biridir. Antik dövrdən başlayaraq bu günə kimi siyasi fikir tarixində siyasi hakimiyyət anlayışı başlıca yer tutmuşdur. Bu təsadüfə olmayıb məhz onun həmişə ictimai xarakter kəsb etməsi ilə bağlıdır, siyasi hakimiyyət xüsusi siyasi strukturların fəaliyyəti sayəsində üzə çıxır, eləcə də məcburetmədən, ənənələrdən ideoloji və hüquqi prinsiplər, normalar sistemindən istifadə edilməsini ehtiva edir. Siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti ilə eyniliyə malik deyildir. Hər hansı siyasi hakimiyyəti dövlət hakimiyyəti kimi təsəvvür etmək düzgün deyildir. Siyasi hakimiyyətin bilavasitə məhsulu kimi səciyyələnən dövlət hakimiyyəti məhz onun yüksək, tam forması kimi təzahür edir.

Hakimiyyət münasibətlərinin bütün sisteminin özəyini “hökmranlıq etmək – tabeçilik” münasibəti təşkil edir. “Öz ümumi əhəmiyyətinə görə hakimiyyət anlayışını birinin digərinə tabe etmək hüququnu və imkanlarını ifadə edir, birinin digərinə münasibətdə öz iradəsini həyata keçirmək qabiliyyətini və imkanını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə idarə edən öz nüfuzundan, hüququndan . gücündən və digər vasitələrdən istifadə edir” [1, s. 53].

Siyasi hakimiyyət anlayışı siyasət nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından olmaq etibarilə hər şeydən əvvəl, siyasi münasibətləri, siyasi təsisatları, dövləti dərk etməyə kömək edir. Siyasi hakimiyyət ictimai münasibətlərin xüsusi növü kimi mənalanır. Deməli, hakimiyyət münasibətləri ictimai həyatın tənzimlənməsi mexanizminə, bu və ya digər cəmiyyətin bütövlüyünün və sabitliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Hakimiyyət münasibətləri ictimai münasibətlərin təbii və zəruri sferalarını yaradır, onlar öncə, ictimai qaydaların qorunub saxlanması zəruriliyindən irəli gəlir. Hakimiyyət həmişə ikitərəfli səviyyədə mövcuddur, başqa sözlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan subyektə və obyektə malikdir. Hakimiyyət idarə olunan obyektə, yəni xalqsız mövcud ola bilməz. Hakimiyyət münasibətləri sistemi özündə bir sıra başlıca komponentləri birləşdirir. Politoloji ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, “ siyasi hakimiyyət o yerdə başlanır ki, burada təsiretmə qabiliyyəti təşəkkül tapır, başqa sözlə, ictimai qruplarda, təbəqələrdə, siniflərdə, bütövlükdə bütün cəmiyyətdə yayılır” [2, s.98].

Hazırda siyasi hakimiyyət anlayışının müəyyənləşdirilməsinə müəlliflərin cəhdləri güclənir, onlar bu məqsədlə müxtəlif mövqelərdən, konsepsiya və nəzəriyyələrdən çıxış edirlər. Məsələn, siyasi hakimiyyətlərin mahiyyətinə yanaşmada biheviorçu konsepsiyada hakimiyyət digər fərdlərin və fərdlər qrupunun davranışını dəyişməyə imkan yaradan fərdlər və ya fərdlər qrupunun və şəxsiyyətlərarası münasibətləri kimi çıxış edir.

Hakimiyyət nəzəriyyəsinin təkmilləşməsi və inkişafına struktur – funksionalizm məktəbi xüsusi tövhə bəxş etmişdir. Bu məktəbin yaradıcılarından olan Tolkot Parsons iddia edir ki, hakimiyyət siyasi sistemin təhlilində əhəmiyyətli yer tutur, o makro sosial sistemin xüsusiyyəti və ya atributudur.

Hakimiyyət münasibətləri nəzəriyyəsinin çox görkəmli nümayəndəsi müasir politologiyanın atası adlandırılan alman alimi Maks Veber dəyərli pozitiv – sosioloji yanaşma konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Bu konsepsiyaya görə hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinin əsasını

subyektlər, yəni hakimiyyətin daşıyıcıları arasındakı münasibətlərin uyğunsuzluğu və bununla bağlı bir subyektin digərinə təsiri təşkil edir [3 s. 127].

Bəzi müəlliflər isə hakimiyyətin mahiyyətinə münasibətdə liderlik anlayışını əsas götürürlər. Liderlik hakimiyyətin növlərindən biri olmaqla, onun spesifikliyi yuxarıdan aşağıya istiqamətlənməsində nəzərə çarpır. Liderliyin daşıyıcısı əksəriyyət deyil, bir nəfərdir və ya şəxslərdən ibarət qrupdur. Tanınmış rus politoloqları B. П. Пугачев və А. И. Соловьев bildirirlər ki, liderlik idarəetmə statusudur, sosial mövqedir, liderlik digər insanlara təsir göstərməkdir [4, s. 116 – 117]. Д. П. Зеркин isə bildirir ki, liderlik siyasətin bilavəsitə yaradıcı mahiyyətindən irəli gəlir [5. S. 334].

Hakimiyyət ictimai münasibətlərin xüsusi növü kimi səciyyələnir. Hakimiyyət münasibətləri vasitəsilə cəmiyyət üzvlərinin özünü tənzimləməsi və təşkilinin obyektiv tələbatı təcəssümünü tapır. Bu mövqedən çıxış edərək bir qrup müəllif belə qənaətə gəlir ki, siyasi hakimiyyət insanlar arasında münasibət kimi səciyələnməklə bir nəfərin və yaxud bir qrupun öz idarəsini reallaşdırmaq imkanlarıdır. Bəzi tədqiqatçılar siyasi hakimiyyəti idarəetmə məsələlərinə münasibətdə ayrı – ayrı subyektlər arasında əlaqə və fəaliyyət kimi müəyyənləşdirir. Digər müəlliflər isə iddia edirlər ki, siyasi hakimiyyət mövcud qaydaların xüsusi tərzdə dəyişdirilməsinə imkan yaradır.

Hakimiyyət çoxsaylı xüsusiyyətlərə və cəhətlərə malikdir. Siyasi hakimiyyətin əsas xüsusiyyəti kimi səciyələnən ümumilik sosial münasibətlərin bütün sahələrini və eləcə siyasi prosesləri əhatə edir. Siyasi hakimiyyətin digər mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o cəmiyyət üzvlərini, ictimai qrupları əlaqələndirmək və bir – birinə qarşı qoymaq qabiliyyətinə malikdir. Siyasi hakimiyyətlər münasibətlər sistemi olmaq etibarilə, əhəmiyyətli funksional mahiyyət və xarakter kəsb edir. Yəni onun mahiyyəti reallaşdırdığı funksiyalar vasitəsilə təzahür edir. Siyasi hakimiyyətin funksiyaları sistemində cəmiyyəti idarəetmək başlıca yer tutur.

Ümumiyyətlə, politoloji ədəbiyyatda siyasi hakimiyyətin mahiyyəti, məzmunu və funksional təbiətini müəyyənləşdirməyə cəhd edən xeyli konseptual yanaşmalar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət, idarəetmə barədə ilk konsepsiya antik dövrə təsadüf edir. Müasir siyasi elmə dair ədəbiyyatda hakimiyyət münasibətlərin müxtəlif spesifik tiplərini müəyyənləşdirməyə səy göstərən konseptual yanaşmalara “stimullaşdırıcı hakimiyyət”, “legitim hakimiyyət”, “eyniləşdirilən hakimiyyət”, “ənənəvi hakimiyyət”, “harizmalı hakimiyyət”, “rəşadətli hakimiyyət” və digərlərini aid etmək olar.

Əlbətdə, siyasi hakimiyyətin mahiyyəti, sosial təbiəti və sinfi xarakterinə dair marksist konsepsiya da diqqəti cəlb edir. Marksist konseptual yanaşmalarda hakimiyyət bir qrupun digərləri üzərində hökmranlıq – təbəçilik nöqtəyi – nəzərdən vurğulanır. Bu kimi konseptual mövqelərdə sinfi hökmranlıq – təbəçilmə əsas yer tutur. Bir sözlə, marksist konsepsiyaya görə, siyasi hakimiyyətin başlıca cəhəti sinfi xarakter kəsb etməsidir. Bu konsepsiyada belə bir mühüm cəhət də nəzərə çatdırılır ki, ictimai tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi xalq kütlələridir, demokratiyanın inkişafıdır. Bir sözlə siyasi elmə aid müasir ədəbiyyatda qeyd edilir ki, siyasi hakimiyyətin mahiyyətini və strukturunu hakimiyyətin subyekt, hakimiyyətin obyekt, hakimiyyətin resursları, hakimiyyətin mənbələri və digər də ondan ibarətdir ki, hakimiyyətin daşıyıcıları (siyasi elita və başqaları) ilə hakimiyyət iradəsinə malik olanlar fərqləndirilir. Hakimiyyət iradəsinin daşıyıcıları idarə edən elita, insanların sosial birliyi, müxtəlif şəxsiyyətlər başqa sözlə liderlər, bütün sosial sistem və onun institutları, ölkə və ya hakimiyyət subyektləri qrupu, həmçinin kollektiv fəaliyyət göstərən şəxslər ola bilər.

Cəmiyyətin siyasi sistemi vahid normativ dəyərlər əsasında təşkil olunan siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin məcmuudur. Siyasi sistemin özəyini təşkil edən dövlətin özü də sözün geniş mənasında insanlar arasındakı əlaqədir, yəqinə ali hakimiyyətə təbə olan siyasi birlikdir.

Dövlət cəmiyyətin başlıca siyasi institutu olmaqla insanlar arasında tarixən qərarlaşan siyasi, sosial – siyasi əlaqələr və hüquqi münasibətlər sistemidir. Dövlət konkret məkan – zaman çərçivəsində mövcud olan kollektivdir [6, s. 45].

Siyasi elmə aid fikirlərdə belə bir mühüm məqam vurğulanır ki, siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi mexaniziminin təhlili siyasi strategiyanın və siyasi texnologiyanın nəzərdə tutulmasını ehtiva edir. Siyasi strategiya və texnologiya nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunması naminə müəyyən ardıcıl fəaliyyəti ifadə edir. Siyasi strategiya çərçivəsində situasiyanın konkret – tarixi xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Siyasi texnologiya isə siyasi strategiyadan fərqli olaraq müəyyən prinsip üzrə fəaliyyət məntiqini təcəssüm etdirir.

Hazırda demokratik cəmiyyətlərdə siyasi institutların təşkilinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş norması həzr hakimiyyətin bölünməsi prinsipidir. Hakimiyyətin bir nəfərin əlində həddən artıq cəmləşdirilməsi, hər hansı siyasi idarəetmə orqanının hakimiyyəti öz inhisarında saxlaması böyük təhlükə olmaq etibarilə, demokratik prinsiplər üçün təhlükə yaradır, qanunsuzluq, ədalətsizlik doğurur.

İndiki şəraitdə dünya ölkələrin hakimiyyətin bölünməsi sistemini fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki. Vətəndaşların müəyyən kateqoriyası məsələn, orduda məhkəmədə fəaliyyət göstərən dövlət qulluqçuları qanunvericilikdə əksini tapan qaydaya əsasən parlamentdə seçilmək hüququndan məhrumdurlar. Hakimiyyətin bölünməsi dövlətdə hakimiyyətin təşkili prinsipidir. Həmin prinsipə əsasən qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti müxtəlif insanlar və dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyası XVII – XVIII əsrlərdə C. Lokk, Ş. Monteske və D. Medison tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Siyasi hakimiyyətlə bağlı politoloji ədəbiyyatda legitim və qeyri – legitim hakimiyyət məsələsinə də münasibət bildirilir . Çünki siyasi hakimiyyət həmişə hüquqa və qanuna əsaslanmır, bununla belə vətəndaşların müəyyən qismi tərəfindən daim və ya digər cəhətdən müdafiə olunur. Buna görə də legitimliyin hər bir tipi minimal sosial konsensusun mövcudluğunu nəzərdə tutur [7, s. 137].

Legitimlik konseptual baxımdan hakimiyyətin vətəndaşlar tərəfindən müdafiəsi və qəbul olunması kimi başa düşülür. Başqa sözlə, legitimlik siyasi hakimiyyətin və onun başlıca daşıyıcısı siyasi elitanın idarə edilənlərin əksəriyyəti tərəfindən təsdiqidir, etiraf edilməsidir. Hakimiyyətin “ legitimliyi” termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə M. Veber tərəfindən gətirilmişdir. Siyasi hakimiyyətin və siyasi elitanın legitimliyi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi praktika birmənalı olaraq təsdiqləyir ki, hakimiyyətin cəmiyyət tərəfindən müdafiəsi hakimiyyətin rasionallığı üçün zəruri şərtədir. Fransız sosioloqu və politoloqu Moris Dyuverjenin qeyd etdiyi kimi, xalqın bəyəndiyi, razılaşdığı hər cür rejim legitimdır. Cəmiyyətin hakimiyyətin legitimliyinə inamının qeyri – mövcudluğu siyasi hakimiyyətin qeyri – sabitliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biridir. Bu vacib şərt nəinki hakimiyyətin rasionallığı, həmçinin cəmiyyətdə sabitliyin qərarlaşması baxımından çox zəruridir.

Dövlətin başlıca əlamətlərindən biri hakimiyyətdir. Dövlət cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsi formasıdır, o xüsusi aparatın köməyiylə, fərdin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsasını təmin edən spesifik institutdur.

Cəmiyyətlə dövlətin qarşılıqlı razılığını əks etdirən konstusiyalılıq modernləşməyə gec qədəm qoyan ölkələr üçün daha səciyyəvidir. Cəmiyyətdə möhkəm sabitliyin bərqərar olması siyasi hakimiyyətin yüksək forması olan dövlət hakimiyyətinin bir sıra institutlarla xüsusilə, vətəndaş cəmiyyəti ilə əlaqələri ilə bağlıdır. Dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyəti cəmiyyətin siyasi sisteminin bu fəaliyyət istiqamətində yeniləşməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Fəaliyyətdə olan hər bir orqanizim kimi, siyasi sistem də dinamik sabitlik vəziyyətində olmalıdır, başqa sözlə, qeyri sabitləşdirici xarici və daxili təsirlərə qarşı möhkəm, dayanıqlı reaksiya

verməli, həmçinin öz yeniləşməsini inkişafını və vətəndaş cəmiyyətinə xidmətini təmin etməlidir. Siyasi hakimiyyəti, dövləti özəndə ehtiva edən siyasi sistem cəmiyyətin digər yarım sistemləri (iqtisadi, sosial, mənəvi – mədəni) üzərində “ üstünlük” təşkil etməklə, siyasi sistem çərçivəsində işləyib hazırlanan siyasi qərarlar sənədlər, qanunlar bütün cəmiyyət üçün ümumi (məcburi) xarakter daşıyır və deməli cəmiyyətin digər yarım sistemlərinə nisbətən vətəndaşların davranışına xüsusi təsiretmə, kifayət qədər xüsusi hüquqi və siyasi normalar vasitəsilə sərt tənzimləmə mexanizimi ilə səciyyələnir [8, s. 52].

Əlbətdə, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət hakimiyyətinin əlaqəsi və əməkdaşlığına dair konseptual yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn, A. de. Tokvil “ Amerikada demokratiya” adlı əsərində vətəndaş cəmiyyətin dövlətdən asılı olmadığını vurğulayır. Bu görkəmli tədqiqatçı bildirir ki, dövlətdən asılı olmayan plüralist və özünü təşkil edən vətəndaş cəmiyyəti demokratiya üçün zəruri şərtidir, lakin dövlətin vətəndaş cəmiyyəti ilə birləşməsi demokratiya işi üçün təhlükə törədir [9, s. 383].

Təəssüf ki, demokratiya ən əhəmiyyətli iqtisadi, informasiya, güc resurslarına yiyələnən birlikləri və ya ayrıca vətəndaşların qrup hakimiyyətinə “ üstün” təsirini aradan qaldırmağa qadir deyildir. Demokratik siyasi qaydaların formalaşmasında idarə edən dairələrin xidməti vəzifələri və rolu aydın nəzərə çarpır, lakin əhalinin başlıca kütlələrinin gündəlik nisbi funksiyaları tam aydınlığı ilə diqqəti cəlb etmir. Bu cür qeyri müəyyənlik praktiki olaraq həmişə hakimiyyət institutlarının rolunun mütləqləşdirilməsi, əhalinin geniş sosial təbəqələrinin hakimiyyətə təsirinin azalması ilə bağlıdır.

Siyasi hakimiyyət probleminin açıqlanması üçün ilk növbədə hakimiyyətin xarakteristikasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözü daha geniş mənada hakimiyyət anlayışı cəmiyyətin birliyini və sabitliyini təmin edən vacib funksiya kimi səciyyələnir, sözü dar mənada isə bu anlayış siyasi hakimiyyət səpkisində ifadə edilir. Hakimiyyət ümumi mənada müxtəlif vasitələrin köməyi ilə cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinə, davranışına müəyyən edici, bilavasitə təsir göstərmək qabiliyyəti, bacarığı və imkanındır. Siyasi hakimiyyətin xarakteristikasında başlıca məqam cəmiyyətə aid olan insanlar arasındakı iradi münasibətlərdir, mövcud hakimiyyətin iradəsinin müəyyən edici olmasıdır.

Ümumiyyətlə siyasi hakimiyyət mütəşəkkil, mükəmməl məcburetməyə, hüquqa və nüfuzə, təsir etməyə əsaslanan böyük sosial qruplar arasındakı münasibətlərdir, insanlar arasındakı, iki tərəf arasındakı münasibətlərdir.

Siyasi hakimiyyət dövlət sayəsində və onun vasitəsilə süverenliyi, başqa sözlə, ölkə daxilində aliliyi, xaricdən qeyri asılılığı reallaşdırır. Siyasi hakimiyyətin yüksək forması kimi səciyələndirən dövlət hakimiyyətinin bu xüsusiyyəti əvvəla, onun dövlət aparatı kimi məcburetmə vasitəsinə malik olmasıdır, digər tərəfdən isə hökmranlığın hüquq normalarının köməyi sayəsində həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Bir sözlə, dövlət cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin təşkili və reallaşması formasıdır, o, dövlət aparatının vasitəsilə fərdin və cəmiyyətin varlığının zəminini şərtləndirən xüsusi siyasi institutdur [10, s. 114 – 115].

Siyasi birlik olmaq etibarilə, dövlət vahid iqtisadi və mədəni məkan xaricində ola bilməz. Dövlət həmçinin, müasir dünya birliyi çərçivəsində mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Bir sözlə, dövlət sossiumun əsas institutu olmaqla, insanlar arasında tarixən bərqərar olan siyasi, sosial – siyasi əlaqələr və hüquqi normalar sistemidir. Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin inkişafında başlıca meil məhz onların əsl demokratik, hüquqi dövlət yaradılmasına səy göstərmələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Полунина Т. В. Гражданское общество М, «Акалис», 1996
2. Мəсид Əфəндиєв. Politologiya. Bakı, “ ELM”, 2018
3. Вебер М. Политика как призвание профессия. // Избранные произведения. М. «Наука», 1990.
4. Пугачев В.П, Солаьев А. И. Введения в политологию. М. Логас, 2003.
5. Зеркин В. П. Основы политологии. Ростовна Дони. 1997.
6. Сан-Эстебан Л. Государство и общество. Диалог, 1993. № 5 – 6.
7. Политология. Под ред. М. Н. Марченко. М, Зеркало, 1999.
8. Стоянович. С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис, 1996, № 1.
9. Токвил А. де. Демократия в Америке. М. «Вес Мир» 2000
10. Мухаев Р. Т. Теория политики. Юнити, М. 2005.

SİYASİ HAKİMİYYƏT KONSEPTUAL YANAŞMALAR KONTEKSTİNDƏ

Əfəndiyeva Səadət

XÜLASƏ

Məqalədə siyasi hakimiyyət anlayışı açıqlanır, onun mahiyyəti və başlıca xüsusiyyətləri izah edilir və bunula bağlı politoloji ədəbiyyatda hakimiyyət və siyasi hakimiyyətə dair ən əhəmiyyətli konsepsiya və nəzəriyyələrə xüsusi diqqət yetirilir, dövlət hakimiyyəti siyasi hakimiyyətin yüksək forması kimi təhlil edilir. Eləcə də siyasi hakimiyyətin inkişafında təzahür edən meyillər araşdırılır.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОЗИЦИИ

Эфендиева Саадат

АННОТАЦИЯ

В договоре раскрывается понятие политической власти его сущность и главные черты связи с этой в политическое литературе анализируют концепцию и теорию власти и сущности политической власти. Особое внимание уделяют на анализ государственной власти, как высшая степень политической власти. А также исследуют тенденции влияющие на развитие политической власти.

POLITICAL POWER IN THE CONTEXT APPROACHES CONCEPTUAL

Afandiyeva Saadat

SUMMARY

The agreement reveals the concept of political power. Its essence and political connections in political literature analyze the concept, theory of power and the essence of political power. Much attention is paid to the analysis of state power as the highest degree of political power. They also study trends that influence the development of political power.

İNSAN RESURLARI FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASINDA MÜƏSSİSƏ RESURLARININ PLANLAŞDIRILMASI (ERP) PROQRAMLARININ ROLU VƏ TƏTBİQ İMKANLARI

*Rəsulzadə Şəfiqə Fuat qızı
Bakı Mühəndislik Universitetinin II kurs magistrantı*

*sefiqe.resulzade@mail.ru
dosent Mustafayev Təyyar Əli oğlu
teyyarm@beu.edu.az*

Açar sözlər: ERP, Müəssisə Resurs Planlaması, ERP tətbiqləri, insan resursları

Ключевые слова: ERP, планирование ресурсов предприятия, приложения ERP, кадровой деятельности.

Keywords: ERP, Enterprise Resource Planning, ERP applications, human resources

Günümüzdə bir müəssisənin informasiya texnologiyalarından kənarda qalması qeyri-mümkündür. İş proseslərinin yenidən qurulmasına, yeni strategiyaların hazırlanmasına və işdə tətbiq olunmasına kömək edən məlumat vasitələrindən biri müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) tətbiq etmələridir. Resurs planlaşdırması müəssisə daxilində insan resursları, satış, alış, inventar idarəsi, istehsalın idarə edilməsi, paylanması, göndərilməsi, maliyyə idarəetməsi, çoxsaylı anbar, çox fabriklı quruluş, beynəlxalq fəaliyyətlər və s. arasında inteqrasiya qurmaq kimi vacib və çətin bir işi həyata keçirir. Bu araşdırmada, 1990-cı ilin sonunda bazara girən Müəssisə Resurs Planlaması tətbiqinin Türkiyədə Şüşə sənayesində fəaliyyət göstərən bir şirkətdə layihədən əvvəl və sonra Müəssisə Resurs Planlaması tətbiqinin şirkətə faydaları aşkar edilmişdir. Aparılan araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) tətbiqinin üstünlükləri bütün funksiyalar arasındakı inteqrasiyanın quruluşdan asılı olmasını təmin etmək şərti ilə görülmüşdür (1).

Məlumat texnologiyasının iqtisadi potensialın artırılmasındakı ən vacib faktor olması, bütün ölkə və müəssisələrin yeni və ən yaxşı texnologiyaya sahib olma yarışmasına istiqamətləndirməkdədir.

Rəqəbətdə önə çıxmaq istəyən müəssisələr, komputerlərin alqı – satqısının həyata keçirildiyi 1960 – cı illərdən bəri işdə yaranan problemlərin həllində məlumat texnologiyalarını istifadə etməkdədirlər. Texnologiyanın istifadə edilməyə başlandığı ilk illərdən gündəlik işlərin avtomatlaşdırılmasını həyata keçirərək iş gücündə qənaət əldə etmək kifayət edərəkən, 1980 – ci illərə gəlindiyində əldə edilən məlumatın vaxt keçirilmədən müzakirə edilməsi və dəyişən iş şəraitinə uyğun olaraq sürətli qərarların verilməsi gözlənilir hala gəlmişdir. Xüsusilə istehsal müəssisələrinin gözləntiləri, material ehtiyaclar planlaması (MRP), istehsal mənbə planlaması (MRP2) və müəssisə resurs planlaması (ERP) tətbiqlərini ortaya çıxarmışdır.(2)

Müəssisə resurslarının məhsuldar bir şəkildə idarə edilməsi üçün dizayn edilmiş idarəedici və təşkilatlandırıcı məlumat tətbiqi olaraq qəbul edilən ERP – nin maliyyə ölçüləri bu araşdırmanın mövzunu ortaya qoymaqdadır. Araşdırma müəssisələrin strateji planlama və qərarvermə müddətində məlumat sistemlərindən istifadə etmə çətinlikləri və idarəetmə məlumat sistemi qurmaq üçün istifadə ediləcək vasitələrdən olan ERP tətbiqlərindən necə yararlanacaqları haqqında üç bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmədə məlumat idarəsi ehtiyacının ortaya çıxmasından məlumat sistemlərinə qədər olan inkişaf müddəti, məlumat sistemlərinin öz içərisindəki inkişafı birlikdə ortaya qoyulmuşdur.

İkinci bölmədə müəssisələrdə strateji planlaşdırma və qərarvermə müddətində istifadə olunan vasitələrdən olan ERP üzərində dayanılmışdır. Bu bölmədə material ehtiyac planlaşdırılmasından başlayaraq müəssisə resurs planlamasına qədər olan inkişaf ortaya qoyulmuşdur.

Daha sonra müəssisə resurs planlamasının hədəfləri texniki və tətbiqi hədəflər olmaqla iki başlıq altında dəyərləndirilərək tətbiqdə istifadə olunan konsepsiyalar və modullar haqqında məlumat verilmişdir. Müəssisə resurs planlamasının faydaları və tətbiqdə rast gəlinən problemlər müəyyən edildikdən sonra isə müəssisələrdə tətbiqetmə müddəti seçim və tətbiqetmə mərhələsi olmaq üzrə iki bölmə halında ətraflı olaraq izah edilmişdir. Tətbiqin təsvir olunduğu üçüncü bölmədə isə materialla birlikdə onun sahib olduğu iş gücünü, potensialını və maliyyə resurslarını təsirli və məhsuldar bir şəkildə istifadə etməyi hədəfləyən bir müəssisədə həyata keçirilən ERP tətbiqi tərənnüm edilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, məlumatın dəyərinə artırıcı bir təsir etməklə yanaşı, məlumat əsaslı xidmət sektorlarının yaranmasına zəmin hazırlamaqdadır. Sistem ortaqlar bir məqsədi həyata keçirmək və ya əldə etmək məqsədi ilə bir araya gətirilən, ortaqlar xüsusiyyətləri olan, bir – biri ilə təsirli əlaqələrin olduğu hissələrin bütününə verilən addır. Hər sistem ətrafdan gələn daxilolmaları, daxilolmaların təhlili müddəti, daxilolmalardan yaranan xaricolmaları və xaricolmaların ehtiyacı qarşılamaması halında daxilolmaya çevrilməsini təşkil edən rəyi əhatə etməkdədir. Bu kontekstdə informasiya sistemi daxilolma-müddət-xaricolma dövründə məlumat istehsal edən, açıq və məqsədli sistemdir. Məlumat sistemində müəssisə personalı, ədədi metodlar və hesablama alt sistemləri istifadə edilərək datalar tərtib olunmaqda və təşkilat içində məlumat olaraq yayılmaqdadır. Müddət içərisinə avadanlıq, proqram təminatı və məlumat bazası daxil olduğunda isə mövcud məlumat sistemi informasiya sisteminə çevrilməkdədir.(3)

İnformasiya sistemi bir müəssisədə nəzarət və qərar mexanizmlərinə dəstək olması üçün lazımlı məlumatları toplayan, saxlayan, bölüşdürən müddətə daxil edən avadanlıq və proqram təminatı kimi izah oluna bilər. Bu sistemlər, idarəçilərə və işçilərə hansı səviyyədə olurlarsa olsunlar, məlumatların vizual göstərilməsi, analizi və problem həlli kimi məsələlərdə dəstək verməkdədir.

İnformasiya sistemlərinin inkişafı ilə birlikdə sistemlər içərisində istifadə edilən metodlar da dəyişmişdir. MRP ilə başlayan dəyişim rəhbər idarəetmə informasiya sistemlərinin inkişaf göstərdiyi illərdə şirkət və ya təşkilat öz təcrübə və məlumatını üstünlüyə çevirə bilməsi üçün lazımi açıqlama, standartlaşma və təşkilatı təşkil edən proqram təminatı və integrasiya infrastrukturuna çevrilmişdir. İnformasiya sistemləri məlumatın çıxarılması, qruplaşdırılması, istifadəçilərə müəyyən bir ierarxiya içərisində çatdırılması və istifadə edilə bilməsini məqsəd qoyan sistemlərdir (4).

Müəssisələrin sahib olduqları resursları ən yaxşı şəkildə idarə etmək, müştəri məmnuniyyətini təmin etmək, məlumatın idarə edilməsi üçün texnoloji baza yaratmaq çətinlikləri informasiya sistemləri içərisində yeni tətbiqlərin inkişaf etdirilərək müəssisə idarə etməsinə integrasiya edilmələrini təmin etmişdir. Bu tətbiqlərdən biri də “Müəssisə Resurs Planlaması (ERP)” dır (5).

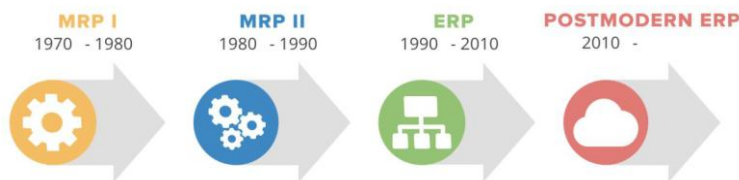
Ən sadə təriflə ERP, müəssisənin material, iş gücü, investisiya kimi bütün resurslarının koordinasiya olaraq ən təsirli və məhsuldar şəkildə planlanması və nəzarət edilməsini təşkil edən bir sistemdir.

İnformasiya sektorunda baş verən sürətli inkişaf, işçilərin komputer istifadəsindəki bilik və təcrübələrinin artması, ən aşağı səviyyədəki işçilərdən ən üst səviyyədə yer alan rəhbərlərə qədər təşkilatın hər səviyyəsində istifadə ediləcək məlumatın eyni zamanda yaradılması istəyi, “Material Ehtiyac Planlaması (MRP)” ilə başlayan və “Müəssisə Resurs Planlaması (ERP)” ilə

fərqli bir əhatə dairəsinə çatan günümüzdə isə “Postmodern ERP” olaraq adlandırılan sistemlərə zəmin hazırlamışdır.

Müəssisə Resurs Planlamasına qədər istifadə edilən sistemlərin tarixi inkişafı Şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1: ERP tarixi inkişaf mərhələsi

Mənbə: <https://www.softwareadvice.com/resources/postmodern-erp-defined/> (6).

İstehsal texnologiyalarında baş verən dəyişiklik və inkişaf istehsal proseslərinin və ümumi olaraq istehsal sistemlərinin dizayn və tətbiqində fərqli yanaşmaları vacib hala gətirməkdədir. Müəssisə idarəetməsində və yenə bir idarə edici fəaliyyət olaraq istehsal idarəsində, texnoloji imkanların yaratmış olduğu asanlıqlardan tam mənasıyla yararlanmaq, ancaq yeni texnologiyalara uyğun tətbiqlərin dizaynı ilə mümkün olmaqdadır. Bu tətbiqlərdən ilki qısaca MRP olaraq adlandırılan “Material Ehtiyac Planlamasıdır (Material Requirements Planning)”.

Müəssisələrdə avadanlıq, sərmayə və insan resurslarının da eynilə material kimi zaman oxunda planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi gərəyi və material ilə birlikdə bu resurslarında da birlikdə planlanması ehtiyacı İstehsal Ehtiyatlarının Planlamasını (MRP 2) 1980-ci illərdə gündəmə gətirmişdir.

MRP 2, MRP sistemindən bir qədər irəli gedərək, müəssisənin bütün funksiyalarının birlikdə hərəkət etməsini həyata keçirən integrasiya olunmuş verilənlər bazası tətbiqidir.

İstehsalın məhsuldarlığını və effektivliyini artırmaq məqsədilə, ehtiyac olan zaman, ehtiyac olan yerdə, ehtiyac olan miqdarda materialın təmin edilməsi üçün inkişaf etdirilmişdir. Bu quruluşu ilə MRP II, planlama, tətbiqetmə və nəzarət funksiyalarının integrasiya edilməsi ilə yaranan bir qərar sistemi istehsal etməklə, aşağıdakı adı çəkilən üç funksiyayı yerinə yetirməkdədir:

- Tələb idarə olunması (müşəri sifarişləri);
- Satınalmanın idarə edilməsi (material və digər komponentlər);
- Potensialın idarə edilməsi (resurslardan effektiv istifadə);

Göstərilən funksiyalarına baxmayaraq MRP II sistemi müəssisə səviyyəsində məlumat istehsal edə bilməkdə, müəssisə fəaliyyətləri sadəcə istehsal funksiyası çərçivəsində təhlil edilməkdədir. Satınalma, marketing və maliyyə funksiyalarının planlanması və nəzarəti bu əhatə dairəsinin xaricində qalmaqdadır. Bu səbəblə, müəssisənin müəyyən bölmələrinə və funksiyalarına istiqamətlənmiş bu tətbiq yerini zaman keçdikcə ERP-yə həvalə etmişdir (7).

ERP, Amerikan İstehsal və Inventar Nəzarət Dərnəyi (APICS) tərəfindən maliyyə, marketing, insan resursları, əməliyyatlar, satınalma və logistika kimi funksional sahələri dəstəkləyən modullar ətrafında təşkil edilən, modullar arasında ortaq bir verilənlər bazasını istifadə edərək real zamanlı məlumat paylaşımını həyata keçirən və bu formada bütün resursların planlanması və nəzarət edilməsini təşkil edən bir vasitə olaraq müəyyən edilmişdir. Bu tərif ERP-ni sadəcə proqram təminatı paketi olmaqdan çıxarıb iş mərhələlərinə sirayət etmişdir.

ERP, müəssisənin strateji məqsəd və hədəfləri istiqamətində müştəri tələblərinin ən uyğun tərzdə qarşılanma bilməsi üçün fərqli coğrafi bölgələrdə yerləşən tədarük, istehsal və paylama

mənbələrinin səmərəli və məhsuldar bir şəkildə planlaşdırılması, koordinasiya və nəzarət edilməsi funksiyalarını içində cəmləyən bir informasiya sistemi olaraq qəbul edilməkdədir. İş dünyasının qarışıq rəqabət mühitində müəssisələr istehsal xərclərini azaltmaq, məhsulun keyfiyyətini, müştəri

həssaslığını artırmaq üçün iş prosesini inkişaf etdirmək məcburiyyətindədir. Bu nöqtədə iş prosesləri ERP yenidən qurulmaqda və daha sürətli, çevik bir struktura çevrilməkdədir.

Postmodern ERP, sosial media, xidmət yönümlü memarlıq (SOA) və veb xüsusiyyətli əməkdaşlıq vasitələri kimi sürətlə inkişaf edən texnologiya imkanlarıyla mümkün hala gələn və virtual bir dəyər zəncirində müəssisə sərhədlərinin xarcına keçərək “sərhədsiz müəssisə” üçün bir mərhələ meydana gətirən müəyyən mənada üçüncü nəsil ERP olaraq müəyyən edilə bilər. Ədəbiyyatlarda ERP III, bulud ERP, virtual ERP olaraq da adlandırılır. Bir müəssisədə ERP –nin tətbiq edilməsində seçim komandasının yaradılmasından başlayan və sistemin tətbiq edilməsinə qədər davam edən bir proses mövcuddur. Müəssisələrdə müəssisə resurs planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini təmin edən bu prosesi əsas olaraq, ERP seçim mərhələsi və tətbiqetmə mərhələsi olaraq dəyərləndirmək mümkündür (8).

ERP seçim mərhələsində ilk addım ERP ehtiyacının ortaya çıxmasıdır. Digər mərhələlər isə seçim komandasının qurulması, seçim meyarlarının müəyyən edilməsi, alternativlərin ortaya çıxarılması, gəlir-xərc analizlərinin edilməsi, alternativlər arasından seçim edilməsi və müəyyən edilən proqram təminatına uyğun razılaşmanın hazırlanması olaraq sıralaya bilərik.

ERP tətbiq edilməsi mərhələsində isə ilk addım müəssisə içərisində bu tətbiq üçün lazımı infrastrukturun hazırlanmasıdır. Tətbiqi dəstəkləyəcək mərhələlərin, təşkilati strukturun, prinsiplərin, məqsədlərin müəyyən edilmiş müəssisə daxilində yerləşdirilməsi üçün fəaliyyətə başlanılmış olması lazımdır. Bu araşdırmaları edəcək layihə komandasının təşkil edilməsi ilə başlayan fəaliyyət mərhələsi, layihə komandasına ERP təliminin verilməsi, təcrübə təşkil olunması, ümumi fəaliyyətə keçid və nəticələrin dəyərləndirilməsi ilə tamamlanır.

Bu mərhələlərin hər hansı birində ediləcək olan bir xəta müəssisə resurs planlaşdırılmasının uğurlu nəticə göstərməsinə maneə olacaqdır. Buna görə də tətbiqə bir layihə olaraq yanaşılmalı və xüsusi ilə tətbiqetmə mərhələsi davamlı olaraq üst səviyyə rəhbərlərinin seçimlərinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş uğurlu nəticə faktorlarına görə dəyərləndirilməlidir.

Müəssisə resurs planlaşdırılması daxilində planlaşdırma, koordinasiya, təşkilatlandırma və audit şəklində sıralana biləcək idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirə bilmək üçün ERP tətbiqini təşkil edən proqram təminatlarından faydalanmaqdadır. ERP əhatəsində fərqli müəssisələr tərəfindən inkişaf etdirilmiş, eyni məqsədə xidmət edən ancaq xüsusiyyətləri fərqli olan birdən çox proqram təminatı mövcuddur. 2017 – ci ilin məlumatlarına əsasən ERP bazarında təxminən SAP HANA 20%, Oracle 14%, Microsoft Dynamics 9% paya sahibdir. ERP tətbiqlərinin xüsusilə böyük ölçülü firmalarda illərcə davam etməsinə baxmayaraq ən qısa tətbiq mərhələsinə sahib, proqram təminatı firmaları ORACLE (25 ay), InforCloudSuite (30 ay) və SAP HANA-dır (34 ay) (9).

ERP proqram təminatlarında müəssisənin bütün funksiyalarını əhatə edən modullar yer almaqdadır. Bu modullar arasında da inteqrasiya mövcuddur. Bir ERP proqram təminatında ümumi olaraq satınalma, istehsal, marketinq və maliyyə modulu yer alarkən, müəssisənin ehtiyaclarına uyğun olaraq planlaşdırma, anbarlama, daşıma idarəsi, satınalma, servis, layihə və keyfiyyət kimi modullarda bu proqram təminatına daxil edilə bilər (10).

ERP modulları vasitəsi ilə müəssisələrdə sifariş, istehsal, insan resursları və maliyyə idarəsi, maliyyə hesablama, anbar nəzarəti, anbarlama və paylama funksiyaları, satış-marketinq, elektron ticarət və tədarük sistemləri ilə bir arada təşkil edilməkdədir. Təşkil edilən bu inteqrasiya müəssisə daxilində formalaşan məlumatın keyfiyyətini artırmaqla bərabər sürətli

keçidini təmin etməkdədir. Bu vasitəylə də idarə etmədə verilən qərarlar daha real və doğru olmaqdadır (11).

Müəssisələrdə ERP tətbiqləri layihə müddəti və layihə sonrası olaraq iki mərhələdən ibarət olan bir proses olaraq izah edilir. Layihə müddəti ERP – nin mənimsənilməsi qərarı verilməsi ilə başlar və istifadəyə hazır olduğunda tamamlanmış sayılır. Layihə sonrası mərhələsi isə ERP – nin müəssisədə bütöv olaraq istifadə edilməsi ilə başlayar və davam edər. İntegrativ quruluş və qarışıqlıq səbəbi ilə ERP tətbiqləri digər məlumat sistemi tətbiqlərindən fərqlilik göstərir. Layihələr tətbiqlənməyə keçən müəssisələrin böyüklüyünə və sistem əhatəsinə görə 1 – 5 il arasında dəyişən müddətlərə bölünür. Layihə müddəti, monitoring tələb edən vacib bir mərhələ olmaqla yanaşı layihə sonrası mərhələnin istifadəçiləri üçün dəyişiklikləri özü ilə gətirən çətinlik çəkiləcək bir mərhələ ola biləcəyi də unudulmamalıdır (12).

ERP ilə əlaqəli diqqət çəkən araşdırmalardan biri Vincent A. Mabert, Ashok Soni, Munirpallam Venkataramanan tərəfindən edilmişdir. Bu araşdırmanın vacib məlumatlarından biri, ERP tətbiqlənmə xərclərinin yüksək olduğu, program təminatı məsrəfinin kəskin, avadanlıq və infrastruktur xərclərinin olduqca gerisində qaldığıdır. Tədqiqatlarda həmçinin ERP tətbiqində müvəffəqiyyətli olan müəssisələrin sahib olduqları ortaq xüsusiyyətləri də vurğulanmış, layihə müddətinin 12 aydan 4 ilə qədər uzadılan bir müddəti əhatə etməsi müəyyən olunmuşdur.

Prasad Bingi, Maneesh K. Sharma və Jayanth K. Godla tərəfindən uğurlu bir tətbiq təşkil etmək üçün diqqətlə düşünülməsi vacib olan mövzular arasında üst səviyyəli rəhbərlərin öhdəlikləri, mövcud şəraitin yenidən konfigurasiya edilməsi, ERP – nin digər iş məlumat sistemləri ilə integrasiyası, mütəxəssis və işçilərin seçimi və idarəsi, işçilərin yeni sistem üzərində təlimləndirilməsini vurğulanıb. Sahib olduğu strateji əhəmiyyətinə baxmayaraq ERP layihələri qeyri – adi dərəcədə yüksək bir uğursuzluq dərəcəsini bildirməklə yanaşı, bəzəndə tətbiq edən qurumun ana fəaliyyətlərini təhlükəyə atmaqdadır. Kyung-Kwon Hong və Young-Gul Kim, tətbiqdə qarşıya çıxan yüksək bir uğursuzluq faizini mənbəyini araşdırmışdır. ERP – nin təşkilatla uyğunluğu onun tətbiq edilməsiylə əldə edilən nəticədə ən əsas faktordur.

Xarici ədəbiyyatlarda xüsusilə 1990 – cı illərin əvvəlindən etibarən gərgin araşdırmalara baxmayaraq Azərbaycanda ERP ilə əlaqəli araşdırmalar 2000 – ci illərdən sonra ağırlıq qazanmış və fərqli sektorlarda yer alan firmalar arasında ERP tətbiqlərinə aid araşdırmalar aparılmışdır.

Müəssisə Resurs Planlaşdırması modulları Modullar adlanan daha geniş funksional elementlərdən ibarətdir. Bununla birlikdə, fərqli satıcılar tərəfindən müxtəlif Modul paketləri təklif edilmişdir. Müəssisə sistemi bazarının iştirakçılarına lazım olan əsas ERP modulları aşağıdakılardır: (13)

- ERP HR Modulu: İR modulu tam işçi bazasını saxlayır.
- ERP Maliyyə Modulu: Bu modul balanslar, ümumi illik və rüblük maliyyə hesabatları kimi müxtəlif şöbələrdən maliyyə məlumatlarını toplayır.
- ERP İnventar İdarəetmə Modulu: Bu modul anbarda stok səviyyəsinin qorunması prosesi üçündür.
- ERP Satış Modulu: Bu modul sifariş, sifarişin planlaşdırılması, göndərilməsi və faktura kimi funksiyaları həyata keçirir.
- ERP İstehsalat planlaşdırması (PP) Modulu: Bu modul istehsal məlumatlarını, məlumatların planlaşdırılmasını və istehsal fəaliyyətinin qeyd edilməsini təmin edir.
- ERP Təchizat modulu: Bu modul əsasən resursların idarə edilməsində, avadanlıqların sıradan çıxmasının qeyd edilməsində və texnikanın istismar üçün planlaşdırılmasında kömək edir.

İstehsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün dörd əsas məhsuldar mənbədən istifadə edilir: torpaq, əmək, kapital, məhsul istehsal etmək və ya satmaq həmçinin xidmətlər göstərmək üçün müəssisə ilə cəmlənmişdir.

Biznes fəaliyyətini həyata keçirmək üçün eyni zamanda bu funksional işləri yerinə yetirən insanlara, yəni təşkilatın İnsan resurslarına (İR) daha çox diqqət edilməlidir. İnsan Resursları, şirkətdən işçilərdən orta menecerlərə və idarə edilməyən işçilərdən rəhbərə, digərlərinə qədər bütün iyerarxiyaya daxil olan insanlardır.

İşin fəaliyyət sferası ilə əlaqəli ən uyğun namizədləri işə cəlb etmək və onlara daha doğru və lazımi dəstək göstərməklə bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün hazırlanmış fəaliyyətləri əhatə edən rəhbərliyə İnsan Resursları İdarəetməsi (HRM) deyilir. İnsan Resurslarının İdarəetməsi sisteminin beş mexanizmi bunlardır: işə qəbul və seçim, təlim və inkişaf, ödənişlər və faydalar fəaliyyətlə bağlı əlaqə və əmək münasibətləri (14).

ERP bazarında motivasiya edici tətbiqatlardan biri İnsan Resursları tətbiqidir. Əvvəllər şirkətlər yalnız ERP-nin ilk dalğalarını istehsal, maliyyə və satış modullarını uyğunlaşdırırdı, lakin hazırda ikinci ERP dalğası rəqabət qabiliyyətini qazanmaq üçün çox populyarlaşan İnsan resursları modulundan istifadə artıq mövcuddur. Karl M.Kapp və William F.Lathamın fikrinə əsasən ERP HR sistemləri, əsasən şirkətin qiymətli varlığı haqqında məlumat almaq üçün qurulur (2008). Hunter Group-un 2008-ci ildə apardığı araşdırmaya görə, ERP-nin İnsan Resursları modulunun başlanğıcı bütün şirkətlərin 60% -dən çoxunun 2000-ci ildən əvvəl İR müraciətlərini tətbiq etmədiyini göstərir. Yavaş-yavaş İR modulunun tətbiqi məntiqi cəhətdən vacib olan İR ehtiyacları ilə maraqlanan iş əməliyyatları üzərində dayanılmağa başlandı. Bu modulun tətbiqi aşağıdakı kimidir:

Başlanğıcda, İR əsaslarına, yəni əmək haqqı və müavinətlərə daha çox diqqət edildi. Növbəti tətbiq təlim rəhbərliyi, işə qəbul və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi ilə bağlı idi. Növbəti funksiyalar ardıcılığın planlaşdırılması və kompensasiya idarəetməsinə yönəldilmişdir. Ancaq bu gün bir çox təşkilat bu ilkin ERP mərhələlərini aşmağa çalışır və İR istifadəçilərinə ERP sistemlərinin tam dəyərini təqdim edir (15).

ERP İR sistemini özündə cəmləşdirən yeganə ənənəvi tətbiqetmə texnologiyasıdır ki, təşkilatın bütün iş funksiyalarını özündə cəmləşdirir. İR-in mənbəyi artıq bir neçə əsas iş funksiyasını dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Artıq integrasiya vasitələri və veb əsaslı texnologiyalar arxa ofis əməliyyatlarının yenidən qurulmasını üstələmişdir (İR və Maliyyə kimi) və işçilərə öz iş masalarından birbaşa fərdə xidmət etmək yolu ilə fəaliyyətə giriş imkanı yaratmışdır (16).

Beləliklə, ERP texnologiyasının tətbiqi insan kapitalından səmərəli istifadə etməklə yanaşı təşkilatın xərc qərarlarını düzgün verməsinə kömək edən maliyyə məlumatları ilə ümumi İR məlumat mənbəyinə olan tələbatı artırmışdır. ERP-dən İnsan Resursları İdarəetməsi, İnsan Resursları təcrübələri və digər iş funksiyaları ilə integrasiya üçün istifadə olunur.

İnsan resursları şöbəsi daxilində qarşılıqlı funksional integrasiya fərqli İR funksiyaları bir və ya daha çox iş əməliyyatı həyata keçirmək üçün bir-biri ilə əlaqəlidir. Məsələn, əmək haqqı modulu işçilərin əmək haqqını təyin etmək üçün, iş saatlarını təyin etmək üçün, vaxt və davamiyyət sistemləri ilə əlaqələndirilir (17).

Beləliklə, ERP, istifadəçilərə kömək etmək və asanlaşdırmaq və işlərini şirkətin məqsədləri və hədəfləri ilə əlaqəli bir şəxsin heyəti, bacarıq və istəyi ilə birbaşa əlaqədə qurmaq üçün faydalı bir vasitə kimi təmsil olunur. Bir təşkilatın uğuru şirkətlərin əsas işçilərini cəlb etmək, inkişaf etdirmək və davam etdirmək qabiliyyətindən asılıdır. Beləliklə, eyni idarəetmə üçün integrasiya olunmuş bir sistemə və ən əlverişli proseslərə sahib olmaq vacibdir.

Günümüzdə inkişaf etməkdə olan iş mühitində, böyük şirkətlərin bu cür kütləvi informasiya paketlərindən qaçmaq üçün heç bir variantları yoxdur. Əsasən məqsədi iş axınının mexanizasiyasını təmin etmək və maliyyəyə qənaət etməkdir. İndiki rəqabət ssenarisi üçün geridə qalan ERP texnologiyası bir firma üçün uğursuz görünür. Beləliklə, ERP sistemlərinin təşkilatın imkanlarını məhdudlaşdırmaq və ya genişləndirmək və rəqabət qabiliyyətinə aparan bir yol açmaq imkanı var.

İş texnologiyası sistemləri şirkətin son iş növünə qədər yeniləyərək müəssisənin qabiliyyətini və iş dəyişikliyi izləyərək, müəssisə strukturu və işçi münasibətlərini əks etdirərək inkişaf etdirir və nəticədə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə səbəb olur. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu sistemlər şirkətin rifahı üçün güclü bir məlumat bazası yarada bilən intellektual kapitalın yaradılması ilə inkişaf etdirilir. Bu səbəbdən ERP-ni rəqabət qabiliyyəti üçün istifadə edən təşkilatlar İnsan Resursları fəaliyyətlərini yenidən istiqamətləndirməlidir, çünki bu fəaliyyətlər rəqabət platformasında vacibdir.

Ümumilikdə ədəbiyyatlarda qeyd edilən, bütün insan resursları rolları ilə birlikdə həm iş tapşırıqlarını yerinə yetirməyə nail olmağın vacib elementlərinə, həm də nəticələrinə diqqət yetirməyə meyilli olan Müəssisə Resurs Planlaşdırma inteqrasiya sistemləri zamanı təşkilatın digər əsas funksiyaları ilə əlaqələndirməyə kömək etməklə yanaşı, müəssisədə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə yol göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Prof. Dr. Hasan Hüseyin Balık “Kurumsal Kaynak Planlaması” İstanbul Aydın Üniversitesi Mekale s.5-50
2. M. B. Beşkese, M. Tanyaş, 2010, Vol 5, s.15
3. M. M. Çelikkol, 2019, s.662-664
4. C. Pak, Path to Success in MRP and ERP Applications 2000, s.105
5. Perera H.S.C., Withanage T. (2008). “Critical Success Factors in Post ERP Implementation”, Engineer: Journal of the Institution of Engineers, s. 29–36.
6. www.softwareadvice.com/resources/postmodern-erpdefined
7. Bayraktar, E., Efe M., (2006). “Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP) ve Yazılım Seçim Süreci”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol: 15, s. 689-709.
8. Hurbean, L., Fotache, D., (2014, May). ERP III: The Promise of A New Generation, Proceedings of the IE 2014 International Conference, Bucharest, Romania.
9. www.erpnews.com/top-10-erp-report-2017, 13.09.2018
10. Aktaş, R., Acar, V., (2009). “Muhasebe Eğitiminde Bilgisayarlı Muhasebeden Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP) Uygulamalarına Geçiş “ERP Eğitim Model Önerisi”, Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, Cild:8, Vol:27, s. 44-56.
11. Chandra, D. R., Govindaraju R., (2012, June). Recommendation of ERP Post-Project Management. IEEE International Conference on Management of Innovation & Technology (ICMIT), Sanur Bali, Indonesia.
12. Perera H.S.C., Withanage T. (2008). “Critical Success Factors in Post ERP Implementation”, Engineer: Journal of the Institution of Engineers, Cild:41, Vol:3, s. 29–36.
13. Karadede, A., Baykoç Ö. F., (2006). “Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) Uygulaması Sonrası İşletmelerin Yaşadığı Sorunlar” Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Dergisi, Cild: 21, Vol: 1, s. 137-149.

14. Emül, S., (2012). Kurumsal Kaynak Planlama (KKP) Sistemini Kullanan İşletmelerde Muhasebe Bilgi Akışı Üzerine Bir İnceleme Ve Aselsan Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
15. Anameriç, H., (2005). “Yönetim Bilgi Sistemlerinin Yönetim Fonksiyonları Üzerine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cild: 45, Vol: 2, s. 25-43
16. Gök, M. Ş., (2005, Kasım). A Field Study on the Effects of ERP Systems on Firm Performance, V. National Production Research Symposium, s. 399-404.
17. Kaya, B., Türen, U., (2017). “Kurumsal Kaynak Planlaması Projelerinin Nihai Başarı Faktörlerinin Firma Performansı Üzerindeki Etkileri”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cild: 8, Vol:19, s. 53-71.
18. Cəfərli Diləfruz Yaşar qızı (2017), Magistr Dissertasiyası «Elektron biznesdə müasir informasiya sistemlərindən istifadənin rolu», s.29-35

İNSAN RESURSLARI FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN ARTIRILMASINDA MÜƏSSİSƏ RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASI (ERP) PROQRAMLARININ ROLU VƏ TƏTBİQ İMKANLARI

Rəsulzadə Şəfiqə, Mustafayev Təyyar

XÜLASƏ

İnformasiya texnologiyalarındakı irəliləyişlər qloballaşma prosesini ortaya qoyan dinamiklərdən biri olmaqla yanaşı, bu müddətdə təcil qazanan bir fenomen halına gəlmişdir. Məlumat texnologiyalarında baş verən sürətli dəyişiklik, bütün iqtisadi vahidlərin dünyayönlü fəaliyyətlərinə şərait yaratmaqla həmçinin, qlobal rəqabətlə ayaqlaşma biləcək əməliyyat normalarına sahib olmağın zəruriliyini də ortaya qoymuşdur. Qlobal standartlarda istehsal edə bilmək, keyfiyyətə çatmaq və məhsuldarlığı artırma bilmək, biliyə sahib olmaqla deyil, sahib olduğumuz biliyi artırmaq, inkişaf etdirmək və idarə etməklə mümkündür. Bu fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələr, dəyişim ilə uzlaşan və hətta ona istiqamət verən müəssisələr olaraq vacib rəqabət üstünlüyü əldə etməkdədir. Nəticə etibarilə insan resursları hər bir uğurlu təşkilatın vacib hissəsidir. Bu bölmədən alınan məlumatların peşə inkişafı və işçilərin sosial rifahı üçün davamlı izləmə və dəqiq qiymətləndirmə tələb olunur. Bu sahədə böyük miqdarda məlumatla işləmək üçün iş hər gün çətinləşir.

РОЛЬ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОГРАММ ПЛАНИРОВАНИЯ РЕСУРСОВ ПРЕДПРИЯТИЯ (ERP) ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КАДРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Расулзаде Шафиға, Мустафаев Тайяр

АННОТАЦИЯ

Достижения в области информационных технологий стали одной из движущих сил процесса глобализации, а также явлением, которое набирает силу в этом процессе. Быстрые изменения в глобальных информационных технологиях создали условия для деятельности всех экономических единиц, а также необходимость иметь операционные стандарты, которые могут идти в ногу с глобальной конкуренцией. Возможность

производить, достигать качества и повышать производительность в соответствии с мировыми стандартами возможно не за счет знаний, а за счет увеличения, развития и управления знаниями, которыми мы располагаем. Предприятия, занимающиеся этой деятельностью, получают значительное конкурентное преимущество, поскольку предприятия адаптируются к изменениям и даже направляют их. В результате человеческие ресурсы являются неотъемлемой частью любой успешной организации. Информация, полученная здесь, требует постоянного мониторинга и точной оценки профессионального развития и социального благополучия сотрудников. В этой области становится все труднее работать с большими объемами информации.

THE ROLE AND APPLICATION OF ENTERPRISE RESOURCE PLANNING (ERP) PROGRAMS TO IMPROVE HR EFFICIENCY

Rasulzade Shafiga, Mustafayev Tayyar

SUMMARY

Advances in information technology have become one of the driving forces behind the globalization process, as well as a phenomenon that is gaining momentum in this process. Rapid changes in global information technology have created the conditions for all economic units, as well as the need for operating standards that can keep pace with global competition. The ability to produce, achieve quality and increase productivity in accordance with global standards is possible not through knowledge, but through increasing, developing and managing the knowledge we have. Businesses engaged in these activities gain a significant competitive advantage as businesses adapt and even drive change. As a result, human resources are an integral part of any successful organization. The information obtained here requires constant monitoring and accurate assessment of the professional development and social well-being of employees. In this area, it is becoming increasingly difficult to work with large amounts of information.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədirli Kənan

ADİU-nun II kurs magistrantı

qedirli.kenan29@gmail.com

Elmi rəhbər: i.f.d., dos. Ənvər Salahov

ADİU, "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrası

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, maya dəyəri, mühasibat uçotu

Ключевые слова: сельское хозяйство, себестоимость, бухгалтерский учет

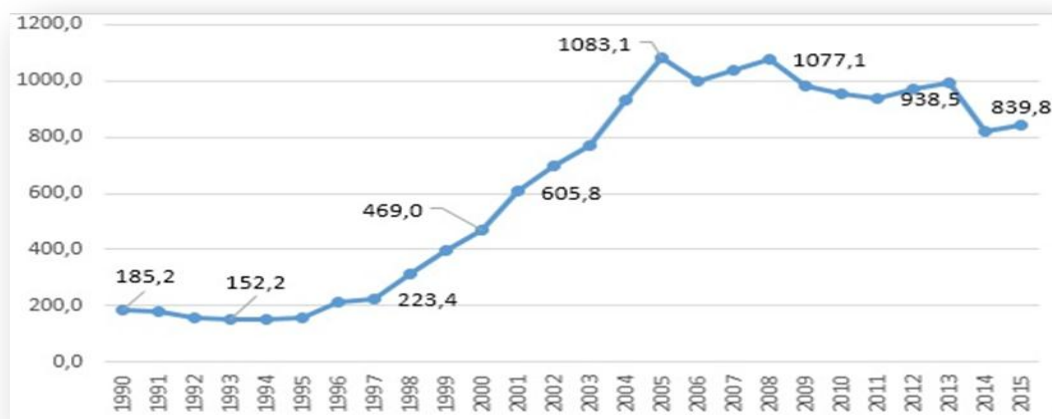
Key words: agriculture, net cost, accounting

Ölkə İqtisadiyyatı üçün Kənd Təsərrüfatının Əhəmiyyəti

İlk növbədə onu qeyd edək ki, hər zaman istifadə etdiyimiz bir kəlmə var: "Kənd təsərrüfatı sahəsi hər bir ölkə üçün vacib əhəmiyyətə malikdir". Bu cümlə tamamilə doğrudur və sadəcə olaraq, onu daha da dəqiqləşdirsək, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların hər bir ölkənin xalqı üçün həyatı əhəmiyyətə malik olduğu ifadə olunur. Bizim fikrimizcə, bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə əlverişli mühit olmalıdır, amma müasir dövrün imkanlarını nəzərə alsaq, süni yaradılan imkanlar hesabına da buna çatmaq mümkündür (misal, yay aylarında olan hər hansı məhsulun qışda yetişdirilməsi və s.), amma təbii ki, bu hər sahədə mümkün deyildir.

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatında təkcə əhalinin ərzaq tələbatını ödəmək üçün fəaliyyət göstərmir. Eyni zamanda əhalinin məşğulluq probleminin də həll olunmasına müsbət təsir göstərir. Buna misal olaraq, bir neçə il əvvəl dünya enerji bazarında yaşanan vacib proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu mənfi təsir nəticəsində bir çox insan öz iş yerini itirməsini göstərmək olar. Bundan sonra burada olan insanların əksəriyyəti məhz bu sahəyə üz tutmaq məcburiyyətində qaldı. Hazırda aparılan əsas fəaliyyətlərdən biri də kənd təsərrüfatının əməkətutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsidir.

Bu sahənin inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, idxal daxili istehsal ilə əvəz edilsin. Bu sahədə respublika olaraq kartofçuluq sahəsində olan nailiyyətimizdən danışmaq olar. Misal olaraq deyə bilərik ki, SSRİ dövründə bu sahə ölkəmizdə ən az inkişaf etmiş sahə idi, çünki daxili tələbatı ödəmək üçün Rusiyadan, Belorusiyadan və Ukraynadan gətirilən məhsullar hesabına ödənilirdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində kartofa olan tələbatı ödəmək üçün idxalda böyük paya malik idisə, hal-hazırda hər il 50 tondan artıq artıq fərsə kartof ixrac edirik.

Cədvəl 1. Kartof istehsalının dinamikası (min ton)

Mənbə: http://www.iqtisadiislahat.org/columns/kend_teserrufati_azerbaycan_iqtisadiyyatının_strateji_sektoru_kimi-14

Hər nə qədər çox məhsul istehsal olunsa da əsas məsələ məhsuldarlığın yüksək səviyyədə olmasıdır. Buna görə də kənd təsərrüfatında istehsalı stimullaşdırma tədbirləri ilə yanaşı, eyni zamanda məhsuldarlığın artırılması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Buna misal olaraq, Azərbaycanda istehsal olunan fındıq və xurmanın məhsuldarlığının dünya üzrə orta məhsuldarlıqdan yüksək olmasını göstərmək olar.

Bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi ölkəmiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Dövlət olaraq, illik gəlirlərimiz neft sektorundan formalaşdığı üçün və bu sektordan olan asılılığı azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun, xüsusi ilə də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Həm də bu sahənin inkişafı ölkəmiz üçün olduqca uyğundur. Belə ki, iqlim şəraitinin əlverişli olması, münbit torpaqların olması, bitkiçilik üçün vacib olan suvarma sistemlərinin və bolsulu çayların olması bu sahənin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Kənd Təsərrüfatında Məhsulun Maya Dəyərinin Müəyyən Olunması Qaydaları

Məhsulun maya dəyərinin göstəricisi bütün istehsalat və maliyyə fəaliyyətinin mühüm göstəricisi sayılır. Mühəssibat uçotu üçün də bu əsas göstəricisidir. Hər bir istehsalatda da əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, istehsal olunan məhsulun maya dəyəri aşağı və keyfiyyət göstəriciləri yüksək səviyyədə olsun. Kənd təsərrüfatını digər sahələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət də odur ki, istehsal mövsumi xarakter daşıyır. İl ərzində məhsul istehsalı üçün xərclər çəkilir, əmək sərf olunur və ən sonda ilin müəyyən vaxtında məhsul əldə olunur. Bu sahədə çox vacib məqam da məhz budur. İl ərzində baş verən istehsal prosesi nəticəsində əldə olunan məhsulun maya dəyərinə hansı xərclər daxil olur və ya olunmalıdır?

Hər bir məhsulun maya dəyərinin hesablanması onun müəyyən olunması üçün lazım olacaq elementlərdən istifadə edilməlidir. Hansı məhsul növü üzrə? Maya dəyərinin hesablanması obyektə hansıdır? Maya dəyərinin hesablanması vahidi nədir? Maya dəyərinin hesablanmasının hansı metodundan istifadə edilir? Maya dəyərinə hansı xərclər daxil olacaq? Bu elementləri müəyyən etdikdən sonra hər bir məhsulun maya dəyərini müəyyən etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatı istehsalının digər istehsal sahələrindən fərqi çoxdur. Bunlardan biri də istehsal zamanı burada əsas məhsulla yanaşı, eyni zamanda əlaqədar və əlavə məhsulların da yaranmasıdır.

• Əlavə məhsul dedikdə, bunlar ikincidərəcəli məhsul sayılır və istehsal zamanı əmələ gəlir. Bunlara misal olaraq, saman, küləş və digər bu kimi məhsullar göstərilə bilər;

• Əlaqədar məhsul isə bir və ya bir neçə məhsulun istehsalı zamanı yaranır. Buna misal olaraq, kətançılıqda kətan toxumu və küləşi misal göstərmək olar.

• Əsas məhsul dedikdə isə istehsalın əsas nə üçün təşkil olunduğu məhsul nəzərdə tutulur.

Əgər bu anlayışlar yaranırsa və istehsalatda öz əksini tapırsa, maya dəyərinin də bölünməsinə gətirib çıxaracaq. Belə ki məhsulun istehsalı üçün çəkilən xərclər əsas, əlaqədar və əlavə məhsullar arasında bölünəcək, amma bir şeyi qeyd etmək zəruridir. Bu bölünmə düz mütənasib qaydada baş verməyəcək, xüsusi çəki metodu vasitəsi ilə müəyyən ediləcəkdir.

Kənd Təsərrüfatında Məhsul İstehsalının Sintetik Uçotu

Kənd təsərrüfatında məhsulun maya dəyərinə daxil edilən məsrəflər 202№-li "İstehsalat xərcləri" adlı hesabın müvafiq subhesablarında qeyd olunur. İstehsal prosesi bitkidən sonra 204№-li "Hazır məhsul" adlı subhesabın debetində öz əksini tapır və bundan sonra məhsulun maya dəyəri müəyyən olunur.

Xərcləri düzgün təşkil etmək üçün onların elmi əsaslandırılmış təsnifatını da bilmək zəruridir. Belə ki məhsulun maya dəyərinə daxil olmasına görə xərclər müstəqim və qeyri-müstəqim olmaqla, iki yerə bölünür.

Birbaşa məhsulun maya dəyərinə daxil edilə bilən xərclər, müstəqim xərclər hesab olunur. 202 №-li "İstehsalat xərcləri" adlı hesabın müvafiq subhesabları:

- 202-1 "İstehsalatda istifadə olunmuş əsas xammal"
- 202-2 "İstehsalatda istifadə olunmuş əsas materiallar"
- 202-3 "Əsas istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər"
- 202-4 "İstehsalat aktivlərinin amortizasiya məsrəfləri"
- 202-5 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi xammal"
- 202-6 "İstehsalatda istifadə olunmuş köməkçi materiallar"
- 202-7 "Köməkçi istehsalatla məşğul olan işçi heyətinə məsrəflər"

Kənd təsərrüfatına aid olan məsrəflərə uyğun əlavə subhesablar da əlavə oluna bilər.

Qeyri-müstəqim xərclər ümumi istehsal ilə bağlı olan xərclərdir. Belə ki, burada yaranan xərcləri biz konkret məhsul istehsalına aid edə bilmərik. Bunlar da umumistehsalat xərclərinə və ümumtəsərrüfat xərclərinə bölünür.

Maya dəyərinin hesablanmasını misal üzərində baxaq:

Təsərrüfatda 48000 sentner payızlıq buğda, 51000 sentner küləş və 2500 sentner taxıl çıxarı (bunun 45%-i tam yararlı taxıldır) alınmışdır. Taxıl istehsalına çəkilən xərclər 620000 manat olub. Məhsulun maya dəyərini hesablayaq:

Qeyd olunan olunan məsələdə əsas məhsul dən, əlavə məhsul isə küləş hesab olunur. Dənə və küləşə çəkilən xərclər ayrı-ayrılıqda qeyd olunmadığı üçün əmsallardan istifadə olunur. 1 sentner dən 1,0 ; 1 sentner küləş isə 0,08 götürülür. (Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. *Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu*. Dərslik, 2014. (səh 144))

Məsələni mərhələli şəkildə həll edək:

1. İlk növbədə bütün məhsulları şərti vahidə çevirək:

Buğda 48000 sentner * 1,0 = 48000 şərti məhsul vahidi

Küləş 51000 sentner * 0,08 = 4080 şərti məhsul vahidi

Taxıl çıxarı 2500 * 45% = 1125 şərti məhsul vahidi

Şərti vahidə çevirdikdən sonra cəmləyək:

$48000 + 4080 + 1125 = 53205$

2. Cəmi şərti məhsulda hər bir məhsulun xüsusi çəkisini tapaq:

Buğda – $(48000/53205) * 100 = 90,22\%$

Küləş – $(4080/53205) \cdot 100 = 7,67\%$

Taxıl çıxarı – $(1125/53205) \cdot 100 = 2,11\%$

3. Xüsusi çəki vasitəsi ilə xərcləri məhsullar arasında bölüşdürək:

Buğda – $620000 \cdot 90,22\% = 559364,00$ AZN

Küləş – $620000 \cdot 7,67\% = 47554,00$

Taxıl çıxarı – $620000 \cdot 2,11\% = 13082,00$

4. 1 sentner məhsulun maya dəyərini hesablayaq:

1 sentner buğdanın maya dəyəri – $559364,00/48000 = 11,65$ AZN

1 sentner küləşin maya dəyəri – $47554,00/4080 = 11,66$

1 sentner taxıl çıxarının maya dəyəri – $13082,00/1125 = 11,63$

Qeyd etdiklərimizi aşağıdakı cədvəldə müxabirləşmələr formasında nəzərdən keçirək. Burada vacib olan bir məqamı da qeyd edək ki, 202№-li “İstehsalat xərcləri” adlı hesabda 620000 AZN bütün xərclər daxildir (işçi heyətinə çəkilən məsrəflər, toxum alınması və s.).

204-1 Buğda ; 204-2 Küləş ; 204-3 Taxıl çıxarı kimi qəbul edək.

Cədvəl 2: Qeyd olunan məsələ üzrə müxabirləşmələr

Debet	Kredit	Məbləğ
204-1	202	559364,00 AZN
204-2	202	47554,00 AZN
204-3	202	13082,00 AZN

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Belə ki, 202№-li “İstehsalat xərcləri” adlı hesab sıfırlanır və məhsulun maya dəyəri formalaşır. Buna uyğun olaraq, hazır məhsul sayına uyğun olaraq, inventar olunur və anbara mədaxil olunur. Satıldığı zaman anbardan təvhill-təslim aktı ilə birlikdə qaimə verilir və məxaric olunur. Əgər istehsalatın özündə bu məhsullar istifadə olunursa (xüsusi ilə də heyvandarlıq üçün), onda onların günlük normalara uyğun olaraq silinməsi verilməlidir, yəni bu da eyni qayda ilə anbardan məxaric olunur və hansı sahə üçün istifadə olunması qeyd olunur.

Bitkiçilik sahəsində məhsulun maya dəyərinin necə hesablanmasına baxdıqdan sonra, kənd təsərrüfatının digər sahəsi olan heyvandarlığa da nəzər yetirək. Bitkiçilikdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da məhsullar əsas, əlaqədar və əlavə olmaqla, üç qrupa bölünür.

- Əsas məhsula burada daxildir: süd, yun, yumurta, bala və s.
- Əlaqədar məhsulun nə olduğunu bitkiçilikdən bilir. Heyvandarlıqda buna: süd və bala, qoyunçuluqda yun və s. misal çəkmək olar.
- Əlavə məhsullar dedikdə isə tökülən yun, tük-lələk, kəsilmiş vəhşi heyvan əti və s. qeyd etmək olar. (Abdullova Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik, 2014. (səh 162))

Heyvandarlıq da digər sahələrdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu fərqliliyə südlük sürü üzrə məhsulların maya dəyərinin necə hesablanmasında nəzər yetirək. Bu proses ümumiyyətlə, dövrlər üzrə fərqli olub. İlk növbədə südlük maldarlıq üzrə uçota alınan cəmi xərclərdən əlavə məhsulların dəyəri çıxılır. Yerdə qalan məhsullar isə yemin mübadilə dəyərinə uyğun olaraq bölüşdürülür.

Əvvəllər südün 1 sentneri = 1,0 şərti vahid kimi götürülürdü. Bir baş bala isə - 1,5 südün plan maya dəyərinə uyğun götürülür. İndi isə əlavə xərclər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan xərclərin 90%-i südə, 10%-i isə balaya aid edilir. Bu səbəbə görə də maya dəyəri hesablanarkən xüsusi çəki vasitəsi ilə süd və bala arasında uyğun bölünür. (Abdullova Ş.V., Əhmədov Y.B.,

Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik, 2014. (səh 163))

Təsərrüfatda ən çox istifadə olunan və kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli olan inkubasiya prosesində olan yumurtaların maya dəyərinin necə hesablanmasına diqqət yetirək. Inkubasiyaya qoyulan yumurtalar plan maya dəyəri ilə uçota alınır. Təbii ki, satın alınan yumurtalar öz satış dəyəri ilə qeydiyyatda düşür. İlin axırında isə cins yumurtaların maya dəyəri plan maya dəyərindən faktiki maya dəyərinə çatdırılır. Inkubasiyada maya dəyəri hesablanan obyekt bir günlük cücələr hesab olunur. Bir günlük cücənin də maya dəyərini müəyyən etmək üçün inkubatora qoyulan yumurtaların dəyərinin üzərinə inkubasiya dövründə çəkilən məsrəfləri gəlib, əlavə məhsulların dəyərini çıxmaq lazımdır. Maraqlı sual yarana bilər. Inkubasiya dövrü zamanı əlavə məhsul nə ola bilər? Birinci mirajdan sonra çıxış edilmiş yumurtalar öz ərzaq keyfiyyətini itirməyən, istifadə üçün yararlı olan yumurtalardır. İkinci mirajdan sonra inkubatordan çıxan yumurtalar quş yemi kimi istifadə olunur və lax olur. Birinci mirajdan çıxan yumurtalar satış qiyməti ilə qiymətləndirilir, ikinci mirajda olanlar isə təxmini qarışıq yemin dəyəri kimi qiymətləndirilir.

Bəzən inkubasiya dövründə bir neçə quş növünün yumurtasından istifadə olunur. Bu zaman xərclər müvafiq əmsalların köməyi ilə bir günlük cücənin növlərinə aid edilir:

- Toyuq yumurtası = 1,0
- Hinduşka yumurtası = 2,0
- Ördək yumurtası = 2,5
- Qaz yumurtası = 5,0

Bildiyimiz kimi, il ərzində inkubasiya aparılır. Buna görə də 10 dekabrda sonra qoyulan toyuq yumurtaları, 2-4 dekabrda sonra qoyulan ördək və qaz yumurtaları bitməmiş istehsalat aid edilir. Onların maya dəyəri hesablandığı zaman, bir günlük cücənin (ördək, qaz) plan maya dəyəri yumurtanın inkubasiya dövrünə bölünür və inkubasiya dövrünə və faktiki inkubasiyaya qoyulan yumurtaların sayına vurulur. (*Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik, 2014. (səh 168))*)

Fikrimizi misal üzərindən izah edək:

12 dekabrda inkubatorda 43200 ədəd toyuq yumurtası var. Toyuq yumurtası üzrə inkubasiya dövrü 22 gündür. Bir günlük cücənin plan maya dəyəri 17 qəpikdir. Dekabrda inkubasiya dövrü (31-12) 19 gündür. Bitməmiş istehsalın maya dəyərini hesablayaq:

$$\frac{(17:22) * (19 * 43200)}{100} = 6342,55$$

Əgər inkubasiyada digər quş növlərinə aid olan yumurta növləri varsa, onda onlar əmsalların köməkliyi ilə toyuq yumurtasına gətirilməklə hesablanır. Bir günlük cücənin maya dəyərini hesablamaq üçün isə hesabat ilində inkubasiya dövründə qeydə alınan xərclərdən əlavə məhsulun (birinci və ikinci marja) və kəsilən bir günlük xoruzun dəyəri (mümkün satış dəyəri) çıxılır və sonda qalan məbləğ bir günlük cücələrin sayına bölünür. Burada unudulmamalı məqamlardan biri də bitməmiş istehsalı da nəzərə almaq lazımdır (ilin əvvəlinə olan məsrəflər əlavə edilir, axırına olanlar isə çıxılır). (*Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik, 2014. (səh 168))*)

Kənd Təsərrüfatında Mühasibat Uçotunun Kompüterləşdirilməsi

Müasir dünyanın imkanlarını nəzərə alsaq, uçotun kompüterləşdirilməsi mühasibatlıq sahəsi üçün olduqca əhəmiyyətli addımdır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında uçot siyasəti üçün müxtəlif tətbiqi proqramlardan istifadə olunur. Belə ki, mövcud olan hesablar kompüter formasında xüsusi “hesabların bağlanması” proqramı ilə həyata keçirilir.

Hesabların bağlanması məsrəflərin və maya dəyərinin kalkulyası ilə sıx bağlıdır. Buna səbəb

bu proseslərin avtomatlaşdırılmış sistem vasitəsi ilə fəaliyyət göstərməsidir. Hesabat dövründə əsas və köməkçi hesablarda faktiki aparılan məsrəfin toplanması baş verir. (Белов Н.Г. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Учебник (2010) (стр 30))

Avtomatlaşdırılmış sistem vasitəsi ilə gündəlik baş verən təsərrüfat əməliyyatları sistemə daxil edilərək, ikili yazılış formasına gətirilir. Sadəcə avtomatlaşdırılmış sistemdə debet və ya kredit seçilmir, biz orada hansı hesaba nə işlədiyimizi seçdikdən sonra sistem onu avtomatik təyin edir. Bunu praktik misal etsək: kənd təsərrüfatında bitkiçilik sahəsində çalışan avtomobil üçün xidmət göstərilmişdir. Qardaş Türkiyənin yaratdığı ETS proqramında bu prosesi izah etsək, sistem işlənildiyi zaman qaimə (proqram dili ilə fatura) yaradılır. Satıcı bölümündə seçilən hər hansı bir kreditor hesab müxabirləşmənin kredit hissəsində öz əksini tapacaqdır. İşlənən xərc isə müxabirləşmənin debet hissəsində öz əksini tapacaqdır (eyni zamanda məhsula ƏDV işlənsə).

Şəkil 1. Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi (xərc hesabının artırılması)

The screenshot displays the ETS software interface for entering a bill. The top section contains various input fields for bill details, including the bill type (Fatura Türü), serial number (Seri No), invoice number (Fat No), and date (Belge Tarihi). Below these fields is a table for bill items with columns for description (Açıklama), amount (Ara Toplam), and tax (1. ind. %). The bottom section shows a summary of the bill with totals for net amount (Net Toplam), taxes (Kdv %), and discounts (İndirim).

Açıklama	Ara Toplam	1. ind. %	İndirim Toplam	Net Toplam	Kdv %	Kdv'li Toplam	Teslim Saati
Yağ filtri 1 adet*22 AZN (99-3X-394)	22,00	15	3,30	18,70	18	22,07	
Yağ 14 lit*7 AZN (99-3X-394)	98,00	15	14,70	83,30	18	98,29	
Yanacaq filtri 1 adet*140 AZN (99-3X-394)	140,00	15	21,00	119,00	18	140,42	
Hava filtri 1 adet*65 AZN (99-3X-394)	65,00	15	9,75	55,25	18	65,19	
Oil 1 lit*9 AZN (99-3X-394)	9,00	15	1,35	7,65	18	9,03	
* 740.003.00014 MASIN BAKIM XERCLERI İşçilik haqqı (99-3X-394)	35,00	15	5,25	29,75	18	35,11	

The bottom section of the form shows a summary of the bill with totals for net amount (Net Toplam), taxes (Kdv %), and discounts (İndirim). The net amount is 369,00, the total tax is 55,35, and the total discount is 0,00. The final net amount is 313,65.

Mənbə: ETS mühasibatlıq proqramından nümunə (Resant Group MMC)

Sistemə işlənildikdən sonra avtomatlaşdırılmış sistem vasitəsi ilə yaradılan müxabirləşməyə nəzər yetirək. (“Borc” və “Alacaq” uyğun olaraq debet və krediti ifadə edir.)

Şəkil 2. Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi (müxabirləşmə)

Mahsup - 0000219 [Yenile]

Muhasebeleşmiş veya Onaylanmış Fişte Değişiklik Yapılamaz

Fiş Kaydet Fiş Ekle Fiş Çoğalt Yazdır Eklil Belgeler + Satır Ekle Satır Sil Satır Çoğalt İşlemler Vazgeç

Fiş Türü: Mahsup Fiş No: 0000219 Belge No: 27867

Fiş Hesabı: Alt Cari: Açıklama: 27867 NOLU AUTO AZERBAIJAN MMC Faturası Özel Sütunları Göster Kdv1 B. Türü:

Şube: MERKEZ Tarih: 09.03.2021 Belge Türü: Fatura

Proje: Durum: Muhasebeleşti Belge No: 27867

Masraf Merkezi: Yetki: Belge Açıklaması: Özel Kod 1: Yaz Adedi: Ödeme Yön:

Ek Bilgiler

Hesap Kodu	Hesap Adı	Açıklama	Borç	Alacak	D.Borç	D.Alacak	Masraf Merkezi
740.003.00014	MASIN BAKIM XERCLERI	27867 Nolu AUTO AZERBAIJAN MMC Faturası	313,65		313,65		
191.001.00001	18% ENDIRILECEK EDV	27867 Nolu AUTO AZERBAIJAN MMC Hizmet Alış Faturası	56,46		56,46		
320.001.A00034	AUTO AZERBAIJAN MMC	27867 Nolu AUTO AZERBAIJAN MMC Faturası		370,11		370,11	

370,11 370,11 370,11

Aktif Satırlar Silinen Satırlar Tüm Satırlar

Hesap Adı: Bakiye: Hesap Borç: Hesap Alacak: Bakiye:

K.No: -40115 Fiş Durum: 1

Döviz: AZN Kur: 1,00 Kur Bul: TL Toplam: 370,11 Döviz Toplam: 370,11 AZN Vade Tarihi: Toplam Borç: 370,11 Toplam Alacak: 370,11 Bakiye: 0,00

Fiş Türü: Mahsup

21:04 09.03.2021

Mənbə: ETS mühasibatlıq proqramından nümunə (Resant Group MMC)

Nəticə

Məqalədən də göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı istehsalı olduqca mürəkkəb sistemə malikdir. Belə mürəkkəbliyin mövcud olması özünü kənd təsərrüfatı müəssisəsinin uçot siyasətində də biruzə verir. Belə ki, məhsulun maya dəyərinin hesablanması, eyni zamanda məhsulun əsas, əlaqədar və əlavə məhsullara bölünməsi maya dəyərinin düzgün müəyyən olunmasını çətinləşdirir. Hər nə qədər bunun hesablanma yolu olsa da, tam maya dəyərinin düzgün müəyyən olunmasına təsir edir. Başqa bir maraq doğuran məsələ isə kənd təsərrüfatında istehsalın mövsumi xarakter daşdığı üçün bəzi məhsullar faktiki maya dəyəri ilə deyil, plan maya dəyəri ilə uçota alınır. Hesabat ilinin sonunda plan maya dəyəri faktiki maya dəyərinə çatdırılsa da, bu prosesə kimi məhsulun tam maya dəyəri müəyyən olmur. Xüsusi ilə heyvandarlıq sahəsində maya dəyərinin düzgün müəyyən olunması olduqca vacibdir. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı üçün əsas problem məhz bundan ibarətdir, yəni məhsulun faktiki maya dəyərinin vaxtında müəyyən olunmasının çətinliyi.

Müasir dünyanın imkanlarını nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatının uçot sisteminin kompüterləşdirilməsi olduqca vacibdir. Tətbiqi proqramlardan istifadə etməklə, uçotun daha dəqiq aparılması, eyni zamanda maliyyə hesabatlarının realığa uyğun əks etdirilməsi məqsədə

uyğundur. Kənd təsərrüfatının bütün sahələrində uçot sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi müasir dünyanın qarşısında duran əsas məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik, 2014. (səh 152-165)
2. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Учебник. Минск БГЭУ 2004 (стр 100-102)
3. Белов Н.Г. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Учебник (2010) (стр 30)
4. Abbasov Q.Ə. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı-2015 (səh 16)
5. Бычкова С.М. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. Эксмо-2008 (стр 20-22)
6. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. Mühasibat uçotu (sahələr üzrə). Dərslik. Bakı – 2007 (səh 78-80)
7. “Kənd təsərrüfatında uçot və onun əhəmiyyəti” Rəşad Əliyev (uçotun olmamasının fəsadları) <https://vergiler.az/news/taxes/4804.html>
8. “Məhsulun maya dəyəri və analizi” (maya dəyərinin analizi) <https://markzone.az/mehsulun-maya-deyeri-ve-analizi/>
9. “Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi” Ramil Hüseyn (cədvəl 1) http://www.iqtisadiislahat.org/columns/kend_teserrufati_azerbaycan_iqtisadiyyatinin_strateji_sektoru_kimi-14

KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədirli Kənan

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, müasir dövr hər nə qədər inkişaf etsə də, insanlıq üçün zəruri olan texnika və ya digər zəruri məhsulların əvəzedicisi hazırlansa da, cəmiyyət üçün vacib sayılan sahə, yəni kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun təşkil olunmasında özündə hələ də bəzi problemlər yaradır. Xüsusi ilə məhsulun maya dəyərinin düzgün təyin olunması diqqət ediləsi və araşdırılması vacib sayılan məqamlardan biridir.

Məqalədə kənd təsərrüfatının sahələri olan bitkiçilik və heyvandarlıqda əsas və əlavə məhsulun uçota necə alınması eyni zamanda maya dəyəri hesablandığı zaman təsərrüfatda yaranan hansı xərclərin məhsulun maya dəyərinə təsirinin olub-olmaması məsələlərinə toxunulur. Bütün saydıqlarımız sözsüz ki, özünü maliyyə hesabatlarında öz əksini tapacaq, yəni qeyd olunan əməliyyatların düzgün olmaması maliyyə hesabatlarının düzgünlük prinsipinin pozulmasına gətirib çıxaracaqdır. Eyni zamanda ölkəmizdə son illərdə vergi sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədi kənd təsərrüfatı sahəsi də daxil olmaqla, iqtisadiyyatın bütün sahələrdə mühasibat uçotunun səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə hesabatlarının düzgün qurulmasına yönəldilmişdir. Bütün bunlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА НА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Гадирли Канан

АННОТАЦИЯ

Основная цель написания этой статьи заключается в том, что, несмотря на развитие современности, разработку заменителей оборудования или другой необходимой для человечества продукции, все еще существуют некоторые проблемы в организации учета в сельском хозяйстве, что важно для общества. В частности, правильное определение стоимости продукта - один из моментов, которые необходимо рассмотреть и исследовать.

В этой статье будет обсуждаться, как учитывать первичные и вторичные продукты в растениеводстве и животноводстве, а также влияют ли затраты, понесенные хозяйством при расчете стоимости, на стоимость продукта. Все это, безусловно, будет отражено в финансовой отчетности, то есть неточность в учете данных операций приведет к нарушению принципа достоверности финансовой отчетности. В то же время основная цель налоговых реформ, проводимых в нашей стране в последние годы, - повышение уровня бухгалтерского учета во всех сферах экономики, в том числе в сельском хозяйстве, и правильное составление финансовой отчетности. Все эти моменты будут отражены в нашей статье.

SOME FEATURES OF ACCOUNTING IN AGRICULTURAL ENTERPRISES

Gadirli Kanan

SUMMARY

The main purpose of writing this article is that despite the development of modern times, the development of substitutes for equipment or other necessary products for humanity, there are still some problems in the organization of accounting in agriculture, which is important for society. . In particular, the correct determination of the cost of the product is one of the points that need attention and research.

This article will discuss how to account for primary and secondary products in crop production and animal husbandry, as well as what costs incurred by the farm when calculating the cost have an impact on the cost of the product. All this, of course, will be reflected in the financial statements, that is, the inaccuracy of these transactions will lead to a violation of the principle of accuracy of financial statements. At the same time, the main purpose of the tax reforms carried out in our country in recent years is to improve the level of accounting in other areas, including agriculture, and the correct preparation of financial statements. All these points will be reflected in our article.

MİKROSIĞORTA MİKROMALİYYƏ ALƏTİ KİMİ

Quliyeva Aytən Sivas qızı
ADİU-nun II kurs magistrantı
quliyevaayten2@gmail.com

Açar sözlər: Mikromaliyyə, mikrokredit, mikrosığorta, yoxsulluq.

Ключевые слова: микрофинансирование, микрокредитование, микрострахование, бедность.

Keywords: Microfinance, microcredit, microinsurance, poverty.

Giriş. Sığorta bazarının inkişafı qeyri-müəyyənliklərdən və risklərdən qorunmağa kömək etməklə, eləcə də daxili yığımın toplanması inkişaf fonunda stabil artım nümayiş etdirsə də, onun maliyyə sektoruna və iqtisadiyyata təsiri minimum səviyyədədir. Əksər sığorta şirkətləri yüksək riskləri olan üçün investisiya kanalı təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Azərbaycanın sığorta bazarı son illərdə ümumi iqtisadi və ya investisiya qoyuluşu aşağı səviyyədə olan müəyyən iqtisadi qrupların və ya sektorların sığorta tələblərini qarşılamaq üçün məhsulların hazırlanmasına çox da maraqlı deyillər. Məsələn, sığorta şirkətləri müflisləşmə səviyyəsi daha yüksək olduğu üçün kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri və aşağı gəlirə malik fərdi təsərrüfatlara münasibətdə ümumi risklərdən yayınmağa çalışırlar. Xüsusən də aşağı gəlirə malik fərdi təsərrüfatlar, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sığorta məhsullarına maliyyə əlçatanlığının zəif olması bu qruplarda sığortalanma səviyyəsinin aşağı olmasının başqa bir səbəbi kimi qeyd edilə bilər. Bu mənada, mikrosığorta və müştərək sığortanı nümunə kimi göstərmək olar.

Strateji yol xəritəsində sığorta bazarının təkmilləşdirilməsi bir prioritet olaraq müəyyən edilmiş, sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialının artırılması, sığorta işinin sığortalılar üçün məmnunluq səviyyəsinin və keyfiyyətin yüksəldilməsi önə çəkilmişdir. Bu alətlərdən biri də mikrosığorta növlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Sığorta xidmətlərindən bu və ya digər səbəblərin yararlanma bilməyən əhali kütlələrinin güzəştli formada sığortaya cəlb edilməsi imkanları məhz mikrosığorta növlərində öz təcəssümünü tapır. Azərbaycan üçün yeni olan bu sığorta növlərinin tədqiq edilməsi nəzəri və praktiki baxımdan aktualdır.

Mikrosığorta

Azərbaycanın sığorta bazarında hələ ki, (2015-ci ilin ortalarına olan məlumat) tətbiq edilməyən mikrosığorta beynəlxalq təcrübədə ilk olaraq, əsasən yoxsul əhəlinin daha çox olduğu ölkələrdə – Hindistanda, Braziliyada, Filippində, bəzi Afrika ölkələrində geniş yayılmışdır. Mikrosığorta xidmətlərinin təqdim olunması zamanı sığortaçıları daha az sığorta haqları aldıklarına görə daha az əldə etmə xərcləri sərf etmək üçün adi sığorta əməliyyatlarına xas olmayan üsullardan istifadə edirlər. Məsələn, şəxs mobil telefonla SMS göndərməklə 1000 dollar məbləğində həyat sığortası təminatı əldə edir. Yaxud kəndli gübrə aldığı zaman 20 dollarlıq gübrənin qiymətinin üzərində əlavə 1-2 dollar ödəməklə, becərmək istədiyi məhsulu 500-600 dollar məbləğində sığorta etdirmiş olur. Sığortaçıları eyni qayda ilə poçt şöbələri, biletdə satıcıları vasitəsilə mikrosığorta xidmətlərini təqdim edirlər.

BİMA, mobil rabitə ilə təmin olunan lider sığorta şirkətidir. Şirkət əsas mobil şəbəkə operatorları və maliyyə xidmətləri müəssisələri ilə innovativ tərəfdaşlıq yolu ilə milyonlarla aztəminatlı insanlara sığorta təqdim edir. Əlverişli həyat, fərdi qəza və tibbi mikrosığorta məhsulları təklif edirlər. Cəmi altı ildə BİMA modeli, fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə sığorta

mənzərəsini dəyişdirərək, piramidanın altındakı istehlakçılara çatmağın mümkün olduğunu sübut etdi. Onların 3 qitənin 16 ölkəsində əməliyyatları var.

Mikro sığorta anlayışı tərəflər üçün fərqli şəkildə şərh olunur. Mikro sığorta Dünya Bankı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) yoxsulluğa qarşı mübarizədə mikro sığortaya dəstək verir fikrini irəli sürüblər.

Bəzi sığorta şirkətləri üçün mikro sığorta yeni müştərilər və mənfəət potensialı deməkdir. Mikro sığorta xüsusilə sağlamlıq sahəsində, sosial təminatın, yoxsul və ya aşağı gəlirli olan insanlar qəza, xəstəlik, ölüm və ya təbii fəlakət kimi risklərdən qorunmalıdır.

Ənənəvi sığortadan yararlanma bilməyən aşağı gəlirli təbəqə üçün mikro sığorta sahəsi yaradılmışdır.

İlk mikro sığorta tətbiqetmələri 1963-cü ildə Amerika Kooperativ və Birlik Sığorta Birliyi tərəfindən həyata keçirilmişdir. 1984-cü ildə Asiya və Okeaniya Birliyi, 1992-ci ildə Beynəlxalq Kooperativ və Birlik Sığorta Federasiyası (ICMIF) və Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Birliyi 1993-cü ildə Mikro sığorta tətbiqləri geniş yayılmışdır. Sığorta şirkətlərinin mikro sığorta bazarına girmə müddəti 1977-ci ildə American International Group'un (AİG), Ugandadakı bir mikrofinans quruluşu olan FICCA'nın üzvlərinə mikro sığorta xidməti göstərməklə başladı.

Mikro sığorta sahəsinin auditoriyası aşağı gəlirli əhali olduğu üçün onların da iş şəraiti daha çətin bəzən həyatı təhlükəsi olan iş şəraitində işləyən fərdlərin ailəsinin də güvənə alınması üçün məhsullar təklif edir.

Cədvəl 1-Mikro sığorta məhsulları və əhatə dairələri.

Məhsullar	Alt bölümlər	Əhatə dairəsi
Həyat-kredit	Mikro kreditlə bağlı həyat qoruması	Borc alan öldükdə kredit itgisi yaşamaması üçün qoruyur, limiti var.
Həyat-qoruma	Mövsümi, cənazə, qəza, əlillik	Ölüm, qəza, əlillik zamanı sığortalını xərclərdən qoruyur.
Həyat-yığım	Yığım, təqaüd, investisiya	İnvestisiya və qorumanın kombinasiyasıdır, sığortalını qənaəətə yönəldir.
Tibbi	Xəstəxanada müalicə, Əsas müalicə, Kritik xəstəliklər	Sığortalının xəstələndikdə, yaralandıqda xəstəxanada müalicə alması daxildir.
Kənd təsərrüfatı	Əkin, Heyvandarlıq	Kənd təsərrüfatı gəlirini təbii fəlakətdən, heyvan xəstəliklərindən gələcək zərərlərdən qoruyur.
Əmlak	Ev, iş yeri, digər əmlaklar	Əmlaka dəyən zərəri qarşılayır.
Mikro təkaful	Ailə, ümumi	Az gəlirli islam ailəsi islam qanunlarına uyğun sığortalanır.

Mənbə: Sigma 2010

Mikromaliyyə

Mikromaliyyə qurumları gəlir səviyyəsinə görə, "mütləq yoxsul", "yoxsul", "orta yoxsul", "yüksək riskli, lakin yoxsul olmayan" ayrılırlar. Mikromaliyyədən sadəcə az gəlirli təbəqə deyil həm də kiçik müəssisələr də yararlanırlar.

Gəlirindəki fərqlərdən asılı olmayaraq mikromaliyyə xidmətlərindən yararlanacaq fərdi şəxslərə "mikro sahibkar" da deyə bilərik. Mikro sahibkarlar iqtisadi fəaliyyəti əməyə əsaslanan, iqtisadi və sosial vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün gəlir gətirən fəaliyyətlərlə məşğul olmaq istəyən fərdlərdir. Mikromaliyyədən işlərini qurmaq üçün yararlanan ən çox qadınlardır. Qadınlar əl işi, tikmə, dərziçiliklə məşğul olaraq kiçik biznes qura bilərlər. Mikromaliyyə hər bir aşağı gəlirli ailə başçısının işini qurmasında yardımçı olaraq ailənin də sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla bilər.

Mikromaliyyə qurumlarının qadın sahibkarlara üstünlük verməsinin səbəbi olaraq qadınların işdən çıxma risklərinin olmasıdır. Həm araşdırmalar göstərir ki, qadın sahibkarlar kişilərə nisbətən daha yüksək və müntəzəm ödənişlər edirlər.

Mikromaliyyə qurumları, sektorlarına və fəaliyyət sahələrinə görə ənənəvi maliyyə qurumlarının istifadə etdiklərindən fərqli təcrübələr inkişaf etdirmək məcburdurlar.

Kreditlərin marketinqi, lazımi maliyyənin təmin edilməsi, tələbə sürətli reaksiya cavabdehlik, ödəmələrin izlənməsi və təmin edilməsi, risklərin azaldılması mikromaliyyə təşkilatlarının bir çox mövzuda tətbiq etdiyi metodlar, maliyyə institutlarından daha həssas, fərqli və daha sürətli olmalıdır.

Mikromaliyyə təşkilatlarının qərar qəbul etmə müddətlərini müəyyənləşdirən iki əsas prinsip mövcuddur. Birincisi, ənənəvi maliyyə qurumlarının xidmət etmədiyi şəxslərə və sahibkarlar üçün uyğun və davamlı bir maliyyə vasitəçisi kimi çıxış etmək, ikincisi mikromaliyyə təşkilatlarının təklif etdiyi maliyyə xidmətlərinin xərclərini qarşılaya biləcək səviyyədə davamlı gəlir əldə etməkdir.

Yaxşı bir mikromaliyyə təşkilatının qəbul etməsi lazım olan digər prinsiplər aşağıdakılardır:

- Təqdim olunan xidmətlər hədəf auditoriyası üçün uyğun olmalıdır;
- Xidmətlər sosial baxımdan fərdlərə müsbət təsir göstərməlidir, yalnız tələbə qarşılamalıdır;

- Mikromaliyyə şirkəti digər şirkətlərdən də dəstək almalıdır;

- Mikromaliyyə təşkilatı fəaliyyətini davamlılıq prinsipi çərçivəsində həyata keçirməlidir.

Mikromaliyyə qurumları struktur formalarına görə ənənəvi maliyyə qurumları ilə oxşar olsalar da, kasıb və ya az gəlirli insanlara xidmət etdikləri üçün mənfəətdən daha çox iqtisadi böyüməyi hədəfləyən təşkilatlardır.

Mikromaliyyə qurumlarının fəaliyyət göstərməsi üçün müxtəlif maliyyə mənbələrinə ehtiyacları var. Bu maliyyə ehtiyacları quruluş mərhələsində və ya daha sonrakı dövrlərdə ola bilər. Təşkilatın mərhələli maliyyə davamlılığını və sahibkarlara inam atmosferini təmin etmək çox vacibdir. Mikro maliyyə qurumları əsas kütləsi yoxsul və ya az gəlirli şəxslərin ödənişləridir. Digər gəlirlər isə depozitlər və mükafat ödənişləri, ticarət istiqrazları, səhmlər, digər mənbələr bank zəmanəti, qiymətli kağız buraxılışı, topdan kredit və ianə kimi siyahıya ala bilərik.

Mikromaliyyə şirkətlərinin inkişafına töhfə verən fondların böyük əksəriyyəti müştərilərin kredit məbləğlərinin bir hissələrinin məcburi qənaət balanslarına yatırtmalarıdır. Müştərilər kredit borclarını ödəyəndə qədər həmin balansdakı pul vəsaitlərini istifadə edə bilməzlər. Məcburi qənaət tətbiqi ilə müştərilərin qənaət vərdişlərinin yaranmasını hədəfləməklə eyni zamanda şirkət onların borclarının geri ödənməsini də bu şəkildə zəmanət altına alır. Digər bir maliyyə mənbəyi sosial məsuliyyət layihələri çərçivəsində ianə verən təşkilatlardan və şirkətlərdən şərtlə / şərtsiz

yardımlar və qrantlardır. Mikromaliyyə təşkilatlarının başqa gəlir mənbəyi Ticarət və Dünya banklarından aldığı kreditlərdir.

Mikrokreditlər–ənənəvi maliyyə qurumlarından kredit ala bilməyən aşağı gəlirli təbəqə üçün az miqdarda nağd pulla öz işini quraraq yoxsulluq həddinin qarşısını almaq üçün asanlıqla verilə bilən geri ödəmə öhdəliyi olan bir mikromaliyyə xidmətidir. Mikrokredit anlayışı üçün aşağıdakıları sıralaya bilərik:

- Ənənəvi maliyyə şirkətlərindən kredit ala bilməyən şəxslərə verilir;
- Qadınların iqtisadiyyatın inkişafına aktiv töhfə vermələri üçün müştəri bazasının əsasən qadınlardan ibarət olması nəzərdə tutulur;
- İş qurmaq istəyən az gəlirli şəxsə başlangıç kapital kimi verilir;
- Zəmanətçi kimi şərtləri yoxdur;
- Kreditlər yalnız geri ödəmə şərtləri ilə verilir;
- Ödənişlər kollektivlər vasitəsilə ortaq məsuliyyət hesabına güvənə bağlı və həftəlik şəkildə edilir;
- Kreditlər beş nəfərlik qruplara verildiyi üçün xərclər azdır, lakin xidmət haqqı adı altında tətbiq olunan faizlər bazardan daha yüksəkdir;
- Mikromaliyyə xidmətlərindən biri olan və maliyyə bazarlarının dərinləşməsinə imkan verən az miqdarda maliyyələşdirmə vasitəsidir.

Mikrokreditin sosial-iqtisadi funksiyaları:

Mikrokredit tətbiqində 2 hədəf var. Birincisi hədəf iqtisadi təsir, ikinci hədəf isə sosial təsir yaratmaqdır.

1) Mikrokreditin iqtisadi təsirləri

Mikro kreditlərin iqtisadi məqsədləri ilk növbədə fərdlərin gəlirlərində nəzərəcarpacaq dərəcədə artım yaratmaqdır. Gəlirlərinin artması ilə qənaət və investisiya vərdişlərini mənimsəyən şəxslər, gələcəkdə baş verə biləcək risklərə qarşı da özlərini təhlükəsiz hiss edəcəklər. Mikro kredit tətbiqləri ilə fəal şəkildə işləyən yoxsul və ya az gəlirli şəxslər istehsalda artım göstərirlər

Yerli iqtisadiyyata və dolayısı ilə milli iqtisadiyyata töhfə verirlər.

2) Mikrokreditin sosial təsirləri

Sosial olaraq yoxsul və ya az gəlirli şəxslərin, xüsusən də qadınların iqtisadi cəhətdən müstəqil və sosial baxımdan müstəqil bir fərd olmasına kömək etmək məqsədi daşıyır. Mikro kredit tətbiqləri ilə qadınların qrup halında kollektiv hərəkət edərək özlərini təhlükəsiz hiss etmək məqsədi daşıyır.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda sığorta siyasətinin təkmilləşdirilməsində aparılan tədbirlər hər şeydən əvvəl mikrosığorta bazarının möhkəmlənməsinə və onun qloballaşan dünya sığorta sisteminin layiqli üzvünə çevrilməsinə şərait yaradacaq. Sığorta sektorunda həyata keçirilən islahatlar, yeniliklər, mövcud qanunvericiliyə dəyişiklər də sığorta bazarının səmərəli, etibarlı, ədalətli və sabit tərzdə fəaliyyət göstərməsi üçündür. Bu sahədə aparılan dövlət nəzarəti mikrosığorta sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələbləri səviyyəsində qurulması, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, tədiyyə qabiliyyətli şirkətlərin böyük həcmli riskləri qəbul etmək imkanının formalaşmasını, mikrosığorta bazarının özünüqoruma və sabit inkişaf potensialının reallaşmasını təmin edir.

Həmçinin yeni sahə olan mikrosığorta sahəsinin Azərbaycanda yaranması, inkişafı aşağı gəlirli əhəlinin risklərinin azalda və sığorta etdirə biləcəklər. Bu da həm də sığorta sahəsinə və iqtisadiyyata müsbət töhvələr verəcəkdir.

Mikromaliyyə şirkətləri kiçik sahibkarlara dəstək etməklə yanaşı rifahlarını da yaxşılaşdırır. Həmçinin qadınlara da iş qurmaqlarında kömək olur. Mikromaliyyəyə aid olan mikrokreditlərdən yararlanan insanlar həmçinin mikrosığortadan da yararlanırlar. Bu da onların maddi durumlarının yaxşılaşdırmaqla bərabər yarana biləcək risklərdən də sığortalayır. Azərbaycanda bu cür xidmət göstərən sahələr üzrə şirkətlərin yaradılması sığorta sahəsini təkmilləşdirilməklə bərabər əhalinin də hər təbəqəsinə əlçatanlıq yaradacaqdır. Mikrosığorta sahəsi üzrə dövlətin rolu da əvəzsizdir. Dövlət yeni sığorta sahəsi üçün sosial-iqtisadi islahatlar keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N. (2003) Sığorta işi. Bakı: "Azərnəşr" nəşriyyatı, səh. 23-31
2. Xudiyev N. (2015) Sığorta işi: Müasir kurs. Bakı: "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, səh. 101-110
3. Xudiyev N. (2015). Sığortanın əsasları. Bakı: "Azərnəşr" nəşriyyatı, səh. 408
4. Ataşov B., Ələkbərov Ə., Xudiyev N. (2018) Sığorta işi. Bakı: "Kooperasiya" Nəşriyyatı, səh. 415
5. F.Kaya, M.Kaya (2017). Sığorta və Sığortacılıq. "Beta" Yayınları
6. B.Yaslıdağ (2012). Sığortacılıq. "Seçkin" Yayınları
7. Kırkbeşoğlu Erdem (2014). Risk yönetimi ve sigortacılık.
8. Çeker Mustafa (2019). Sığorta Hukuku. Karahan kitab evi

MİKROSIĞORTA MİKROMALİYYƏ ALƏTİ KİMİ

Quliyeva Aytən

XÜLASƏ

Mikrosığorta-ənənəvi sığorta xidmətlərindən yararlanı bilməyən yoxsul və az gəlirli insanların bu xidmətlərdən faydalanması üçün yaradılmışdır. Mikrosığorta - Ümumqəbuledilmiş sığorta təcrübəsinə uyğun olaraq əhalinin az gəlirli təbəqəsi üçün sığortalana bilən risklər üzrə təklif olunan, cüzi sığorta haqqı müqabilində adi sığortaya nisbətən daha az məbləğdə sığorta təminatını nəzərdə tutan və lisenziyalaşdırılmış şəxslər tərəfindən həyata keçirilən sığorta mexanizmidir. Mikrosığortanın zəmanət verdiyi risklər baxımından çox məhdud bir əhatə dairəsi var. Bunun bir çox səbəbi olsa da, ən böyük səbəbi aşağı mükafatlarla yaradılmışdır. Mikrosığorta verən çox sayda təşkilat əksəriyyət tək bir riskdən sığortalayır. Bu sığortalar – mikro həyat sığortası və mikro tibbi sığorta növü geniş yayılmışdır.

Mikromaliyyə mikrokredit və sığorta kimi digər maliyyə xidmətləri daxil olmaqla geniş bir xidmət növüdür. Mikromaliyyə az gəlirli və ya kasıb fərdlərə özləri və ailələri üçün dolanışiq təmin etmək və kiçik biznes qurulması üçün göstərilən maliyyə xidmətləri daxildir. Mikrokreditlər-ənənəvi maliyyə qurumlarından kredit ala bilməyən aşağı gəlirli təbəqə üçün az miqdarda nağd pulla öz işini quraraq yoxsulluq həddinin qarşısını almaq üçün asanlıqla verilə bilən geri ödəmə öhdəliyi olan bir mikromaliyyə xidmətidir.

МИКРОСТРАХОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ МИКРОФИНАНСИРОВАНИЯ

Гулиева Айтен

АННОТАЦИЯ

Микрострахование предназначено для бедных и малообеспеченных слоев населения, не имеющих доступа к традиционным страховым услугам. Микрострахование – это страховой механизм, предлагаемый лицензированными лицами, который в соответствии с общепринятой практикой страхования обеспечивает страхование групп с низким доходом от рисков, которые могут быть застрахованы, обеспечивает меньшую сумму страхового покрытия, чем обычное страхование небольшой страховой премии. Микрострахование имеет очень ограниченное покрытие с точки зрения рисков, которые оно гарантирует. Хотя для этого есть много причин, основная причина - низкие вознаграждения. Многие микростраховые компании страхуются от одного риска. Эти виды страхования - микрострахование жизни и микрострахование здоровья - широко распространены.

Микрофинансирование - это широкий спектр услуг, включая другие финансовые услуги, такие как микрокредитование и страхование. Микрофинансирование включает финансовые услуги, предоставляемые малообеспеченным или малоимущим лицам для обеспечения себя и своих семей, а также для создания малых предприятий. Микрокредитование - это микрофинансовая услуга с возвратным обязательством, которая может быть легко предоставлена группе с низким доходом, которая не может получить кредит в традиционных финансовых учреждениях, открыв свой собственный бизнес с небольшой суммой наличных денег, чтобы избежать бедности.

MICROINSURANCE AS A MICROFINANCE TOOL

Guliyeva Ayten

SUMMARY

Microinsurance is designed to benefit the poor and low-income people who do not have access to traditional insurance services. Microinsurance is an insurance mechanism offered by licensed persons, which, in accordance with generally accepted insurance practice, provides insurance coverage for low-income groups on risks that can be insured, provides a smaller amount of insurance coverage than ordinary insurance for a small insurance premium. There is a very limited coverage in terms of the risks guaranteed by microinsurance. While there are many reasons for this, the biggest reason is created with low rewards. Many microinsurance companies insure against a single risk. These types of insurance - micro life insurance and micro health insurance - are widespread.

Microfinance is a wide range of services, including other financial services such as microcredit and insurance. Microfinance includes financial services provided to low-income or poor individuals to provide for themselves and their families and to set up small businesses. Microcredit is a microfinance service with a repayable obligation that can be easily provided to a low-income group who are unable to obtain credit from traditional financial institutions by setting up their own business with a small amount of cash to avoid poverty.

SİĞORTANIN YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Tanrıverdili Səma
ADIU-nun II kurs magistrantı
sema.tanriverdili@mail.ru

Açar sözlər: müasir dövr, qədim dövr, sığorta, inkişaf, hüquq.

Keywords: modern period, ancient period, insurance, development, law.

Ключевые слова: современный период, античный период, страхование, развитие, право.

Müasir bazar iqtisadiyyatı, geniş qanuni ticarət normaları sistemi fonunda qarşılıqlı fəaliyyət göstərən və vahid bir konsepsiya ilə - bazarla birləşən çoxsaylı müxtəlif sənaye, ticarət, maliyyə və informasiya strukturlarından ibarət kompleks bir orqanizmdir. Sığorta, fiziki və hüquqi şəxslərin müəyyən hadisələr (sığorta hadisələri) baş verdikdə, onların ödədikləri sığorta haqlarından (sığorta haqlarından) əmələ gələn vəsaitlər hesabına əmlak mənafeələrinin qorunması üçün iqtisadi münasibətdir. Sığorta müqavilələrinin bağlanması və sığorta əməliyyatlarının səmərəliliyinin əldə edilməsində maraqlı olan tərəflərin qarşılıqlı fəaliyyəti sığorta bazarında baş verir [1,12-14].

Sığorta uzun bir tarixə malikdir və bu müddət ərzində mənfəətdən kommersiya tipinə keçmişdir. Sığorta, sənaye münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi olan insanlar arasındakı ən qədim sosial-iqtisadi münasibətlər kateqoriyasıdır. Sığortanın ilkin mənası "qorxu" sözü ilə əlaqələndirilir. Xüsusilə, "sığorta" ifadəsi bəzən hər hansı bir işdə dəstək, uğurlar zəmanəti və s. mənasında istifadə olunur. Hal hazırda bu termin fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak və şəxsi mənafeələrinin qorunması vasitəsi mənasında getdikcə daha çox istifadə olunur.

Sığorta sosial-iqtisadi qurum olaraq, sivilizasiyanın meydana gəlməsi və dövlətçiliyin ilk əlamətlərinin formalaşması mərhələsində qədim dövrlərdən qaynaqlanan maraqlı bir inkişaf tarixinə malikdir. Sığortanın meydana gəlməsindən əvvəl insanları sonradan sığorta adlanan müəyyən sosial-iqtisadi münasibətlərə sövq edən obyektiv ilkin şərtlər yaranmışdı.

Sığorta institutunun formalaşması prosesi kifayət qədər mürəkkəb və bir neçə mərhələdən ibarət idi. Təkamül inkişafında insanlar praktik olaraq hər hansı bir təhlükəli təbiət hadisəsini girov qoyurdular. Ancaq insanın təbiət qüvvələri, təbii fəlakətlər, müharibələr və digər həyat təhlükələri qarşısında acizliyi və eyni zamanda bu təhlükələrin nəticələrini həll etmək istəyi onu səyləri və vasitələri birləşdirməyə sövq edir. Bu hal, birincisi, obyektiv, ikincisi, tarixən təbii və digər təhlükələrin mənfi nəticələrinə qarşı mübarizəni təşkil etməyin əsas və vacib prinsiplərindən birinin qüvvələrin, vasitələrin və kapitalın birləşmə prinsipi olduğuna aid edilir [2, 85-91].

Antik dövrdə - Qədim Yunanıstanda və Romada yaranan, insanı müəyyən dərəcədə dağıdıcı təbii qüvvələrin təsirlərindən qoruya biləcək lazımi metodologiyayı inkişaf etdirmək üçün səyləri və kapitalı birləşdirərək kollektiv qarşılıqlı fikir ortaya çıxarır.

Qədim həyat tərzinin xarakterik xüsusiyyəti tək bir fərdin bütövlükdə cəmiyyətdən tam asılılığı idi. Bunun səbəbi, o dövrdə mövcud olan dövlətin dövlət qurumlarının hər bir şəxs üçün müstəqil mülkiyyət qorunması təmin edəcək qədər inkişaf etməməsidir. Başqa sözlə, fərdin qorunmasını təmin edən hər hansı bir kollektiv formasiyanın bir hissəsi olmasaydı, tək başına yaşaya bilməzdi.

Müasir sığortanın ən gözə çarpan prototipinə Roma İmperiyası dövründə rast gəlmək olar. Romanın sosial-iqtisadi ehtiyacları dövlət xəzinəsi hesabına xüsusi yaradılmış kolleclər vasitəsi

ilə ödənilirdi. Kolleclər dövlət tərəfindən müəyyən ictimai-siyasi funksiyaların yerinə yetirilməsindən asılı olaraq zərurətdən yaranmışdır.

O dövrdə mövcud olan Roma hüququ mənbələri, məsələn İmperator Justinian-un məcəllələri, ustaların sərəncamları, respublikaçı hüquqşünaslar Mark Manilius, Junius Brutus, Publius Mucius Sesevola, Pomponius, Cicero, Gaius, Papian, Paul, Ulpian, XII cədvəl qanunlarında, təhlükələrlə mübarizə üçün vətəndaşların kollektiv maraqlarını birləşdirmək üçün aydın və qəti prosedurlar mövcud deyildi. Buna görə həqiqi sığortanın yalnız VIII-X əsrlərdə ortaya çıxdığını iddia etmək olar. Bu tarixi dövrə gəldikdə, sığortanın inkişafının ilk mərhələsindən danışmaq olar. XX əsrin əvvəllərindəki ən böyük sığorta tədqiqatçılarından biri. Professor V.R. İdelson, məhz bu mərhələdə fərdlərin bilinən itkilərinin bütün qruplar arasında bölüşdürülməsi fikrinin ortaya çıxdığına inanırdı. Ancaq sığortanın ikinci əsas elementi - qəsdən yaradılan bir təşkilat - alimə görə bu dövrdə hələ yox idi.

Sığortanın inkişafının ilkin mərhələsində vətəndaşların şəxsi maraqları praktiki olaraq nəzərə alınmırdı, sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi, risklərin növləri üzrə müəyyən təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi və qruplaşdırılması metodlarından istifadə olunmurdu. Müasir sığortaya xas olan tarif dərəcəsini və bir çox digər vacib xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmə prinsipinin konsepsiyası mövcud deyildi. Nəhayət, erkən sığorta gəlir və ya sığorta fəaliyyətindən gələn gəlir mənbəyi kimi qəbul edilmədi.

Həqiqi sığortanın ilk əlamətləri orta əsrlərdə, vəsaitləri əvvəlcədən təyin olunmuş təhlükəli hadisələrin baş verməsi üçün xərclənməli olan nağd pul fondları üçün xüsusi cəmiyyətlər yaradılmağa başladığında görünməyə başladı. Məsələn, məsələn, A. Manes qeyd etdi ki, onsuz da XI əsrdə, üzvlərinin dəfni üçün haqq toplayan İngilis gildiyası məlumdur. Danimarkada, gildiya üzvləri, hər hansı gəmi batması və ya yaxalanması halında razılaşma etdi. Məhz bu dövrdə, fəaliyyətlərinin nəticələrinə əsasən, statistik məlumatlar əsasında riskləri təsnif edən və həqiqi sığorta üçün metodologiya hazırlayan ilk müstəqil təşkilatlar meydana çıxdı.

Bu, ilk tarixi mərhələni - zamanla XIII-XIV əsrlərin qovşağında olan sığortanın yaranma və formalaşma mərhələsinə başa vurur. Həmin mərhələdə sığorta işinin təşkili və aparılmasının əsas prinsipləri və xüsusiyyətləri formalaşdı və müəyyən edildi, bu da sığortanın daha da inkişafına kömək etdi [3, 31-35].

Cəmiyyətin təhlükəli və qəfil hadisələrdən gələn zərərin kompensasiyasına ehtiyac duyduğundan, sığorta işinin təşkili üçün yeni metodların, yəni sığortanın müəyyən bir qanuni tənzimləmə əsasında peşəkar səviyyədə həyata keçirilməsinə obyektiv ehtiyac yaranmışdı. Bu zamana qədər sığorta münasibətlərini rəsmiləşdirmək üçün hələ bir yol yox idi, sığorta müqaviləsi çox nadir hallarda bağlanırdı və standart sığorta forması tətbiq olunmurdu.

Məhz bu ilkin şərtlərlə sığortanın inkişafında ikinci tarixi mərhələ - sığorta işinin təşkili əsaslarının hüquqi tənzimlənməsi mərhələsi başladı. Barselona (1435) və Venesiyada (1468) dəniz sığortasını tənzimləyən ilk sığorta qanunlarından bəhs edilməlidir. Bir az sonra, 1549-cu ildə Hollandiyada, 1601-ci ildə İngiltərədə, 1681-ci ildə Fransada, 1727-ci ildə Prussiyada və 1734-cü ildə Hamburqda bir sığorta nizamnaməsi ortaya çıxdı. Onların hamısı orta əsrlərdə ticarətin ən geniş yayılmış metodu dəniz ticarəti olduğu üçün əsasən dəniz sığortasını təmin edən şərtləri təmin edir və müəyyənləşdirirdi. Bununla birlikdə, təbiət hadisələri (fırtına, fırtına), mükəmməl olmayan gəmiqayırma, quldurların davamlı hücumları və soyğunçuluqlarına görə ən təhlükəli ticarət növünə aid idi [4, 3-5].

"Sığorta müqaviləsi" anlayışı ilk dəfə dəniz sığortası yaranarkən ortaya çıxdı. Professor I. Stepanov, sığorta müqaviləsinin mərcə təşviq etməməli olduğuna və sığortalının sığortaya verilən obyektə maraqlanmasına inanırdı. Beləliklə, sığorta müqaviləsi riskli hər hansı faizin

təmin edilməsinin bir yolu halına gəldi. Sığortanın formalaşmasını və onun daha da inkişafını şərtləndirən sığorta müqaviləsinin meydana çıxması idi.

İlk sığorta qurumlarının, sığorta şirkətlərinin ilk nizamnamələrinin və nəhayət, sığorta müqaviləsi və sığorta polisinin yaradılması ilə sığortanın inkişafının ikinci mərhələsi başa çatır.

Üçüncü tarixi mərhələ sığorta işinin inkişafı müxtəlif sığorta növlərinin meydana çıxması ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələ XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. XVII əsrdə İngiltərədə dəniz sığorta cəmiyyəti və ilk yanğın sığortası şirkəti quruldu. Eyni zamanda, Fransada XIV Lüdovik fərmanı ilə Baş Sığorta Cəmiyyəti yaradıldı. Almaniyada (Hamburq) 1765-ci ildə ilk dəniz sığortası səhmdar cəmiyyəti yaradıldı [5, 43-46].

Eyni tarixi dövrdə yanğın sığortası ilə yanaşı həyat sığortası da inkişaf etməyə başladı. Bu növ sığortanın meydana çıxması üçün ilkin şərtlər şəhərlərin böyüməsi, binaların sıx olması, bunun nəticəsində şəhər sakinlərinin sayının artması, sıx məskunlaşma yerlərində tez-tez yanğınlar olmuşdur. Təsirə məruz qalan əhalinin qorunması zərurəti həyat sığortasının yaranmasına səbəb oldu və bu vəziyyətdə sığortaya dövlət səviyyəsində də daxil olmaqla sosial və iqtisadi əhəmiyyət verildi.

Sığorta işinin inkişafındakı bu tarixi mərhələni haqlı olaraq müasir mərhələyə keçid adlandırmaq olar. O, dövrdə sığorta elmi yarandı, beynəlxalq sığorta sığorta fondunun təşkilində ifadə olunan həqiqi iqtisadi mahiyyətini qazandı, həm özəl, həm də dövlət sığorta formaları meydana çıxdı.

Azərbaycanda sığorta bank sisteminin ayrılmaz hissəsi olan iqtisadi kateqoriyadır, eyni zamanda şəxsi həyatları ilə əlaqəli fəvqəladə hallar zamanı maddi yardım göstərmək və maddi ziyanı aradan qaldırmaq üçün yaradılan məqsədli fondların yaradılması və istifadəsi prosesidir.

Azərbaycanda sığorta öz inkişafında əsasən 3 mərhələni keçmişdir: 1917-ci il Oktyabr inqilabından əvvəlki dövr, inqilabdan sonrakı dövr (1917-1990-cı illər) və 1990-cı ildən başlayaraq müasir dövr.

Azərbaycanda sığorta işinin təşkili XIX əsrin ortalarında başlamışdır. Azərbaycanda sığorta biznesi kapitalist sənaye münasibətlərinin inkişafı, neft sənayesinin yaranması və sahibkarlığın intensivləşməsi ilə sıx bağlıdır. O dövrdə xarici ölkələrdən olan şirkətlərin Azərbaycanda filialları açıldı. İngilis "Lloyd" şirkətinin, əsasən dəniz gəmilərinin sığortası üzrə ixtisaslaşmış filialları, həmçinin "Rus Lloyd" şirkəti və "Repman və Rust" sığorta evi tərəfindən təmsil olunan Almaniyanın "Şimali Alman Lloyd" İngilis şirkətinin iki nümayəndəliyi, Rusiya və İranın sərhəd limanlarına nəql olunan sığorta yükləri ilə məşğul olan şirkətin yanında gəmilərin və yüklərin sığortasını həyata keçirən Alman, Livan Xətti "şirkəti" idi.

1910-cu ildə Bakıda 18 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Ən böyük sığorta təşkilatı Rusiya Sığorta Şirkəti idi. Bakıdakı sığorta işinin əsasını Xəzər dənizində hərəkət edən gəmilərin sığortası təşkil edirdi [6, 38-44].

Sovet hakimiyyəti illərində keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət sığorta sistemi təşkil edildi. İttifaqda Azərbaycan SSR Dövlət Sığortası Baş İdarəsi və SSRİ-nin İnqosstraxın Bakı filialı var idi ki, bu da sığorta işinin inkişafında müəyyən rol oynamışdı.

Ölkədə kooperativ sığorta fəaliyyəti 1931-ci ildə dayandırılmış olan "Tsentrsoyuz" istehlakçı kooperativini vasitəsilə həyata keçirildi. Bundan sonra sığorta əməliyyatları Qosstraxın əlində cəmlənməyə başladı. 80-ci illərin sonlarına qədər respublikada sığorta işi iki sığorta təşkilatının - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Şirkətinin və SSRİ xarici dövlət təşkilatının Bakı şəhərindəki filialının inhisarında idi.

Azərbaycanda sığorta biznesi 1990-cı ildən sonra müstəqil inkişaf etməyə başladı. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti

yaradıldı. Bu təşkilatın vəzifəsinə ölkəmizdə sığorta bazarının inkişafının tənzimlənməsi, sığortaçıların, sığortalıların və dövlət maraqlarının qorunması, metodiki rəhbərliyin həyata keçirilməsi, müvafiq normativ sənədlərin hazırlanması və s. bu zamandan başladı [7, 3-6].

Milli sığorta bazarı 1992-ci ilin əvvəllərindən formalaşmağa başladı. Azərbaycan tarixində ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1993-cü ilin yanvarında "Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi.

Hazırda Azərbaycanda sığorta bazarı inkişaf mərhələsini keçir. Sığorta şirkətləri 40-dan çox icbari və könüllü sığorta növü təklif edirlər. Ancaq bu hələ yetərli deyil. Müqayisə üçün deyək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə 300-dən çox müxtəlif sığorta xidmətləri fəaliyyət göstərir.

1991-ci ildə Azərbaycanda 53 milli, 9 müştərək sığortaçı olmaqla 62 sığorta təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Bir çox kommersiya sığorta təşkilatı sığortalıların etimadını qazana bilmədiyi üçün 33-ü iflas edərək fəaliyyətlərini dayandırdı. 2006-cı ilin əvvəlində Azərbaycanda 29 sığorta şirkəti qeydiyyatla alındı, bunlardan 22-si özəl, 6-sı qarışıq mülkiyyət forması olan dövlətə məxsus kommersiya şirkətləridir [3, 23-26].

2010-cu ildə şirkətlərin ümumi qənaəti 155,59 milyon manat təşkil etmişdir. 2011-ci ilin yanvar-aprel aylarında ölkədə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin ümumi mükafatları 66,342 milyon manat, ödənişlər isə 17,673 (artım 21,71%) milyon manat təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Горевой Е.Д. История развития российского страхового законодательства / Е.Д. Горевой, В.Н. Сусликов // Гражданское право : Федеральный научно-практический журнал. - 2012. - № 2. - С. 14-17.
2. Ибадова Л.Т. Взаимное страхование: история и современность / Л.Т. Ибадова // Государство и право. - 2007. - №12. - С. 85-91.
3. Макеров И.В. Формирование правовой основы страхования в России (историко-правовой аспект) / И.В. Макеров // История государства и права. - 2012. - № 7. - С. 31 - 35.
4. Уварова И.Ю. История развития правового регулирования страхования в России / И.Ю. Уварова // Электронный архив открытого доступа Белгородского государственного университета. - Белгород, 2013.
5. Черепанов А. Ю. Развитие трансграничного страхования в дореволюционной России / А.Ю. Черепанов // История государства и права: федеральный научно-правовой журнал. - 2011. - № 6. - С. 43-46 .
6. "Sığorta" Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları Topplusu, Bakı, 2012.
7. N.Xudiyev "Sığorta işi" Müasir kurs, Bakı 2015
8. D.Bağırov, M.Həsənli "Maliyyə" Bakı 2011

SİĞORTANIN YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Tanrıverdi Səma

XÜLASƏ

Sənayeləşmə yoluna qədəm qoymuş ölkələrdə işçilər oxşar şərtlər altında işlədikləri və aldıkları maaşlar heç bir qənaətdə imkan verə bilmədiyi üçün Almaniyada başlayan sosial sığorta hərəkatını əvvəlcə Avstriya izlədi. Norveç 1905-ci ildə xəstəlik sığortasını tətbiq etdi, İsveç 1913-cü ildə qocalıq və əlillik sığortasını, İsveçrə 1911-ci ildə iş qəzası sığortasını, İngiltərə 1908-ci ildə qocalıq sığortası, 1911-ci ildə bütün işçilər üçün xəstəlik və əlillik sığortası və dünyada ilk dəfə bəzi kateqoriyalı işçilər üçün işsizlik sığortası, Fransa 1910-cu ildə məhdud bir tətbiq ilə yaşlılıq sığortasını tətbiq etdi. 1929-cu il iqtisadi böhrandan sonrakı illərdə Cənubi Amerika ölkələrində, Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadada sosial sığortalardan istifadə edildi. Avropa və digər Qərbi ölkələrinə nəzərən ölkəmizdə sığorta sektoru gec formalaşdı. Bununda başlıca səbəbi Azərbaycanın Sovet dövlətinin tərkibində uzun müddət qalmasıdır. 1991-ci ildən başlayaraq, ölkəmiz müstəqilliyini qazandı və beləliklə, digər sahələrdə olduğu kimi sığorta sahəsi də, inkişaf tempini yaşadı.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРАХОВАНИЯ .

Танrıвердили Сəма

АННОТАЦИЯ

В странах, которые встали на путь индустриализации, движение за социальное страхование, начавшееся в Германии, сначала последовало за Австрией, поскольку рабочие работали в аналогичных условиях, а их заработная плата не позволяла экономить. В Норвегии было введено страхование по болезни в 1905 году, в Швеции страхование по старости и инвалидности в 1913 году, в Швейцарии страхование от несчастных случаев на производстве в 1911 году, в Англии страхование по старости в 1908 году, страхование по болезни и инвалидности для всех рабочих в 1911 году и во всем мире. Страхование по безработице впервые для определенных категорий рабочих Франция ввела в 1910 году страхование по старости с ограниченным применением. После экономического кризиса 1929 года социальное страхование использовалось в странах Южной Америки, США и Канаде.

По сравнению с европейскими и другими западными странами, страховой сектор в нашей стране сформировался поздно. Основная причина этого в том, что Азербайджан долгое время оставался частью Советского государства. С 1991 года наша страна обрела независимость, и поэтому, как и в других сферах, страховой сектор пережил темпы развития.

HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF INSURANCE

Tanriverdili Sema

SUMMARY

In countries that have embarked on the path of industrialization, the social insurance movement that began in Germany was first followed by Austria, as workers worked under similar conditions and their salaries did not allow for any savings. Norway introduced sickness insurance in 1905, Sweden old age and disability insurance in 1913, Switzerland occupational accident insurance in 1911, England old age insurance in 1908, sickness and disability insurance for all workers in 1911, and the world. Unemployment insurance for the first time for certain categories of workers, France introduced old-age insurance in 1910 with a limited application. In the years following the economic crisis of 1929, social insurance was used in South American countries, the United States and Canada.

Compared to European and other Western countries, the insurance sector in our country was formed late. The main reason for this is that Azerbaijan remained part of the Soviet state for a long time. Since 1991, our country has gained independence, and thus, as in other areas, the insurance sector has experienced a pace of development.

SİĞORTA İNNOVASIYALARININ QLOBALLAŞAN DÜNYADA ROLU

Vəlizadə Fatimə Fərhad qızı
ADİU-nun II kurs magistrantı
fati980@mail.ru

Key words: insurance innovations, artificial intelligence, digital trends

Açar sözlər: sığorta innovasiyaları, süni intellekt, rəqəmsal yeniliklər.

Ключевые слова: искусственный интеллект, страховые инновации, цифровые тенденции.

Giriş. İş dünyasında rəqabətə davamlı olmaq və bazarın iştirakçısı olmaq üçün rəqəmsal yeniliklərlə ayaqlaşma zəruri hala gəlmişdir. Innovasiya texnologiyaları ilə artıq gündəlik həyat fəaliyyət çərçivəsində sıx olaraq rast gəlinir. Bu da mobil cihazların və tətbiqetmələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Texnoloji yeniliklər zərurəti olan sektorlardan biri də sığorta sektorudur. İqtisadi mühitin konstruksiyası zamanı sığortalıların mənafeyi baza alınaraq texnologiyaların doğuracağı rahatlıqlar, hesablamaların avtomatikləşdirilməsi və sığortalıların prosesinin daha praktik təşkil edilməsi kimi məqsədlər qarşıya qoyulmaqdadır. Məqalədə məqsəd innovasiya texnologiyalarının sığorta sektoru ilə sintez-ləşdirilməsi səviyyəsinin detal olaraq araşdırılmasıdır.

Mobilizasiya dövrü olaraq adlandırılacaq biləcəyimiz XXI əsrdə əksər yeni məhsullar və xidmətlər davamlı uğur qazanmaq üçün innovasiyalar ilə ayaqlaşmağa məcburdur. Süni intellektin rolunun bir çox sahədə artması ilə bərabər gələcək dövrlərdə öngörülə bilməyəcəyək səviyyədə inkişaf etmiş texnologiyalarla üzləşmə potensialı yüksəlir. Bununla yanaşı Covid-19 pandemiyasının doğurduğu fəsadlar və hərəkət məhdudiyyətləri xidmət sektorunun elektronlaşmasına zərurət yaratmışdır.

Ədəbiyyat araşdırması. Ədəbiyyat araşdırması zamanı sığorta innovasiyaları sahəsinin ölkəmizdə yüksək səviyyədə araşdırılmaması ilə rastlaşılmış, dünya təcrübəsində mövcud olan sistemlərə üstünlük verilmişdir. Araşdırma zamanı ortaya çıxan ümumi fikir isə sığorta sektorunda tətbiq edilən innovasiyalar uzunmüddətli dövrdə sığorta sektoruna inamın formalaşdırılmasına, sığorta savadlılığının və şüurunun yara-dılmasına, real qiymətləndirməyə və saxtalaşdırılmalardan kənarlaşmağa kömək olur.

François Ewaldın araşdırmalarına əsasən sığorta sektorunun bir o qədər də ümumiləşdirilmələrə açıq bir sektor olmaması və innovativ sığorta texnologiyaları tətbiqi ilə sığortalılara yüksək keyfiyyətli xidmət təklifinin gərəkli olması nəticəsinə gəlmək mümkündür (1).

Blockchain və nəsnələrin in-terneti (İoT) texnologiyalarının sıçrayıçılı bir innovasiya olması və risklərin sentralizasiyası və sığorta şirkətləri tərəfindən nəzarətdə saxlanması cəhətdən yüksək səviyyədə əhəmiyyətli olması nəticəsinə Valentina Gatteschi, Fabrizio Lamberti, Claudio Demartini, Chiara Pranteda və Victor Santamarianın ortaq araşdırması vasitəsi ilə gələ bilirik. Bununla bərabər texnologiyaların sektora uyğunlaşdırılma forması da izah edilmişdir (2).

Qərbi Avropa ölkələrində aparılan tədqiqatlar sığorta polislərinin sığortalının istifadəsinə fokuslanmış şəkildə formalaşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır. Bu düşüncələrin faktiki nəticəsi isə həmin ölkələrdə sığorta şüurunun yüksək səviyyəyə çatdırılması və sığorta gəlirlərinin bir çox ölkədəki gəlirlərdən çox olması göstərilə bilər (3).

1. Süni intellektin sığorta sektorunda tətbiqi.

Price water Coopers tərəfindən 2017-ci ildə aparılan araşdırmalar nəticəsində sığorta şirkətlərinin qarşı-qarşıya olduğu problemlərin nələr olduğu aşkarlanmışdır. Nəticələrə əsasən

əsas problem insan resursları və texnologiyalar ilə əlaqədardır. Sığorta şirkətləri və potensial sığortalı arasında kommunikasiyanın düzgün təşkil edilməməsi uzumüddətli dövrdə sığorta şirkətlərinin müştəri itirməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri yalnız ixtisaslı əməkdaşları öz şirkətlərinə cəlb etməklə deyil, həm də düzgün proqram təminatlarına investisiya etməklə öz dayanıqlı inkişaflarına nail olmağa çalışırlar. Bu səbəbdən bulud texnologiyası, information of things (İot), global telematik sistemi, dronlar, smart müqavilələr, elektron analitika, riskin süni intellekt vasitəsi ilə ölçülməsi və idarə edilməsi kimi variativ opsiyalar sığorta şirkətlərinin sıxlıqla müraciət etdiyi innovasiya texnologiyalarıdır. Texnologiyalar ilə bərabər zamanlı olaraq sığortalıların prosesinin maliyyə xərcələrinin aşağı salınması, müştərilərlə aktiv kommunikasiya əlaqələrinin qurulması və sabitləşdirilməsi prioritet olaraq qəbul edilir.

2. Nəsnələrin interneti – *Information of Things*

Nəsnələrin interneti- İot tex-nologiyası ilə evlərə və avtonəqliyyat vasitələrinə yerləşdirilən smart qurğular sensor vasitəsi ilə riskləri yüksək həssaslıqla ölçür, əldə edilən statistiki göstəriciləri qruplaşdırır və sığorta şirkətinin potensial müştərisi haqqında müəyyən səviyyədə fikrinin formalaşmasına səbəb olur. Bu şəbəkə sayəsində informasiyalar zəncirvari formada bir-biri ilə əlaqələndirilir və kanallarla gərəkli bazaya toplanılır. Nəsnələrin interneti texnologiyasının 2022-ci ilə qədər 50 milyard cihazda tətbiq olunması gözlənilir. 2003-cü ildə İot istifadəsi adambaşı 0.08%, 2020-ci ildə isə 6.48% olmuşdur. Nəsnələrin interneti anlayışının tətbiq edildiyi ən geniş yayılmış qurğulara nümunə olaraq ağıllı telefonlar, ağıllı saatlar, eynəklər, avtomatlaşdırılmış ev idarəetməsi və ağıllı avtonəqliyyat vasitələrini sadalaya bilərik. Bu kimi qurğular bəsit kodlaşdırılma informasiya mübadiləsinə həyata keçirdiyi üçün kiberhücumlara məruz qalma ehtimalları daha yüksək olur. Kiberhücum təhlükəsinin yüksək olması da innovativ sığorta məhsulu olaraq kiberhücumlardan sığorta mikro sığorta növünün yaranması üçün əsas rolunu oynayır. Kiber təhlükəsizlik dünyasının qabaqcıl şirkətlərindən olan Symantec şirkətinin 2018-ci ildə hazırladığı hesabatda əsasən nəsnələrin interneti texnologiyasının tətbiq edildiyi sistemlərdən kiberhücumlara məruz qalanların 90%-i köhnə və inkişaf etdirilə bilməyən təhlükəsizlik protokolları ilə əlaqədardır.

3. *Autodesk sistemi*

Autodesk müştərilərə yüksək səviyyədə xidmət təklif edən sığorta sistemlərindən biridir. Bu sistem vasitəsi ilə hər bir sığortalı sığorta hadisəsi baş verdikdə, öz avtonəqliyyat vasitəsinin qiymətləndirilməsini və təmirini həyata keçirəcək təmirçini seçmək hüququna malikdir. Belə ki, sistem daxilində bir çox təmirçi eyni sığorta hadisəsi üzrə qiymət təklifi edir, avtomobili hansı növ ehtiyat hissələri ilə təmir edəcəyi haqqında məlumatlandırmanı həyata keçirir və sığortalının seçiminin asanlaşmasına vəsilə olur. Sığortalı təklif olunan variativ qiymətləri müqayisə edərək obyektiv təmir xərcələrini müəyyən edə bilər və heç bir fırladaqçılığa yol vermədən avtomobilin təmiri üçün uyğun təmirçini seçir. Autodesk texnologiyası ilə sığorta sektorunda ən qabarıq problemlərdən biri olan sığorta hadisəsinin qiymətləndirilməsində tərəddüdlərin maksimal səviyyədə əldə olunmasına nail olunur.

Autodesk 3 istiqamətə yönəlir:

1. Zərərin kompensasiyası- auto-desk sığorta şirkətləri arasında yüksək rəqabət olduğunu və müştərilərin bir o qədər də sabit seçimli olmadığını başa düşür. Bu səbəbdən müştərilərin gəlir səviyyəsinə müvafiq olaraq sığorta şirkətinin seçimini təklif edir. Nəticə olaraq isə zərər normal həcmdə kompensasiya edilir.

2. Mənfəət əldə edilməsi- autodesk sığortalılardan təqdim olunan xidmət müqabilində müəyyən haqq tələb edir. Lakin bu haqq sığorta hadisəsinin təmirçi tərəfindən qeyri-obyektiv qiymətləndirilməsi nəticəsində yarana biləcək böyük zərərlərlə müqayisə olunduqda çox kiçik olur.

3. İş keyfiyyəti- maddi cəhətdən yüksək səmərə vəd edən autodesk eyni zamanda sığortalıya təmirçinin təkliflərini və təmir prosesini təqdim edərək iş keyfiyyətini yüksək səviyyəyə çatdırır. Sığortalı fotosəkillər vasitəsi ilə addım-addım təmir prosesi ilə tanış olur və qeyri-kafi təmir ehtimalı minimallaşır.

4. Telematic sığorta

Telematic sığorta kasko sığorta növündə geniş tətbiq olunan sığorta innovasiyasıdır. Bu növ sığortadan istifadə etdikdə, sığortalanan şəxsin avtomobilinə kiçik bir qurğu yerləşdirilir. Qurğuya sürücünün avtomobil idarəetmə tarixçəsi daxil edilir. İdarəetmə tarixçəsi dedikdə, onun yaşı, sürücülük vəsiqəsinin əldə edilmə müddəti, avtomobil iradə etdiyi müddət ərzində törətdiyi yol nəqliyyat hadisələri və sağlamlıq göstəriciləri nəzərdə tutulur. Sığortalının sürücülük vəsiqəsini əldə etmə tarixi onun hansı səviyyədə təcrübəli sürücü olmasını, qəza törətmə tarixçəsi sürmə keyfiyyətini, sağlamlıq göstəriciləri isə potensial qəza ehtimallarının nəzərə alınması kimi kiçik, lakin çox əhəmiyyətli bilgilərin əldə olunmasına kömək olur və sığorta tarifinin müfəssəl aşkarlanmasına dəstək olur.

Telematic box adlanan bu qurğu vasitəsi ilə eyni zamanda sığortalının avtomobil idarəetmə keyfiyyətləri dəyərləndirilir. Dəyərləndirmələrin aparılmasında məqsəd hər bir sürücünün avtomobil idarə etmə keyfiyyətindən və risklilik dərəcəsiindən asılı olaraq individual sığorta haqqının təyin edilməsidir. Müəyyənləşdirilən sığorta haqqı sabit olaraq qalmır və sürücünün sığorta müqaviləsi aktiv olduğu müddət ərzində periodik olaraq tənzimlənir.

ABŞ-da telematic sığorta üzrə statistik göstəricilər göstərir ki, qurğudan istifadə edən sürücülərdə fərdi məsuliyyət səviyyəsi yüksəlir və onlar keçmiş dövrlərə nəzərən avtomobili daha ehtiyatlı idarə edir.

Telematic box qurğusu sığorta haqqının müəyyən edilməsi üçün təyin edilən vaxt ərzində avtomobilin keçə kilometr sürüldüyünü, onun hansı sürətlə idarə edildiyini, idarəetmə zamanı əyləcin hansı sıxlıqla sıxıldığını, avtomobilin ortalama olaraq gündüz və ya gecə idarə olunduğunu, dönmə əməliyyatlarının təhlükəli və ya təhlükəsiz həyata keçirildiyini və zolaqdan zolağa keçmə tezliyini qeydə alır. Bu göstəricilərin hər biri süni intellekt vasitəsi ilə sintezləşdirilir və ümumi bir nəticə əldə edilməsi üçün istifadə olunur. Telematic sığorta zamanı sığorta haqqının yüksəlməsindən və ya azalmasından faktiki statistiki göstəricilər əsasında sığortalı cavabdeh olduğu üçün sığorta şirkəti ilə sığortalı arasında nazarlıqlar çox böyük həcmdə aradan qaldırılır.

5. Insurtech

Sığorta sahəsində ən geniş istifadə olunan texnologiyalardan biri Insurtechdir. Insurtech anlayışı Fintech innovativ texnologiyasının alt başlığı olaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Burada məqsəd sığorta sektorunda meydana çıxan problemlərin rəqəmsal yanaşma və innovativ texnologiyalar vasitəsi ilə aradan qaldırılmasıdır. Sığorta sektorunun inkişaf etməsi üçün bu kimi amillər çox əhəmiyyətlidir. Öz işini daha yüksək səviyyədə görmək istəyən və sığortalıya hansı şəkildə xidmət göstərmək gərəkdiyini bilən sığorta şirkətləri sığorta sahəsindəki texnoloji yenilikləri öz şirkətlərində tətbiq edərək həm öz şirkətlərində müştəri məmnuniyyətinə nail olmağa çalışır, həm də sığorta sektorunun inkişafına təkan verir. Bununla yanaşı şirkətin qlobal miqyasdan bazar payının artırılmasına da nail olmaq mümkündür.

Insurtech innovasiyasının tətbiqi kasko sığorta məhsulunda sığorta məbləğinin hesablanması situasiyası üzərindən izah oluna bilər. Ənənəvi sığortalamalar zamanı sığorta şirkəti kasko polisi üçün avtonəqliyyat vasitəsinin istehsal tarixini, sığorta göstəricilərini baza olaraq qəbul edib, hesablamalar aparır və bu göstəricilərə əsasən sığorta haqqı müəyyən edir. Amma Insurtech istifadəçiləri bu texnologiya vasitəsi ilə sığortalının avtomobil idarəsi zamanı hərəkətlərini,

təhlükəli idarə edib-etməməsini smart qurğularla müəyyən edir, bu informasiyalar əsasında sığorta haqlarını formalaşdırır.

Sığorta innovasiyalarından istifadə edən sığorta şirkətlərinin 58%-i süni intellektdən istifadəyə üstünlük verir. Statistiki proqnozlara nəzər yetirildikdə 2019-2023-cü illər üçün sığorta texnologiyalarından istifadədə böyümə faizinin 41% olduğu görülür. Insurtech-in sığorta sektoru üçün faydaları əhəmiyyətli səviyyədə maliyyə xərclərinin azaldılması, sığortalanma prosesinin avtomatizləşdirilməsi, sığortada yeni paylanma kanallarının formalaşması, innovativ sığorta məhsullarının yaradılması və sığorta polislərinin avtomatik olaraq tətbiq edilməsi ilə məhsuldarlığın yüksək səviyyəyə çatdırılması və şəffaflığın təmin edilməsidir.

6. Blockchain texnologiyası

Gün keçdikdə informasiyanın şirkətlərdəki rolu daha böyük dəyər qazanır. Blok şəklində təşkil edilmiş zəncirvari texnologiya vasitəsi ilə sığortalanma prosesinə faydalılıq qazandırılması, sığorta sektoruna olan inamın artırılması, bərabər zamanlı şəkildə təşkil olunmuş xidmətin istifadəyə verilməsi, risklərin idarə edilməsi, innovativ sığorta məhsullarının yaradılması və smart müqavilələr vasitəsi ilə müştəri sayında artıma nail olunma kimi məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur. Bu sistemin sığorta sektorunda faydalı olmasının sübutu üçün isə blockchain texnologiyasından davamlı olaraq uzun müddət istifadə edilməsi gərəkdir.

7. Aşağı gəlirli əhəlinin cəlb edilməsi

Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafının yüksək səviyyədə olmaması səbəblərindən biri də aşağı gəlirli əhəlinin sığorta məhsullarına üz tutmamasıdır. Yeni sığorta məhsulları yaradılarkən bu vacib nyuans nəzərə alınmalıdır. Telematic box kimi tətbiqlər sığorta sektorunun inkişafına təkan verir, lakin aşağı gəlirli əhaliyə xitab etmir. Bu əhali qrupuna fokuslanmış mikro sığorta məhsullarının yaradılması sığorta gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Almaniya, İngiltərə və Filippin nümunəsi ilə bu problemin müəyyən səviyyədə aradan qaldırılabilir.

Almaniyada iqtisadi vəziyyətin gərgin olduğu dövrlərdə sığorta gəlir-ərinin artmaması üçün innovativ sığorta məhsulu tətbiq edilmişdir. Bu sığorta məhsulu sığortalanan şəxsin əmək haqqına və ölkədəki iqtisadi vəziyyətə müvafiq olaraq sığorta haqqının tənzimlənməsini nəzərdə tutur və həyat sığortası sahəsində daha geniş istifadə olunur. Sığorta haqları periodik olaraq yenilənir və sığortalanan şəxs sığorta haqqının yenilənməsi zamanına 1 və ya 2 ay qalmış xəbərdar edilir. Uzunmüddətli sığorta müqavilələrində tətbiq olunan bu sistem, sığorta müqavilənin başa çatmasından 3 il öncə son dəfə artırılır. Sığortalılar bu yolla psixoloji olaraq idarəetmənin öz əllərində olduğunu düşünür, prosesin online şəkildə həyata keçirilməsi əlavə vaxt itgisinin qarşısını alır və sığortalılar böhran olmasına baxmayaraq sığortalanırlar.

İngiltərədə tətbiq edilən unit-linked sığorta ilə yalnız sığortalanma deyil, həm də investisiya əməliyyatı həyata keçirilir. Sığortalı müəyyən sığorta haqqı ödəyir və bu haqqın bir qismi sığorta şirkəti tərəfindən təşkil edilmiş hovuza toplanılır və buradan investisiya edilir.

Filippində TodaCare adlı sığorta texnologiyasından istifadə olunur ki, bu zaman kütləvi nəqliyyat vasitələri sürücüləri fokus qrup olaraq müəyyən olunur. Onlara çox kiçik sığorta haqqı ilə sığorta məhsulu təklif olunur. Lakin, sığorta təminatı da müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Nəticə. Azərbaycanda sığorta sektorunun potensialının çox böyükdür. Ancaq sığorta inamının və sığorta savadlılığının olmaması səbəbindən bu potensial reallaşdırıla bilmir. Qeyd edilmiş sığorta texnologiyalarının ölkəmizdə tətbiq edilməsi bu problemlərin aradan qaldırılmasına və sığorta sektorunun dinamikləşdirilməsinə nail oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ewald F. Insurance and risk // http://lchc.ucsd.edu/cogn_150/
2. Valentina Gatteschi, Fabrizio Lamberti, Claudio Demartini, Chiara Pranteda, Victor Santamaria (2018). Blockchain and Smart Contracts for Insurance: Is the technology mature enough // <https://www.mdpi.com/>
3. Husnjak, S., Peraković, D., Forenbacher, I., & Mumdziev, M. (2015). Telematics system in usage based motor insurance. 25th DAAAM International Symposium on Intelligent Manufacturing and Automation, DAAAM (s. 816-825). Vienna: Procedia Engineering
4. Şekeroğlu S. (2019). Sigorta Sektöründeki Değişim: Insurtech
5. Autodesk - U.S. Total Rewards Overview (2012) // <http://images.autodesk.com>
6. Hayırsever Baştürk F. (2019). Sigortacılık Sektöründeki Dijitalleşme Süreci ve Sigortacılık Eğitimine Yansımaları // <https://www.researchgate.net/p>
7. Y. Demirdöğen (2020). İslami fintek ekosistemi üzerine bir değerlendirme
8. İ. Görmüş (2020). Dijital Pazarlama ve Mobil Pazarlamanın Sigorta Sektöründeki Yeri // <http://ankad.org/index>
9. Todacare: Microinsurance for PUV drivers (2017). // <https://www.cebuanalhuillier.com>
10. S. Taştan (2019). Küresel finansal teknoloji sektöründe ortaya çıkan yeni girişimlerin ekonomik ve teknolojik belirleyicileri // <https://dergipark.org.tr/>
11. Özyalçın Z.C. (2017). Türk Sigorta Sektörünün Gelecek Perspektifi: Sorunsuz Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma
12. Tunca S. (2020). Sigorta İşlemlerinde Blokzincir (Blockchain) Teknolojisi Uygulamaları // <https://dergipark.org.tr>
13. Umut M. (2020). TOWARDS DIGITALIZATION IN INSURANCE MARKET: TELEMATIC INSURANCE // <https://dergipark.org.tr>
14. Aase K.K., Persson S. (2017). Pricing of unit-linked insurance policies
15. Schrager D.F., Pelsner A. (2014). Pricing rate of return guarantees in regular premium unit-linked insurance
16. Maurer R., Somova B. The German insurance industry: Market overview and trends

SİĞORTA İNNOVASİYALARININ QLOBALLAŞAN DÜNYADA ROLU

Vəlizadə Fatimə

XÜLASƏ

Hal-hazırkı dövrdə qlobal rəqabətin daha sürətli hala gəlməsi şirkətlərin rəqabət prosesinə daha ciddi amil kimi yanaşmasına səbəb olmuşdur. İnformasiya əsri kimi adlandırılan bu dövrdə informasiyanın işlənməsi, ötürülməsi, kütləvi hala gətirilməsi, davamlı olaraq yenilənmələrin və informasiyanın keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirlərinin görülməsi vacibdir. İnformasiya texnologiyalarına adaptasiya olunmalı sahələrdən biri də sığorta sektorudur. Risklərin hesablanması, sığorta hadisələrinin qiymətləndirilməsi və sığorta haqqının hansı səviyyədə olmasının aşkarlanması üçün sığortaçılara kömək olan texnologiya isə InsurTech innovasiyasıdır. Innovasiyalar sadəcə sığortaçı üçün deyil, həm də sığortalı üçün şəffaflıq və punctuallıq nüanslarının daha müfəssəl olmasına yardımçı olmaqdadır. Bu məqalədə məqsəd innovativ sığorta texnologiyalarının qiymətləndirilməsidir.

THE ROLE OF INSURANCE INNOVATIONS IN A GLOBALIZED WORLD

Velizade Fatima

SUMMARY

The rapid pace of global competition today has led companies to approach the competitive process as a more serious factor. In this period, called the information age, it is important to take measures to process, transmit, publicize information, constantly update and improve the quality of information. One of the areas to be adapted to information technology is the insurance sector. Innovation technologies such as InsurTech and blockchain are among the innovative technologies that help calculate risks, assess insurance claims and decide on the level of insurance premiums. Innovations help to make the nuances of transparency and punctuality more detailed, not only for the insurer, but also for the insured. The purpose of this article is to evaluate innovative insurance technologies.

РОЛЬ СТРАХОВЫХ ИННОВАЦИЙ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Велизаде Фатима

АННОТАЦИЯ

Высокие темпы глобальной конкуренции сегодня заставили компании рассматривать конкурентный процесс как более серьезный фактор. В этот период, называемый информационным веком, важно принимать меры по обработке, передаче, распространению информации, постоянному обновлению и повышению качества информации. Одной из областей, которые необходимо адаптировать к информационным технологиям, является сектор страхования. Инновационные технологии, такие как InsurTech и блокчейн, относятся к числу инновационных технологий, которые помогают рассчитывать риски, оценивать страховые выплаты и принимать решения об уровне страховых взносов. Нововведения помогают детализировать нюансы прозрачности и пунктуальности не только для страховщика, но и для застрахованных. Целью данной статьи является оценка инновационных технологий страхования.

MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ EFFEKTİV NAĞD PUL VƏSAİTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Sadiqova Gülbəs Mehman qızı
ADIU-nun II kurs magistrantı
gulbes.sadiqova@mail.ru

Açar sözlər: nağd pul vəsaitləri, model, alternativ dəyər, pul idarəçiliyi.

Keywords: cash, model, alternative value, money management.

Ключевые слова: наличные деньги, модель, альтернативная стоимость, управление капиталом.

Nağd və nağd ekvivalentləri müəssisənin balansının cari aktivlər hissəsinin yuxarı hissəsində olan ən likvid aktiv maddələrindən, yəni dövriyyə kapitalından ibarət olan qrupdur. Nağd ekvivalentləri deyəndə pula asanlıqla çevrilə bilən aktivlər nəzərdə tutulur. Bu cür aktivlərin müddəti 3 aydan artıq olmur, başqa sözlə qısamüddətli olur. Məsələn, qısa müddətli dövlət istiqrazları, pul bazarı alətləri və s.

Şirkətlərdə nağd pul vəsaitlərinin həcminə nəzarət etmək mütləqdir. Buna görə də maliyyə meneceri nağd pul vəsaitlərinin idarəçiliyi ilə bağlı qərar verməlidir. Nağd pul vəsaitləri əmək haqqının ödənilməsi, icarə xərcinin, elektrik və su pullarının, ümumilikdə kommunal xərclərin ödənilməsi, kreditlərə ödəniş, cari borcların qarşılınması, kifayət qədər ehtiyatın saxlanılması, xammal alınması və s. kimi bir çox məqsədlər üçün tələb olunur. Çalışılmalıdır ki, optimal səviyyə müəyyənəlsin və şirkətdə o həcmdə vəsait saxlanılsın. Ümumi pul vəsaitləri hansı həcmdə nağd olaraq şirkətdə saxlanılmalı, hansı həcmi isə investisiya kimi yatırılmalı olması ilə bağlı araşdırmalar edilmişdir. Bunun üçün istifadə olunan metodlar var, hansı ki 2 metod haqqında aşağıda daha geniş məlumat veriləcəkdir. Bu metodlardan biri Baumal-Arris və Tobin modelidir, digəri isə Miller-Orr modelidir. Bu modellərin şirkətlərdə tətbiqi qaydaları, faydaları və s. haqqında ətraflı informasiya öz əksini tapmışdır.

Effektiv nağd pul vəsaitlərini idarəetmə ilə pul vəsaitlərinə sürətli və effektiv nəzarət əldə edilir. Effektiv nağd pul vəsaitləri idarəçiliyinin əsas prinsipi "2A-dan çəkinin" kimi şüara sahib olan bir prinsipdir: nağd pul vəsaitləri açığı (çatışmazlığı, nağd pulu tələb olunan səviyyədən aşağı olması) və atıl prinsipi (həddindən çox nağd pulun əldə saxlanması)

Açıq vermə prinsipinin nəticələri (nağd pulu tələb olunan səviyyədən aşağı tutulması):

Maliyyələşdirmə fəaliyyətinin xərcləri;

Risk götürmə - Öhdəliklərin ödənilməməsi - İflasın baş verməsi;

Beləliklə, məqsəd "optimal" səviyyəsində nağd pul səviyyəsini təyin etməkdir. Burada 3 vacib sual yaranır:

1. Optimal səviyyə nədir?

2. Optimum kompozisiya nədir?

3. Nağd pul axınlarının girişi necə sürətləndirilir / çıxışı necə yavaşladılır?

Optimal nağd pul vəsaitləri səviyyəsini təyin etmək üçün iki əsas yanaşma mövcuddur:

1. Baumal-Arris & Tobin (BAT) modeli

2. Miller-Orr Model

Baumal-Arris və Tobin (BAT) modeli, nağd vəsaitləri saxlama və saxlamama xərclərini hesablayaraq ümumi dəyəri minimuma endirən nağd səviyyəsini hesablayan bir optimallaşdırma yanaşmasıdır. Başqa sözlə, Baumol-Tobin modeli, korporativ maliyyədə minimum əməliyyat xərci ilə alternativ dəyərini (qiymətli kağızlar üzrə itirilən faiz) təmin edən nağd pul balansının

müəyyənləşdirilməsinə kömək etmək üçün nağd pulun idarə edilməsi texnikası kimi istifadə olunur. [1]

Bu model aşağıdakı fərziyələrə əsaslanır:

- a) Nağd xərcləmə nisbəti sabitdir və ümumi nağd tələb əvvəlcədən bilinir.
- b) Fondlar(aktivlər) pul və ya qısamüddətli investisiyalar kimi saxlanıla bilər (məsələn, satıla bilən qiymətli kağızlar).
- c) Minimum pul balansı sıfırdır.
- d) Nağd pul saxlamanın alternativ dəyəri sabitdir.
- e) Artıq nağd pul vəsaitləri qiymətli kağızlara yatırılır.
- f) Qiymətli kağızlar nağd pula çevrildikdə əməliyyat xərci hər dəfə eynidir.
- g) Kredit limiti və ya overdraftları yoxdur. [2]

Optimal nağd pul səviyyəsi (Optimal Cash Balance) Baumol-Tobin modelinin ümumi dəyər, xərc bərabərliyindən əldə edilir,

$$TC = C * K / 2 + T * F / C$$

Burada, nağd pul vəsaitləri balansına "C" deyək. K alternativ dəyəri, T şirkətin illik nağd pul vəsaitinə olan tələbi, ehtiyacı, F isə əməliyyat xərcini ifadə edir.

Minimum xərcli nağd pul vəsaiti qalığını tapmaq üçün bərabərliyin C dəyişəninə görə törəməsini tapıb, digər dəyişənləri sabit qaldığını nəzərə alaraq toplam xərci 0 –a edirik.

$$0 = (C * K / 2)' + (T * F / C)'$$

$$0 = K / 2 - T * F / C^2$$

$$C^2 = 2 * T * F / K$$

Bərabərliyi "C" dəyişəninə görə həll etmək optimal pul qalığını verəcəkdir.

$$OCB = \sqrt{2 * T * F / K}$$

Burada məqsəd qeyd etdiyimiz kimi optimal nağd pul səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Bununla maliyyə nəzarətini həyata keçirmək mümkündür, çünki şirkət bu bərabərliklə əlində nə qədər nağd pul vəsaitini saxlamalı olduğunu biləcək və qalan vəsaiti düzgün bölüşdürəcəkdir (investisiya, dividend və s.) Təbii ki bütün bu hesablamalar 100 faiz düzgün nəticəni verməyə də bilər. Buna səbəb digər faktorlar ola bilər, məsələn şirkətdən asılı olmayan dəyişikliklər baş verə bilər, komissiya haqqı dəyişə bilər və s. Kənarlaşma çox cüzi, 0.01% belə olsa, həmişə vardır.

Nümunə ilə daha yaxşı anlamaq olar.

A Şirkətinin illik nağd ehtiyacı 2 000 000 manatdır. Şirkət illik faiz dərəcəsi sabit 3% olan depozit sertifikatı almaq imkanına malikdir, və ya başqa bir qiymətli kağıza yatırırsa idi, illik ortalama gəliri 3 faiz olacaqdı, yəni alternativ dəyər 3 %-dir. Hər əməliyyat üçün isə komissiya haqqı 300 manatdır. Verilən məlumatların hamısını yuxarıdakı formulada yerinə qoysaq,

$$OCB = \sqrt{2 * 2000000 * 300 / 0.03} = 200000$$

Beləliklə, 200000 manat məbləğində optimal nağd pul qalığı alternativ xərc və əməliyyat dəyərinin minimum cəmini qarşılıyır. Bunu sübut etmək üçün aldığımız nəticədən yəni optimal nağd pul səviyyəsindən az (100000) və çox (250000) məbləğ götürüb ümumi xərc bərabərliyində yerinə qoya bilərik.

$$TC = C * K / 2 + T * F / C$$

$$TC = 100000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 100000 = 7500 \quad (1)$$

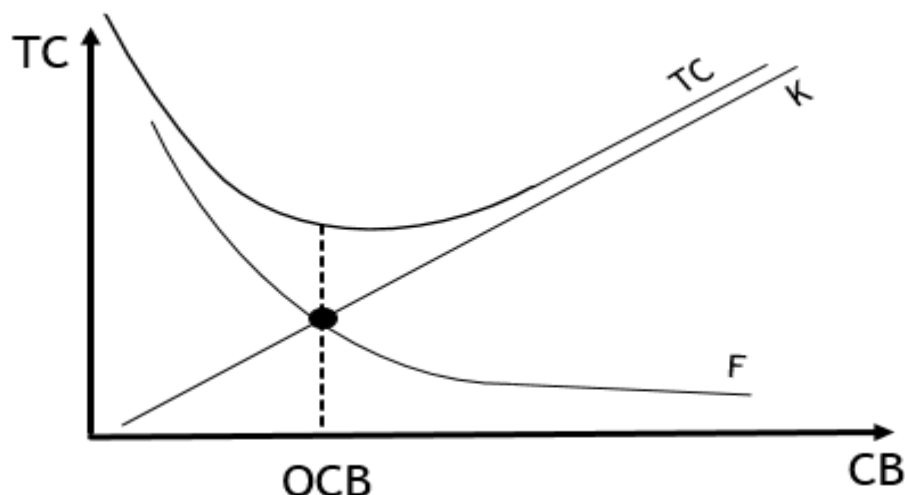
$$TC = 250000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 250000 = 6150 \quad (2)$$

$$TC = 200000 * 0.03 / 2 + 2000000 * 300 / 200000 = 6000 \quad (3)$$

Burada (3) bərabərliyində daha əvvəl əldə etdiyimiz OCB məbləğində pul saxlamağın xərci göstərilir. (1) bərabərliyində OCB məbləğindən az, (2) bərabərliyində isə OCB məbləğindən çox nağd pul vəsaiti saxladıqda baş verəcək xərclər göstərilmişdir. Şirkətin nağd pul vəsaitlərinin idarəsi üçün ödəyəcəyi ümumi xərc isə 6000 manatdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki,

Baumol-Tobin modeli ilə aldığımız nəticə ən effektiv variantdır və optimal nağd pul vəsaitlərinin məbləği 200000 manatdır. Bu o deməkdir ki, toplam illik 2000000 manat nağd ehtiyacını il ərzində 200000 manat məbləğində tədarük edəcəkdir. Bu halda 1 ildə $2000000/200000=10$ dəfə təmin etməli olacaqdır. Ortalama nağd dövriyyəsi isə $365/10=36$ gün olacaqdır.

Alternativ dəyər və əməliyyat dəyəri tərs mütənasibdir. Əməliyyat dəyərini azaltmaq üçün əməliyyatların sayı azaldılmalıdır ki, bu da daha yüksək bir pul balansı saxlamaq deməkdir. Bu isə alternativ dəyərin artmasına gətirib çıxarır (bazar qiymətli kağızlarında itirilən faiz). Əksinə, alternativ dəyərin azaldılması daha az pul balansının saxlanılmasını tələb edir, bu da əməliyyat sayının artmasına və beləliklə əməliyyat xərcinin artmasına səbəb olur. Həm də aşağı pul balansı bir şirkətin ödəmə qabiliyyətini mənfi təsir edə bilər. Alternativ dəyəri ilə əməliyyat dəyəri arasındakı bu əlaqə aşağıda şəkil 1-də göstərilir.

Şəkil 1.

Burada, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, F əməliyyat xərcini, K alternativ dəyəri, TC ümumi xərci, CB isə nağd balansını ifadə edir.

Baumol modeli klassik bir pul idarəçiliyi modeli olmasına baxmayaraq gündəlik həyatda tətbiq olunması çətindir. Lakin bu modelin faydaları və üstün cəhətləri olduğu kimi məhdudiyyətləri də var. Əsas məhdudiyyət, şirkətin modelin işləməsi üçün ehtiyatlardan, resurslardan bərabər istifadə etməli olmasıdır. Praktikada bu, demək olar ki, mümkün deyil. Həm də bi digər çətinlik, müəssisədə maliyyə mənbələrinə olan tələbi dəqiq müəyyənləşdirməyin çətin olmasıdır, yəni əvvəlcədən dəqiq nə qədər nağd pul vəsaitinə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir və şirkət tərəfindən edilən xərclərin bütün dövr ərzində bərabər şəkildə yayılmamasıdır. Modelin həyata keçirilməsindəki digər bir məhdudiyyət, vaxt keçdikcə dəyişən və tez-tez müzakirə edilə bilən, əməliyyatın ölçüsündən asılı olan əməliyyat komissiyasıdır, komissiya xərcidir.[3]

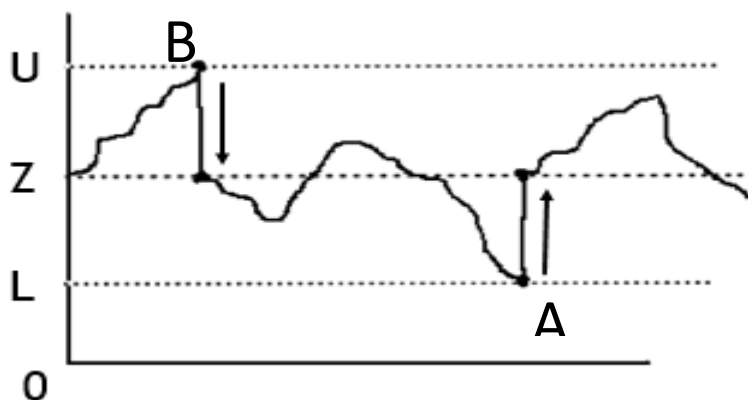
Miller-Orr nağd idarəetmə modeli qeyri-müəyyən nağd pul axını və çıxışı olan müəssisələr üçün hazırlanmışdır. Bu yanaşma nağd pul qalığının aşağı və yuxarı həddlərini müəyyənləşdirməyə və gəlir nöqtəsini (hədəf pul qalığı) müəyyən etməyə imkan verir. Bu, nağd xərcləmə nisbətinin sabit olduğu fərziyyəsinə əsaslanan Baumol-Tobin modelindən fərqlidir.

Aşağıdakı fərziyyələr yerinə yetirildiyi təqdirdə Miller-Orr nağd pul idarəetmə modeli istifadə edilə bilər:

a) Nağd pul və nağd pul axını stokastikdir. Başqa sözlə, bir işdə hər gün həm fərqli nağd ödənişlər, həm də fərqli nağd pul qəbzləri (mədaxilləri) ola bilər.

- b) Gündəlik nağd pul vəsaitləri normal olaraq paylanır, yəni təsadüfi baş verir.
- c) Nağd pulu satıla bilən qiymətli kağızlara qoymaq mümkündür.
- d) Qiymətli kağız alqı-satqısı zamanı əməliyyat haqqı, komissiya var.
- e) Şirkət aşağı limit adlanan minimum qəbul edilə bilən nağd pul qalığını özündə saxlayır.

Bu model "Nəzarət limiti metodu" ilə işləyir. Başqa sözlə, nağd pul səviyyəsi yuxarı hədd (U) ilə aşağı hədd (L) arasında dəyişir. Nağd pul səviyyəsi U-ya çatdıqda, qiymətli kağızlar alaraq nağd səviyyəsini Z-ə endirməyə çalışır. Əks təqdirdə, nağd pul səviyyəsi L-ə düşərsə, qiymətli kağızları sataraq nağd pulu artırır. Beləliklə nağd pul vəsaitlərinə nəzarət edir və səviyyəsini tənzimləyir.

Şəkil 2.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aşağı limit və ya təhlükəsizlik məqsədli nağd pul miqdarı şirkət rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir, lakin həm yuxarı hədd, həm də qazanc nöqtəsi yayılmaya bağlıdır. Miller-Orr modelindəki qayıtma (gəlir) nöqtəsi, həqiqi nağd pul balansı aşağı və ya yuxarı həddə çatdıqda bərpa edilməli olan pul balansıdır. Şəkil 2-də A, həqiqi pul balansının aşağı həddə düşdüyü zamandır. Bir şirkət rəhbərliyi, satıla bilən qiymətli kağızları sataraq nağd pul vəsaitlərini toplayır və optimal nağd səviyyəsini təmin edir. B, həqiqi pul balansının yuxarı həddə toxunduğu zamandır. Belə hallarda qiymətli kağızlar satın almaq və nağd pul qalığını gəlir nöqtəsinə gətirmək lazımdır. İnvestisiya ediləcək məbləğ, yuxarı sərhəd ilə qayıtma (gəlir) nöqtəsi arasındakı fərkdir. Nəzarət edilən məbləğ, optimal nağd pul balansı Z səviyyəsində olmalıdır. Z səviyyəsi isə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$Z = L + 1/3 * S$$

$$S = 3 * \sqrt[3]{3 * F * \sigma^2 / 4 * K}$$

$$Z = L + \sqrt[3]{3 * F * \sigma^2 / 4 * K}$$

Burada, F - əməliyyat xərci, K nağd pul vəsaiti saxlamanın alternativ dəyəri və σ^2 isə gündəlik nağd pul qalığının variansıdır. Yuxarı limit isə bu hesablamalarla müəyyənləşdirilir:

$$U = 3 * Z - 2 * L \text{ və ya } U = L + S$$

Miller-Orr nağd pul idarəetmə modelini tətbiq edərkən aşağıdakı məhdudiyyətləri nəzərə almalıyıq:

Əməliyyat xərclərindəki artım, yayılma artımı və daha yüksək gəlir səviyyəsi ilə nəticələnir.

Gündəlik nağd pul balansının standart kənarlaşması (σ) nə qədər yüksəkdirsə, yayılma o qədər geniş olar və geri dönüş nöqtəsi də bir o qədər yüksək olar. Gündəlik nağd pul balansının daha yüksək dəyişkənliyi onun aşağı və ya yuxarı həddinə çatma ehtimalı daha yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Nəticə və təkliflər

Effektiv bir nağd pul idarəçiliyi üçün nə etməli?

Pul daxilolmalarını sürətləndirmək üçün:

- Nağd satış mümkün qədər çox olmalıdır.
- Müştərilərin ödəmələri asanlaşdırılmalıdır
- Bir çox bank yerinə az sayda amma böyük və kifayət qədər filialı olan bankla işləmək
- Debitor borcları hər il ödənilməlidir
- Debitor borcları üçün gecikmə faizinin tətbiqi
- Müəyyən dövrlərdə və ya məhsullarda kampaniyalar
- Yararsız, faydasız aktivlərin satışı
- Debitor borcların alınmasını şirkətin daha çox ödəniş etdiyi gündən bir neçə gün əvvələ salmaq və s.

Nağd pul vəsaitlərinin çıxışına nəzarət etmək üçün:

- Ödənişlər müəyyən günlərdə olmalıdır(məs. həftədə 1-çərşənbə)
- Ödəniş limitləri müəyyənləşdirilməlidir.
- Daha az sayda yüksək təhsilli, savadlı işçi işə götürülməlidir.
- Lazımsız investisiyalar təxirə salınmalıdır
- Nağd büdcələr hazırlanmalıdır (gündəlik, həftəlik, aylıq) [5].

ƏDƏBİYYAT

1. prof. dr. Mehmet Saraç, Finansal Yönetim
2. https://ceopedia.org/index.php/Baumol_model
3. <http://financialmanagementpro.com/baumol-tobin-model/>
4. <http://financialmanagementpro.com/miller-orr-model/>
5. <https://medium.com/muhasebe-finans/etkin-nakit-y%C3%B6netimi-nas%C4%B1lsa%C4%9Flan%C4%B1r-39d50071dd22>

MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ EFFEKTİV NAĞD PUL VƏSAİTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Sadiqova Gülbə

XÜLASƏ

Şirkətlərin gündəlik fəaliyyəti üçün işlək kapitala, nağd pul vəsaitlərinə ehtiyac duyur. Müəssisələrin kifayət qədər nağd pulu olmayan müştərilərdən debitor borclarını vaxtında toplamaqda çətinliklər yaşanır. Qısamüddətli nağd pul axını, yəni qısamüddətli nağd pul vəsaitlərinin mədaxil məhdudluğu səbəbindən müəssisələrin təchizatçı və podratçılara olan ödəmələrində də gecikmələr baş verir. Nağd pul vəsaitlərinin həddindən çox miqdarda əldə saxlanması da bir sıra problemlər yaradır, məsələn, gəlirli investisiya etmə imkanlarında yararlanmamaq və s. Buna görə də əldə saxlanacaq nağd pul vəsaitlərinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalədə nağd pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsi necə müəyyənləşdirildiyi, hansı yanaşmaların istifadə olunduğu, bu yanaşmaların tətbiqetmə imkanları və məhdudiyyətləri haqqında məlumatlar veriləcəkdir. Həmçinin müəssisəyə nağd pul vəsaitlərinin girişi və çıxışına nəzarət etmək üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğu öz əksini tapmışdır.

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ДЕНЕЖНЫМИ СРЕДСТВАМИ В ФИНАНСОВОМ УПРАВЛЕНИИ

Садыгова Гюльбес

АННОТАЦИЯ

Компании нуждаются в оборотном капитале и денежных средствах для повседневной деятельности. Компании испытывают трудности со сбором дебиторской задолженности от клиентов, у которых недостаточно денежных средств. Также наблюдаются задержки платежей предприятий поставщикам и подрядчикам из-за краткосрочных денежных потоков, то есть краткосрочных денежных поступлений. Избыточные запасы денежных средств также создают ряд проблем, таких как невозможность воспользоваться выгодными инвестиционными возможностями. Следовательно, важно определить уровень наличных денег, которые будут храниться.

В этой статье будет представлена информация о том, как определить оптимальный уровень денежных средств, какие подходы используются, а также о возможностях и ограничениях этих подходов. В нем также указывается, какие меры следует принять для контроля притока и оттока денежных средств на предприятие.

EFFECTIVE CASH MANAGEMENT IN FINANCIAL MANAGEMENT

Sadigova Gulbas

SUMMARY

Companies need working capital and cash for their daily activities. Businesses have difficulty collecting receivables from customers who do not have enough cash. There are also delays in enterprises' payments to suppliers and contractors due to short-term cash flows, ie short-term cash inflows. Excessive cash holdings also pose a number of problems, such as not being able to take advantage of lucrative investment opportunities. Therefore, it is important to determine the level of cash to be held.

This article will provide information on how to determine the optimal level of cash, what approaches are used, and the possibilities and limitations of these approaches. It also outlines what measures should be taken to control the inflow and outflow of cash to the enterprise.

İSTEHSAL SFERASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİRLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ UÇOTUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

*Zeynallı Kənan Qanbay oğlu,
ADİU-nun magistrantı
kenan.zeynalli1997@gmail.com*

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq, istehsal, gəlirlərin formalaşması, uçot sistemi, hesablar planı.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, производство, формирование доходов, система бухгалтерского учета, план счетов.

Keywords: Small and Medium Business, Production, Revenue Formation, Accounting System, Chart of Accounts.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, məşğulluq, istehlak mallarına olan tələbatın yerli mənbələrdən ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində KOS-lar iqtisadi artım və məşğulluğun önündədir. Beləliklə, Dünya Bankına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-ların ÜDM və məşğulluqda payı müvafiq olaraq 50 və 60 faizdən çoxdur. Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri də iqtisadi sabitliyi artırmaq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadi aktivliyi təmin etmək üçün KOS-ların inkişafı üçün sistemli tədbirlər görürlər. Nəticədə bazarda tələb və təklif tarazlığına şərait yaradan, qiymətlərin sabitləşməsinə, mal və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən səmərəli istifadəyə, iqtisadi sabitliyə və xarici təsirlərin çevik mənimsənilməsinə şərait yaradan rəqabətli bazar münasibətləri formalaşır. Bu səbəblərdən hazırkı global şəraitdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr KOS-ların köməyi ilə iqtisadiyyatlarını böhranlara uyğunlaşdırmağa çalışırlar [1, 4].

Kiçik və orta sahibkarlığın uyğun dövlət tənzimlənməsi və dəstəyi sisteminin formalaşması təkcə kiçik müəssisələr üçün deyil, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Kiçik sahibkarlıq bütövlükdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır, yeni iş yerləri açılır və cəmiyyət üçün zəruri olan məhsul və xidmətlər istehsal edir, eyni zamanda müxtəlif malların istehlakçısı kimi çıxış edir, ölkənin iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Son illər ölkəmizdə ən aktual məsələlərdən biri də kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Beləliklə, kiçik və orta sahibkarlıq ölkə iqtisadiyyatında məşğulluğun təmin edilməsində, regional inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Buna görə bu müəssisələrin inkişafının təmin edilməsi, bu təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün ilk növbədə şəffaf bir mühasibat sistemi yaratmaq və beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə hesabatları hazırlamaq lazımdır.

Ölkənin statistik xidmətində islahatların hazırkı mərhələsi dünya praktikasında qəbul edilmiş vahid standartlara keçidlə əlaqələndirilir. Statistik göstəricilər sisteminin qurulması və onun ayrı-ayrı elementləri, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartlara uyğun məlumatların toplanması və işlənməsi metodları təqdim olunur, statistik uçotun vəzifələri əlaqələndirilir. Statistik islahatın əsas məqsədlərindən biri ölkə iqtisadiyyatında və ayrı-ayrı sektorlarında baş verən proseslər barədə mütəmadi olaraq etibarlı, dolğun və müntəzəm müqayisəli məlumat əldə etməkdir.

Kiçik müəssisələrin iqtisadi potensialının reallaşması əsasən onun statistik məlumat bazasının formalaşmasından asılıdır. Başqa sözlə, hər hansı bir kiçik sahibkarlıq addımının müvəffəqiyyəti, əsaslandığı məlumatın keyfiyyətindən asılıdır. Kommersiya statistikasına sahibkarlıq fəaliyyəti müddətində iqtisadi əmək və iqtisadi varlıqların birləşməsinin formalarını, bu prosesin innovativ məzmununu, iqtisadi səmərəliliyini və sahibkarlığın inkişaf meyllərini açıqlamalıdır. Mövcud statistik məlumatların toplanması və işlənməsi sistemi Azərbaycan iqtisadiyyatının özəl sektorunda baş verən əsas sosial-iqtisadi proseslərin düzgün izlənməsinə və inkişafının proqnozlarının həyata keçirilməsinə imkan verir [3].

Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının Kommersiya təşkilatları üçün MHBS və MHBS-a uyğun olaraq mühasibat uçotu qaydalarının təsdiq edilməsi barədə 30 yanvar 2017-ci il tarixli qərarının ümumi müddəalarında bildirilir ki, bu qaydalar kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə tətbiq olunur. Qaydalarda mühasibatla əlaqəli təriflər, beynəlxalq və milli standartlarda mövcud olan fərziyyələr (hesablama metodu, davamlılıq), maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri (bitərəflik, aydınlıq, adekvatlıq və s.), habelə hesabat elementlərinin qiymətləndirilməsi metodları (ilkin dəyər, cari dəyər, mövcud dəyər, mümkün satış qiyməti, ədalətli dəyər) müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, kommersiya qaydaları ilkin mühasibat sənədlərinin və mühasibat reyestrlərinin tərtib edilməsi proseduru aydınlaşdırır.

Kommersiya qaydalarında mühasibat uçotu subyektləri üçün hazırlanmış hesablar planı beynəlxalq və milli standartların tələblərini, habelə bu standartlarda olan fərziyyələri və ya prinsipləri, maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətlərini və bu sxemin elementlərini qiymətləndirmə metodlarını əks etdirir. Balans hesabatı ilə təsərrüfat subyektləri tərəfindən hazırlanan digər maliyyə hesabatları arasındakı fərq, bu maliyyə hesabatındakı məlumatların hesablar planından istifadə edərək xarici istifadəçilərə tam çatdırılmasıdır. Beləliklə, hesabat planındakı maliyyə hesabatlarının elementləri qruplaşdırılır və dəyərlə ifadə olunur. bunu çox asanlaşdırır. Ümumiyyətlə, hesablar planı artan likvidlik sırasına əsaslanır. Hesablar planı, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istifadə olunan hesabların seriya nömrələrindən, eyni zamanda sintetik hesablar adlandırılan hesabların seriya nömrələrindən və hesabların seriya nömrələrindən ibarətdir.

Beləliklə, hesablar planında təhlil və nəzarətdən, habelə maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün mövcud tələblərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilən subhesablardan istifadə olunur. Sahibkarlar istifadə etdikləri hesablar planına mühasibat siyasətinə uyğun olaraq digər subhesablar əlavə etmək hüququna malikdirlər. Sahibkarlar maliyyə hesabatları hazırlayarkən kommersiya qaydalarında göstərilən bu hesablar planından istifadə etməlidirlər [2].

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu Qaydalarla müəyyən edilən Hesablar Planı mühasibat uçotu subyektlərinin iş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Hesablar Planı aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir [4]:

1. Uzunmüddətli aktivlər;
2. Qısamüddətli aktivlər;
3. Kapital;
4. Uzunmüddətli öhdəliklər;
5. Qısamüddətli öhdəliklər;
6. Gəlirlər;
7. Xərclər;
8. Mənfəətlər (zərərlər);
9. Mənfəət vergisi.

Uzunmüddətli debitor borclarının uçotu Hesablar Planının 17-ci maddəsində əks etdirilir. “Uzunmüddətli debitor borcları” maddəsi hesabat tarixindən sonra 12 aydan artıq müddətdə ödənilməsi gözlənilən debitor borclar barədə məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddə aşağıdakı hesablardan ibarətdir:

1. 171 Nöli “Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”;
2. 172 Nöli “Törəmə (asılı) müəssisələrin uzunmüddətli debitor borcları”;
3. 173 Nöli “Əsas idarəetmə heyətinin uzunmüddətli debitor borcları”;
4. 174 Nöli “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları”;
5. 175 Nöli “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli debitor borcları”;
6. 176 Nöli “Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları”;
7. 177 Nöli “Digər uzunmüddətli debitor borcları”.

Qısamüddətli debitor borclarının uçotu Hesablar Planının 21-ci maddəsində əks etdirilir. “Qısamüddətli debitor borcları” maddəsi hesabat tarixindən sonra 12 aya qədər müddət ərzində ödənilməsi gözlənilən debitor borclar barədə məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Uzunmüddətli kreditor borclarının uçotu Hesablar Planının 43-cü maddəsində əks etdirilir. Bu maddədə mühasibat uçotu subyektinin uzunmüddətli kreditor borclarının hərəkəti üzrə ümumiləşdirilmiş məlumatlar təqdim edilir. Bu maddə üzrə aşağıdakı hesablar açılır:

- 431 Nöli “Malsatan və podratçılar üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”;
- 432 Nöli “Törəmə (asılı) cəmiyyətlərə uzunmüddətli kreditor borcları”;
- 433 Nöli “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”;
- 434 Nöli “Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları”;
- 435 Nöli “Digər uzunmüddətli kreditor borcları” [4].

Qeyd edək ki, yeni sistem və hesablar planı köhnə hesablar planından daha sadə və başa düşülməsi ilə fərqlənir. Hesab cədvəli ilə maliyyə hesabatı formaları arasındakı əlaqənin məntiqini daha asan başa düşmək mümkündür. Çünki yeni mühasibat və hesabat sistemi maliyyə kapitalına əsaslanan 5 əsas elementin birləşməsidir. Bununla birlikdə, araşdırma yeni hesabat planının və maliyyə hesabatı formalarının yerli tətbiqetmə və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğunlaşdırılması baxımından təkmilləşdirilməli olduğunu göstərir.

Ölkəmizdə kiçik sahibkarlığın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün son zamanlarda nisbətən uğurlu islahatlar aparılmışdır. Bununla birlikdə, kiçik müəssisələr bu gün beynəlxalq bazarlarda böyümək gə baxımından bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Maliyyələşdirmə kiçik müəssisələrdə bu problemlərin ön vacibidir. Beləliklə, dünyanın bir çox ölkəsində kiçik və orta sahibkarlıqla bağlı problemlər birlikdə həll olunur və onlara ayrıca maliyyə hesabat standartı tətbiq olunur. Ölkəmizdə bu standart tətbiq edilmir və kiçik və orta sahibkarlıqla bağlı problemlər ümumiyyətlə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

Bəzi ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq üçün maliyyə hesabatı standartı mövcuddur. Ölkəmizdə kiçik müəssisələrin tətbiq etməsi olduqca çətin olan bütün müəssisələr üçün vahid maliyyə hesabatı formasından istifadə olunur. Ölkəmizdə istifadə olunan maliyyə hesabat formaları da bir sıra ölkələrdə olduğu kimi bu müəssisələr üçün vahid maliyyə hesabatı formalarının hazırlanması və mövcud maliyyə hesabatı formalarının təkmilləşdirilməsi lazım olduğunu nəzərə alaraq bir sıra çatışmazlıqlara malikdir. Tədqiqat prosesi zamanı bu məsələlərlə bağlı aşağıdakı tövsiyələr verilir:

1. Ölkəmizdə istifadə olunan sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət göstərdiyi sahələr üzrə bölgüsü meyarlarına yenidən baxılması;
2. Kiçik və orta müəssisələr üçün Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartı kiçik və orta müəssisələrə şamil olunduğundan, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən bu tipli müəssisələr üçün

beynəlxalq standartlara uyğun olan vahid standart maliyyə hesabatı formalarının hazırlanması məqsəduyğundur;

3. Kiçik və orta sahibkarlara yalnız vergi məqsədləri ilə yanaşmaq fikri ortadan qaldırılmalıdır. Yəni bu işə yalnız maliyyə siyasəti mövqeyindən yanaşmaq olmaz. Beləliklə, bu müəssisələrin böyüməsi üçün hər cür şərait yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan iqtisadi islahatlar icmalı. 2017, s.12.
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına əsasən mühəsibat uçotunun aparılması qaydaları” haqqında qərarı (2017) Bakı şəhəri.
3. Hüseynli İ.Q. Kiçik sahibkarlığın statistik uçotunun bəzi məsələləri. “İqtisaiyyat və audit” jurnalı, №1, 2004.
4. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühəsibat uçotunun aparılması Qaydaları 2019.
5. <https://www.e-muhasib.az/article.php?cat=2&n=1047>.

İSTEHSAL SFERASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ GƏLİRLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ UÇOTUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Zeynallı Kənan

XÜLASƏ

Məqalədə bazar iqtisadiyyatının prioritetlərindən biri də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kiçik sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, iqtisadi artım tempini müəyyənləşdirir və eyni zamanda maddi, maliyyə və insan resurslarının daha səmərəli paylanmasını təmin edir. Məqalədə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində uçot məsələləri, yeni təsdiqlənmiş hesablar planı, onun səmərəliliyi, təkmilləşdirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УЧЕТА ДОХОДОВ У МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Зейналлы Канан

АННОТАЦИЯ

В статье одним из приоритетов рыночной экономики является развитие малого и среднего предпринимательства. Мировой опыт показывает, что малый бизнес играет важную роль в рыночной экономике, определяет темпы экономического роста и в то же время обеспечивает более эффективное распределение материальных, финансовых и человеческих ресурсов. В статье отражены вопросы бухгалтерского учета на малых и средних предприятиях, недавно утвержденный план счетов, его эффективность и совершенствование.

SOME PROBLEMS OF INCOME FORMATION AND ACCOUNTING IN SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES OPERATING IN THE FIELD OF PRODUCTION

Zeynally Kanan

SUMMARY

One of the priorities of the market economy in the article is the development of small and medium enterprises. World experience shows that small business plays an important role in a market economy, determines the rate of economic growth and at the same time ensures a more efficient distribution of material, financial and human resources. The article covers accounting issues in small and medium enterprises, the newly approved chart of accounts, its efficiency and improvement.

GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONUNDA QASTRONOMİK TURİZMİNİN İNKİŞAF İMKANLARI

Əliyev Ramin İntizam oğlu
ADMIU-nun II kurs magistrantı
Elmi rəhbər T.H.Əhmədova
mr.amin.1995@mail.ru

Açar sözlər: kulinariya turizmi, gastronomik turizm, qida turizmi, qidalanma və içkilər, turizm növləri, qurman turizmi.

Ключевые слова: кулинарный туризм, гастрономический туризм, гастрономический туризм, еда и напитки, виды туризма, гастрономический туризм.

Keywords: culinary tourism, gastronomic tourism, food tourism, food and beverages, types of tourism, gourmet tourism.

Dünyada ölkə mətbəxinə və onun kulinariyasına aid olan nümunələrdən gastronomik turlar hazırlanır. Bu turların köməyi ilə turistlər ölkənin mətbəx mədəniyyəti, onun tarixi, hazırlanma üsulları ilə tanış olur və qeyri-adi xörəklərin, içkilərin dadlarına baxırlar. Bu turlar hazırlanarkən təyin edilmiş ölkənin bir sıra regionlarına səyahətlər təklif edilir. Əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bütün məntəqələrlə tanışlıq həyata keçirilir və mətbəx nümunələrinin dadına baxılır. Tədqiqatlar göstərir ki, səyahət edən şəxslərin 60-70%-i getdiyi ölkənin mətbəx nümunələri ilə tanış olmağa üstünlük verirlər.

Gastronomik turizm sözü dünyanın bir sıra ölkələrində müxtəlif səslənmə formalarına malikdir: mətbəx turizmi, kulinariya turizmi, ərzaq turizmi, qastro turizm, qurman turizmi və sonunda gastronomik turizm. Azərbaycanda isə gastronomik turizm əvəzinə daha çox qurman turizmi anlayışı geniş yayılmışdır. Lakin ilk dəfə 1998-ci ildə “culinary tourism” (kulinariya turizmi) anlayışı ABŞ-ın Oqayo ştatının Bowling Green Universitetinin “Əhali mədəniyyəti” kafedrasının dosenti L. Lonq tərəfindən istifadə edilmişdir. Onun ideyasına əsasən insanlar başqa ölkələrin mətbəx nümunələrini dadaraq onların tarixi və mədəniyyətini öyrənirlər.

ÜTT-nin ekspertlərinin fikrinə əsasən zaman ötdükcə yeni turist tələbləri formalaşır ki, nəticədə gastronomik turizm yaxud qurman turizm növü liderliyə yaxınlaşır. Beynəlxalq Kulinariya Turizm Assosiasiyasının sədri Erik Vulf bu turizm növünün 2001-ci ildən etibarən dəbə düşdüyünü qeyd edir və onun yaratdığı bu Assosiasiya 2003-cü ildən etibarən fəaliyyətə başlamışdır. 2006-cı ildən Beynəlxalq Kulinariya Turizm İnstitutu yaradılmışdır. Bu institutun tərkibində müxtəlif gastronomik turların növləri və onların hazırlanması zamanı lazım olan komponentlərin vəhdəti izah olunur. Hazırda dünyada bir sıra təşkilatlar mövcud olsa da, World Food Travel Association (WFTA) heç bir maliyyə məqsədi güdmədən öz fəaliyyətini davam etdirir.

2017-ci il BMÜTT tərəfindən beynəlxalq səviyyədə “Dayanıqlı turizmin inkişaf” ili kimi qeyd edilmiş və bir neçə turizm növlərinə daha çox üstünlük verilmişdir [4, s. 10]. Bunların arasında mədəni turizm, ekoturizm kimi növlərlə yanaşı, ölkələrin istiqadi cəhətdən nailiyyət əldə etməsində və sosial inkişafında müstəsna rolu olacaq qurman turizmi də xüsusən qeyd edilmişdir.

Dünya ölkələrindən İtaliya ilk dəfə olaraq gastronomik turlar hazırlamışdır və hazırda turizmdən əldə olunan gəlirin 10%-i məhz bu turizm növünün payına düşür. Lakin ölkə ərazisində hələ də gastronomik turizmlə bağlı hər hansı qurum yaradılmamışdır. Gastronomik turlar adətən aşağıdakı turistlər üçün nəzərdə tutulur:

1. Qurman turistlər
2. Mütəxəssislər və aşpazlar
3. Adi turizm növlərindən yorulanlar
4. Qida rasionunda fərqlilik etmək istəyənlər
5. Qastronomik turizmdə infoturun tərkibinə qatılanlar

Qurmanlar adətən gəzdikləri ölkələrin təamlarını yoxlamaqla yanaşı, yeni dadlar kəşf edirlər. Bu kimi insanlar ancaq dadlı mətbəx nümunələrinə üstünlük verirlər. Mütəxəssislər və aşpazlar isə yeni reseptlər öyrənib, öz mətbəxlərində onları tətbiq etmək istəyirlər. Dünya kulinariyasını öyrənmək, müxtəlif ədviyyatlardan eyni anda istifadə və məhsullardan düzgün yararlanmaq onların ilkin istəyidir. Bəlkə də buna görə dünyada yayılmış bir aforizm mövcuddur: ədviyyatlardan düzgün istifadə üçün İtaliyaya, boşqabı füsunkar bəzəmək üçün Fransaya, kütləvi mətbəx nümunələri hazırlamaq üçün ABŞ-a səyahət etmək lazımdır.

Azərbaycanda da qastronomik turizmin inkişafı üçün kifayət qədər geniş imkanlar mövcuddur. Əgər ölkədəki kulinariya növlərini araşdırsaq 2000-dən artıq ada rast gəlmək olar [3, s. 28]. Tarixi faktlarla diqqət yetirsək Şəki şəhərindən tapılmış samovar 3,5 min il bundan əvvələ aiddir və bu da Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyini sübut etmək üçün kifayətdir [2, s. 55]. Bu tapıntıyı dünya ölkələri ilə müqayisə etsək Çin, Rusiya və Misir kimi ölkələrdən daha qədim tarixə malikdir. Qədim mətbəxə malik Misirdə aşkar olunmuş samavar 2000, Çində tapılan 1000, Rusiyadakının isə 3000 yaşı olduğu bildirilir. Hətta Qobustan qaya üstü rəsmlərində balıqların tutulması, müxtəlif heyvanların ovlanması və ətdən yararlanaraq qızartma, bozartma kimi xörəklərin hazırlanması üslubu ölkəmizin qədim mətbəx mədəniyyətinə malik olduğunun göstəricisidir. Drezden və Vatikanada ilkin nüsxələri saxlanılan X-XII əsrlərdə yazılmış “Dədə Qorqud” kitabında belə milli mətbəxin nümunələri əks olunmuşdur. Müasir zamanımıza kimi gil və dəmirdən hazırlanmış qablardan, heyvanların qarınlarında qorunulan şərablardan, həmçinin təndir, sac, manqal, kürə, buxara, külfə kimi avadanlıqlardan istifadə olunur.

Ölkənin hər bir iqtisadi-coğrafi rayonu özünə xas olan iqlim göstəriciləri, etnik tərkibi və həmin ərazinin adət-ənənəsinə uyğun təamlar hazırlayır. Bu da ölkənin çoxçeşidli mətbəx mədəniyyətinin olmasından xəbər verir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonuna daxil olan bütün ərazi vahidlərinin hər biri özünə aid olan mətbəx nümunələri ilə seçilir. Belə ki, ərazidə Gəncə dovğası, Gəncə paxlavası, Gəncə çığırtması, Tovuz və Qazaxda qatlama, qovutlu Xıdır Nəbi, axsoğlax, sini xəngəl, qurud, körəməz, Gədəbəydə cincilimli Gədəbəy kətəsi, kartoflu xəngəl xüsusən seçilir [1, s. 95]. Burada qeyd olunan nümunələrin əksəriyyəti xüsusi hazırlanma mexanizminə malikdir. Belə mətbəx təamları hazırlanarkən onlara aid olan ənənəvi qablardan istifadə edilməlidir. Süfrəyə təqdimat zamanı da onlarla birgə verilməsi daha məqsədəuyğun hal hesab olunur.

Dünya ölkələrində qurman turizmi ilə bağlı bir sıra turlar təşkil edilir və onlar da müddətinə görə bir neçə kateqoriyaya bölünürlər. Adətən bu kimi turlar daxil olan fəaliyyətlərdən asılı olaraq müxtəlif qiymətləndirmə meyarlarına uyğun gəlsələr də, olduqca bahalı turlar hesab olunur. 3-7-10 günlük turların üstünlük təşkil etdiyi qurman turizmi xüsusən klas turların hazırlanması ilə məşhurdur. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda da bu formada turların təşkili mümkündür. Əvvəcdən təyin edilmiş aşpazların köməyi ilə vahid menyuların hazırlanması, yeni təamlar və istifadə olunacaq yerli ədviyyatların xüsusiyyətləri, həmçinin gediləcək ərazilərin proqramları əvvəlcədən turistlərə təqdim olunaraq onlarda ilkin tanışlıq yaratmaq olar. Nəticədə təşkil olunmuş qurman turlara aşağıdakı amillərə görə istər daxili turizm, istərsə də gəlmə turizm iştirakçıları üstünlük verə bilər:

- Bişirilmə prosesini əyani şəkildə görmək

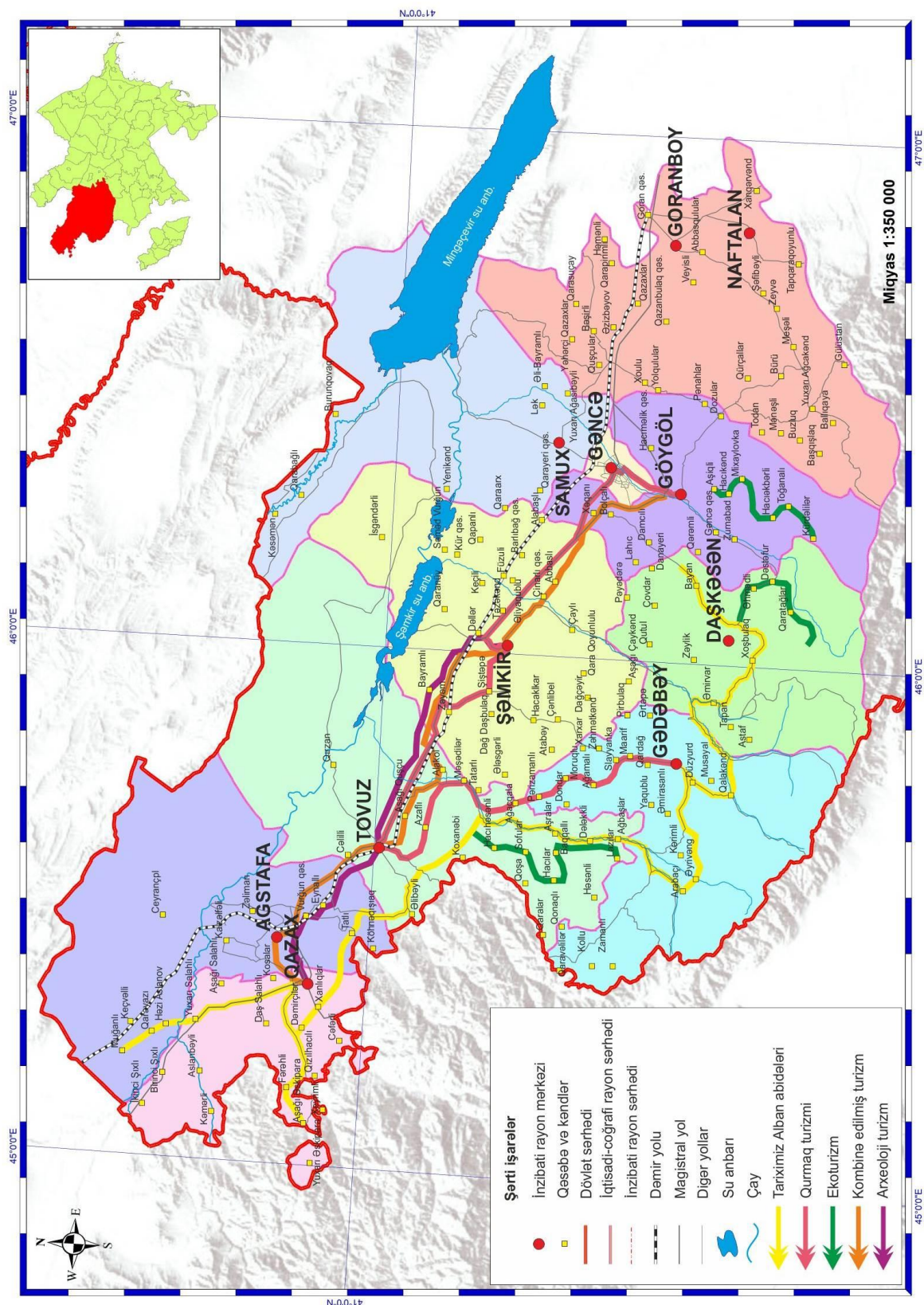
- Müxtəlif mətbəx nümunələrinin dadına baxmaq
- Yeni reseptlər öyrənmək
- Aşpazla birgə təamların hazırlanmasında iştirak
- Sonda sertifikatın alınması

İqtisadi-coğrafi rayonda bir sıra turizm növlərinin inkişafını nəzərə alsaq, qurman turizminin inkişafına da təşviq etmək mümkündür. Ərazidə bir neçə inzibati ərazi vahidlərini özündə birləşdirən marşrutların təklif olunması iqtisadi-coğrafi rayon üçün xarakterik olan bu turizm növünün inkişafını daha da intensivləşdirəcəkdir. Əsas istiqamət kimi “Qurman turizmi” adı altında yeni marşrutun yaradılması təklif olunur. Həmin marşrut çərçivəsində Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunu əhatə edən Gəncə şəhəri, Şəmkir, Tovuz və Gədəbəy rayonlarını səyahət etmək mümkündür. Bu ərazilər üçün xas olan milli mətbəx nümunələrinin dadına baxmaqla yanaşı, onların hazırlanma prosesində iştirak etmək, eyni zamanda iştirakçıların özünün də həmin mətbəx nümunələrindən hazırlaması bu prosesi daha maraqlı və cəlbedici edə bilər (Şək.1).

Qurman turlar təşkil olunarkən adətən şəhər və kənd amilləri nəzərə alınır. Çünki hazırlanan turun yerləşdiyi əraziyə əsasən marşrut xətti və proqram təyin olunur. Kənd yerlərində daha ekoloji məhsullardan istifadə, müxtəlif bağ və plantasiyalara getmək mümkün olsa da, şəhəri özündə əhatə edən turlar isə daha çox müxtəlif içki və qida məmulatlarının hazırlandığı fabrik və zavodları özündə birləşdirir. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun yerləşdiyi mövqe hər iki formada olan turları tam formada özündə birləşdirir. Çünki ekoloji cəhətdən təmiz qidaları və əraziləri görmək istəyənlər üçün müxtəlif dağ kəndlərini, bağları, üzüm plantasiyalarını göstərmək mümkündür. Hətta təklif olunan təamların da hər biri ekoloji cəhətdən təmiz, kənd məhsulları ilə hazırlanır. Şəhər tipli turlarda iştirak etmək istəyən şəxslər olarsa bu zaman iqtisadi-coğrafi rayonun ərazisində mövcud olan şərab zavodunu, müxtəlif alman evlərini və şərabcılığın tarixini göstərmək mümkündür.

Azərbaycan üzrə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, hazırda qurman turizminə aid bir neçə turlar təklif edən turizm şirkələri fəaliyyət göstərsə də onların əksəriyyəti ölkənin müəyyən istiqamətləri ilə kifayətlənilir. Paytaxt Bakı şəhəri və onun yaxınlığında yerləşən ərazilər daha çox irəli sürülən təkliflər arasında yer alır. Əsasən hazırlanmış turlar 3-4 saat ərzində yalnız müəyyən təamların dadına baxılmaqla kifayətlənir. Əlbəttə ki, bu kimi turların təşkili dünya ölkələri ilə müqayisədə olduqca aşağı səviyyədədir və onları qurman turlar adlandırmaq mümkün deyil. Bir neçə gün üçün nəzərdə tutulmuş turların da hər biri yalnız dequstasiya prosesi ilə kifayətlənir. Lakin Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu paytaxt Bakıdan müəyyən məsafədə yerləşsə də, turistlərə müxtəlif kənd evlərinin yerləşmə müəssisəsi kimi təqdim etmək mümkündür. Bu zaman dünya tərəfəsindən yararlanaraq yerli əhalinin və ev sahiblərinin özünün hazırladığı təamları gələn turistlərə təqdim etmək mümkündür. Bu kimi qurman turlar dünyada geniş yayılmış nümunələr sırasındadır. Belə turlara üstünlük verən turistlər üçün sadəcə müxtəlif çeşiddə olan qutabların hazırlanması, təndir çörəyinin bişirilməsi, manqal kababı, sac içi, müxtəlif növ plovların dəmlənməsi, armudu stəkanda çay süfrəsinin təqdim edilməsi prosesi göstəriləlidir.

İqtisadi-coğrafi rayonda marşrut xətti boyunca yerləşən bütün qidalama müəssisələri istifadə etdikləri avadanlıqları, xüsusi dizayn forması, milli ornamentləri və s. amilləri ilə seçilməyi bacarmalıdır. Bu kimi marşrutlar hazırlanarkən gediləcək məntəqələr əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli və aşpazlarla danışıqlar aparılmalıdır. Bu kimi turlar olduqca bahalı turlar hesab olunur və adətən lüks həyat səviyyəsinə üstünlük verən turistlər tərəfindən tələb olunur. Bu səbəbdən də Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda təşkil olunan marşrut xətti boyunca həm qidalanma, həm də yerləşdirmə müəssisələrinin yüksək standartlara cavab verməsinə ehtiyac var.

Şək.1. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda təklif olunan turizm marşrutları

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında xalq sənətkarlıq nümunələri və milli ornamentlərlə bəzədilmiş kifayət qədər yerləşdirmə və qidalanma müəssisələri mövcud olsa da, onların əksəriyyətində milli xörəklər öz formasında hazırlanmır. Əksər yerləşdirmə müəssisələrində isə ümumiyyətlə Azərbaycan mətbəxinə aid heç bir nümunəyə və təqdimat formasına rast gəlmək olmur. Bu kimi müəssisələrdə yalnız xarici ölkə mətbəxini təklif edən restoranlar fəaliyyət göstərir. Unutmaq lazım deyil ki, Fransa, İtaliya, Çin və s. kimi mətbəx nümunələrini dadmaq istəyən şəxslər bizim ölkəyə yox, məhz həmin ölkələrə səyahət edirlər. Hər bir ölkə isə özünə xas olan kulinariya nümunələrinin ən yaxşısını məhz özü hazırlayır. Buna əyani misal kimi beynəlxalq arenada brendə çevrilmiş Fransa şarabları, İtaliya pizzası və spagettisi, Türkiyə döneri, Gürcü xəngəli, Yapon suşisi və s. göstərmək kifayətdir. Deməli, Azərbaycan da yalnız özünə xas olan nümunələrlə fərqlənməyi bacarmalıdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda qurman turizminin inkişafı məqsədilə bir sıra addımlar atılmalıdır. Bunlardan ilk öncə bu istiqamətin inkişafı üçün xüsusi turizm marşrutlarının hazırlanması, proqramların tərtibi və milli xörəklərin seçilməsi daha əhəmiyyətlidir. İqtisadi-coğrafi rayona aid edilən bir neçə qurman turunun eyni anda yaradılması müxtəlif istiqamətli təkliflərin də irəli sürməsinə səbəb olar. Həmçinin, milli mətbəx nümunələrinin ilkin hazırlanma qaydalarının öyrənilməsi, onların tarixdə mövcud olduğu kimi özlərinə aid qablarda bişirilməsi və süfrəyə verilməsi təmin edilməlidir. Qidalanmada yer alan yalnız mətbəx nümunəsi kimi xörəklərlə deyil, pendir və şarabların hazırlanması, müxtəlif ədviyyatların becərilməsi, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, istifadə üsulları öyrədilməli, içki növlərinə də üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova E.Ə. Tarixi və mədəni turizm. "Səda" nəşriyyatı, Bakı-2017. 272 s.
2. Азербайджан, "Вокруг света". 2010, 160 стр.
3. Global Report on Food tourism. AM Reports: Volume four. World Tourism Organization. Spain-Madrid. 2012. 63 p.
4. World Tourism Organization (2017), Affiliate Members Report, Volume sixteen – Second Global Report on Gastronomy Tourism, UNWTO, Madrid, 193 p.

GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADI-COĞRAFI RAYONUNDA QASTRONOMİK TURİZMİNİN İNKİŞAF İMKANLARI

XÜLASƏ

Azərbaycan bir sıra turizm növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlara malik olan ölkələr sırasındadır. Bu turizm növlərindən biri də qurman turizmi hesab olunur. Ölkənin əhəmiyyətli hissələrindən biri olan Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda qurman turizminin təşkili mümkündür. İnzibati ərazi vahidlərindən asılı olaraq müxtəlif mədəniyyət, kulinariya, istifadə olunan məişət avadanlıqları, ədviyyatlar və təamlar əraziyə bir sıra turistlərin cəlb olunmasına səbəb ola bilər. Bununla bağlı bir sıra turizm marşrutlarının hazırlanmasına və dünya təcrübəsindən istifadəyə ehtiyac vardır.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В ГЯНДЖИНСКО-КАЗАХСКОМ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ

Алиев Рамин

АННОТАЦИЯ

Азербайджан входит в число стран с широкими возможностями для развития ряда видов туризма. Один из таких видов туризма - это гастрономический туризм. Возможна организация гастрономического туризма в Гянджа-Газахском экономико-географическом районе, который является одной из важных частей страны. В зависимости от административной единицы, различные культуры, кулинария, бытовая техника, специи и блюда могут привлечь в этот район множество туристов. В связи с этим возникает необходимость в разработке ряда туристических маршрутов и использовании мирового опыта.

DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF GASTRONOMIC TOURISM IN GANJA- KAZAKH ECONOMIC-GEOGRAPHICAL REGION

Aliyev Ramin

SUMMARY

Azerbaijan is among the countries with ample opportunities for the development of a number of types of tourism. One of these types of tourism is gourmet tourism. It is possible to organize gourmet tourism in Ganja-Gazakh economic-geographical region, which is one of the important parts of the country. Depending on the administrative unit, different cultures, culinary, household appliances, spices and dishes can attract a number of tourists to the area. In this regard, there is a need to develop a number of tourist routes and use world experience.

DAXİLİ AUDİT VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Həşimli Hüseyn Əli oğlu
ADİU-nun II kurs magistrantı
huseyn.hasimli@mail.ru

Açar sözlər: daxili audit, maliyyə nəzarəti, daxili nəzarət, cari nəzarət, hesabatların təhlili

Ключевые слова: внутренний аудит, финансовый контроль, внутренний контроль, текущий контроль, анализ отчетов

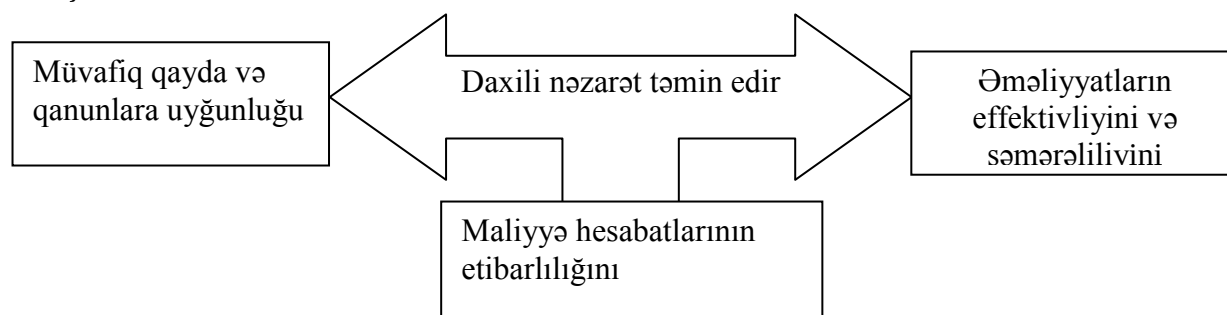
Keywords: internal audit, financial control, internal control, current control, report analysis

Giriş. Müəssisənin daxili maliyyə nəzarətinin təşkili onun fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsini, mütəxəssislərin hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətlərinin, ixtisas tələblərinin, müəssisənin şöbələri və işçiləri ilə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. “Daxili maliyyə nəzarəti bölmələri bütün idarəetmə obyektlərinin fəaliyyətini sistemə şəkildə izləyir, standartlardan yayınma səbəblərini, müəyyən bir obyekt üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən yayınma səbəblərini müəyyən edir və bu pozuntuların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir” [3].

Müəssisədə daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi müəssisə rəhbəri tərəfindən təsdiqlənən fərdi və təqvim iş planlarına uyğun təşkil olunur. Hər hansı bir işin sonunda müəssisə rəhbərinə hesabat təqdim olunur ki, bu da rəhbərin diqqətini aşkar edilmiş və ya mümkün pozuntulara cəlb etməyə imkan verir. Daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi daxili auditorların hesabatlarında qaldırılan məsələlərə müəssisə rəhbəri tərəfindən baxıldıqda və auditorların tövsiyələrinin qəbul edilməsi (rədd edilməsi) barədə rəsmi əmr verildikdə başa çatmış hesab olunur.

Daxili nəzarət itki, saxtakarlıq, işçi heyətinin diqqətsizliyi səbəbindən baş verə biləcək zərərlərə nəzarət edilməsini özündə birləşdirir.

Şəkil 7. Daxili nəzarət

Daxili nəzarətin məqsədi təsərrüfat subyektinin və ya idarəetmə orqanının (dövlət idarəetmə orqanı daxil olmaqla) rəhbərliyinin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsinə kömək etməkdir. “Daxili nəzarətçilər rəhbərliyə təhlil və qiymətləndirmə məlumatları, tövsiyələr və auditdən alınan digər zəruri məlumatlar verirlər. Bu məlumatdan istifadə edərək rəhbərlik müəyyən edilmiş çatışmazlıqların (əgər varsa) aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğunu və səmərəliliyi artırmaq üçün hansı yerlərdə ehtiyatların olduğunu qərara alır” [2].

Hər bir müəssisədə daxili nəzarət sistemi mövcuddur. Daxili nəzarət sistemi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilir. Bu daxili nəzarət və digər nəzarət növləri arasındakı ilk və əsas fərkdir. Daxili nəzarət onu yaradan rəhbərə tabedir, ancaq mümkün qədər funksional və təşkilati cəhətdən müstəqil olmalıdır.

Müstəqil audit müstəqil auditor tərəfindən aparılır, nəzarət tədbirlərinin formaları və növləri də auditor tərəfindən müəyyən edilir. Daxili nəzarət müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən və müəssisədə bütün işçilər tərəfindən iş əməliyyatları zamanı vəzifələrini ən səmərəli şəkildə yerinə yetirmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. “Daxili nəzarət bu əməliyyatların qanuniliyi və müəssisə üçün iqtisadi məqsədə uyğunluğunu müəyyənləşdirir” [1].

Beləliklə, daxili nəzarət:

- təşkilat daxilində (və ya idarəetmə quruluşunda) işçiləri (nəzarətçiləri) tərəfindən həyata keçirilir;

- təşkilat rəhbərliyinin qərarı ilə təşkil edilir (və ya idarəetmə orqanı);

- daxili nəzarət məlumatları ümumiyyətlə təşkilatın idarə heyəti üçün nəzərdə tutulur;

- daxili nəzarət təşkilatın hesabına aparılır.

Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

- nəzarət mühiti;

- müəssisədə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;

- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə əlaqəli biznes proseslərinin də daxil olduğu informasiya sistemi;

- auditə uyğun nəzarət fəaliyyətləri;

- nəzarət sistemlərinin monitorinqi.

Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1) müəssisənin nizamlı və effektiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

2) müəssisənin hər bir işçisinin idarəetmə siyasətinə uyğunluğunu təmin etmək;

3) müəssisə əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Daxili sistemin təşkili məqsədlərinə çatmaq;

4) maliyyə əməliyyatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli olması və büdcə uçotunda və hesabatlarında əks olunmasının normativ hüquqi aktlara uyğunluğu [7];

5) funksional fəaliyyətin həyata keçirilməsində qurulmuş texnoloji proseslərə və əməliyyatlara uyğunluq.

Daxili nəzarət sistemi aşağıda qeyd edilən vəzifə və xidmətləri yerinə yetirir:

- idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini yoxlamaq;

- təşkilatın gəlirliliyinin və səmərəliliyinin artırılması;

- proqram məqsədlərinə çatma səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- mühasibat sənədlərinin düzgünlüyü və tamlığının icrası;

- etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında aparılması;

- səhv və təhrifin qarşısının alınması;

- müəssisə rəhbərinin əmr və göstərişlərinin icrası;

- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat işləri (büdcə smeta) planlarının yerinə yetirilməsi.

Müəssisədə daxili nəzarət sistemi öz vəzifə və xidmətlərini həyata keçirərkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1) qanunauyğunluq prinsipi – Respublikanın tənzimləyici qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş norma və qaydalara daxili nəzarətin bütün subyektləri tərəfindən davamlı və dəqiq riayət edilməsi,

2) müstəqillik prinsipi – funksional vəzifələrini yerinə yetirərkən daxili nəzarət subyektləri daxili nəzarət obyektlərindən müstəqildir,

3) məsuliyyət prinsipi – nəzarət funksiyalarının lazımınca yerinə yetirilməsi üçün daxili nəzarətin hər bir subyekti respublikanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır,

Obyektivlik və ardıcılıq kimi xüsusi prinsiplərə əsaslanmalıdır.

“Qanuni formasından, mülkiyyət formasından, ölçüsündən və sənayesindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə üçün daxili nəzarət məcburidir. Böyük müəssisələrdə xüsusi daxili nəzarət bölmələri – daxili audit şöbələri təşkil edilə bilər” [6].

Müəssisədə daxili maliyyə nəzarətinin təşili ilkin, cari və sonrakı nəzarət formalarında həyata keçirilir.

İlkin nəzarət iş əməliyyatının başlamazdan əvvəl aparılır. Bu və ya digər əməliyyatın nə dərəcədə uyğun və qanuni olacağını müəyyən etməyə imkan verir. İlkin nəzarət qurumun rəhbəri, onun müavinləri, [baş mühasib](#) işçiləri tərəfindən həyata keçirilir. İlkin nəzarət çərçivəsində aşağıdakı hərəkətlər həyata keçirilir:

- maliyyə və planlaşdırma sənədlərinin hazırlanmasına nəzarət (maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacın hesablanması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyət planı və s.). Bu hərəkətləri rəhbər, baş mühasib həyata keçirir;
- müqavilə layihələrinin hüquq ekspertləri və baş mühasib tərəfindən yoxlanılması və təsdiqlənməsi;
- maliyyə-iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçi, baş mühasib, şöbə müdirləri, daxili nəzarət komissiyası tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və maddi vəsaitlərin xərclənməsi ilə bağlı sənədlərin (qərarların) ilkin ekspertizası.

“Cari nəzarət büdcənin icrası prosedurlarına uyğunluğunun gündəlik təhlilini aparmaq, büdcə (mühasibat uçotu) hesabatlarının və büdcə (mühasibat uçotu) uçotunun tərtib edilməsi, regional (federal və ya bələdiyyə) büdcəsinin vəsaitlərinin tabe qurumlar tərəfindən məqsədli xərclənməsinin monitorinqi, əldə olunan büdcə vəsaitlərinin səmərəliliyi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir” [7].

Cari nəzarət zamanı aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- ödənilmədən əvvəl xərclənən pul sənədlərinin yoxlanılması (hesablaşma və ödəmə sənədləri, ödəniş tapşırıqları, hesablar və s.);
- kassada nağd pulun mövcudluğunu yoxlamaq;
- bankda alınan pul vəsaitlərinin kapitallaşdırılmasının tamlığının yoxlanılması;
- hesabat verənlər üçün hesabat fondlarının və (və ya) təsdiqediciləri sənədlərin mövcudluğunun yoxlanılması;
- debitor borclarının toplanmasına və debitor borclarının qaytarılmasına nəzarət;
- analitik uçotun sintetik uçotla (dövriyyə vəərəqəsi) uyğunlaşdırılması;
- maddi sərvətlərin faktiki mövcudluğunun yoxlanılması.

“Cari nəzarət müəssisənin mühasibat və hesabat şöbələrinin mütəxəssisləri, təsərrüfat şöbəsi, maliyyə-təsərrüfat bölməsinə cavabdeh qurum rəhbərinin müavini və daxili nəzarət komissiyası tərəfindən davamlı olaraq həyata keçirilir” [4]. Sonrakı nəzarət iş əməliyyatları əsasında aparılır. Mühasibat sənədlərinin və hesabatların təhlili və yoxlanılması, ehtiyatların və digər zəruri prosedurların aparılması ilə həyata keçirilir. Müəssisədə sonrakı nəzarəti həyata keçirmək üçün daxili nəzarət komissiyası yaradılır. Komissiyanın tərkibi dəyişə bilər.

Sonrakı nəzarətin nəticələri akt şəklində qeyd olunur, komissiyanın bütün üzvləri tərəfindən imzalanır və müşayiət edilərək müəssisə rəhbərinə göndərilir. Yoxlama aktında aşağıdakı məlumatlar olmalıdır:

- yoxlama proqramı (qurum rəhbəri tərəfindən təsdiqlənmişdir);
- mühasibat və hesabat sistemlərinin xarakteri və vəziyyəti;
- nəzarət tədbirləri prosesində istifadə olunan nəzarətnövləri, metod və üsulları;
- görülməli tədbirlərin təsviri və sonrakı monitorinq zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqların və pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin siyahısı, mümkün səhvlərin qarşısını almaq üçün tövsiyələr.

Daxili nəzarət subyektləri sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisə və təşkilatın rəhbəri və müavirləri;
- daxili nəzarət komissiyası;
- bütün səviyyələrdə müəssisənin rəhbərləri və işçiləri;
- təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini yoxlamaq məqsədi ilə cəlb olunan üçüncü tərəf təşkilatları və ya xarici auditorlar.

Aşağıda qeyd edilmiş tapşırıqların icrası zəruridir:

- 1) zəruri peşəkar bilik və bacarıqlara sahib olmaq;
- 2) vəzifə təlimatları və struktur bölmə haqqında əsasnamədə nəzərdə tutulmuş vəzifələri yerinə yetirmək;
- 3) fəaliyyətini həyata keçirərkən respublika qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmək;
- 4) daxili nəzarət obyektində alınan sənədlərin orijinallarının təhlükəsizliyini və qaytarılmasını təmin etmək;
- 5) xidməti vəzifələrin icrası ilə əlaqədar alınan məlumatların məxfiliyini qorumaq;
- 6) təftiş materiallarını müəyyən edilmiş tələblərə uyğun şəkildə yerinə yetirmək.

Daxili nəzarətinin üç təsnifatını vermək olar. Bunlar səlahiyyət nəzarəti, sənədləşdirmə nəzarəti və təhlükəsizlik nəzarətidir.

Səlahiyyət nəzarəti – yalnız təşkilatın inkişafına töhfə verən əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin edən nəzarət. Bu cür nəzarət sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün lazımdır.

Sənədləşdirmə nəzarəti – bütün icazə verilən (və yalnız icazə verilən) əməliyyatların mühasibat qeydlərində əks olunmasını təmin edən nəzarət. Bu nəzarət növü belə şərtlər yaradır ki, əməliyyatlar hesablarda düzgün qeyd olunur (düzgün məbləğdə, düzgün hesabda, düzgün tarixdə) və icazəsi olmadan silinmir və düzəldilmir.

Təhlükəsizlik nəzarəti – mühasibat uçotu üçün qəbul edilmiş əmlakın sui-istifadə edilməməsini təmin etmək üçün nəzarət (məsələn, qanunsuz mənimsənilmiş, oğurlanmış, nəzarətsiz qalmış).

Nəticə. Beləliklə, qeyd etdiklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, böyüklüyündən və sənaye sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə maliyyə nəzarəti sisteminə sahib olmalıdır. Çünki, belə bir siyasət yalnız hesabatların düzgünlüyünü təmin etmir, həm də saxtakarlığın qarşısını almağa və aradan qaldırmağa kömək edir və təşkilatın fiziki və qeyri-maddi mənbələrini qoruyur. Cari nəzarət müəssisənin mühasibat və hesabat şöbələrinin mütəxəssisləri, təsərrüfat şöbəsi, maliyyə-təsərrüfat bölməsinə cavabdeh qurum rəhbərinin müavini və daxili nəzarət komissiyası tərəfindən davamlı olaraq həyata keçirilir. Sonrakı nəzarət iş əməliyyatları əsasında aparılır. Mühasibat sənədlərinin və hesabatların təhlili və yoxlanılması, ehtiyatların və digər zəruri prosedurların aparılması ilə həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Васильчук, О.И. Основы управления предприятиями сферы услуг. / О.И. Васильчук, Д.Л. Савенков. // Сибирская финансовая школа. -2019. -№ 3.
2. Шевченко, Е.С. Сравнительный анализ стандартов управления рисками. / Е.С. Шевченко. // Управление в кредитной организации. –2019. –№2.
3. Нечитайло, А.И. Понятие, сущность и принципы разработки концепций бухгалтерского учета и отчетности. / А.И. Нечитайло, И.А. Нечитайло, Л.В. Панкова. // Аудит и финансовый анализ. –2017. –№ 4. - С. 28-33

4. Ситнов, А.А. Аудит информационных систем: монография для магистров / А.А. Ситнов, И.А. Уринцов. –М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2014. –239 с.
- 5.Мельник, М.В. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия : учебное пособие / М.В. Мельник, Е.Б. Герасимова –М.: ФОРУМ: ИНФРА М, 2018. –192 с
6. Международные стандарты аудита и контроля качества. В 3 т. / Международная федерация бухгалтеров (МФБ). Киров, 2012. –1616 с.
- 7.Кошанов, О.Ю. Оценка системы внутреннего контроля по международным стандартам аудита./ О.Ю. Кошанов. // МСФО и МСА в кредитной организации. –2019. –No 3

DAXİLİ AUDİT VƏ DAXİLİ NƏZARƏTİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Həşimli Hüseyn

XÜLASƏ

Müasir dövrdə kommersiya müəssisələrinin həm ölçüsü, həm də mürəkkəbliyi əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Belə olduğu halda müəssisələrin daxili nəzarət və korporativ idarəetmə sistemləri tətbiq etmədən düzgün şəkildə idarə edilməsi mümkün deyildir. Bu sistemlər fəaliyyətin səmərəlilik və effektivliyini, bütün müvafiq qanunlara uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, təşkilatın lazımı səviyyədə idarə edilməsini və ona nəzarəti təmin edir. Daxili nəzarət sistemi müəssisələrdə saxtakarlıq və xəta risklərini azaltmaq, müəssisənin fəaliyyətini real iş diapazonu çərçivəsində saxlamaq üçün həmin müəssisənin fəaliyyətinin, işinin və aktivlərinin istiqamətləndirilməsi, nəzarət altında saxlanması və qorunması deməkdir.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА И ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ

Гашимли Гусейн

АННОТАЦИЯ

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод, что каждое предприятие, независимо от его размера и отрасли, должно иметь систему финансового контроля. Это связано с тем, что такая политика не только обеспечивает точность отчетов, но также помогает предотвращать и устранять мошенничество и защищает физические и нематериальные ресурсы организации. Текущий контроль осуществляется непрерывно специалистами бухгалтерии и отчетности предприятия, экономического отдела, заместителем руководителя учреждения, отвечающим за финансово-экономический отдел и комиссией внутреннего контроля.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF INTERNAL AUDIT AND INTERNAL CONTROL

Hashimli Huseyn

SUMMARY

Thus, based on what we have mentioned, it can be concluded that every enterprise, regardless of its size and industry, should have a system of financial control. Because such a policy not only ensures the accuracy of the reports, but also helps to prevent and eliminate fraud and protects the physical and intangible resources of the organization. Current control is carried out continuously by specialists of the accounting and reporting departments of the enterprise, the economic department, the deputy head of the institution responsible for the financial and economic department and the internal control commission.

MƏSULİYYƏT SİĞORTASI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

*Əmirəlizadə Güllü Həsən qızı,
ADİU-nun magistrantı
emirelizadeee2020@gmail.com*

Açar sözlər: sığorta, əhəmiyyət, Azərbaycan, məsuliyyət.

Ключевые слова: страхование, важность, Азербайджан, ответственность.

Keywords: Insurance, importance, Azerbaijan, responsibility.

Məsuliyyət sığortası Avropada XIX əsrdə yaranmışdır. Sığortanın bu növü cəmiyyətin XVII – XIX əsrlərdəki sənaye və texniki inqilabların mənfi nəticələrini azaltmağın zəruriliyi barədə məlumatlılığı nəticəsində meydana gədi.

İlk dəfə 1825-ci ildə Fransada mülki məsuliyyət sığortası qəzalara qarşı atçılıq nəqliyyatının sığortası ilə birlikdə ortaya çıxdı. Əvvəlcə müqavilə münasibətləri ilə əlaqəli olmayan şəxslərin fərdi məsuliyyəti sığortaya tabedir.

Məsuliyyət sığortasının ən böyük inkişafı XIX əsrin sonunda, Qərb ölkələrinin qanunvericiliyində işçilərin ölümü və ya iş yerində onlara xəsarət yetirmək üçün təşəbbüskarın günahkarlığı nəzərə almadan (müəssisənin) məsuliyyət prinsipini müəyyənləşdirdi. Əvvəllər işçilərə dəymiş ziyan üçün kompensasiya yalnız sahibkarın və ya onun səlahiyyətli nümayəndələrinin təqsirinin sübutlarını təqdim edə bildikləri hallarda həyata keçirilirdi. Beləliklə, məsuliyyət sığortasının mahiyyəti sahibkarların (müəssisələrin) müəyyən risklərini sığorta təşkilatlarına ötürmək olan müasir mülki məsuliyyət sığortası institutu meydana gəldi [1, 23].

XX əsrin sonlarında sivil ölkələrdə məsuliyyət sığortası növlərinin siyahısı xeyli genişlənməmişdir ki, bu da ayrı-ayrı vətəndaşların, müəssisələrin, iqtisadiyyat sahələrinin (yol nəqliyyatı, ətraf mühit, kosmik, kimyəvi, dərman, və s.) və üçüncü şəxslərin əmlakına və şəxsi mənafeələrinə toxunan qüvvələrin öhdəsindən gəlirdi.

Hal-hazırda məsuliyyət sığortası iqtisadiyyatın sosial əhəmiyyətli sahələrini tənzimləyən təsirli vasitələrdən biri və vətəndaşların mülkiyyət maraqlarının qorunmasını təmin edən bir mexanizm kimi qəbul edilir.

Bununla birlikdə, beynəlxalq çərçivədə sənaye hələ lazımı bir inkişaf əldə etməmişdir. Ümumiyyətlə, son illərdə sığorta bazarında əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklər baş verdi. Ümumi sığorta mükafatı, adambaşına düşən sığorta mükafatı kimi sabit artım tempi göstərmişdir.

Ardıcıl altıncı ildir ki, əmlak sığortası bazar ortalamasının üzərində böyümə sürəti göstərir. İl ərzində seqmentdəki mükafatlar 64,8-dən 71,9 milyarda yüksəldi, lakin böyümə sürəti azalır, müqavilələrin sayı il ərzində 3,1 milyon artdı (2018-ci ildə - 7 milyon). Keçən ildən fərqli olaraq, seqmentin inkişafı yalnız bank satış kanalı (+4.4 milyard) ilə deyil, vasitəçi hüquqi şəxslər vasitəsilə də (+3 milyard) davam etmişdir. Ümumilikdə agentlik kanalı 3 ildə 2,5 milyard, 2019-cu ildə 1 milyard itirdi.

İnşaat maliyyələşdirməsindəki dəyişiklik və inkişaf etdiricilər üçün məsuliyyət sığortasından imtina könüllü məsuliyyət sığortası hissəsində mükafat həcmnin kəskin azalmasına səbəb oldu. Mükafatların həcmi üçdə bir azalaraq 32,3 milyarda düşdü. Seqment nəqliyyat vasitələri sahibləri üçün məsuliyyət sığortası (+1,3 milyard), təhlükəli obyektləri istifadə edən təşkilatların məsuliyyəti (+ 0,3 milyard) tərəfindən dəstəklənmişdir [2, 49].

4 ildən bəri qüvvədə olan inkişaf etdiricilərin məsuliyyətinin sığortalanması təcrübəsi sığorta bazarına nüfuz itkiləri gətirdi. Praktiki olaraq heç bir ödəniş olmadı, inkişaf etdirici məsuliyyət

sığortası seqmentinin liderləri olan şirkətlər bazarı tərk etdilər, tənzimləyicinin sanksiyaları nəticəsində IC Respect LLC, Prominstrakh LLC və POVS Developers NCO könüllü olaraq bu prosesdə iştirak etdi.

2020-ci ildə könüllü məsuliyyət sığortası seqmentində ciddi bir dəyişiklik olmadı.

CMTPL seqmentində dəyişikliklər davam edir. Tarif islahatının ilk mərhələsi, gəlirli müştəri seqmentləri üçün rəqabətin artmasına səbəb oldu, nəticədə orta mükafat 5650-dən 5416-ə düşdü.

OSAGO-da 44 şirkət iştirak edir, bunlardan 6-sı mükafat baxımından ilk yüzliyin xaricindədir. İl ərzində 5 iştirakçı bazarı tərk etdi, ümumi bazar payı 5,7% idi. Seqment lideri ardıcıl üçüncü ildir dəyişir: 2019-cu ildə RESO-Garantia SPAO bazar payı 14,9% ilə yenidən 1-ci yeri tutdu.

2019-cu ildə OSAGO sığorta şirkətlərinin satış strategiyaları çox istiqamətli idi. PJSC Ingosstrakh (+1,15 milyon müqavilə), IJSC VSK (+929 min) və PJSC IC Rosgosstrakh (+843 min) müştəri bazalarını fəal şəkildə genişləndirdilər. "VSK" ASC xaricində ilk onluqdan olan bütün şirkətlər üçün orta mükafatın azalmasına baxmayaraq, seqmentin konsentrasiyası artmışdır: TOP-10 mükafatların 81,6% -ni təşkil edir (2018-ci ildə - 77,7%, 2017-ci ildə -) 78.3%).

Xatırladaq ki, İsveçrə Təkrarsığorta Şirkəti Swiss Re-nin məlumatlarına görə, inkişaf etmiş bazarlarda mülki məsuliyyət sığortasının payı, bir qayda olaraq, qeyri-həyat sığortası sektorunda toplanan ümumi mükafatların 8-15% -ni təşkil edir.

2019-cu ilin sonunda qeyri-həyat sığorta bazarı 4.4% artmışdı. Sığorta bazasının ümumi həcmi 1,07 trilyon təşkil etmişdir. Dinamika, qeyri-həyat bazarında 8.4% artım göstərdiyi bir ilə nisbətən zəif oldu. 2019-cu ildə liderlər arasında qutu məhsullarının inkişafı, həyat sığortası siyasətlərinə VHI variantlarının əlavə edilməsi, həmçinin tibbi xidmətlər, qəza və sağlamlıq sığortasının illik inflyasiyası (+17.8) sayəsində VHI seqmentləri (+28.8 milyard idi.), iki illik endirimdən sonra bərpa nəticəsində qanuni şəxslərin endirilmiş dərəcələrlə kredit verilməsi və digər əmlakın sığortalanması (+14.8 milyard rubl) səbəbindən baş vermişdi [3,51-54].

Cədvəl 1. Sığorta üzrə mükafat dinamikası

Sığorta növü	Təhflər		Təhflərin böyümə sürəti	Mütləq qazanc,
	2019	2018	2018-2019	
Həyat sığortası	409 374	452 400	-9,5	-43 026
OSAGO	214 949	225 965	-4,9	-11 016
Qəza və xəstəlik sığortası	187 366	169 521	10,5	17 846
DMS	180 655	151 843	19,0	28 812
Avtomatik sığorta	170 547	168 692	1,1	1 855
Hüquqi şəxslərin əmlak sığortası	103 322	88 524	16,7	14 799
Vətəndaşların digər əmlakının sığortası	71 901	64 811	10,9	7 090
Maliyyə riski sığortası	29 739	33 102	-10,2	-3 363
Yük sığortası	21 612	20 533	5,3	1 080
Üçüncü şəxsin məsuliyyət sığortası	16 474	16 613	-0,8	-139
Məcburi dövlət sığortasında hərbi qulluqçuların və onlara bərabər tutulan şəxslərin dövlət həyatı və sağlamlığı sığortası	15 688	19 298	-18,7	-3 610

Ticarət risklərinin sığortası	14 752	10 488	40,7	4 264
Kənd təsərrüfatı sığortası	5 647	3 731	51,4	1916
Müqavilə üzrə öhdəliklərin lazımınca yerinə yetirilməməsinə görə mülki məsuliyyət sığortası	-2 191	15 470	-114,2	-17 660
Qeyri-həyat	1 071 803	1 027 101	4.4	44 702
Digərləri	1481 178	1 479 501	0.1	1 676

Mənbə: «Эксперт РА», по данным Банка России

Müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə və ya lazımınca yerinə yetirilməməsinə görə mülki məsuliyyət sığortası seqmenti əslində durğunlaşır: zərərli artım fonunda bu sığorta növü üzrə mükafatların həcmi son beş ildə beş dəfədən çox azalmışdır [6,160].

Bənzər tendensiyalar nəqliyyat vasitələri sahibləri üçün mülki məsuliyyət sığortasının inkişafı və təhlükəli obyektlər fəaliyyət göstərən təşkilatların mülki məsuliyyət sığortası sahəsində də müşahidə olunur. Bu seqmentlərdə mükafat artımı qeyri-sabitdir, lakin ödəmə nisbətində davamlı bir artım var. Eyni zamanda, nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyət sığortasının könüllü məsuliyyət sığortası üzrə ümumi mükafat həcmindəki payı son 5 ildə 10%-dən çox artmışdır. Təhlükəli obyektlər işlədən təşkilatların mülki məsuliyyət sığortasının payı, əksinə, təxminən 3% azalıb.

Könüllü məsuliyyət sığortası üçün məcmu sığorta mükafatının ərazi bölgüsü, sığorta bazarının bu sektorunun əsasən Mərkəzi bölgədə inkişaf etdiyini göstərir: ölkənin DSİA-nın ümumi mükafatlarında ölkənin mərkəzində toplanan mükafatların payı 2013-cü ildə 66,8% idi [7,162-164].

Beləliklə, sığorta fırıldaqçılığı faktlarının mövcudluğu sığortanın maliyyə bazasının zədələməsi ilə yanaşı, sığorta şirkətlərinin imicinə də ciddi ziyan vurur.

Ümumiyyətlə, son beş ildə məsuliyyət sığortasının inkişafının təhlili əsasında bəzi nəticələr çıxarmaq olar.

1. Məsuliyyət sığortası üzrə sığorta haqlarının həcmi əsasən icbari sığorta növləri üzrə mükafatlar hesabına formalaşır və araşdırılan dövr üçün könüllü məsuliyyət sığortasının payı tədricən azalırdı.

2. Könüllü məsuliyyət sığortası əsasən “ehtimal olunan sığorta” hesabına inkişaf edir.

3. Könüllü məsuliyyət sığortası bazarının inkişafında kifayət qədər bariz ərazi fərqi mövcuddur.

4. Son illərdə icbari məsuliyyət sığortasının inkişafına yönəlmiş bir sıra vacib qanunvericilik qərarları qəbul edilmişdir.

5. Gələcəkdə əsas icbari məsuliyyət sığortası seqmentinin - OSAGO-nun inkişafına ciddi mənfi təsir göstərə biləcək bir sıra amillər mövcuddur (son illərdə PCA kompensasiya fondunun həcmində davamlı azalma, artım OSAGO-da məhkəmə praktikasının amili, bu sektorda sığorta fırıldaqçılığının artması).

Məsuliyyət sığortasının xüsusi sosial əhəmiyyəti olduğu üçün bu sahənin inkişafına dair əlavə tədbirlər görülməlidir. Gələcəkdə icbari sığorta növləri siyahısının daha da genişləndirilməsinin ciddi mənfi nəticələrə səbəb ola biləcəyini nəzərə almaq lazımdır. Xüsusilə, sığortalılar arasında tarif və sığorta qaydalarından narazılıq, sığortaçının müştəriləri tərəfindən saxtakarlıq meylinin artması və sığorta əməliyyatlarının zərər nisbətinin artması nəticəsində yaranan gərginliyin artmasına zəmin yaradır [4, 64-66].

Əhalinin aşağı sığorta mədəniyyəti və əhəmiyyətli bir hissəsindən sığorta təminatını almaq üçün qeyri-kafi iqtisadi imkanlar kontekstində, ölkə şəraitində məsuliyyət sığortası sahəsini aktivləşdirməyin ən məqbul və perspektivli yolu hesablanmışdır.

Məsuliyyət sığortasının inkişafı (bütövlükdə sığorta sənayesi kimi), "ehtimal olunan" sığorta növlərinin siyahısının genişləndirilməsi yolu daxil olmaqla, sığortalıların hüquqlarının qorunmasına diqqətin artırılmasına ehtiyac olduğunu diktə edir. Ölkədə bu problem olduqca kəskin [5, 72-76].

Ölkəmizdəki sığorta şirkətləri ilə mübahisələrin məhkəmə yolu ilə həlli ən yaxşı çıxış yolu deyil, çünki ölkə məhkəmə praktikasında bu cür problemlərin həlli üçün vahid bir yanaşma hələ inkişaf etdirilməyib. Bundan əlavə, sığorta şirkətlərində sığorta işinin bütün incəliklərini yaxşı bilən səriştəli mütəxəssislər var və sığortalılar, bir qayda olaraq, özlərini daha az üstünlüklü vəziyyətdə tapırlar. Bu, sığortalıların maraqlarının qorunmasını tənzimləyən normaların qanunvericiliklə birləşdirilməsinin vacibliyini və sığorta xidmətləri satanlarının (sığorta şirkətləri və vasitəçilərinin) müştərilərinin hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, bu normalar sığorta qanunvericiliyində (ayrı-ayrı maddələr şəklində), Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin müvafiq fəslində və bəzi şəxslərin davranışlarını tənzimləyən qanunlarda açıq şəkildə yazılmalıdır.

Beləliklə, ölkədə məsuliyyət sığortasının daha da inkişafı orta müddətdə həm dövlət, həm də peşəkar bazar iştirakçıları tərəfindən bir sıra tədbirlər tələb edəcəkdir [5, 3-7].

ƏDƏBİYYAT

1. “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 24 iyun 2011-ci il
2. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Kooperasiya”, 2014.
3. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları Ali məktəblər üçün dərslik Bakı, “Kooperasiya”, 2016
4. Xudiyev N.N. “Sığorta işi: müasir kurs”. Dərslik. ADİU, Bakı, 2015
5. İbrahimov E.R., Hüseynov M.C. və b. Sığorta işi. Dərslik, Bakı, 2017, 496 s.
6. Дэвид Бланд. “Страхование: теория и практика”. Москва. ФИС – 2015
- 7, Кутуков В.Б, “Основы финансовой и страховой математики”. Москва – 2010
- 8, Аленичев В.В. “Страхование кредитных и валютных рисков”. Москва – 2014

MƏSULİYYƏT SİĞORTASI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Əmirəlizadə Güllü

XÜLASƏ

Məsuliyyət sığortası (üçüncü tərəf sığortası da deyilir), alıcını ("sığortalı") məhkəmə iddiaları və oxşar tələblər tərəfindən qoyulmuş öhdəlik risklərindən qorumaq üçün ümumi maliyyələşdirmə sisteminin bir hissəsidir və sığortalı alıcıya sığorta müşavirinin əhatə dairəsinə daxil olan iddialar üçün məhkəməyə verə bilər.

Məsuliyyət sığortası, üçüncü şəxslərin sığorta tələblərinə qarşı xüsusi bir qoruma təklif etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, yəni ödəniş adətən sığortalıya deyil, əksinə sığorta müqaviləsinin tərəfi olmayan zərər çəkən birinə ödənilir. Ümumiyyətlə, qəsdən vurulmuş ziyan, habelə müqavilə məsuliyyəti məsuliyyət sığortası müşavir ilə əhatə olunmur. İddia edildikdə, sığorta daşıyıcısının sığortalıyı müdafiə etmək vəzifəsi (və hüququ) var.

Müdafiənin qanuni xərcləri, normal olaraq siyasətdə əksini göstərmədiyi təqdirdə siyasət məhdudiyyətlərini təsir etmir; bu məhkəmə qaydası faydalıdır, çünki məhkəmə işlərinə gedəndə müdafiə xərcləri artmağa meyllidir. Bir çox halda, müşavirin müdafiə hissəsi əslində sığortadan daha dəyərlidir, çünki mürəkkəb hallarda, işi müdafiə etmək üçün tələb olunan məbləğdən çox ola bilər, xüsusən sığortalıların "narahatlıq" deyilən hallarda heç bir məsuliyyət məhkəməyə verilməsinə baxmayaraq müdafiə olunmalıdır.

СТРАХОВАНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Амирализаде Гюллю

АННОТАЦИЯ

Страхование ответственности (также называемое страхованием третьих лиц) является частью общей системы финансирования для защиты покупателя («застрахованного») от рисков ответственности, налагаемых судебными процессами и аналогичными исками, и застрахованный может предъявить иск покупателю по претензиям в рамках консультанта по страхованию.

Страхование ответственности предназначено для обеспечения особой защиты от претензий по страхованию третьих лиц, т.е. выплата обычно производится не страхователю, а потерпевшей стороне, которая не является стороной договора страхования. Как правило, умышленный ущерб, а также страхование ответственности по договору консультант не покрывает. При предъявлении претензии страховая компания имеет обязательство (и право) защищать застрахованного.

Законные расходы на оборону не влияют на ограничения политики, если они обычно не отражаются в политике; это верховенство закона полезно, потому что расходы на защиту, как правило, возрастают при обращении в суд. Во многих случаях защита адвоката на самом деле более ценна, чем страхование, потому что в сложных случаях она может быть больше, чем сумма, необходимая для защиты дела, особенно в так называемых «проблемах» застрахованного, даже если ответственность не возлагается.

LIABILITY INSURANCE AND ITS VALUE

Amiralizade Gullu

SUMMARY

Liability insurance (also called third party insurance) is part of the general financing system to protect the buyer ("insured") from the risks of liability imposed by lawsuits and similar claims, and the insured may sue the buyer for claims within the scope of the insurance consultant.

Liability insurance is designed to offer special protection against insurance claims of third parties, ie the payment is usually made not to the insured, but to the injured party, who is not a party to the insurance contract. In general, intentional damage, as well as contractual liability insurance, is not covered by the consultant. When claimed, the insurance carrier has an obligation (and a right) to protect the insured.

Legitimate defense spending does not affect policy constraints unless it is normally reflected in policy; this rule of law is useful because defense costs tend to increase when going to court. In many cases, the counsel's defense is actually more valuable than insurance because, in complex cases, it may be more than the amount required to defend the case, especially in so-called "concerns" of the insured, even if no liability is brought to court.

AZƏRBAYCANDA MİKRO, KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI MƏHDUDİYYƏTLƏR

Qurbanzadə Aytac Azər qızı
ADIU-nun II kurs magistrantı
aytachg98@gmail.com

Açar sözlər: sahibkarlıq, maliyyə resursları, biznes inkubatorları, dəstək mexanizmi, ixrac potensialı.

Ключевые слова: предпринимательство, финансовые ресурсы, бизнес-инкубаторы, механизм поддержки, экспортный потенциал.

Keywords: entrepreneurship, financial resources, business incubators, support mechanism, export potential.

Giriş. Mikro-, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin məşğulluğun artırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, yerli istehsalın gücləndirilməsi, ticarət balansında ixracın payının yüksəldilməsi və iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin olunmasına töhfəsi onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında oynadığı mühüm rolunu səciyyələndirir. Deməli ölkəmizdə pandemiya sonrası iqtisadi inkişafın bərpasını təmin etmək üçün kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmə daha da təkmilləşdirilməli, subyektlərin mövcud vəziyyəti üzrə problemlərin müəyyən olunması məqsədilə davamlı təhlillər aparılmalıdır. Böhrandan sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin bərpası təkcə onlar baxımından deyil, həm də ümumi ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün vacib şərtlərdəndir.

Sahibkarlığın üzləşdiyi əsas məhdudiyyətlərdən biri kiçik və orta sahibkarlığın uzunmüddətli və aşağı faizli kreditlərə çıxış imkanlarının olmamasıdır. Bank sektoruna nəzər yetirsək görürük ki, ölkəmizdə kredit faizləri yüksək, aylıq ödənişlər yuxarı, şərtləri isə ağırdır. Maliyyə resursları ilə təminatın zəifliyi mikro, kiçik və orta sahibkarlığın ümumi ölkə iqtisadiyyatında, həmçinin ixracda payının aşağı olmasına təsir göstərən ən başlıca xüsusiyyətlərdən biridir. Yeni start-uplar üçün maliyyə vəsaitlərinin əl çatan olmasının vacib şərtlərdən olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədə dövlət proqramları daha da təkmilləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, sahibkarlar kommersiya bankları, Bank Olmayan Kredit Təşkilatları (BOKT), habelə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə öz bizneslərini maliyyələşdirə bilər. Yeni bizneslərin maliyyə resurslarına çıxış məhdudiyyətlərinin əsas səbəbi iflas və ya uğursuzluq riskinin yüksək olmasıdır. Bu istiqamətdə zəmanət fondunun yaradılması, girovsuz maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi, risklərin sığortalanması və s. kimi xüsusi yanaşmaların tətbiqi genişləndirilməlidir.

Bu gün sahibkarlığın inkişafı maliyyə təminatında olan problemləri aradan qaldırmaq üçün maliyyələşdirmədə tətbiq olunan metodlar və üsulların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyur. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələrinin bu sahədəki təcrübəsi, həmin ölkələrin sahibkarlığın maliyyələşdirilməsində tətbiq etdikləri metodlar, beynəlxalq standartlar dərindən öyrənilməli və tətbiq edilməlidir. KOS subyektləri üzrə risk faktorunun yüksək olması onların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr KOS-un maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq zəmanət fondunun yaradılması, girovsuz maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi, risklərin sığortalanması və s. kimi xüsusi yanaşma tətbiq edirlər.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran mühüm hədəflərdən biri də gənc sahibkarlara dəstək mexanizminin daha da inkişaf etdirilməsi olmalıdır. Gənc sahibkarların böyük hissəsi

fəaliyyətlərinə kiçik sahibkar kimi başlayırlar. Onlar iqtisadi inkişafın onurğasını təşkil edirlər. Gənc sahibkarlar təkcə vergi ödəmə funksiyasını yerinə yetirib büdcə gəlirlərinin formalaşmasında iştirak etməklə deyil, həmçinin innovativlik və yenilik gətirməklə iqtisadiyyata öz töhfələrini verirlər. Lakin onlar biznesə başlayarkən bir çox məhdudiyyətlərlə üzləşirlər. Bura təcrübəsizlik, idarəçiliyin zəif təşkili, bazara tam bələd olmamaqla bərabər, maliyyə mənbələrinin əl çatanlığının olmaması daxildir. Gənc sahibkarların dəstək mexanizminin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində biznes inkubatorların fəaliyyəti təkmilləşdirilməlidir. Inkubatorların məqsədləri, onlara lazımı dəstək, maliyyə və texniki xidmətlər göstərərək gənc müəssisələrin yaradılmasına və böyüməsinə kömək etməkdir. Inkubatorlar gənc müəssisələrin sahiblərinə çoxsaylı köməklik göstərir. Onların ofis ləvazimatları və avadanlıqları bazar qiymətlərindən aşağı səviyyədə təklif olunur, həmçinin biznes və marketinq planlarının hazırlanmasında, həm də yeni yaranmış müəssisələrin maliyyələşdirilməsində köməkçi olan məsləhətlər və ehtiyac duyulan təcrübələr təqdim edirlər.

Hazırda yalnız Quba-Xaçmaz Regional İnkişaf Mərkəzində və Yevlax şəhərində yerləşən Aran Regional İnkişaf Mərkəzində biznes inkubatorlar fəaliyyət göstərir. Onların sayının və coğrafi əlçatanlığının daha da şaxələndirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verəcəkdir. Digər tərəfdən bu gün ölkə iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşuna nəzər yetirsək müşahidə edirik ki, bir çox sənaye sahəsi üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar yox səviyyəsindədir. 2019-cu il üzrə statistika komitəsinin məlumatına əsasən sənayedə əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyaların 66% mədənçıxarma sənayesinə yönəldilmişdir.

Sahibkarlıq subyektlərinin üzləşdiyi digər bir məhdudiyyət isə onların beynəlxalq aləmdə tanınmaqda çətinlik çəkməsi, xarici müəssisələrlə rəqabətdə qabiliyyətinin güclü olmaması, müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi xarici bazara çıxış üzrə məhdudiyyətlərdir.

Sahibkarların əsasən Rusiya bazarına meyil göstərməsi qarşı tərəfin məhsul alışından imtina etməsi zamanı onlara ciddi zərər vurur. Buna görə də ixracın coğrafi diversifikasiyası dəyəcək zərər riskini minimallaşdırır. İxrac potensialını təhlil edərkən, nəzər yetirməli əsas amillər keyfiyyət, dünya bazar standartlarına və qiymətlərinə uyğunluqdur.

Bu gün ölkəmizdə Azexport.az portalının istifadəsi sahibkarlara yeni bazarların tapılmasında, xarici bazarların əsas tələbinin öyrənilməsində geniş imkanlar yaratmışdır. Lakin bu istiqamətdə dövlət və sahibkarlar arasında əlaqənin zəif olması, sahibkarların yaradılmış fərsətlərdən tam yararlanma bilməməsi onlar üçün məhdudiyyətlər yaradır. Bu istiqamətdə sahibkarlar məlumatlandırılmalı, yeni istiqamətlərə, yeni bazar axtarışlarına təşviq edilməlidir.

Sahibkarlığın üzləşdiyi məhdudiyyətlərdən biri də sahibkarların vergi yükünü azaltmaq üçün çalışan xeyli sayda işçilərin rəsmi qeydiyyatda alınmaması işçilərlə əmək müqaviləsi bağlamaması, xidməti müqaviləsi ilə işə götürməsidir. Bu isə "kölgə iqtisadiyyatı"nın yüksək olmasına gətirib çıxarır ki, bu sahədə vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilməlidir.

Sahibkarlıq subyektləri hazırda iflasın qarşısını almaq üçün əlavə olaraq vergi güzəştləri və güzəştli kredit xətti, qrantlar şəklində ciddi maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyurlar. Həmçinin, ev təsərrüfatlarına ödənişlərdən azadolma və ya nağd ödəniş transferləri işçilərə birbaşa əmək haqqlarının ödənilməsi kimi alternativlərlə dəstək olmaq mümkündür.

Bütün dünyada beynəlxalq və yerli müəssisələr virus ilə mübarizə üçün dövlətin tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunmalı dəstək mexanizmini həmişəkindən daha aktual edir. Pandemiyanın sahibkarlıq üçün yaratdığı məhdudiyyətin səbəblərdən biri də böhranın gözlənilməz olması həm də onun qaynağının iqtisadi olmaması – səhiyyə ilə bağlı olmasıdır. Turizm, hotelçilik, ictimai iaşə, əyləncə, nəqliyyat, ticarət sahələri, yük dövriyyəsi, sərnişin dövriyyəsi üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələr daha ciddi zərər görüb.

ƏDƏBİYYAT

1. Small and Medium Entrepreneurship in Azerbaijan; Country Assessment. Center for Economic and Social Development (CESD) 2012.
2. İxrac icmalı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi yanvar 2021
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi
4. Azərbaycanda sahibkarlıq rəqəmlərdə. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi 2016
5. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin icra vəziyyəti 2017
6. İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına vəsaitlərinin istifadəsi haqqında məlumat
7. Kiçik və orta sahibkarlığın xidmət sahələri: təkliflər kataloqu. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
8. İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin ümumi dəyərində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2019.

AZƏRBAYCANDA MİKRO, KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI MƏHDUDİYYƏTLƏR

Qurbanzadə Aytac

XÜLASƏ

Yeni qaydaların tətbiqi sahibkarların güzəştli maliyyə resurslarına çıxışının, eləcə də qeyri-neft istehsalının və ixracının genişlənməsinə, istehsal xərclərinin azalmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, özəl bölmənin dövlət dəstək mexanizmlərindən daha geniş istifadəsinə imkan yaratmaqdadır. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər özünü göstərməkdə davam edir. Ölkənin iqtisadiyyatında tənəzzül riskini minimuma endirmək üçün işçilərin başlıca hüquqlarını nəzərdən qaçırmamaq və zərər çəkmiş bizneslərə sağ qalmaq və yeni şəraitə vaxtında uyğunlaşmaq imkanı yaratmaq üçün vergi və əmək münasibətlərinin əsas prinsipləri və bizneslərin maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyinin artırılması, dövlət-özəl tərəfdaşlığının möhkəmləndirilməsi, vergi güzəştləri, investisiyaların təşviqi, istehsal sahələrinin diversifikasiyası, dövlət satınalmalarına və infrastruktur layihələrinə sahibkarlıq subyektlərinin cəlbə, beynəlxalq proqramların imkanlarından istifadənin genişləndirilməsi, maliyyə əl çatanlığı imkanlarının artırılması önəmli faktorlardan hesab edilir

ОГРАНИЧЕНИЯ, КАСАЮЩИЕСЯ РАЗВИТИЯ МИКРО, МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гурбанзаде Айтадж

АННОТАЦИЯ

Предпринимательство играет решающую роль в восстановлении экономики страны. Однако развитие предпринимательства в нашей стране сталкивается с серьезными проблемами и ограничениями. Основными ограничениями предпринимательства являются отсутствие доступа к долгосрочным и низкопроцентным кредитам для малых и средних предприятий, неразвитый механизм поддержки молодых предпринимателей, сложность международного признания бизнеса, неконкурентоспособность с иностранными компаниями, ограничения на доступ к зарубежным рынкам, применяемый разными странами. Фактор высокого риска для МСП ограничивает их доступ к финансовым ресурсам. С другой стороны, если мы посмотрим на иностранные инвестиции в экономику страны сегодня, мы увидим, что инвестиции в основной капитал во многих отраслях очень низки.

Правительству следует осуществлять определенные меры политики, направленные на поддержку предпринимательской деятельности не только самих предпринимателей, но и экономики страны в целом. Следовательно, жизненно важно исследовать проблему предпринимательства на различных уровнях, чтобы проводить политику, помогающую предпринимателям победить их.

LIMITATIONS RELATED TO THE DEVELOPMENT OF MICRO-, SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

Gurbanzade Aytaj

SUMMARY

Entrepreneurship plays a crucial role in the recovery of the country's economy. However, the development of entrepreneurship in our country faces serious problems and limitations. The main limitations of entrepreneurship are the lack of access to long-term and low-interest loans for small and medium enterprises, the underdeveloped support mechanism for young entrepreneurs, the difficulty of international recognition of businesses, lack of competitiveness with foreign companies, restrictions on access to foreign markets applied by different countries. The high risk factor for SMEs limits their access to financial resources. On the other hand, if we look at foreign investment in the country's economy today, we can see that investment in fixed assets in many industries is very low.

Government should implement particular policy-actions aiming to support entrepreneur activities not only for entrepreneurs themselves, but also overall country's economy. Therefore, it is vitally important to investigate the problem of entrepreneurship at various levels to conduct policy practices helping entrepreneurs to defeat them.

FILOLOGIYA

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СВЯЗИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ ТЕМ

*Санани Гюляр Мовсум гызы,
старший преподаватель кафедры
русского языка по естественным факультетам,
Бакинский Государственный Университет
gularsanani@bsu.edu.az*

Ключевые слова: связь, предложение, взаимосвязь, части речи, существительное, глагольные формы, синтаксис.

Açar sözlər: əlaqə, cümlə, qarşılıqlı əlaqə, nitq hissəsi, feilin formaları, isim.

Key words: connection, sentence, interconnection, part of speech, noun, verb forms, syntax.

Для правильной связи слов в предложении рекомендуется морфологию и синтаксис изучать во взаимосвязи. Прежде с всего необходимо в самом начале обучения познакомить с понятием о главных и второстепенных членах простого предложения. Знакомство с основными типами простого предложения следует осуществлять в самом начале обучения уже при изучении фонетики.

На первых занятиях прививая навыки русского произношения, преподаватель даёт отдельные слова, чаще всего имена существительные, а иногда и глаголы. Например, **был пыл, пой-бой, ель-ель, дал-даль, был-быль** и т.п. Желательно, чтобы давались отдельные слова и словосочетания в виде простого нераспространённого предложения. Например, **он ел-растёт-ель, лёд-тает, льёт-дождь** и т.д.

В виде предварительной подготовки к сознательному построению простого предложения необходимо дать студентам навык использования наиболее употребительных предложений этого типа, научить их задавать некоторые вопросы. Например, **Как это называется? Сколько это стоит? Как проехать (пройти) в институт?** и т.д. Использование в речи распространённого простого предложения на первых занятиях носит преимущественно практический характер.

Основные возможности для сближения морфологии с синтаксисом открываются только с изучения частей речи, начиная с существительного. Но знание только существительного, а затем прилагательного совершенно недостаточно для развития речи студентов.

Для разрешения этой трудности можно рекомендовать параллельное изучение существительного и наиболее употребительных глагольных форм. Под параллельным изучением мы здесь понимаем одновременное изучение тех форм различных частей речи, которые взаимодействуют в предложении. Так, в данном случае при знакомстве со знанием падежей мы одновременно даём студентам некоторые первые сведения о глаголе. Действительно, нельзя, на пример, полностью раскрыть темы «Употребление родительного падежа существительных», ничего не сказав о переходных глаголах. **(Он далъ ему хлеба (хлеб))**. В данном случае можно сказать лишь об основном признаке переходных глаголов, но уже и это требует знакомства студентов с понятием прямого дополнения. Тему «Дополнение» во всём объёме здесь можно ещё не давать, но понимание вопросов **кого? что?** совершенно необходимо.

При изучении значения творительного падежа мы встречаемся с понятием возвратных глаголов в значении страдательности, со страдательным оборотом (**деталь обрабатывается рабочим, здание проектируется инженером и т.п.**), а так же с понятием вспомогательных глаголов (**я был студентом, я стал инженером**).

На этом же этапе изучаемый по морфологии материал требует умения отличать в некоторых случаях совершенный вид от несовершенного. Например, при изучении родительного падежа (**рубить дрова – нарубить дров.**) или при употреблении многих падежей с предлогами (**прийти к выводу – приходиться к выводу; помогать в работе – помочь в работе**). Так как видовые различия усваиваются студентами в течение длительной практики, нам кажется, что уже в это время следует указать на признаки этих различий у наиболее продуктивных глаголов. Можно ограничиться списком пар:

читать – прочитать	давать – дать
писать – написать	собирать – собрать
играть – поиграть	говорить – сказать.

Предложное управление также требует умения использовать в предложении и существительное и глагол. Так, например, говоря о родительном падеже с предлогом **мимо** было бы неправильно приводить в виде примера незаконченное предложение **мимо дома**, а лучше сказать, например, **машина проехала мимо дома**. То же самое можно сказать и о таких случаях, например, когда существительное с предлогом **от** обозначает место, откуда происходит движение. (**От дома я ехал на автобусе**).

Связь морфологии с синтаксисом будет полностью осуществлена только в том случае, если мы одновременно раскроем роль этих частей речи в предложении, познакомим студентов со способами выражения подлежащего и сказуемого существительным и глаголом.

Этим мы достигнем того, что морфологический материал будет усваиваться не механически, а творчески, в процессе сознательного построения простого предложения.

Можно объяснять, но нельзя закреплять склонение существительных по таблице склонения, когда слово берётся в его изменениях вне связи с другими словами, влияющими на эти изменения.

Из известных видов упражнений наиболее ценными являются те, которые закрепляют навык самостоятельного использования этой части речи в предложении.

Например: 1. Дописывание предложений с использованием необходимых для смысловой связи существительных в соответствующем роде, числе и падеже; 2. Изменение предложения в зависимости от изменения входящего в него существительного – студент(ы) посещает(ют) лекции, книга(и) лежит(ат) на столе; 3. Ответ на вопрос с образованием предложения, которое требует существительного в определённом падеже – У кого вы взяли книгу? Я взял книгу у брата; 4. Составление предложения с существительными в необходимой форме в качестве подлежащего или дополнения; 5. Составление предложений со словосочетаниями, в которые входят существительные (сделать зарядку, занять место, открыть собрание); 6. Составление предложения с глаголами, требующими дополнения в определенном падеже (радоваться кому? чему? встречаться с кем? с чем? и т. д.); 7. Составление связного рассказа на заданную тему с использованием данных существительных, глаголов и словосочетаний.

При выполнении всех упражнений такого рода характерно одно требование – умение самостоятельно использовать не только существительное, но и глагол.

Изучение глагола ещё естественнее связывается с изучением синтаксиса, чем изучение существительного или прилагательного. На первом году при изучении глагола

можно ограничить связь морфологии с синтаксисом примерно в следующей последовательности:

Морфология	Синтаксис
1. Общее понятие о видах. Две основы глагола, неопределённая форма.	1. Простое нераспространённое личное предложение
2. Настоящее время.	2. Простое глагольное сказуемое
3. Прошедшее время	3. Составное глагольное сказуемое (общие сведения)
4. Будущее время глагола совершенного и несовершенного вида.	4. Прямое дополнение
5. Переходные и непереходные глаголы.	5. Страдательный и действительный обороты с глагольным сказуемым.
6. Глаголы с частицей – ся	_____
7. Повелительное наклонение	_____
8. Условное наклонение	6. Неопределенно – личные и безличные предложения
9. Безличные глаголы	

Эти темы изучаются во взаимосвязи, причём усвоение предыдущей облегчает понимание последующей. Например, объяснение неопределённой формы глагола предшествует объяснению глагольного составного сказуемого, в котором форма эта употребляется, знание переходных глаголов помогает понять прямое дополнение, а глаголов на – **ся** – страдательный оборот и т.д.

Глагольные формы лучше всего усваиваются в связном тексте. Некоторые из них без контекста вообще не возможно изучить. Так, например, изменение значения глагол в зависимости от приставки, употребление совершенного и несовершенного видов, особенности глаголов движения и т.д. нельзя усвоить без примеров использовании этих форм в предложении: **Машина въехала во двор – Машина выехала из двора; Я изучал философию – я изучил этот вопрос до конца; самолёт летел в Москву – птицы летали в небе и т.д.** Именно на этом этапе следует познакомить студентов сначала с простым, а затем и с составным глагольным сказуемым.

Эти взаимосвязи морфологических тем с синтаксическими на практике приносят самые положительные результаты – студенты начинают активно использовать накопленный словарный запас, а это, в свою очередь, является одной из наиболее действенных форм овладения новой лексикой, когда речевая единица усваивается в предложении, в процессе многократного повторения в разных контекстах.

Кроме существительного и глагола, желательно осуществлять связь с синтаксисом при изучении кратких прилагательных, страдательных причастий и их отличие от наречий образа действий (**здание – высоко- самолёт поднялся высоко**). Отличие это можно ясно показать, только давая понятие обстоятельства образа действия, отвечающего на вопрос – **как?** - Следовательно, и здесь, чтобы не делать тему формальной, приходится прибегать при объяснении к синтаксису.

То же можно сказать и о теме «Местоимение». Очень трудно объяснить без знания синтаксиса, вне предложения различие в значении некоторых местоимений **свои, мой, его.** (**Он взял свою книгу и дал мне; он взял мою книгу и дал мне; он взял его книгу и дал мне**).

Местоимения играют в предложении роль и подлежащего, и сказуемого, и определения, и дополнения.

Следует также сказать о наречиях типа – интересно, радостно, шумно в роли сказуемого. Ошибки при употреблении этих наречий часто встречаются и в устной, и в письменной речи студентов именно из-за незнания роли этих наречий в предложении. Например, Он был (вместо ему была) интересно на этой выставке. Прежде всего надо показать студентам отличие наречий на о- от кратких прилагательных, которое особенно ясно при сравнении этих частей речи в соответствующих предложениях, так как проявляется их синтаксическая функция.

Например: 1. Это событие интересно. 2. Эта книга интересна. 3. Этот человек интересен.

Анализируя приведенные предложения, надо обратить внимание студентов на то, что сказуемое в них выражено одним и тем же кратким прилагательным интересен (а,о) и что в первом предложении оно приобретает сходство с соответствующим наречием интересно только благодаря окончанию среднего рода.

Чем пороча сроки обучения студентов, тем эффективнее проявляет себя метод параллельного изучения морфологии и синтаксиса. Более раннее ознакомление студентов с важнейшими закономерностями русского синтаксиса позволяет за короткое время сделать качественный скачок в развитии их речи. Самое трудное – осуществить своевременный переход от морфологической темы к синтаксической, а там, где это полезно – изучать их даже параллельно. Как правильно переходить не только от морфологической к синтаксической теме, но и от одной части речи к другой внутри раздела морфологии? Практически доказано, что от существительного лучше переходить не к прилагательному, а к глаголу и затем сразу же изучать члены простого предложения. Варианты могут быть самые различные, однако ясно, что для студентов необходимо как можно раньше изучить синтаксис простого предложения.

Конкретная систематизация материала, конечно вопрос сложный, который зависит от разных условий, требующий дальнейшей детальной разработки. И эта разработка должна внести много полезного в методику развития речи студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.И.Остапенко – Обучение русской грамматике на начальном этапе. Первое издание. М. «Русский язык», 1983 г.
2. В.Г. Костомаров – Методическое руководство (для преподавателей русского языка иностранцам) Москва, изд-во «Русский язык», 1978.
3. И.М. Пулькина - К вопросу о развитии советской методики преподавания русского языка.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СВЯЗИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ ТЕМ

Санани Гюляр

АННОТАЦИЯ

Для правильной связи слов в предложении нужно взаимосвязать морфологию с синтаксисом.

Возможность связать эти две темы можно получить только с изучение частей речи, начиная с существительного.

Для разрешения этой трудности рекомендуется параллельное изучение существительного с разными глагольными формами.

BƏZİ MORFOLOJİ VƏ SENTAKSİK MÖVZULAR HAQQINDA

Sənani Gülər

XÜLASƏ

Cümlədə sözləri bir-birilə düzgün uzlaşması üçün, morfologiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi zəruridir.

Bu iki mövzunu bir-birilə əlaqələndirmək üçün nitq hissələrini isimdən başlayaraq öyrənmək lazımdır.

Bu çətinliyi həll etmək üçün isimlə birlikdə parallel olaraq feilin müxtəlif formalarını da öyrənmək lazımdır.

ON SOME MORPHOLOGICAL CONNECTION ISSUES AND SYNTAXIC THEMES

Sanani Gulyar

SUMMARY

For the correct cohesion of the words in a sentence morphology should be interrelated with syntax.

The opportunity of connecting these two themes can be obtained by only studying the parts of speech beginning with the noun.

In order to solve this difficulty, it is recommended to study the noun with different forms of the verb in parallel.

İBRİ DİLİNDƏ İNKARLIĞIN İFADƏSİ

Ayxan Qarayev

BDU-nun I kurs magistrantı

Elmi rəhbər: fil.f.d. Təranə Hüseynbalayeva

aykhan@live.com

Açar sözlər: İnkarlıq 1, inkar ədatı 2, mononeqativ quruluş 3, poloneqative quruluş 4, prefiks ilə inkarın ifadəsi 5, inkarlıq bildirən fellər 6, inkarlığın mətnaltı ifadəsi 7, məntiqi yollarla inkarlığın ifadəsi.

Ключевые слова: Отрицание 1, отрицательные частицы 2, мононегативная структура 3, полинегативная структура 4, выражение отрицания с префиксом 5, отрицательные глаголы 6, подтекстовое выражение отрицания 7, выражение отрицания логическим путем.

Keywords: Negation 1, negative particles 2, mononegative structure 3, polynegative structure 4, expression of negation with prefixes 5, negative verbs 6, subtextual expression of negation 7, expression of negation in logical ways.

İnkarlıq universal bir kateqoriyadır. İfadə vasitələrinin zənginliyinə, əhatə dairəsinin genişliyinə görə inkarlığın qrammatik kateqoriyalar arasında xüsusi yeri vardır. Demək olar ki, inkarlıq problemi ümumi dilçiliyin mühüm problemlərindən biridir. Buna görə də müasir dilçilikdə inkarlıq kateqoriyası bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Son illərdə ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında inkarlıq kateqoriyasının mahiyyəti və onun ifadə vasitələri barədə dilçilikdə çoxlu elmi əsərlərin, monoqrafiyaların, dissertasiyaların yazılmasına baxmayaraq, hələ də bu problem haqda dilçilikdə vahid bir fikir yoxdur. Məhz buna görə də bu mövzuya bütün dövrlərdə müraciət olunub.

İnkarlıq kateqoriyasının polineqativ və mononeqativ dillərin materialları əsasında müqayisəli təhlili, ümumi və xüsusi inkarın özünəməxsus cəhətlərinin açılması mühüm rola malikdir. Dil tipləri bilavasitə koqnisiya ilə bağlıdır ki, bu da dünyanın dil mənzərəsinin araşdırılması, dil vasitələrindən səmərəli şəkildə yararlanmaq, bunları müxtəlif ünsiyyət sferalarında müqayisə etmək baxımından maraqlı və əhəmiyyətli görünür. Biz belə hesab edirik ki, ümumən inkarlıq kateqoriyasının araşdırılması, sahə elementlərinin reallaşma şərtlərinin üzə çıxarılması digər funksional-semantik kateqoriyaların da müqayisəli tipoloji planda öyrənilməsi baxımından seçilmiş mövzu kifayət qədər aktualdır.

Hər bir dildə inkarlıq bildirən cümlələr müxtəlif vasitələrlə düzəlir. Bəzi dillərdə ədatlarla, bəzi dillərdə isə bu növ cümlələr affikslər vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn üçün yapon dilində inkar cümlələr felin sonuna - nai suffiksi artırmaqla düzəlir. İbri dilində inkarlıq ədatlar vasitəsi ilə düzəlir. Buna nümunə olaraq aşağıda bəzi inkarlıq ədatlarını nəzərdən keçirək:

אין	אין	לא	מבלי \ בלי
שום	ללא	פן	אי

İbri dili sami dillər ailəsinə daxil olsa da, ibri dilində inkarlıq heç də digər sami dillərindəki ifadə üsulları ilə eynilik təşkil etmir. Samişünasların fikirlərinə görə müasir ibri dili daha çox hind-avropa dillərinə xas xüsusiyyətlərə malikdir. Biz bunu inkarlığın ifadəsi zamanı da aydın şəkildə görə bilərik. XIX əsrdə ibri dilinin dirçəldilməsi prosesində avropa yəhudiləri fəal iştirak etdiklərinə görə, bu dilə hind-avropa dillərinin təsiri danılmazdır. Bu təsir inkarlıq

kateqoriyasından da yan keçməyib.¹ Sami dillərinə yad hal olmasına baxmayaraq, müasir ibri dilində bəzi hallarda affiksasiya vasitəsilə də inkarlıq ifadə oluna bilər. Aşağıda bu barədə ətraflı qeydlərimizi edəcəyik.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi ibri dilində də təsdiq və inkar cümlələr vardır. İbri dilində inkarlıq ifadə edən ədatlardan danışarkən ən çox istifadə edilən 3 ədatı mütləq şəkildə qeyd etmək lazımdır: לא, לאו, אין.

לא ədatı müasir və qədim ibri dilində ən çox istifadə olunan ədatlardandır. Müasir ibri dilində bu ədat daha çox fellər və sifətlərlə işlənərək nitq hissələrindən əvvəl gəlir. Bibliyada inkar cümlələrin əksəriyyəti לא ədatı ilə verilmişdir.

Məktəb yolunun üstündə onu görmədim.

לא ראיתי אותו בדרך לבית הספר.

Bu ədat hər 3 zamanda (indiki, keçmiş, gələcək) felin əvvəlində işlədilərək inkar cümlə əmələ gətirir. Fellərlə işlənən və bu ədatı qismən əvəz edən başqa bir ədat isə אין ədatıdır. Bu ədat da feldən əvvəl gələrək inkar cümlə yaradır.

Lakin אין ədatının özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bu ədat bitişən əvəzlərlə də işlənə bilər. Əgər bitişən əvəzliksiz işlənərsə, feldən deyil, əvəzlikdən əvvəl işlənir.

Onunla danışmaq istəmirəm.

אין אני רוצה לדבר איתו.

Onunla danışmaq istəmirəm.

אינני רוצה לדבר איתו.

Yuxarıda qeyd olunan cümlədə ədatın bitişən əvəzliklə ifadəsi אין+לא qarşılığı ilə eynilik təşkil edir. Yiyəlik və ya mövcudluq bildirən cümlələrdə indiki zamanda אין ədatı, keçmiş və gələcək zamanda isə לא ədatı və היה – olmaq feilinin keçmiş və gələcək zaman şəkildən istifadə edilir.

Pul kisəmdə pul yoxdur.

אין כסף בארנקי.

Pul kisəmdə pul yox idi.

לא היה כסף בארנקי.

Pul kisəmdə pul olmayacaq.

לא יהיה כסף בארנקי.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, אין ədatının qədim mətnlərdə siz⁴ mənasına da rast gələ bilərik. Bu cür nümunələr qədim mətnlərdə həddindən artıq çoxdur. Belə ki, bu ədat ismə artırılaraq aşağıdakı mənaları ifadə edir.

Saysız günlər

אין מספר ימים

Sonsuz

אין-קץ

Müxtəlif dillərdə inkar komponentlərinin reallaşması və bunun əmələ gətirdiyi ifadə xüsusiyyətləri spesifik xarakter daşıyaraq hər bir konkret dilin özünəməxsusluğunu əks etdirir. Vahid inkarlıq konstituentinin iştirakı ilə reallaşan sintaktik quruluş *mononeqativ quruluş*, cümlə daxilində iki və daha artıq inkarlıq konstituentinin reallaşması ilə səciyyələnən sintaktik tip isə *polineqativ quruluş* adlanır. İngilis dili əvvəlcə mononeqativ sistemə malik olmuş, sonra polineqativliyə doğru inkişaf etmiş və nəhayət, müasir ingilis dilində mononeqativ sistem tam formalaşmışdır. Eyni bu halın tam əksi ibri dilində baş vermişdir.

İbri dilində inkar cümlə ilə bağlı maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu dildə cümlədə 2 inkar ədatına rast gəlmək mümkündür. Sami dillərinə xas olmayan qrammatik xüsusiyyət kimi qiymətləndirir. Məsələn, əgər ibri dili ilə ərəb dilini müqayisə etmiş olsaq, bunu aydın şəkildə müşahidə edə bilərik.

אنا لا أريد شيء.

I didn't want anything./I want nothing.

לא רוצה שום דבר.

Я ничего не хочу.

Mən heç nə istəmirəm.

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=LmTSZnLP3GI&t=152s>

<https://www.youtube.com/watch?v=A89t82oRIVU&t=710s>

Cümlədə bir neçə inkar ədatının işlənməsi linqvistikada elmində **polineqativ** quruluş adlanır. Maraqlı fikirlərdən biri də budur ki, bəzi dilçilər ibri dilinin tam olaraq polineqativ dil olduğunu qəbul etmir. Misal üçün **הָא**(həttə/da²) mənasını verir. Lakin zaman keçdikcə **הָא** inkarlıq ədatına çevrilmişdir. Buna aid bir neçə nümunəyə baxsaq, bir daha görürük ki, bu iddianı irəli sürən dilçilərin fikrində məntiq vardır. Hal-hazırda müasir ibri dilində bu ədat “həmçinin” mənası ilə yanaşı, həm də “heç” mənasını da verir.

Həttə bir kəs də onu sevmir.

הָא אֶחָד לֹא אוֹהֵב אוֹתָהּ.

Bir kəs onu sevmir.

אֶחָד לֹא אוֹהֵב אֶתָּהּ.

İndi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz ədatın müasir ibri dilində “heç” mənasında necə işlədilyinə aid misal çəkək. **הָא** ədatı bəzi sözlərə qoşularaq **heç** mənasını verir. **הָא אֶחָד**, **הָא אֶחָד** Azərbaycan dilinə **heç vaxt**, **heç kim** kimi tərcümə olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, **הָא**(şəxs, insan) sözləri **heç** inkar ədatı ilə işləndikdə **heç kim** mənasını verir.

Mən onu yalnız şəkillərdə görmüşəm. Real

אֲנִי רָאִיתִי אוֹתוֹ בְּתַמוּנוֹת בִּלְבַד.

həyatda onunla heç vaxt görüşməmişəm.

הָא אֶחָד לֹא נִפְגַּשְׁנוּ בְּמַצִּיאוֹת.

הָא ilə bağlı maraqlı fakt budur ki, bu söz yalnız indiki zamanda işlənir. Sözügedən inkarlıq ifadə edən “heç vaxt” mənalı sözün keçmiş və gələcək zamanda işlədilməsi üçün **לְעוֹלָם**, **לְעוֹלָם** kəlimələrindən istifadə edilir.

Heç vaxt sənə kimi yaxşı adam görmədim.

לְעוֹלָם לֹא רָאִיתִי אִישׁ טוֹב כְּמוֹךָ.

Heç vaxt bunu etməyəcəm.

מְעוֹלָם לֹא אַעֲשֶׂה אֶת זֶה.

Yuxarıda qeyd edilən sözlər ibri dilində konkret olaraq biri keçmiş, digəri isə gələcək zamanda “heç vaxt” mənasını verir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu sözlər tam hərfi mənada “həmişəlik” mənasını da ifadə etsə də, inkar ədatı ilə işləndikdə **heç vaxt** mənasını bildirir.

Mən həmişəlik sənə müdafiə edəcəm.

אֲנִי אֶגֶן עֲלֶיךָ לְעוֹלָם.

Buradan çox maraqlı bir hadisənin şahidi oluruq. Hələ də ibri dilinin polineqativ, yoxsa mononeqativ inkarlıq xüsusiyyət daşıdığını tam əminliklə deyə bilmirik. Belə ki, diqqətlə baxdıqda ibri dilinin tam bir mononeqativlik xüsusiyyətlər daşıdığını desək də, onların get-gedə polineqativliklə əvəz olunduğunun şahidi oluruq.

Maraqlı hallardan biri də odur ki, ibri dilində inkarın əmr forması 2 fərqli yolla düzəlir. Bunlardan biri **לֹא**, digəri isə **לֹא** ədatından istifadə etməklə düzəlir. Əmr forması **לֹא** ilə düzəlsə, bu ədatdan sonra **felin məsdər forması** işlənir. Lakin **לֹא** ilə düzələn əmrdə bu ədatdan dərhal sonra **felin gələcək zaman forması** işlənir.

אִל תִּשְׁכַּח.

לֹא תִשְׁכַּח.

Qeyd etmək lazımdır ki, **לֹא** ədatları ilə işlənən əmr forması Bibliyada həddindən artıq çox istifadə olunmuşdur. Buna misal olaraq, Allahın Musa peyğəmbərə göndərdiyi 10 qanunu nəzərdən keçirə bilərik.

Ən maraqlı ədatlardan biri də **אֵין** ədatıdır. Bibliyada bu ədatla bağlı kifayət qədər nümunələrə rast gələ bilərik. Lakin müasir ibri dilində bu ədatdan demək olar ki, istifadə olunmur. Bu ədatı müasir ibri dilində **אֵין** əvəz edir. Məsələn:

Yer yoxdur

אֵין מָקוֹם.

Məndən başqa heç kəs yoxdur.

כִּי אֵין-בִּלְעֲדִי.

אֵין ilə bağlı digər bir nümunəyə baxaq. Burada **אֵין** tam inkarlıq bildirən söz kimi işlənməyə də, cümləyə diqqət yetirdikdə mətnaltı mənada inkarlıq görürük.

Avtobus ağzına kimi doludur.

הָאוֹטוֹבּוֹס מְלֵא עַד אֵין מָקוֹם.

² E.Kautzch & A.E.Cowley “Gesenius’ Hebrew Grammar”

Bu cümlədə mətnaltı mənada “avtobusda ümumiyyətlə yerin olmadığı” işarəsi verilir. Qeyd edək ki, **ספס** həm də 0 rəqəminin sözlə ifadəsidir. XVIII əsrdə ilk dəfə Bibliyaya istinad edərək **ספס** sözünü sıfır rəqəminin sözlə ifadəsi kimi ibri dilinə daxil etmişdir.³ Bir sözlə 0 rəqəminin sözlə ifadəsi olan **ספס** sözünün mənbəsi eyni adlı inkar ədatından qaynaqlanır.

Yuxarıda biz **ל** inkar ədatı barədə məlumat vermişdik. Bildirmişdik ki, bu ədat əmr formasını inkarda vermək üçün istifadə olunur. Lakin bu ədatın başqa funksiyası da mövcuddur. Bəzi dilçilərin fikrincə bu ədat həmin ədatdır, digər alimlər isə bunu tamam fərqli ədat hesab edirlər. Belə ki, Bibliya mətnlərində də bu ədata rast gəlirik. Lakin Bibliya mətnlərində bu {el}, müasir ibri dilində isə bu {al} kimi tələffüz olunur. Yuxarıda dünya dillərindən inkarın düzəlmə yollarından bəhs edərkən qeyd edilmişdi ki, bəzi dillərdə inkar affikslər vasitəsi ilə düzəlir. Həmçinin inkarın bu yolla ifadəsi sami dillərinə yad element olduğunu da qeyd etmişdik. Lakin ibri dilində də bu yad xassəni müşahidə edə bilərik. Buna səbəb isə dilin dirçəldilməsi prosesində avropa yəhudilərinin daha aktiv iştirak etməsi olmuşdur. Aşağıdakı nümunədə *prefiks ilə inkarın ifadəsini* görə bilərik.

Ölümsüz - אלמוות

Simsiz - אלוותי

Anonim – אלמוני

Bütün dillərdə olduğu kimi ibri dilində də *inkarlıq bildirən fellər* vardır. Bu fellərə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik.

İmtina etmək

סירב \ ויתר

İnkar etmək

כפר ב \ הכחיש \ שלל

İstəməmək

מיאן

Bu fellər dilə zənginlik gətirir. Bu növ fellərdən istifadə ədatlardan asılılığı azaldır və cümləyə üslub baxımından yenilik qatır. Bu fellərə aid ən gözəl nümunə kimi **מיאן** felini çəkmək daha məqsədə uyğun olar. Bu fel azərbaycan dilində “istəməmək, razılaşmamaq” mənasını verir.

O, mənə pul vermək istəmədi.

הוא לא רצה לתת לי כסף.

הוא מיאן לתת לי כסף.

Yuxarıdakı nümunədən aydın olur ki, inkarlıq bildirən fellərin mövcudluğu dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Hər dəfə ədatlardan istifadə halını azaldır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ibri dilində xarakter, xasiyyət və s. bildirən sözlər vardır ki, bu sözlərin inkarını ifadə etmək üçün həm inkar ədatından istifadə edə bilərik, həm də söz yaradıcılığının inkişafı sayəsində inkar ədatından istifadə etməməklə ifadə vasitələri mövcuddur. Bu növ sözlər birbaşa inkarlıq bildirir. Azərbaycan dilində əgər bu növ sözlərə inkarlıq bildirən suffiks artırılırsa, ibri dilində bu növ sözlər tamamilə fərqli kökə malik olan sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə əlavə edilib. Azərbaycan və ibri dilində bu növ sözləri müqayisə etmək yerinə düşər ki, aşağıda buna aid nümunələr verilib.

Savadlı – Savadsız

משכיל - נבער

Abırlı - abırsız

הוגן – עזות מצח/עזות פנים

Həyalı – həyasız

נחמד - חוצפן

İşçi - işsiz

עובד - בטלן

Günahkar - günahsız

אשם – חף

Ümidli - naümid

אמין - מיואש

Müqayisə zamanı məlum olur ki, azərbaycan dilində inkarlıq bildirən sözlərin əksəriyyəti **sız**⁴ və s. kimi suffikslərlə düzəlir. Lakin ibri dilində bu halla nadir hallarda qarşılaşırıq. Bu isə ibri dilində söz yaradıcılığının nə qədər mühüm yer tutmasını sübut edir.

³ David Friesenhausen “Kelil Heshbon”

Bundan başqa bəzi atalar sözləri də vardır ki, cümlə tərkibində heç bir inkarlıq ədatı və ya inkarlıq bildirən hər hansı bir söz olmasa da, bu növ atalar sözləri bizə *mətnaltı inkarlıq ifadəsi* aşılayır.

Qonaq və balıq 3 gündən sonra iylənir.

אורחים ודגים מסריחים אחרי שלושה ימים.

Bu atalar sözünün tərkibinə nəzər yetirsək, heç bir inkarlıq əlaməti müşahidə etmirik. Lakin mətnaltı bizə qonaq qismində bir yerdə 3 gündən artıq qalmamaq məsləhət görülür.

Digər bir misala nəzər salaq. Bu atalar məsəli deyil, ibri dilində bədii ədəbiyyatda daha çox rast gəlinən ifadələrdəndir. Bu ifadənin tərkibində də heç bir inkarlıq ədatı və ya inkarlıq bildirən kəlimə olmamasına baxmayaraq, cümlə bütünlüklə inkarlıq ifadə edir.

Sənə kömək etmək üçün əllərim qısadır.

ידי קצרות כדי לעזור לך.

Eyni bu cümləyə biz dəfələrlə Bibliya mətnlərində də rast gələ bilərik. İnkarlığın bu yolla ifadə üsulu *inkarlığın məntiqi yolla ifadəsidir*. Yuxarıda sadalanan nümunələrdən ibri dilində inkarlıq ifadə edən cümlənin nə qədər geniş mövzu olduğunu aydın şəkildə görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. А.Ю.Айхенвальд «Современный Иврит», 1991
2. David Friesenhausen “Kelil Heshbon”
3. E.A. Coffin & S. Bolozky “A Reference Grammar of Modern Hebrew”, 2005
4. Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics (2-ci cild) Boston-2013
5. E.Kautzch & A.E.Cowley “Gesenius’ Hebrew Grammar”
6. Paul Jauon “Grammar of Biblical Hebrew” (Volume I)
7. <https://www.youtube.com/watch?v=LmTSZnLP3GI&t=152s>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=A89t82oRIVU&t=710s>
9. <https://www.haaretz.co.il/magazine/the-edge/mehasafa/1.6491244>

İBRİ DİLİNDƏ İNKARLIĞIN İFADƏSİ

Qarayev Ayxan

XÜLASƏ

Bu məqalə klassik və müasir ibri dilində inkarlıq kateqoriyasına və sintaktik quruluşda inkarlığın ifadəsinə həsr olunmuşdur. İnkarlıq mövzusu dilçiliyin mühüm problemlərindən hesab olunur. Tədqiqat işimizdə inkarlıq mövzusunun araşdırarkən ibri dilinin Bibliya dövründən bugünədək hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını öyrənmiş olduq. Tədqiqat işimiz klassik ibri dilindən müasir ibri dilinə miras qalan inkar ədatları, arxaik inkar ədatları barədə məlumatları özündə ehtiva edir. O cümlədən, məqaləmizdə klassik dilə yad, lakin müasir dilə doğma olan sintaktik quruluşda inkarlığın ifadə üsulları barədə məlumat vermiş olduq.

ВЫРАЖЕНИЕ ЗАЩИТЫ НА ЕВРЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Айхан Караяев

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена категории отрицания и способу выражения отрицания в синтаксической структуре в классическом и современном иврите. Тема отрицания - одна

из важных проблем лингвистики. Исследование изучает изменения, которые произошли в иврите с библейских времен до наших дней и содержит информацию об отрицательных частицах, в том числе архаических отрицательных частицах, унаследованных от классического иврита до современного. В данной статье мы также предоставили информацию о способах выражения отрицания в синтаксической структуре, чуждой классическому языку, но родной для современного языка.

EXPRESSION OF PROTECTION IN THE HEBREW LANGUAGE

Aykhan Karaev

SUMMARY

This article is devoted to the category of negation and expression of negation in syntactic structure in classical and modern Hebrew. Negation is one of the important problems of linguistics. In our research, we have learned the changes that have taken place in Hebrew since Biblical times. Our research includes information about the negative particles that inherited from classical Hebrew and the archaic negative particles etc. In particular, in our article we have informed about methods of expression of negation in syntactic structure, which considered as a strange feature in classical Hebrew, but native in modern Hebrew.

SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA DİNİ İNANCLARIN ROLU

Məmmədov Cahangir Şahmar oğlu
jahangirmammadov@mail.ru

Açar sözlər: Din, inanc, İslam, Xristianlıq, Yəhudilik, Bütperəstlik, Atəşperəstlik, sosial həyat

Ключевые слова: Религия, вера, Ислам, Христианство, Иудаизм, Идолопоклонство, Культ огня, социальная жизнь.

Key words: Religion, belief, Islam, Christianity, Judaism, Idolatry, Fire worship, social life.

Azərbaycanda ilk əhali sayının və etnik müxtəlifliyin zəngin olması, torpaqlarının yer altı və yer üstü sərvətlərlə daim dolub-daşması ayrı-ayrı dövrlərdə bu ərazilərdə bir çox dinlərin və müxtəlif etnik qrupların yaşamasına səbəb olmuşdur. Bütperəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dini inanclar ölkədə yayılması, həmçinin uzun müddətli tolerant şəkildə yaşamaq, mehriban qonşuluq prinsipləri ilə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmə, dini həyatın və yaşamın müxtəlifliyinə dəlalət etmişdir.

Azərbaycan dövlətinin siyasətində din amili özünəməxsus yer tutur. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dini irsin qorunub saxlanmasına və inkişafına xüsusi həssaslıqla yanaşır. Prezidentimizin müvafiq sərəncamları ilə Azərbaycanda 2016-cı ilin “Multikulturalizm” ili, 2017-ci ilin isə “İslam Həmrəyliyi” ili elan edilməsi bunun əyani sübutudur [1]. Həmçinin 10-11 dekabr, 2002-ci il tarixində ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu tərəfindən Azərbaycan Hökumətinin dəstəyi ilə Bakıda “Demokratik cəmiyyətdə din və əqidənin rolu: terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda ATƏT-ə üzv olan 55 dövlət, eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişdir. 2006-cı il 28 fevral-5 mart tarixlərində Azərbaycanda səfərdə olmuş BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının din və əqidə azadlığı üzrə xüsusi məruzəçisi Asma Cahangir cəmiyyətimizdə mövcud olan dözümlülük səviyyəsinin xoş təəssürat yaratdığını qeyd etmişdir. 1999-cu ildən etibarən, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda tolerantlıq günü (16 noyabr) xüsusilə qeyd edilir.

Azərbaycan ərazisində dinin quruluşu və inkişaf münasibətləri

Azərbaycan ərazisində ilk insan məskənlərinin qədim zamanlara gedib çıxmasını ölkə ərazisində tapılmış bir sıra arxeoloji qazıntılar sübut edir. Bir çox şərq xalqları kimi qədim azərbaycanlılar arasında da kainatın dörd əsas ünsürdən - od, hava, su və torpaqdan ibarət olduğu barədə təsəvvürlər geniş yayılmışdır. Strabonun yazılı kitabələrində Qafqaz albanlarının günəş, ay və səmaya sitayiş etdikləri barədə məlumat verilib. Çoxallahlılıq ilk insanların məbəd olaraq tapındıqları bir çox cisimlərdə öz əksini tapmışdır. İnsanlar real məbud axtarışı zamanı “niyə burdayam?” sualına cavab axtarır, bunun üçün araşdırma edir və qarşılaşdığı sübutlar və dəlillər əsasında özünün məntiqi və düşüncəsi ilə dini tapır. Bu din anlayışı yaşam şərtləri və coğrafi mövqe olaraq insana təsir edir və yekunda öz sualına özü cavab tapır [7].

İnsan dini dərk etmək baxımından bir çox mərhələlərdən keçmişdir. Birinci mərhələ, instinktlərlə yaşayan insanlardır ki, bu tip insanlar fərqli bir mövqe tutarlar. Bu mərhələdə insan yalnız yemək, sığınacaq və digər ilkin ehtiyaclarının təmin edilməsini istəyir. Zəka ən aşağı səviyyədədir, ona görə də məhdud anlayışımızı genişləndirməyi mümkünsüz hala gətirir, hətta inkişafın mümkünlüyünün belə fərqi varmır. Bu səviyyədə insan ətraf mühitə diqqət yetirmir və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımır. Növbəti mərhələdə, insan nəfsinin və istəklərinin

fərqiyyətdir, o cümlədən başqalarının ləyaqət hüquqlarına bir az hörmətlə yanaşır. İnsan həyatında müəyyən bir məsumluq və özü öz həyatına təsir edə biləcək dəyişikliklər edə bilər. O zaman həyatı bir məktəb binası kimi düşünə bilərik, ən aşağı sınıfdan ən çox tələbə təhsil alır. Bu fərziyyəni əsas götürsək, öyrənmə prosesi davam etdikdə, problemlər getdikcə mürəkkəbləşdiyindən öyrənlərin sayı azalır. İbtidai insanlar istəklərini yerinə yetirəcəkləri ümidi ilə tanrı və tanrıçalar yaratmağa səylər göstərirlər.

Atəşpərəstlik

Atəşpərəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəmnində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir. Qədim inanclara əsasən od müqəddəs hesab olunur və oda sitayiş etmək insanların günahlarını yuyurdu [6].

Zərdüşti əqidələri e.ə. III əsrdən etibarən ehkam səciyyəsi daşımağa başlamışdır. Azərbaycan ərazisində Dərbənddə qədər zərdüştilik sasanilərin hərbi-siyasi uğurları ilə bağlı olaraq yayılmağa başlamışdır. Zərdüştilik dini də insanlara etiqad azadlığı, inanclarla bağlı seçim sərbəstliyi verir və bununla bağlı hər cür zorakılığı rədd edirdi. "Avesta"-da bu haqda deyilir: "Ey Məzda, dünyanın başlanğıcında bizim üçün din yaratdın. Ruha bədən qəlibini verdin, ona özünə xas olan ağıl xüsusiyyətini bağışladın, davranış öyrətdin ki, hər kəs sərbəstliklə öz dinini seçib qəbul etsin" (Yəsna, 31-ci Hat, "Əhnəvəydqat", 11) Zərdüştilik və onun dini kitabı olan "Avesta"-da müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik, mədəni özünəməxsusluğa və inanclara sahib insanların qarşılıqlı əlaqələri əsasında formalaşan sosial həmrəyliyə çağırışlar edilir: "Ey Məzda Əhura, ona azadlıq yolunu açdın ki, kəndliyə, ya kəndli olmayana tərəf meyl etsin" (Yəsna, 31-ci Hat, "Əhnəvəydqat", 9. Atəşpərəstlərin məbədi Atəşgah adlanır [6].

Bütpərəstlik

Çoxallahlılıqla bağlı inancların məcmusu kimi bütpərəstlik ibtidai dinlərin zəminində yaranmışdır. Azərbaycan əhalisinin bütpərəstlik təsəvvürlərinin kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Etnoqrafik və arxeoloji araşdırmalar ölkə ərazisində bütpərəstliyin mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Ən qədim yazılı mənbələrdən sayılan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da bu haqda məlumat verilmişdir. Qədim Azərbaycan ərazisində ölmüş əcdadların ruhlarına, qayalara və ağaclara (qayın, palıd və s.), müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma cisimlərinə pərəstiş güclü olmuşdur. "Tanrı xan" adı ilə tanınan palıd ağacına da pərəstiş edilmişdir. Bütpərəstlik dininin əsas qayələrindən biri də insana kamilliyi görməyə yol göstərməkdir ki, bu da insanlarla münasibətdə və insanın özünə düşüncə tərzini dəyişməyə imkan verir. Azərbaycanda baş vermiş bir çox üsyanlar və hərəkətlər (xürrəmilik, məzdəkilər, hürufizm) xalqın həyatına təsir etmiş və insanları daha azad olmağa sövq etmişdir.

Yəhudilik

Azərbaycan xalqının qucaq açdığı dinlərdən biri də iudaizmdir. Azərbaycanda məskunlaşmasının tarixi 2600 il öncəyə gedib çıxan yəhudilərin bu böyük tarixi dövr ərzində azərbaycanlılar tərəfindən və ya digər etnik qrup və inanc sahibləri arasında nə vaxtsa dini ayrışdırılıya məruz qalmalarına dair heç bir dəlil yoxdur. Yəhudilər Azərbaycana gəlməmişdən bu ərazilərdə müxtəlif dinlər və inanclar olub, lakin onların heç biri kənardan gəlməyib, burada formalaşıb. Azərbaycana kənardan gəlmiş ilk din olan yəhudilik həm də bu ərazilərdə yayılan ilk səmavi dindir. Azərbaycanda ən qədim yəhudi icması sayılan dağ yəhudiləri e.ə. VI əsrdə Yerusəlimdə "birinci xram" adlanan məbədin sökülməsi nəticəsində vətənlərini tərk etmiş qədim yəhudi qəbilələrinin nəslindəndir [4].

Azərbaycanda üç yəhudi icması - dağ, əşkinazi və gürcü yəhudiləri icmaları mövcuddur. Bütövlükdə, ölkədə yəhudilərin sayı təxminən 16.000-dir. Bunlardan 11.000-i dağ yəhudiləridir ki, onların da təxminən 6.000-i Bakıda, 4.000-i Qubada, 1000 nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır.

Dağ yəhudiləri hazırda ölkədəki bütün yəhudi diasporu içərisində çoxluq təşkil edir. Əşkinazi yəhudilər 4,3 min nəfərdir. Onların əksəriyyəti Bakıda və Sumqayıtda yaşayır. Gürcü yəhudiləri təxminən 700 nəfərdir. Onların ölkəmizə gəlişi əsasən XIX əsrin sonuna, sənaye inqilabı dövrünə təsadüf edir [7].

Xristianlıq

Xristianlığın Azərbaycanda yayılması hələ dinin yeni yaranıb inkişaf etməsi ilə başlamışdır. İsa məsihin möcüzələr göstərərək insanlara Allah vasitəsi ilə şəfaə verməsi bizim ölkəmizdə də bu dinə inam yaratmış və inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Xristianlığın ölkə ərazisində yayılması da yəhudilərin Azərbaycana kütləvi köçü ilə əlaqədardır. Eramızın 70-ci illərində Qüdsdən Qafqaza yəhudilərin böyük köçü bu dini ölkəmizə gətirən amillərdəndir. Akademik Z.Bünyadov göstərir ki, Urnayr, II Vaçə və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq üçün mübarizə aparmışlar. IV-V əsrlərdə ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapır. Katolikosun göstərişi ilə feodallar öz ərazilərində kilsə üçün xüsusi yerlər ayırırlar. Bölgədə kilsələr tikilir, dini kitablar sırıyanı, arami və yunan dillərindən Alban dilinə tərcümə edilirdi [3].

İslam

Azərbaycanda islam dininin yayılması ərəb fəthləri ilə bağlıdır. Ərəblərin Azərbaycana gəlişi ilə (639-cu il) Ərdəbildən Dərbəndə qədər irəliləmələri bu ərazilərdə dini inancın dəyişməsinə təkan vermişdir. Fəth olunmuş ərazilərdə İslam dini könüllülük və ya cizyə vergisi hesabına yayılırdı. 661-ci ilədək bu prosesin başa çatması ərəb mənbələrində qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda islamlaşma prosesini bir neçə mərhələyə bölmək olar. İlk mərhələdə digər inanc sahiblərinin bu dini qəbul etməməsi savaqlara səbəb olurdusa, İslam dininin ədaləti bərqərar etməsi və dini qəbul edənlərə güzəştlərin tətbiq olunması onun yayılması və inkişaf etməsini sürətləndirmişdir. İslam inancın güclə qəbul etdirilməsinin əleyhinədir. Quranda bu iş Allahın iradəsinə bağlanır. “Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi. İnsanları iman gətirməyə sənmi məcbur edəcəksən?! (Bu sənin işin deyil. Sənin işin ancaq İslamı təbliğ etməkdir)” (Yunus, 99) [6].

Beləliklə, Azərbaycanda bir çox dinlərin yaranıb inkişaf etməsi etnik tərkibdə dəyişikliklərə və Azərbaycanın tolerant ölkə kimi dünyaya nümunə olmasına gətirib çıxarsa da, xalq olaraq daim birliyimizi qoruyub saxlamağa nail olmuşuq. Hal-hazırda da Azərbaycanda bir çox din mənsubları və etnik azlıqlar yaşayır. 2009-cu ilin statistikasına əsasən, Azərbaycanda 793 dini qurum qeydiyyatdan keçmişdir ki, onlardan konfessional baxımdan 765-i İslam, 28-i isə qeyri-islam (xristian-17; yəhudi-8; krişna-1; bəhai-2) təmayüllüdür [5].

Bu Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxs vicdan azadlığı hüququna malikdir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 1-3 bəndlərində isə göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır”. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hər bir şəxsin dinə münasibətini müəyyənləşdirmək və ifadə etmək hüququna və həmin hüququ həyata keçirməyə təminat yaradır [2].

ƏDƏBİYYAT

1. Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru: Beynəlxalq konfrans: Bakı, 6-7 noyabr 2009, s.19-63
2. Hüseynov.S. Y. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik, Təknur, 2012, s.53-68

3. Əlizadə.A.A Xristianlıq: tarix və fəlsəfə: ilk çağlar Bakı 2007, s.9-27
4. В. А. Барановский, У. Н. Иванов Религии мира, s. 335,
5. “Иудаизм”, Минск, 2006, Книжный домъ
6. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi internet saytı, www.scwra.gov.az
7. <https://azerbaijan.az/related-information/213>
8. <https://azerbaijan.az/related-information/212>

SOSIAL MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA DİNİ İNANCLARIN ROLU

Məmmədov Cəhangir

XÜLASƏ

Bu məqalədə dinin insanlara necə təsir etdiyi, dinlərin Azərbaycanda necə yayılması və yaşam mühiti ilə əlaqəsindən bəhs edilmişdir. Həmçinin dinin sosial münasibətlərdə kəsb etdiyi önəmi vurğulanmışdır. Yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, din insanların yaşamını dəyişməmiş, sadəcə olaraq onlara yol göstərmişdir. Dini düzgün anlamış insan dini dəyərləri sosial münasibətlərlə əlaqələndirir və nəticə olaraq vahid təşkil edən həyatından məmnun qalaraq cəmiyyətə asanlıqla adaptasiya olur. Nəticədə isə daha dolğun cəmiyyət formalaşır.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ УБЕЖДЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Мамедов Джахангир

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается, как религия влияет на людей, как религия распространяется в Азербайджане и как она влияет на окружающую среду. Она также объясняет важность религии в социальных отношениях. Из того, что я сказал, можно сделать вывод, что религия руководила людьми, не меняя их жизни. Человек, который понимает религию, правильно связывает религиозные ценности с социальными отношениями и, в результате, легко адаптируется к обществу, наслаждаясь единой жизнью. В результате формируется более полное общество.

THE ROLE OF RELIGIOUS BELIEFS IN THE FORMATION OF SOCIAL RELATIONS

Mammadov Jahangir

SUMMARY

This article discusses how religion affects people and how it spread in Azerbaijan and how they relate to the social environment. The importance of religion in social relations was also emphasized. From what I have said above, it can be concluded that religion has not changed people's lives, it has simply guided them. A person who understands religion in a right way, can associates religious values with social relations and, as a result, easily adapts to society with enjoying unity of life. As a result of this process, a more complete society is being formed.

SIYAVUŞ KƏSRAYİ YARADICILIĞINDA “GECƏ” OBRAZI

Mərdanlı Samirə Anar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
samira.mardanli@mail.ru

Açar sözlər: gecə, simvolizm, despotizm, Siyavuş Kəsrayi, ümid

Ключевые слова: ночь, деспотизм, Сиявуш Касрайи, надежда

Key words: night, despotism, Siyavush Kasrayi, hope

“Gecə” zamanla bağlı olan açar sözlərdən biridir, buna baxmayaraq, ondan heç də həmişə zaman anlamında istifadə olunmur. Bu sözdən öz şeirlərində istifadə edən bəzi şairlər var. Onların hər biri gecəni öz düşüncə tərzlərinə uyğun təsvir etmişdirlər. Klassik şairlərin gecə ilə bağlı təfsirlərinin əksəriyyəti xəyali, yəni şairin təsəvvüründə formalaşmış bir gecədir. Müasir şairlərin, xüsusilə Nima üslubunda yazan şairlərin perspektivindən gecənin obyektiv bir təsviri vardır. Nima və Nimaşair şairlər gecəni təsvir etdikdə onlar gecənin bütün xüsusiyyətlərini tam şəkildə hiss etdirirlər. Digər tərəfdən İranın müasir ədəbiyyatında və xüsusilə “şeyr-e nou”da “gecə” hadisələrin, ağır və stresli despotizm şərtlərinin nəticəsi kimi xüsusi bir yer tutur. Öz fikir və düşüncələrini açıq şəkildə ifadə edə bilməyən, insanların çətinlik və ağrıları barədə danışa bilməyən, qorxusuz şəkildə tənqid edə bilməyən müasir dövr şairi simvolları ürəyindən çıxarmaq üçün gecəyə sığınmış, qaranlığın iç-içə pərdələrinə arxalanmış və despotizmin qaranlığının, qaralığının dərinliyini göstərə bilmişdi. Bu səbəbdən o, faktları ifadə etmək üçün xüsusi və simvolik bir dildən faydalanmağa məcbur idi. Gecə, onun sinonimləri, antonimləri və birləşmələri şairlər tərəfindən ən yaxşı vasitələr kimi tətbiq olunurdu, çünki gecə bütün surətləri və xüsusiyyətləri ilə birlikdə şairin hakimiyyətin zülmünü, eyni zamanda cəmiyyət üzərində üstün təzyiqi ifadə etmək imkanına malik olduğu ən uyğun söz idi. Bu dövrlərin şairləri gecə ilə minlərlə kombinasiyalar, təsvirlər yaratmış və bu da öz növbəsində yeni ədəbiyyatın yaranmasına yol açmış, müqavimət və stabilliyə səbəb olmuş və “gecə ədəbiyyatı” anlayışını yaratmışdır. (2, 1)

Gecə və onun sinonimləri Fars ədəblərinin şeirlərində hər zaman gözəl təzahür etdirilmişdir. Bu məsələ yanaşma və zaman baxımından hər zaman müxtəlif olmuşdur. Despotizm dövrünün şairləri cəmiyyəti idarə edən qaranlıq və əsarəti təbiətdə gecənin qaranlığında və qaralığında görmüş, istər-istəməz ona sığınmış, onun digər sinonim və antonimlərin köməyi ilə, simvol dilindən istifadə edərək o dövrdəki insanların halını və vəziyyətini təsvir etmişdir. Bu ifadə və təsvirin nəticəsi gecə sözü ilə dolu olan və bu səbəbdən “gecə ədəbiyyatı” anlayışını formalaşdıran şeirlər toplusu olmuşdur. Siyavuş Kəsrayi “Gecə ədəbiyyatı”nı yaratmaqda mühüm rol oynamış bu şairlərdən biridir. Onun gecələri sabah ümidi ilə sonlanan gecələrdir. (2-3)

Siyavuş Kəsrayi öz dövrünün şeir və ədəbiyyat zirvələri, xüsusilə tənqidi, sosial və siyasi şeirlər arasında yeni yer açmışdır. Ehsan Təbəri Kəsrayinin “Amerika, Amerika!” kitabının giriş hissəsində yazmışdır: “Siyavuş Kəsrayi həyatını məlumatlı şəkildə yaşamağa başladıqdan sonra şeirlər təqdim etməklə, həyatın döyüş meydanına daxil olmuşdur. Şairin mənəvi cəhətdən sağ qalması insan tarixinin qəribə və faciəvi dövrləri kimi qəbul edilən dövrlərdə olmuşdur. Bu dövrlərdə digər müasir dövr şairləri ilə birlikdə Siyavuşun yaratdığı simvolik və mürəkkəb şeirlər öz sakit külündə kədər və kəskin ağrı xüsusiyyətləri, ümid qığılcımları və dava işıltıları ilə doludur (3- 6,7). 1953-cü ilin dekabr ayında utancverici dövlət çevrilişindən cəmi dörd il sonra və repressiya, sakitlik vaxtı bir şeir də yazmışdı. Bu şeiri yazmasına səbəb həyatın və siyasi təzyiqin ağırlığı idi. 1953-cü ilin sentyabr ayında çevrilişdən bir ay sonra o, gecə şeiri

yazdığını bildirmiş və öz çaşqınlıqlarını aşağıdakı kimi izah etmişdi: yuxusunda görmüşdü ki, “dəniz çarpayımın içində batıb”, “mahnılar”, “rəngli xoşbəxtlik mahnıları” və “fəryadları” hamısı ondan qaçır. Və ay işığında “bir çay zəhər tökülmüşdü” və “Bu arzu şərabı ilə mənə nə olur?”

Öz yuxusunda narahat şəkildə o, deyir: “qırmızı, qanlı gün batımı gələcək və acı gecəyə çevriləcək. Bəyazlıq günü tərk edir və qaralıq üstün gəlir, buludlar Günəşin gücünü laqun kimi udur və gecə, qaralıq cəmiyyətə hökmranlıq edəcək və despotizm bürosu liberalların canını almağa başlayacaq”

İnsanlar səssizlikdə liberalların və ziyalıların tabutlarını götürür, bundan sonra şeytanlar sevinir. Həyat şair üçün ləzzətli bir zəhər fincanına bənzəyərkən tabut ağzını açır və onu hər yerdə izləyir. Bir əl başının arxasından onu izləyir və boğazını sıxır; sanki onun ayaqları qatrana, əlləri isə palçıqə batır. Buna baxmayaraq, o, qanadlarının düşdüyünü və qəlb evində ümid günəşinin alovlandığını görür. Bu anda o, öz yoldaşlarını və dostlarını çağırır, amma heç bir səs eşitmir, çünki köməksiz dostları və onun qaranlıq gecəsinin şeirlərini yazmalı olanlar qaçırlar:

“Mənim köməksiz dostlarım!”

Sizi çağırıram, amma bir səs eşitmirəm

“Mənim dostlarım, gecəmin şafəq yaradıcıları!”

Mənim ağrı dostlarım hamısı məndən qaçır.

Qaçılmaz olaraq o, rahatlamaq üçün sığınacağı öz göz yaşlarında tapır.

Təzyiq və repressiyanın bütün ağzları bağladığı, zülmün bütün qələmləri qırdığı bir vaxtda ziyalılar və şairlər özlərini aşağı dərəcəli əyləncələrlə məşğul etmişlər, bəziləri evlərinin tənhalığında itmiş, bəziləri isə mənalı bir sükutda öz maraqlarını tapmışlar. Qaranlıq və qaralıq, qış, soyuq və səssizliyin hələ də onun üçün mənası yoxdur, ona görə də o, qaranlığın qəlbində işıq axtarır.

“مسافر جاده ی خویش” (Öz yolunun sərnəşini) əsərinin müəllifi bu məsələ ilə bağlı yazmışdır; “Kəsrəyi öz düşüncə və fikirləri ilə zamanın ən ağır anlarında işığa və parlaqlığa meyl edən, onun axtarışında olan şairlər arasındadır. Hətta hər şeydən işığa marağı olmadığı zaman belə öz varlığının xəlvətində günəşlə otaq yoldaşdır (2,5).

Cəsur və liberal şair soyuqda “buz çiçəyi” xaricində heç bir çiçəyin yetişmədiyi və ümid işığının müşahidə olunmadığı soyuq bir qış günündə qaranlıq və qəmgin bir gecədən bəhs edir:

در گذرگاهی چنین باریک

در شبی این گونه دل افسرده و تاریک

کز هزاران غنچه لب بسته امید

جز گل یخ هیچ گل در برف و در سرما نمی روید

Belə dar bir keçiddə

Belə qaranlıq və kədərli bir gecədə

Qarda və soyuqda minlərlə bağlı ümid qönçələrindən

Buz çiçəyindən başqa heç bir gül yetişmir (5, 70)

Şair təbiətə baxır və təbiətin qışı barədə düşünür, torpağın altından otlar qalxır, dağların qəlbindən bulaqlar çıxır, hər gün səhər insanlara gülümsəyir və salam verir. Bulud hələ də qəzəbli şəkildə hərəkət edir. Bəli, təbiətin qışının sonu bahar, qaranquşların köçü və təbiətin yeni həyatıdır. Buna görə cəmiyyəti idarə edən qış azadlıq baharında sona çatacaq. Və sonda iqlat ümidlə o, qışın soyuğunun heç də təsir etmədiyi və qoxularının hər yeri doldurduğu bu çiçək yatağındakı güllər barədə danışır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi Kəsrəyin gecə barədə çox danışmasına və qaranlıq, sıxıcı gecədə yaşamasına baxmayaraq, o, qara rəngi seçməmiş, qaralıqla çevrəlməmişdi. O, gecədə qalmağa deyil, sadəcə qaralığın mövcudluğuna, var olduğuna inanırdı. O, həmişə ümidli

olmağa, ümidlə yaşamağa və ümidli qalmağa inanırdı. Tanınmış tədqiqatçı Dəstqeybin dediyi kimi: “gələcəyə ümidli olmaq və necəse xoşbəxt olmaq, yaxşı gün axtarışında olmaq qaranlıq gecənin sonunda olur. Hamı Kəsrəyinin şeirlərini, dünyanın sonunun gəldiyini və heç bir ümidin qalmadığı düşünənlərin şeirlərindən fərqləndirmişdir” (2, 1). Buna görə də, onun bütün əsərləri ümitsizlik və ölümün Kəsrəyinin həyat səmasına kölgə salmadığını sübut edir. Kamyar Abedi həqiqətən də bu məqamı çox yaxşı ifadə etmişdir. O, deyir ki, “Kəsrəyinin siyasi şeir üslubuna baxmayaraq, yaradıcılığında həyatın anlarını başa düşən və var olmağın gözəlliyini qaranlıqlaşdırmamağa üstünlük verən şairlə qarşılaşırıq. Onun şeiri siyasidir, amma qaranlıqlaşdırılmayıb. O, xüsusi ağırlı yerlərdən xəbər verir və danışır; lakin onun hədiyyəsi qaranlıq deyil. (1-67)

Kəsrəyinin fəryadları, ah-amanları onun öz ağrı və çətinliklərinə görə deyil. O, yalnız özü və ya necə yaşamaq barəsində düşünür. O, insanlar və adi xalq barəsində düşünür, çevrilişi yaşamış və qaranlığın girdabına düşmüş, dəhşətli dalğalarda batan cəmiyyətin dağılmış gəmisini təhlükəsiz xilasetmə sahilinə yönləndirmək istəyir. Bu səbəbdən, o, təcrübəli və milli epik-mifik qəhrəmanlardan biri olan, düşməninə məyus edərək xalqını sevindirən “Araş Kəmangir” barəsində əsər yazır. “Bəli, bəli, onun həyatı rəşadətli həyatdır o, yüz minlərlə qılınc ülgücünün işini görmüşdür, Arəş” (4, 27). Kəsrəyi Arəşi öz şeirində canlandırır və cəmiyyətdə, kişidə, qadında, uşaqda, yaşlıda, cavanda şərəf, qeyrət və vətənpərvərlik hislərini dirçəltmək üçün onu xalqın gözləri qarşısına qoyur. İlk növbədə o, İranın keçmiş gözəl illərini xatırlayır:

گفته بودم زندگی زیباست.
گفته و ناگفته ای بس نکته ها کاینجاست
آسمان باز
آفتاب زر
باغ های گل
دشت های بی در و پیکر
آمدن رفتن دویدن
عشق ورزیدن
در غم انسان نشستن
پا به پای شادمانی های مردم پای کوبیدن
کار کردن کار کردن
آرامیدن

“... Deyərdim ki, həyat gözəldir
Deyim yoxsa deməyim, məsələ burasındadır
Açıq səma;
Qızıl gün işığı;
Gül bağçaları;
Nəhəng düzənliklər;
Gəlir, gedir, qaçır;
Sevmək üçün;
İnsanların qəmini bölüşmək,
xoşbəxtliyi ilə yerə ayaq basmaq üçün;
İşləmək üçün, işləmək üçün;
Dincəlmək üçün (4,12)

Bununla belə, bu xoşbəxtliklərin hamısı bu gün getdi, insanların həyatı qaranlıq və acı oldu. Bəli, qalanını şairdən eşitməliyik, onun xalqın və ölkənin vəziyyətini ifadə etmək mümkün olmadığı üçün hekayəni oxucuya görə keçmiş zamanda danışmağına baxmayaraq o, sitat gətirməlidir. Bu acı və qaranlıq vaxt daha da qaranlıqlaşır, acı olur, soyuq, sakit, qaranlıq qış

günləri gəlir. Şairin qəhrəman, cəngavər axtarışında “Ah, polad qol haradadır, imanın əli haradadır” dediyi bir zamanda Araş səhnəyə daxil olur, özünü təqdim edir və bu qaranlıq qəddar gecəni arxada qoyacaq bir səhər kimi olduğunu bildirir. Buna baxmayaraq, o, qəhrəmanlığı bu çətinliklərin çarəsi bilmir, amma məqsədə nail olmaq üçün kimsə özünü fəda etməlidir; bugün İranlıların çarəsi qurbandır.

Hekayənin başlanğıcı sonuna bənzər şəkildə qar və soyuqladır. İranın tarixini İranlı uşaqların beyinlərində canlandırmaq və onlara öz tarixlərindəki yer və səviyyələrini xatırlatmaq, keçmişdə və indi nə olduqlarını müşahidə etmələri məqsədilə xəbərdar etmək üçün daim geriye baxır. Kamyar Abedi bu hekayənin təhlilində yazmışdır: “şeyrin ilk təfsiri aşağıdakı kimidir, ümid mahnısı, ürəklərə ümid gətirən şeyir və unudulmamalı olan istəklər. Bununla birlikdə, hekayətinin ümitsizlik və qaranlıqda başladığını, sonra isə ümid və işığa çatdığını inkar etmək olmaz. Bu işığa keçiddə mövzu kimi milli bir epos yerləşdirilmişdir. Sözü cazibəsi mifik bir qəhrəmanda axtarılır. Araş Kamangir bütün ümitsizliklərə baxmayaraq, 50-ci illərin sonunda meydana gələn böyük bir ümid və inamdır”. (1, 61)

Bu şeyirlərin başqa bir növü də “*Mocəssəme-ye Ferdovsi [Ferdovsinin heykəli]*” şeridir. Bu şeyirdə o, Firdovsinin şah əsəri və onun sözünün alovu barədə danışır. Kəsrəyinin Firdovsinin qaranlıq və coşğun bir gecədə öz sonsuz məktubunu yaratdığı zamanı bildirdi, bu, qaranlıq gecədə əziyyət çəkən və öz sakitliklərini qoruyanlar üçün xatırlatmadır.

O, Firdovsinin dodaqlarından çıxan sözlərin düşmənləri məhv edən vasitə, ağzının isə tarixin əbədi vulkanı olduğuna inanır. Sözlərinin inciləri zülmkarın despotizm gecələrini qaranlıqda yanan qalaktikasına bənzədir, qələbələr tanrısı bu dodaqlara and içmiş və onları yaşatmışdır.

Yorulmayan döyüşçü, liberal şair bu yöndə öz cəhdini davam etdirir. Bu dəfə o, Zöhakın zülmündən əziyyət çəkmiş xalq inqilabının lideri Kave Ahəngərdən (dəmirçi) kömək istəyir və ondan dəri önlüyünü nizəyə qaldırmasını və xalqı üsyana qaldırmasını istəyir. Yenə də gecəyə qarşı mübarizə aparmaq üçün Kəsrəyinin digər üsulu insanları yekdillik və mübarizəyə dəvət etməkdir. O, insanların uzun və güclü olan günəşli əlləri ilə qaranlıq gecənin boğazını sıxaraq öldürəcəklərinə inanır.

Çətin və yorucu gecələr olan “شبان دیر پا” (uzun gecələr) ilə mübarizə apararkən Dəməvənddən kömək istəyir və Dəməvəndi sükutu pozmağa dəvət edir. “Buna baxmayaraq, şair üçün ən ağır olan hər kəsin bu ölümə bənzər gecələrə qarşı susmasıdır. Bütün keçmiş ağır sözləri yandıran səssizlik. Bu səbəbdən şair, “با دماوند خاموش”, (*Səssiz Dəməvəndlə*) şerində İranın şərəf və əzəmətinin sirri olan Dəməvənd dağı haqqında danışmış və insanları müqavimət göstərməyə, döyüşməyə çağırmışdır.

Salam, ey cah-cəlallı,
Salam, ey səhər qalxan, şərəfli zirvə,
Ulduzsuz qalan çıpaq gecə
Əllərimizin görüntüsü, boş
Keçmiş köklərinin yanmasının səssizliyi,
Danış, de ki, danışmaq vaxtın gəlib çatıb
Kiçik alovun dili ilə və ağır sözlərlə de,
Ki, bu gecə uzun gecələrimizdən daha ağırdır
Danış, ağzını sözə bağlama;

Bu şeyir bizə Məlik əş-Şüəra Baharın sakit Dəməvənddən keçmiş zamanlardakı kimi öz sükutunu pozmasını və öz mesaj vulkanını insanların üzərinə yağdırmasını istədiyi “Dəməvəndiyeh” şerini xatırladır. “Sakit olma, danış, qəmgin olma, gül.”

Cəmiyyəti dəyişən hadisələr, inqilab və böyük sosial-siyasi tədbirlər poeziya və ədəbiyyata təsir edir. Bu cür dəyişikliklər xüsusilə 1970-ci illərdə fars ədəbiyyatında özünü göstərir. Təbiidir

ki, bu oyanışdan sonra ədəbiyyat və poeziyaya bir çox yeni söz, idioma və ifadə daxil olmuşdu. İran ədəbiyyatının müasir yazıçısı Məhəmmədrəza Ruzbehin dediyinə görə, “partiya və ideologiyaya sadiqlik hər zaman Kəsrəyi şeirinin xarakter və müqəddəratını müəyyən etmişdir” (2,10).

Bu hadisələrdən ən çox təsirlənən Kəsrəyi olmuşdur və bu təsir onun şeirlərində özünü büruzə vermişdir. “مقاومت” (*Müqavimət*) şeirində müraciət olunan sadə xalqdır. Bu səbəbdən, şair şeiri sosial və ictimai idealların xidmətində qızgın silah kimi qoyur. Bu səbəbdən, kompleks və intellektual simvollarla ibarət az maraqlı poeziya qaldırıcı və ruhlandırıcı olmaq üçün ağır və güclü bir ifadəyə çevrilir. Belə bir ifadə aşkarlıq və bənzərlik tələb edir və öz növbəsində 70-ci illərin poeziya komponentləri və xüsusiyyətləri hesab olunur.

Gecənin başqa bir təsviri “سفر دریایی” (Dəniz səyahəti) şeirində müşahidə edilə bilər. Bu şeirdə şair yangının alovlandığı, amma səmanın (cəmiyyətin) sakit qaldığı, ayın isə buludun kölgəsi altında və dalğaların xoş musiqisi və suyun nənnisi ilə dərin yuxuya getdiyi gecə barədə danışır.

Buna baxmayaraq, şairin qaraya boyanmış ürəyi yata, istirahət edə bilmir, isti atəşlə yanır və bu atəş gecənin bədəninin atəşi səbəbilədir. O, çəmadanını yığmışdır, amma şübhə edir.

Gözdən qaçırılmalı olan ən vacib məsələ Kəsrəyin gecəyə dair gözəl təsvirləri və kombinasiyalarıdır. Dəyərli “مسافر جاده خورشید”, [*Günəş yolunun yolçusu*], əsərinin yaradıcısı, Kəsrəyin işlərinin tədqiqatçısı kimi yazmışdır: “Kəsrəyin gecənin simasında gördüyü kombinasiya və təsvirlər çox xoş və maraqlıdır. Gecənin hasarı, gecənin gülü, gecənin dağı, gecənin uşağının örtüyü, yanan gecə; buna baxmayaraq, ən gözəli qırmızı gün batımında “acı gecəni öz göz fəncinə tökərkən” şairin hiss etdiyi duyğudur. Dəniz kənarında, qırmızı gün batımında, acı bir gecə mənim yol fəncimə tökülmüş və yuxuya getmişdi.

Düzənlik gecələrinin təsviri Kəsrəyin ən gözəl təsvirlərindən biridir. O, gecələri sonsuz, sərhədsiz, hüdudsuz və bütün öhdəliklərdən azad şəkildə bildirir. Digər tərəfdən özünə inanan, sahib olduğu hər şeydən məhrum olmuş, bütün arzuları küləklə birgə uçub getmiş şəkildə o bildirir ki, qalmasının yeganə səbəbi ölkəsinə marağı və bağlılığıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. کامیار عابدی شبان بزرگ امید. نشر نادر. ۲۰۰۰. ۲۹۵ ص.
2. Mohammad Kazem Haqshenas. The nights of Siavash Kasraei, Life Science Journal 2012; 9(3), page,1998-2003
3. سیاوش کسرای. آمریکا آمریکا! نشر علم و هنر. تهران ۱۹۷۹. ۹۶ ص.
4. سیاوش کسرای. آرش کمانگیر. نشر نادر. تهران ۲۰۰۲. ۵۹ ص.
5. سیاوش کسرای. آوا. نشر نادر. تهران ۲۰۰۱. ۷۵ ص.
6. سیاوش کسرای. خون سیاوش. نشر نادر. تهران ۲۰۰۱. ۱۳۲ ص.

SİYAVUŞ KƏSRAYİ YARADICILIĞINDA “GECƏ” OBRAZI

Mərdanlı Samirə

XÜLASƏ

XX əsrin II yarısı İran cəmiyyəti üçün ağır acılı dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə şairlər, alimlər və ziyalılar despotizmin zülmü altına düşdükdə özlərinə sığınmış, özlərinin və digər insanların çətinliklərini, problemlərini yaradıcılıqlarında öz simvol dilləri ilə ifadə etmişlər.

Bu simvollarından biri müasir dövrdə “gecə” sözüdür. “Gecə” sözündən istifadə etmək, minlərlə söz, kombinasiya və təsvir yaratmaq poeziyada sonradan “gecə ədəbiyyatı” adlandırılan müasir ədəbiyyat üçün bir əsas olmuşdur. Nimanın özü də daxil olmaqla, Nima'yı şeirlərindən bəziləri bu sahədə daha çox rola malikdir. Nima'dan sonra Siyavuş Kəsrayi bu istiqamətdə digərlərindən daha çox müqavimət göstərmiş, gecə haqqında danışmış, gecənin rəngini götürməmiş və qələbə sabahına ümid bəsləmişdir.

«НОЧНОЙ» ОБРАЗ В ТВОРЧЕСТВЕ СИЯВУША КАСРАИ

Марданлы Самира

АННОТАЦИЯ

Вторая половина XX века характеризуется как болезненный период для иранского общества. В этот период поэты, ученые и интеллектуалы находили убежище в себе, когда их угнетал деспотизм, и выражали свои собственные и чужие трудности и проблемы в своих произведениях на своих символических языках. Одним из таких символов в наше время является слово «ночь». Использование слова «ночь», создание тысяч слов, комбинаций и описаний стало основой современной поэтической литературы, позже названной «ночной литературой». Некоторые стихотворения Нимаи, в том числе и сам Нима, играют более важную роль в этой области. После этого Сиявуш Касрайи более других сопротивлялся в этом направлении, говорил о ночи, не принимал цвета ночи и надеялся на завтрашнюю победу.

“NIGHT” IMAGE IN SIYAVUSH KASRAYI'S CREATIVITY

Mardanli Samira

SUMMARY

The second half of the twentieth century is characterized as a painful period for Iranian society. During this period, poets, scholars and intellectuals took refuge in themselves when they were oppressed by despotism, and expressed their own and other people's difficulties and problems in their works in their own symbolic language. One of these symbols is the word "night" in modern times. The use of the word "night", the creation of thousands of words, combinations and descriptions, became the basis for modern literature in poetry, later called "night literature". Some of Nima's poems, including Nima himself, have a greater role in this area. After that, Siyavush Kasrayi resisted more than others in this direction, talked about the night, did not take the color of the night and hoped for a tomorrow of victory.

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA ƏRƏB ƏDƏBİ JANRLARI

Yaqubov Pərvin Əlövsət oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
parvinyaqubov77@gmail.com

Açar sözlər: ədəbiyyat, yəhudi ədəbiyyatı, yəhudi poeziyası, qafiyə sistemi, yəhudi mədəniyyəti, ərəb ədəbiyyatı

Ключевые слова: литература, еврейская литература, еврейская поэзия, система рифм, еврейская культура, арабская литература

Key words: literature, jewish literature, jewish poetry, rhyme system, jewish culture, arabic literature.

Hər bir milli ədəbiyyatın müasir səviyyəsinə nəzərən onun yaranma və inkişaf tarixini izlədikcə, istər-istəməz bu ədəbiyyatın genetik təşəkkül mənbəyi və köklərinin, digər xalqlarla ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrinin təhlil və tədqiqə üzə çıxarılıb müəyyənləşdirilməsinin elmi zərurət və əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Bu baxımdan orta əsr ərəb İspaniyasındakı yəhudi ədəbiyyatı da istisna deyil. Məhz həmin səbəbdən icmal şəklində olsa da tədqiqinə başladığımız ədəbiyyata mifoloji-dini və ədəbi-estetik köklər, mənşə baxımından tarixi ekskursiya etmək zəruridir. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, yəhudi ədəbiyyatı İspaniyada məhz orta əsr ərəb-müsəlman mədəni mühitində yaranıb sürətlə çiçəklənmişdir.

Bizim eradan əvvəl 63-cü ildə Roma imperiyası İudeyanı işğal edəndən sonra yəhudilərin böyük əksəriyyəti Yaxın Şərq, Şimali Afrika və Cənubi Avropa ölkələrində məskunlaşdılar. Orta əsrlərdə yəhudilər Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrinə səpələndilər. Yəhudilərin miqrasiyası həm də ticarətin inkişafı ilə əlaqədar idi. Yəhudilər yerli əhəlinin dilini və mədəniyyətini qəbul edir, bununla belə özlərinin onları ətrafdakı xalqlardan ayıran dini, bəzi mədəni-məişət xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırdılar. Bir çox Avropa ölkələrində yəhudilərin hüquq və məşğuliyyətlərini, o cümlədən onların torpaq sahibkarlığını və torpaqdan istifadəsini məhdudlaşdıran qanunlar mövcud idi. Bir qayda olaraq, yəhudilər şəhərlərdə məskunlaşıb, burada qapalı icmalarla xüsusi məhəllələrdə – gettolarda yaşayaraq əsasən ticarət və sənətkarlıqla, daha varlıları isə sələmçiliklə məşğul olurdular. Lakin Ərəbistan yarımadasında istər cahiliyyə, istərsə də İslam xilafəti dövründə məskunlaşıb yaşayan yəhudilər ərəblər tərəfindən heç bir təzyiq və təqiblərə məruz qalmadan sərbəst yaşayıb, istədikləri həyat tərzini sürürdülər. Onlar dini, mədəni-mənəvi özünəməxsusluqlarını qoruyub inkişaf etdirmək üçün müsəlman ərəblərinin əhatəsində zəruri imkanlara malik idilər. Bu vəziyyət xüsusən xilafətdə sabit olub, ərəb-müsəlman dövlətinin müxtəlif xalqlara, o cümlədən yəhudilərə qarşı yeritdikləri loyal və humanist siyasətdən irəli gəlirdi.

VIII əsrin əvvəllərində Avropanın Pireney yarımadasında İspaniyaya gedib çıxmış müsəlman ərəblər Əndəlus adlandırdıqları bu yerdə də həmin siyasəti davam etdirdilər. Və müsəlman mədəniyyətinin tərkibində ərəb İspaniyası yəhudilərinin ədəbiyyatı, filologiyası və fəlsəfəsi təşəkkül tapıb inkişaf etdi.

Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatı olduqca çoxşaxəli bir ədəbi proses olmuşdur. Bu ədəbiyyat ilkin olaraq ərəblərin tarixi vətəni sayılan Ərəbistan yarımadasında yaranmış, lakin İslam dininin meydana gəlib yayılması ilə əlaqədar zaman-zaman Hindistandan tutmuş Fransa sərhədlərinədək bir çox əraziləri əhatə etmişdir. Hələ İslamdan öncəki Cahiliyyət dövründə bu ədəbiyyatın əsas prinsipləri yaranıb bərqərar olmuş, həm əsrlər boyu etalon halını almış formal cəhətlər – qafiyə sistemi, mükəmməl vəzn və obrazlar aləmi təşəkkül tapmış, həm də ədəbiyyatın mövzu, məzmun

və ideya cəhətləri formalaşmışdır. Sonralar uzun əsrlər boyu ərəb ədəbiyyatının Cahiliyyət dönməsində yaranmış nümunələri bir təqlid mənbəyi olmuşdur.

Orta əsrlər yəhudi elm və mədəniyyətindəki ilkin intibah məhz müsəlman İspaniyasında baş vermişdir. Bu fakt da öz növbəsində islami zəminin heç bir xalqın inkişafı önündə sədd çəkmədiyinə bir sübutdur.

Yəhudilər öz mənəvi-dini xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çox meyilli bir etnik qrup olmuşdur. Yəhudilərin dini və mədəniyyəti başqa mədəniyyətlərlə toqquşmalar zamanı bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdı, lakin onların içində əriyib itməmişdi. Bu özünü yəhudi-ərəb mədəni-ədəbi əlaqələrində də göstərir. Bu əlaqələrdə kifayət qədər qarşılıqlı faydalı təsir özünü göstərmiş, amma heç bir mədəniyyət digərinin içərisində əriməmişdir.

Yəhudilər üçün orta əsr dövrünün başlanmasını onların həyatlarında bu dövrdə gedən yüksəlişə görə ayırmaq olar. Məlumdur ki, dünya xəritəsini bütövlüklə dəyişən ərəblər, böyük bir İslam imperiyası – xilafət yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Böyük bir ərazinin İslam bayrağı altında birləşməsi və bu hökmranlığın İspaniyada da bərqərar olması bu ərazilərdə yaşayan yəhudilərin mədəni-mənəvi inkişafının həlledici mərhələlərindən birinə çevrildi. Bu dövr yəhudi xalqının tarixinə “Qızıl əsr” kimi yazılıb. Bütün İslam imperiyası ərazisində, əsasən də həmin dövrdə ərəb İspaniyasında – Əndəlusda yaşayan yəhudilər öz tarixlərində ən parlaq izlər qoydular. Yəhudi xalqının varlığı, onların yaşayıb yaratmaq qabiliyyətləri bu dövrdə özünü çox gözəl büruzə verdi. Orta əsrlərdə yəhudilər bir xalq kimi onların varlığının əsasında duran İudaizmin əsas ideyalarını inkişaf etdirdilər, ibri dilində dünyəvi poeziya yaratdılar, ibri dilinin qrammatikası, lüğəti üzərində böyük işlər gördülər. Bütün sonrakı əsrlərdə yazıb-yaradan yəhudi şair və yazıçıları bu dövrdən tükənməz bir mənbə kimi faydalanıblar. Bütün bunlar xristian Avropasında deyil, məhz Avropanın İslam imperiyasının hakimiyyəti altında olan ərazisində, yəni Əndəlusda baş vermişdir. Ərəb İspaniyasında yəhudilərin ədəbi-bədii və elmi-nəzəri yaradıcılıq həyatını ümumən yəhudi mədəni irsinin zirvəsi hesab etmək olar.

Həmin dövrdə Əndəlusdakı ərəb ədəbiyyatı haqqında mənbələr zəngin olsa da, ibri dilində yazılan ədəbiyyat haqqında çox az məlumatlar vardır. Maraqlı haldır ki, o dövrdə yəhudi ədəbiyyatının durumunu əks etdirən əsərlərin də bir çoxu ərəbcə yazılmışdır.

Aralıq dənizinin Şimali Afrika sahili və ərəb Siciliyası ilə sıx bağlı olan siyasi cəhətdən müstəqil Əndəlusda – ərəb İspaniyasında ədəbiyyatın yaranması və çiçəklənməsi dövrü uzun müddət xilafətin paytaxtı Bağdaddan asılı vəziyyətdə qalmışdır. Əndəlus poeziyası üçün norma və ideal xilafətin şərqində təşəkkül tapmış ədəbi nümunələr idi. Lakin tədricən Əndəlus poeziyasında yeni mövzu, obraz və bənzmətlər şəklində nəinki yerli kolorit meydana çıxır, burada həm də “müvəşşəh” (dövrələnmiş, əhatə edilmiş) və “zəcəl” (melodiya, tərənə) kimi yeni şeir formaları yaranır. Bu şeir formaları məzmunca məhəbbət lirikasının ifadəsi olmaqla ərəblərin və yerli roman əhalisinin qarşılıqlı mədəni münasibətlərinin nəticəsi idi. Müvəşşəh və zəcəl xilafətin şərqinə və bütün ərəb ölkələrinə yayılaraq şairlərin sevimli janrlarına çevrilir.

Əndəlus ərəb ədəbiyyatının əl-Qəzal (770-864), İbn Əbd Rəbbihi (860-940), İbn Hani (972-ci ildə öl.), ər-Rəmədi (1022-ci ildə öl.), İbn Dərrac (1030-cu ildə öl.), İbn Həzm (994-1063) kimi görkəmli nümayəndələri yazıb-yaradırdılar. Ərəb ədəbi dilində yaranmış Əndəlus poeziyasının ən yüksək çiçəklənmə zirvəsi Kordova xilafətinin XI əsrdə əmirliklərə parçalanması dövrünə təsadüf edir. Həmin əmirliklərin mərkəzləri Sevilya, Badahrz, Haen, Qranada, Əlmariyə, Valensiya, Musiya şəhərlərinin hər birində saray ədəbi dərnəkləri meydana çıxır. Hər yerdə mədhiyyə, erotik və eys-ışrət məzmunlu poeziya üstünlük təşkil edir. İbn Zeydun (1003-1071), Əl-Mutadid (1012-1069), Əl-Mutamid (1040-1095), İbn Həmdis (1055-1132) və başqaları poeziya sahəsində gözəl əsərlər yaradırdılar. XI-XIII əsrlərdə bir çox şairlər Rekonkista nəticəsində sülalələrin və şəhərlərin süqutuna ağı-elegiyalar yazırdılar. Əl-Vəkaşi

(1096-cı ildə öl.), İbn Xafaca (1058-1139), Saleh əl-Rondi (1285-ci ildə öl.) kimi şairlər İspaniyada ərəb hökmdarlığının son günlərinə öz şeirləri ilə yas saxlayırdılar.

Əndəlus ədəbiyyatında nəsr əsasən İbn Həzn və İbn Tufeyl ilə təmsil olunurdu. XI əsrdən başlayaraq poeziyada sufilik – mistika, nəsrə isə didaktika üstünlük təşkil etməyə başlayır. İbn əl-Ərəbi (1165-1240) və Əş-Şuštəri (1269-cu ildə öl.) onun görkəmli nümayəndələri idi. Siciliyalı ərəb İbn Zəfər (1169-cu ildə öl.) tarixi novella yaratmaq istiqamətində cəhdlər göstərir. Beləliklə, ümumislam mədəniyyətinin tərkibində ərəb İspaniyasında ədəbiyyat və elm inkişaf edirdi.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərin yəhudi ədəbiyyatı Yaxın Şərq və Pireney yarımadası ölkələrində inkişaf edirdi. Qədim yəhudi, arami və ərəb dillərində yaradılan bədii əsərlər Talmud, Midraşit, Sufi (mistik) və zəngin dünyəvi ədəbiyyata aid idi.

Orta əsr yəhudi ədəbiyyatında aparıcı mövqe IX-XIV əsrlərdə Pireney yarımadasında yaşayan yəhudilər arasında meydana çıxmış poeziyaya məxsus idi. Tarixi şəraitə görə onlar bir çox dilləri bilirdilər, lakin ana dilləri ərəb dili idi. Yəhudilərin köməyi ilə xilafətin qərb və şərq vilayətləri və sərhədlərdən uzaq ölkələr arasında mədəni mübadilə gedirdi. Bu tarixi-ictimai şərait ərəb mütəfəkkir, alim və şairlərin əsərlərini latın dilinə tərcümə edən yəhudi tərcüməçilər qrupunu meydana gətirdi. Eyni zamanda, çoxəsrlilik yəhudi mədəniyyətinin təsiri altında olan yəhudi ədəbiyyatı özünəməxsusluğu, lirizmi ilə seçilirdi. Burada sosial ədalət haqqında dərin düşüncələr böyük yer tuturdu. Lakin ıvrit dilində yaranan bədii ədəbiyyatın təşəkkülünün lap başlanğıcında dünyəvi ədəbiyyat üçün piyut sistemindən fərqli olan xüsusi prosodik sistem işlənib hazırlandı. Bu sistemin müəllifi ərəb ərazunu ıvritin fonetikasının tələblərinə müvafiq şəkildə uyğunlaşdıran Dunaş ben Labrat (təxminən 920-980) idi.

Orta əsr yəhudi ədəbiyyatı ərəb İspaniyasında X-XII əsrin birinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Poetik vəzn sistemə salınır, şeirin əsas janr formaları yaranırdı. Ədəbi mərkəzlər meydana çıxırdı ki, onlardan da ən qədimi Vəzir Hastay ibn Şaprutun (təxminən 915-990) himayəsi altında olan Kordova ədəbi mərkəzi idi. Mənahəm ben Saruk və İosif ben Avitur fərqlənirdi. Qranada da görkəmli şair Samuil ha-Naqidanın (993-1056) başçılığı ilə böyük bir ədəbi mərkəz yaranmışdır. Onun şeirlərində ənənəvi mövzularla yanaşı ilk dəfə epik tematikada özünə yer aldı. Burada ən parlaq sima – gözəl üslublu, dərin fəlsəfi lirikanın yaradıcısı Solomon ibn Qabirol (1021-1055) idi. Başqa bir gözəl üslublu şair Moshe ibn Ezra (təxminən 1055-1139) həm də yəhudi poeziyasının tarixi və şeir texnikası üzrə əsərlərin müəllifi kimi çıxış edirdi. Elmi məzmununda olan həmin əsərlər ərəb dilində yazılmışdır.

XI əsrin axırı – XII əsrin birinci yarısında ən məşhur şairlərdən biri Yəhuda Halevi (1075-1141) idi. Onun dünyəvi poeziya tərzində yazdığı piyutlar bədii kamilliyi ilə seçilir. Onun “Sionidlər” əsəri məsih-mehdiçilik ilə aşılanmışdır.

Orta əsr yəhudi nəsrinin zirvəsi Yəhudə əl-Hərizinin (təxminən 1160-1230) “Sən məni müdrikləşdirirsən” (“Taxkemoni”) əsəridir. Bu dövrdə Kalinomos ben Kalinomos Talmuda parodiya ilə çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı, 2001, 258s
2. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1955
3. Арабская любовная лирика. Стихи. Перевод с арабского (Вступительная статья, справки об авторах и примечания Б.Шидфар). Москва: Художественная литература 1974, 317 с.

4. Арабская поэзия средних веков (пер. с арабского; вступит.статья К.Яшена . Сост., послесл. и примеч. И.Фильштинского). М., 1975, 767с.
5. Арабская средневековая культура и литература. М., 1978, 215с.
6. Arie Sehippere, Spanish Hebrew poetry and the Arabic Literary Tradition, Arabic themes in Hebrew Andalusian poetry, Brill, 1994, 376 pp.
7. A Social and religious history of the jews, Volume III Philadelphia, 1957, 340 pp.

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA ƏRƏB ƏDƏBİ JANRLARI

Yaqubov Pərvin

XÜLASƏ

Bu məqalə orta əsr yəhudi ədəbiyyatından bəhs edir. Məqalədə yəhudi ədəbiyyatının öz tarixi boyu başqa mədəniyyətlərlə sıx təmasda olasından ,müxtəlif xalqların ədəbi irsindən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnməsindən bəhs olunmuşdur. İspaniyanın rəngarəng etnik və dini tərkibinin olması,eləcə də Şərq və Qərb mədəniyyətinin qovşağında yerləşməsi fonunda yəhudilərin müəyyən təsir və dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq öz mənəvi-dini xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaması, özünün elm və mədəniyyət sahəsində böyük inkişafa nail olması təsvir olunmuşdur.

АРАБСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЖАНРЫ В ЕВРЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Парвин Ягубов

АННОТАЦИЯ

Эта статья о средневековой еврейской литературе. В статье обсуждается тот факт, что еврейская литература на протяжении всей своей истории находилась в тесном контакте с другими культурами и в той или иной степени извлекала пользу из литературного наследия разных народов. Сообщается, что Испания, несмотря на ее разнообразный этнический и религиозный состав, а также ее расположение на перекрестке восточной и западной культур, сохранила свою духовную и религиозную идентичность и добилась больших успехов в науке и культуре.

ARABIC LITERARY GENRES IN JEWISH LITERATURE

Parvin Yagubov

SUMMARY

This article is about medieval Hebrew literature. The article discusses the fact that Hebrew literature has been in close contact with other cultures throughout its history, and to some extent has benefited from the literary heritage of various nations. It is described that the Jews retained their spiritual and religious characteristics, and made great strides in science and culture, despite to the impact by Spain which not only enjoys diverse ethnic and religious composition, but is also located at the crossroads of Eastern and Western cultures.

URDU DİLİNDƏ İNGİLİS ALINMALARININ TEMATİK TƏSNİFATI

Məmmədli Sədaqət
BDU-nun II kurs magistrantı
eibrahimov@bsu.edu.az

Açar sözlər: urdu dili, ingilis dili, dilçilik, alınma sözlər, tematik təsnifat

Ключевые слова: урду, английский язык, лингвистика, заимствование, тематическая классификация

Keywords: urdu, english, linguistics, loanwords, thematic classification.

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ingilislərin Hindistana işğalçı yürüşlərindən sonra burada qurulan ingilis hakimiyyəti hər sahədə xalqın həyatında mühüm rol oynamışdı. Belə ki, xalqların birgəyaşayış müddəti ərzində ingilis alınmalarının hind-urdu dillərinə çox böyük təsiri olmuş, hind xalqları tərəfindən əksər alınmalar uğurlu şəkildə mənimsənilmişdir. Hal-hazırda statistikaya nəzər salsaq Urdu dilində ingilis alınmalarının fars və ərəb alınmalarından sonra faiz etibarilə üçüncü yerdə olduğunu görə bilərik.

Urdu dilində ingilis alınmalarını tematik təsnifata görə aşağıdakı qruplara bölmək məqsədə uyğun olar: 1. Elm və təhsil; 2. Hüquq və siyasət; 3. Hərbi; 4. İqtisadiyyat və maliyyə; 5. Nəşriyyat; 6. Texnologiya; 7. İncəsənət

1. Elm və təhsil sahəsinə aid olan sözlər. Elm və təhsil sahəsinə aid İngilis dilindən alınma sözlər Urdu dilinin lüğət tərkibində olduqca mühüm yer tutur.

Elm və təhsil sahəsinə daxil olan sözlər əsasən elmi və rəsmi yazılarda özünü göstərir. Bu sözlərə misal olaraq, aşağıdakıları göstərə bilərik:

سائنس - [sayns] - elm

سائنسدان - [saynsdan] - alim

İngilis dilində “science” sözü Urdu dilinə olduğu kimi سائنس [sayəns], “scientist” sözü isə سائنسدان [saynsdan] kimi keçmişdir. Burada İngilis dilində “ist” peşə bildirən sözdüzəldici şəkilçi Urdu dilində fars mənşəli دانستن [danestan] “bilmək” felindən formalaşan peşə bildirən “dan” şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur.

اکیڈمی - [akedemi] - akademiya

- پاکستان ملٹری اکیڈمی ایم پی یا اے۔ (Pakistan Hərbi Akademiyası.) [2, s.43].

آپلیکیشن - [aplikeşn] - tətbiqetmə

İngilis dilindən alınma “application” tətbiqetmə sözünün urduca qarşılığı fars mənşəli درخواست [darxvast] sözüdür.

یونیورسٹی - [yuniversiti] - universitet

- مولانا فری نیشنل اردو یونیورسٹی ایک وسطی اردو یونیورسٹی ہے۔

(Maulana Azad Milli Urdu Universiteti mərkəzi bir universitetdir.) [2, s.82].

اسکول - [iskul] - məktəb

- پاکستان سکول رحاب میں آن لائن تدریس کے لیے خصوصی سلیبس تیار ہے۔

(Pakistan School Rehab-da onlayn tədris üçün xüsusi tədris planı hazırlandı.) [5, s.163].

سٹوڈنٹ - [student] - tələbə

İngilis dilindən alınma “student” tələbə sözünün qarşılığı Urdu dilində طالب علم [talib ilm] sözüdür.

اگزامن - [ekzamin] - imtahan

Rəsmi yazılarda imtahan sözü İngilis dilindən alınma “examin” آگزامن [ekzamin] “imtahan” sözü daha çox qeyd olunsa da, bu sözün Urdu dilində qarşılığı olaraq امتحان [imtahan] sözünün də istifadəsinə rast gəlirik.

ایجوکیشن - [ecukeşn] - təhsil

İngilis dilindən alınma “education” ایجوکیشن [ecukeşn] “təhsil” sözü də həmçinin, Urdu dilində geniş istifadə olunan sözlər sırasındadır. Lakin bununla belə, bu sözün Urdu dilində qarşılığı ərəb mənşəli تعلیم [talim] sözündən də istifadə olunur.

کالج [kalec] - kollec

لائبریری [laybreri] - kitabxana

İngilis dilindən alınma “library” kitabxana sözünün Urdu dilində qarşılığı کتاب خانہ [kitabxana] olaraq verilmişdir.

رزلٹ [rizalt] - nəticə

فیڈرل بورڈ کے رزلٹ کا اجرا دو ہفتوں میں -

(Federal Şuranın nəticələri iki həftə içində açıqlandı.) [2, s.43].

Urdu dilində bu sözün qarşılığı نتیجہ [natica], انجم [ancam] kimi sözlərlə də verilə bilər.

ڈکشنری [dikşneri] - lüğət

İngilis dilindən alınma “dictionary” lüğət sözünün Urdu dilində qarşılığı لفظ [lafz]

sözü olaraq qeyd olunur.

2. Hüquq və siyasət sahəsinə aid olan sözlər. Hüquq və siyasət sahəsi adından da göründüyü kimi, geniş mənə ifadə etdiyi üçün, bu sahəni əhatə edən sözlər də olduqca çoxdur. Bu sahəni iki yarımqrupa; siyasət və hüquq yarımqrupuna bölmək olar.

Siyasət yarımqrupuna aid olan sözlərə misal olaraq, aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

آرڈیننس [ardinans] - sərəncam

Rəsmi yazılarda tez-tez rast gəlinən İngilis dilindən alınma “ordinans” sərəncam sözünün Urdu dilində qarşılığı ترتیب [tartib] sözüdür. Lakin bununla yanaşı, bəzi urdu dilli mənbələrdə ingilis mənşəli آرڈر [arder] sözündən də istifadə olunmasına rast gələ bilərik.

ایگریسیان [aqresian] - təcavüz

İngilis dilindən alınma “agression” sözü Urdu dilində bir çox mənalarda özünü biruzə verir. Belə ki, bu söz istila, qəsbkarlıq, aqressiya mənalarını da daşıyır.

Urdu dilində bu sözün qarşılığı جارحیت [carhit] kimi ifadə olunur.

اڈمیشن [admişan] - giriş

İngilis dilindən alınma “admission” sözü də həmçinin Urdu dilində qəbul, icazə, etiraf mənalarına da rast gəlmək olar. Urdu dilində verdiyi mənalara görə bu söz müxtəlif qarşılığa malikdir. Belə ki, “admission” sözü “etiraf” mənası verərkən qarşılığı اعتراف [etiraf] olduğu halda, “giriş” mənasında qarşılığı داخلہ [daxila], تعارف [taraf], “icazə” mənasında isə اجازت [icazat] sözü ilə ifadə olunur.

ایگریمنٹ [aqriment] - müqavilə

İngilis dilindən alınma “agreement” müqavilə sözü rəsmi yazılarda ایگریمنٹ [aqriment] kimi daha çox işlək olsa da, danışq dilinə diqqət etsək görürük ki, Urdu dilində qarşılığı olaraq hind mənşəli سمجھوتا [samchota], ərəb mənşəli معاہدہ [maluda] sözlərindən də istifadə olunur.

افیशल [ofişal] - rəsmi

Bir çox rəsmi yazılarda İngilis alınması olan “official” rəsmi sözünün qarşılığı olaraq افیشل [ofişal] sözü ilə yanaşı, Urdu mənşəli سرکاری [sarkari] sözünə də rast gəlmək olar. Belə ki, سرکاری [sarkari] sözü سرکار [sarkar] hökumət sözünə ی [i] sifət düzəldən şəkilçisini artırmaqla düzəldilmişdir.

İngilis dilindən Urdu dilinə keçmə siyasi sahəni əhatə edən sözlərlə yanaşı, hüquq sahəsinə aid sözlər və terminlər də vardır. Bu sözlər, terminlər rəsmi və bədii yazılarda kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Misal olaraq, aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

اپیلنٹ [apellant] - iddiaçı

سندھ ہائیکورٹ کے ایپلٹ بینچ نے آئینی قرار دے دیا۔

Sindh Ali Məhkəməsinin apellyasiya məhkəməsi konstitusiyaya elan etdi. (3)

Urdu dilində hüquq termini kimi işlənən İngilis dilindən alınma “appellant” iddiaçı, şikayətçi sözünün qarşılığı مدعی [muddai] kimi qeyd olunur.

اسپیکر [ispiker] - sədr, natiq

İngilis dilindən keçmə “speaker” natiq sözü Urdu dilində iki mənada işlənir. Belə ki, “speaker” sözü natiq mənasında işlənərkən Urdu dilində متکلم [motakallim], مقرر [mukarrir] kimi, sədr mənasında işlənərkən isə صدر [sadr] kimi qarşılığa malik olur.

استاف [istaf] - heyət

İngilis dilindən alınma “staff” heyət sözü Urdu dilində daha çox استاف [istaf] formasında işlənsə də bəzi hallarda عمل [amla] sözündən də istifadə olunur.

استیت [isteyt] - dövlət

İngilis dilindən alınma “state” dövlət sözünün Urdu dilində qarşılığı olaraq danışiq dilində حالت [halat], دولت [dolat] sözləri işlənsə də, rəsmi yazılarda ən çox ریاست [riyasat] sözündən istifadə olunur.

پینل کوڈ [penal kod] - cəza qanunu

İngilis dilindən alınma “penal code” cəza qanunu sözünün Urdu dilində qarşılığı تعزیرات [tazirat] kimi qeyd olunur.

3. Hərb sahəsinə aid olan sözlər. İngilislərin Pakistanda möhkəmlənməsindən sonra hərbi sahəyə ayrılmış xüsusi diqqət hərbi dilinin formalaşmasında da nəzərə çarpacaq dərəcədə idi. Ordu quruculuğu ilə yanaşı, ingilislər ölkədə ünsiyyətin asanlaşdırılması üçün kolleclər, məktəblər tikdirmiş, ingilis dilinin tədrisini həyata keçirmişlər. Zamanla yerli xalqın həm danışiq, həm də bədii dilində ingilis sözləri əsas mövqe tutmağa başlamışdı. Müxtəlif sahələri əhatə edən bu sözlər hərbi sahəsində də özünü göstərirdi. Hərb sahəsinə əhatə edən sözlərin bir qismi aşağıdakılardır:

آرمی [armi] - ordu

İngilis dilindən alınma “army” ordu sözünün Urdu dilində qarşılığı فوج [foc] sözüdür. Hər iki sözün işlənmə dairəsi demək olar ki, eynidir. Həm rəsmi yazılarda, həm də danışiq dilində hər iki sözdən kifayət qədər istifadə olunur.

افسر [afser] - zabıt

پاکستانی بری فوج کے مستقبل کے افسران کا بتدائی تربیتی ادارہ ہے۔

(Pakistan Ordusu, Ordunun gələcək zabıtləri üçün ilk təlim institutudur.) [5, s. 243].

آرمی والا [armivala] - orduda xidmət edən

Bu sözün Urdu dilində qarşılığı olaraq فوج میں خدمت گار [foc men xidmatqar] ifadəsindən istifadə olunur.

آرمی والا [armivala] sözünə diqqət etsək urdu mənşəli والا [vala] şəkilçisinin İngilis dilindən alınmış “army” ordu sözünə əlavə edilərək yeni söz yarandığını görə bilərik.

دیفنس [difens] - müdafiə

İngilis dilindən alınma “defence” müdafiə sözünün Urdu dilində qarşılığı دفاع [difa] sözüdür.

فائر [fayr] – atəş

İngilis dilindən keçmə “fire” alov sözünün Urdu dilində “od”, “atəş”, “alov”, “yanğın”, “həvəs” kimi bir çox mənaları var. Bu sözün qarşılığı isə آگ [aq], شعلہ [şola] sözüdür.

4. İqtisadiyyat və maliyyə sahəsinə aid olan sözlər. Urdu dilinin terminoloji lüğət tərkibinə diqqət etsək görürük ki, digər sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində də ingilis dilindən bu dilə kifayət qədər söz keçmişdir. Onlardan bir qismi aşağıdakılardır:

فنانسنگ [fəransinq] - maliyyələşdirmə

فاندنگ [fandinq] - maliyyələşdirmə

İngilis dilindən keçmə “financing” və “funding” maliyyələşdirmə sözlərinin Urdu dilində qarşılığını مالیات [maliyat] sözü kimi qeyd etmək olar.

فنانس - [fərans] - maliyyə

Urdu dilində İngilis dilindən alınma “finance” maliyyə sözünün qarşılığı bir neçə formada; مالی [mali], مال گزاری [mal quzari] kimi qeyd olunur.

آڈیٹر [aditer] - revizor

انسپکٹر [inspektr] - inspektor

Urdu dilində [mufattiş] sözü İngili dilindən keçmə “inspector” inspektor sözünün qarşılığı hesab olunur.

اکاؤنٹنٹ [akauntent] - mühasib

İngilis dilindən alınma “accountant” mühasib sözünün Urdu dilində qarşılığı ərəb mənşəli محاسب [muhasib] sözü kimi qeyd olunur.

5. Nəşriyyat sahəsinə aid olan sözlər. İngilislərin hakimiyyəti dövründə Pakistanda nəşriyyat sahəsində nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləyişlər olmuş, bu da öz növbəsində ingilis dilinin bu sahədə də özünü biruzə verməsinə təsir etmişdir. Bu dövrdə müəyyən terminlərin Urdu dili ilə yanaşı, İngilis dilində də verilməsindən əlavə, həm də, birbaşa ingilis sözləri ilə qeyd olunmasına da rast gəlinirdi.

کاپی [kapi] - nümunə

İngilis dilindən alınma “kopy” nümunə sözünün Urdu dilində qarşılığı مثال [masal] olaraq qeyd olunur.

پبلشر [pablişar] - nəşir

İngilis dilindən alınma “publisher” nəşir sözünün qarşılığı Urdu dilində ناشر [naşr] sözü kimi qeyd olunur.

ایڈیشن [edişn] - nəşr

İngilis dilindən keçmə “edition” nəşr sözünün Urdu dilində qarşılığı اشاعت [işaat] sözüdür.

6. Texnologiya sahəsinə aid olan sözlər. Zamanla İngilis dili Urdu dilinin terminoloji lüğət tərkibində geniş yer tutaraq istənilən sahədə özünü biruzə verirdi. Bu sahələrdən biri də texnologiya sahəsi idi. Belə ki, Urdu dilinə texnologiya sahəsinə aid İngilis dilindən bir sıra sözlər keçməyə başlamışdı ki, onların bir qismi aşağıdakılardır:

سیٹلائٹ [setilayt] - peyk

İngilis dilindən keçmə “satellite” peyk sözünün Urdu dilində qarşılığı da ingilis mənşəli سیٹلائٹ [setilayt] və اسپوتنک [isputnik] kimi sözlərlə qeyd olunur.

سٹارٹ [start] - start

İngilis dilindən alınma “start” sözünün Urdu dilində qarşılığı olaraq ərəb mənşəli آغاز [ağaz], fars mənşəli شروع [şuru] sözlərindən istifadə edilir.

سٹودیو [studio] - studio

ریکارڈ [rikard] - qeyd

İngilis dilindən alınma “record” qeyd sözünün Urdu dilində qarşılığı kimi fars mənşəli نوشته [nevestə] sözündən istifadə olunur.

7. İncəsənət sahəsinə aid olan sözlər. Urdu dilinin leksikologiyasında İngilis dilindən alınma sözlər geniş vüsət almaqla incəsənət sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Zamanla

incəsənət sahəsinə İngilis dilindən keçmə sözlər birbaşa dili formalaşdırmış, bu sözlərin Urdu dilində olan qarşılıqlarının lüğət tərkibindən çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

دیزائن [dizayn] - dizayn

فیشن [feşn] - dəb

سٹائل [stayl] - fason

گرئی [greyi] - boz rəng

İngilis dilindən alınma "grey" boz rəng sözünün Urdu dilində qarşılığı olaraq بهوری رنگ [bhuri ranq] və سرمئی [sarmayi] sözlərindən istifadə olunur.

Tarixən baş verən İngilis dilindən Urdu dilinə alınma sözlərin keçməsi prosesi bugünkü gündə də davam etməkdədir. Beləliklə, bu da Urdu dilinin leksikologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov A.R. Urdu dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2010, 395 səh.
2. Дымшиц З.М. Грамматика языка урду. М 2001
3. ڈاکٹر شوقت سبزواری - اردو قواعد - ۱۹۲۷
4. ڈاکٹر عصمت جاوید۔ اردو پر فارسی کے لسانی اثرات - ۱۹۸۷
5. مولانا محمد سلطان ذوقچاتگامی۔ ربیر اردو۔ کراچی، ۱۳۹۸ ح
6. مولوی محمد زین العابدین۔ انین اردو۔ پنجاب، ۱۹۲۶
7. مولوی عبدالحق۔ قواعد اردو۔ ۱۹۱۲

URDU DİLİNDƏ İNGİLİS ALINMALARININ TEMATİK TƏSNİFATI

Məmmədli Sədaqət

XÜLASƏ

Məqalədə Urdu dilində İngilis alınmalarının tematik təsnifatı haqqında məlumat verilmişdir. İngilis dilindən alınma sözlər mövzu baxımından xüsusi hissələrə bölünmüş, onların hər biri haqqında geniş izahat verilmişdir. Belə ki, məqalədən də aydın olduğu kimi, ingilis hakimiyyəti dönməndə hind dillərinə, xüsusilə Urdu dilinə İngilis dilindən idarəetmə, səhiyyə, elm, təhsil sistemi ilə əlaqəli, habelə ordu quruculuğuna dair xeyli sayda sözlər keçmişdir.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АНГЛИЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В УРДУ

Мамедли Садакат

АННОТАЦИЯ

В статье была дана информация о тематической классификации слов перешедших в Урду из Английского языка. Слова полученные из Английского языка были поделены с тематической точки зрения на специальные разделы, была дана подробная информация о каждом из них. Как ясно из статьи, в период английского правления в индийскую группу языков, особенно в Урду, перешло большое количество слов из Английского языка связанных с управлением, здравоохранением, наукой, образованием и армейским делом.

THEMATIC CLASSIFICATION OF ENGLISH LOANWORDS IN URDU

Mammadli Sadaqat

SUMMARY

The article provided information on the thematic classification of words that passed into Urdu from the English language. The words obtained from the English language were divided from a thematic point of view into special sections, detailed information was given about each of them. As it is clear from the article, during the period of English rule, a large number of words from the English language related to the Indian language group, especially Urdu with administration, healthcare, science, education and military affairs.

FARS DİLİNDƏ "مضارع اخباری" VƏ مİHİSSƏCİYİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ DƏYİŞMƏ PROSESİ

Quliyev Cavid

BDU-nun II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: f.e.n dosent Leyla Mahmudova

cavid-quliyev-1997@inbox.ru

Açar sözlər: fel, köməkçi fel, əsas fel, fel kökü, mürəkkəb fel, indiki zaman, keçmiş zaman, indiki davamedici zaman, ömşəkilçi.

Ключевые слова: глагол, вспомогательный глагол, основной глагол, корень глагола, составной глагол, настоящее время, прошедшее время, настоящее продолжительное время, предлог.

Key words: verb, auxiliary verb, main verb, verb root, compound verb, present tense, past tense, present continuous tense, prefix.

Fel morfologiyasının ən böyük və ən zəngin tərkib hissəsidir.

Fel müstəqil bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə fellər təkcə digər nitq hissələrindən seçilmir, həmçinin nitq hissələri sistemində müstəsna rol oynayır.

Fellərin özünəməxsus, o biri söz qruplarından tamamilə seçilən zəngin və geniş, rəngarəng və mürəkkəb leksik-semantik və qrammatik mənası vardır.

Fars dilində fellər beş başlıca qrammatik kateqoriyanı mütləq özündə əks etdirməlidir: şəkil, zaman, növ, təsirlilik və təsirsizlik, təsdiq və inkar mənaları.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox az dilə nəsib olan geniş inkişaf tarixi keçmiş bu dil, özünün 2500 illik tarixində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, bu dəyişikliklərin baş verməsində müxtəlif tarixi hadisələrin, dilin yayılma arealına təsir edən siyasi münasibətlərin, müxtəlif dövr alimlərinin, ədiblərinin, mütəfəkkirlərinin elmi müstəvidə apardıqları tədqiqatlarının əvəzsiz rolu olmuşdur. Əsasən hər bir dildə o dili digər dillərdən fərqləndirən bir sıra unikal xüsusiyyətlər olur. Fars dilində də bunlardan biri olaraq "مضارع اخباری" -ni göstərə bilərik.

"مضارع اخباری" məhz bu dilə məxsus olan xüsusi qrammatik formadır. Bu qrammatik forma haqqında fars dilçiliyinin inkişaf tarixinin başlanmasından bu günə qədər müxtəlif alimlər müxtəlif fikirlər bildirmişlər (2,65; 3, 43). İslamın meydana çıxdığı ilk dövrlərdə yaşamış dilçi alim Məhəmməd Hüseyn Ənsari bu forma haqqında حكاية حاليف الحال (danışılan andakı zaman) , digər bir məşhur dilşünas Nəcəfol Fənni indiki zamana dəlalət etdiyi üçün "فعل حال" (indiki zaman feli) ifadələrini işlətməmiş, Humayun Fərrux isə bu qrammatik formanı ifadə vasitələri baxımından üç yerə bölmüşdür: danışılan anda olan zaman daxilində davam edən hərəkəti ifadə etdiyi üçün "مضارع استمراری", gələcək zamanda olan hərəkəti ifadə etdiyinə görə "مضارع" və ümumi olaraq indiki zamanda baş verən hər hansı bir hərəkəti, vəziyyəti ifadə etdiyinə görə ona "حال" adını vermişdir.

"مضارع اخباری" -nin mahiyyət etibarilə konkret hansı qrammatik kateqoriyanı ifadə etməsi məsələsini aydınlaşdırmazdan əvvəl, onun orfoqrafik şəklinin formalaşmasından bəhs etmək daha doğru olardı. "مضارع اخباری" fel kökünün əvvəlinə "می" (mi) hissəciyinin qoşulması ilə düzəlir və hərəkətin müəyyən bir zaman daxilində hansı şəxs tərəfindən törədilməsi felin sonunda müəyyənləşir.

	Tək	Cəm
I şəxs	می نویسم	می نویسیم
II şəxs	می نویسی	می نویسید

همی / fel + ب / fel + ب + می / fel + ب + همی / fel + ب + می / fel + می + همی / fel + می + همی / fel + ی / fel + می + ی v ə s . / fel + می + ی

İlk yazılı mətnlərdə "مضارع اخباری" daha sadə formada işlənirdi. "همی" و "می" hissəcikləri bu qrammatik normanın yaranmasında iştirak edən məna komponentlərindən ya əvvəl, ya sonra gəlirdi. Bu vəziyyət daha çox zərflərdə (قید تاکید) müşahidə edilirdi və bir çox hallarda bunlar hətta müstəqil söz kimi də işlənirdi. Hal-hazırda da bu hissəciklər yazılışda əsas sözdən ayrı təzahür edir, eynilə qədim dövrlərdə də keçmiş və indiki zamandan ayrı şəkildə yazılırdı. Xüsusilə "همی" hissəciyinə nəzər yetirsək, bu hissəciyin qədim dövrdə fellərdən ayrı, aid olduğu felin qarşısında və həmin feldən sonra da işləndiyinin şahidi olarıq. Zaman keçdikcə bu hissəciyin müəyyən komponentlər formasında, aid olduğu fellə öz əlaqəsini kəsib, ayrıca söz kimi işlənərək bir başqa qrammatik kateqoriyanın ünsürünə çevrildiyini görürük. Buna nümunə olaraq fars dilində zərf rolunda çıxış edən "همیشه" و "همه" و "بیاپی" sözlərini misal göstərə bilərik.

Əsas və əlaqəli şəkildə formalaşan “مضارع اخباری” daha çox sadə şəkildə təzahür edərək danışılan anda davam edən zamanı (indiki davamedici zamanı) “همی” hissəciyinin köməyi ilə ifadə edirdi.

Hal-hazırda müasir fars dilində düzəltmə fellərdə “مضارع اخباری” “می” hissəciyinin ön şəkilçinin əvvəlinə artırılması yolu ilə düzəlir: کتاب را بر می دارم Klassik fars dilində isə düzəltmə fellərdə bu proses “می” hissəciyinin ön şəkilçinin qarşısına keçməsilə təzahür edirdi: کتاب را می بردارم. Lakin bu qrammatik formada eynilə “می” hissəciyinin funksiyasını yerinə yetirən “همی” (həmi) hissəciyi düzəltmə fellərdə hər iki halda – həm fələ qoşulan ön şəkilçinin əvvəlində, həm də ondan sonra gələ bilirdi: “همی بر خورم və بر همی خورم”

“مضارع اخباری”-nin mürəkkəb fellərdə işlənmə forması da klassik fars dili ilə müasir fars dili arasında fərqlilik təşkil edir. Belə ki, müasir fars dilində mürəkkəb fellərdə “می” hissəciyi köməkçi fel ilə əsas fel arasında işlənir: کمک می کند

Klassik fars dilində isə həm "همی" və həm də "می" hissəcikləri köməkçi fellərlə ifadə olunmuş mürəkkəb fellərdə köməkçi fellə əsas fel arasında işləyir:

کَمک هَمی کَند – هَمی کَمک کَند, کَمک می کَند – می کَمک کَند
 "مضارع اخباری" hissəciklərinin "می" و "همی"
 yerlərindəki fərqliliklər eynilə həmin sözlərin inkarında da özünü göstərməkdədir. Müasir fars
 dilində "مضارع اخباری"də işlənən felin inkarı "نه" (nə) inkar hissəciyinin "می" hissəciyinin
 əvvəlinə qoşulması yolu ilə formalaşır: می روم – نمی روم. Klassik fars dilində, qədim mətnlərdə isə

biz bu tendensiyanın başqa formada təzahür etdiyinə şahidi oluruq. Belə ki, bu zaman "مضارع" "مضارع" işləndirən feldə inkar hissəciyi, qrammatik normanın özünün düzəlməsində aparıcı rol oynayan "می" hissəciyi ilə ondan sonra gələn fel kökü arasına girərək fel kökünə birləşirdi: "می" "می" bu forma eynilə bu funksiyaları yerinə yetirən - "می" hissəciyi ilə digərindən fərqli olaraq hər iki şəkildə işləndirirdi: "می نروم = نمی روم"

Fars dilində olan klassik mətnlərdə eyni mənalı cümlələrdə işləndirən, qrammatik baxımdan demək olar ki, hansısa bir fərqlilik təşkil etməyən "مضارع التزامی" fellərinin də özünə məxsus işlənmə formaları var idi. Belə ki, köhnə mətnlərdə bəzi hallarda bir-birinin davamı olan eyni mənalı cümlələrdə müəyyən, eyni səpkili fikrin, məfhumun çatdırılmasında rol oynayan fellər "مضارع التزامی"də işləndirən zaman qrammatik mövqelərində hər hansı bir fərqliliyin olmamasına baxmayaraq müxtəlif quruluşlarda işlənmişlər:

او به سفر همی رود. علی را می بیند و از او خواهد که برایش نامه نویسد.

Fars dilində bitməmiş keçmiş zaman və "مضارع التزامی"yə məxsus olan qrammatik normalardan biri də "ی" (ya-ye məchul) hissəciyidir. Amma bəzən, xüsusilə tarixdə Monqol hakimiyyətinin başlanmasından bu günə qədər olan fars dilinin inkişaf dövründə bu norma felin şərt şəkli, felin bir sıra asılı işləndirən formaları və felin iltizam şəklinə aid olmayan digər formalarında, "مضارع اخباری"dən sonra işlənməmişdir. Lakin fars dilçiliyinin inkişafında əvəzsiz rolu olmuş bir çox ənənəvi dilçilər bu tendensiyanı qəbul etməmiş, bunun işlənməyinə baxmayaraq dilin qrammatik normasına səhv bir yanaşma olduğunu qeyd etmişlər.

Bəzən "مضارع اخباری" -də keçmiş zamanda icrası başlanan, lakin indiki, danışılan zamanda da icrası davam edən bir hərəkətin mahiyyətindən də bəhs edilə bilər. Belə olduqda bu situasiyaların cümlədə ifadə edilməsi üçün konkret olaraq bir sıra sözlərdən istifadə olunur:

از دیروز، از دیرباز، از صبح، از شب و غیر - من از دیرباز منتظر شما هستم.

"مضارع اخباری" qrammatik kateqoriyasının şübhəsiz, fars dilində felin keçmiş zamanı ilə də yaxından əlaqəsi var. Bəzən bu əlaqə orfoqrafik quruluş baxımından indiki zamanı xatırlatsa da hadisənin yaşandığı real zaman, ümumi mahiyyət baxımından keçmiş zamanda nəql olunan bir hadisənin ifadəsində işlənilə bilər. Buna mahiyyət baxımından "keçmiş zamanın rəvayəti" deyə bilərik. Burada hətta fars dilindən sırf bu qrammatik normanın ifadəsi baxımından ən çox işləndirən felləri də ortaya çıxara bilərik ki, ən birinci nümunə olaraq "گفتن" feli və onun müxtəlif sinonimləri göstərilə bilər:

صعدی گوید، حضرت علی می فرماید، در عهد غزنویان سیلی عظیم می آید و سراسر نیشابور را ویران می سازد.

"مضارع اخباری" - də "می" hissəciyin müasir fars dilinin inkişaf dövrünün başlanğıcından bu günə qədər bir sıra işlənmə formaları:

1. "می" hissəciyi fel kökündən əvvəl gələrək aid olduğu fellə birgə işlənir:

ما می بینیم و می خوانیم (طبری).

2. "می" hissəciyi klassik fars dilində fel kökündən bir sıra hallarda əvvəl gəlsə də özündən sonra birbaşa aid olduğu fel kökü gəlmir, hissəciklə felin özü arasına feldən əvvəl işləndirən söz daxil olur: (klassik mətnlər)

این کسی که می شیر دهی... (بخاری).

3. Önşəkilçi + می + fel

پیار خشک را بر می کنند (طبری).

4. می + önşəkilçi + fel (Klassik mətnlər)

چشم های ایشان می فروریزد (طبری).

5. əsas fel + می + köməkçi fel

چگونه بیرون می آوری قفل (طبری)؟

6. می + əsas fel + köməkçi fel

فرشتگان بر وی می درود دهند (تفسیر).

7. می + məsafə + mürəkkəb fel

او می خود را یاد کند (اسرار).

8. می + ب + fel

او می بترسد از خدا (تفسیر).

9. می + məsafə + ب + fel

شما می بار را از راه ببرید (تفسیر).

10. می + ب + fel

روی از کسی نمی گردانی (تفسیر).

11. Bu bölmədə isə "می" hissəciyinin cümlənin əvvəlində gəlib, lakin cümlə sonundakı "است" (əst) xəbərlilik şəkilçisinə aid olduğunu şahidi oluruq.

می خدای شما مهربان است (طبری).

ƏDƏBİYYAT

1. ص 1972, جلد II, انتشارات قطره, تهران. حسن احمدی گبودستور تاریخی فعل.
2. ص 278, 1366 انتشارات فرهنگ. تهران. دستور زبان فارسی. پنج استاد.
3. ص 377, 1343. تهران انتشارات بابک. دستور زبان فارسی. دکتر پرویز ناتل خانلری.
4. ص 222, 1348 انتشارات امیر کبیر. تهران. توصیف ساختمان دستور زبان فارسی. محمد رضا باطنی.
5. ص 495, 1374. انتشارات فرهنگ اسلامی. تهران. نوید فاضلجنگ دستور.
6. ص 200, 1349. انتشارات اسماعیلیان. قم. دستور زبان فارسی. علی اصغر فقیهی.
7. ص 564, 1367. انتشارات سعدی. تهران. دستور زبان فارسی و کتاب حروف اضافه و ربط. دکتر خلیل خطیب رهبر.

FARS DİLİNDƏ "مضارع اخباری" VƏ HİSSƏCİYİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ DƏYİŞMƏ PROSESİ

Cavid Quliyev

XÜLASƏ

Yazdığımız bu məqalədə fars dilinin müasir dövründə bir çox zaman formasının yaranmasında iştirak edən "می" hissəciyinin klassik dövrdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf dövrü, cümlə və söz daxilindəki mövqeyi oxuculara təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda "می" hissəciyini özündə ehtiva edən və son dövrlərdə "مضارع اخباری" adlanan qrammatik kateqoriyanın keçmişdən bu günə olan təsnifləndirilməsi aparılmış, əhatə etdiyi konkret qrammatik normalar qeyd olunmuşdur.

АННОТАЦИЯ

В этой статье мы представляем читателям период развития частицы «می», которая участвует в формировании многих форм времени в современный период персидского языка, от классического периода до наших дней, и его положение в предложениях и словах. В то же время была проведена классификация грамматической категории, содержащей частицу «می» и недавно получившую название «مضارع اخباری» из прошлого в настоящее, и были отмечены конкретные грамматические нормы, которые она охватывает.

SUMMARY

In this article, we present to the readers the period of development of the particle "می", which is involved in the formation of many tense forms in the modern period of the Persian language, from the classical period to the present day, and its position in sentences and words. At the same time, a classification of the grammatical category containing the particle "می" and recently called "مضارع اخباری" from the past to the present was made, and the specific grammatical norms it covered were noted.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

<i>Ağabəyova Ülvyyə.</i> Yunus Əmrə yaradıcılığında əxlaq məsələləri	3
<i>Юсифова Гюльнара.</i> Философское исследование понятия толерантности.....	9
<i>Эфендиев Фикрет, Исламов Ислам.</i> О значении наглядных образов в научном поиске	14
<i>Əzizova Fərah.</i> Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycan Sosialist Respublikası dövründə	20
<i>Zülfüqarlı Azad.</i> Fəlsəfədə məna nəzəriyyələri	26
<i>Tahirli Ülkər.</i> Y. Habermasın ictimai sferanın transformasiyasına dair fikirləri	30
<i>İsmayilov Rövşən.</i> Sosial münasibətlər sistemində ailə institutu və ailə nikah münasibətlərinin rolu	36
<i>Yusifzadə Zöhrə.</i> Heydər Əliyevin milli dövlətçilik fəlsəfəsində tarixilik prinsipinin təmini	42

SOSIAL İŞ

<i>Hüseynov Ədil.</i> Narkomaniya bəşəriyyətin üzləşdiyi ən böyük sosial problem kimi	47
<i>Məmmədova Lamiyə.</i> Nəsillərarası fərqliliklərin münasibətlərin yaranmasına təsiri.....	51
<i>Nəzərova Bənövşə.</i> Zorakılığa məruz qalmış qadınlarla aparılan sosial işin beynəlxalq və yerli təcrübəsi	60
<i>Qurbanova Mədinə.</i> Erkən analıq yeniyetmələr arasında risk faktoru kimi.....	64
<i>Sadiqova Şəhanə.</i> Gənclərin submədəniyyətində təzahür edən deviant davranış halları	69
<i>Səfərova Şüküranə.</i> Azərbaycanda gender bərabərsizliyinin ailə münasibətlərinə təsiri və dövlətin gender siyasəti	74
<i>Ашууров Агабек.</i> Проблемы занятости молодежи в Европейском Союзе	79
<i>Мамедова Гюнель.</i> Осведомлённость населения Азербайджана о депрессивном расстройстве (результаты социологического опроса)	87
<i>Мехдиева Шамс.</i> Волонтерское движение: суть, основные характерные черты	92
<i>Hüseynov Ədil.</i> Narkotizm ilə mübarizədə sosial işçilərin rolu	96
<i>Əmikişiyeva Gülşən.</i> Gənclərin məşğulluğunun sosial siyasətə təsiri	100
<i>Aslanova Solmaz.</i> Validənin övlad münasibətlərində emosional əlaqələr.....	106
<i>Şükürova Mehranə.</i> Müasir dövrdə gəncləri tənhalığa təhrik edən sosial psixoloji amillər.....	112
<i>İsmayilov Müzəffər.</i> Palliativ yardım: əsas anlayışlar və müddəalar	115
<i>Eynullayeva Sabrina.</i> Qocalıq sosial məsələ kimi	120
<i>Verdiyeva Leyla.</i> Azərbaycanda pandemiya dövründə uşaqların təhsil alma prosesinin təşkilində UNICEF-in rolu	124
<i>Səfərova Şüküranə.</i> Azərbaycanda erkən nikahlar uğursuz ailələrin yaranma səbəbi kimi.....	129
<i>Əliyev Məmməd.</i> Azərbaycanda dövlət gənclər siyasəti: təşkili və çağırışlar	134
<i>Talıbova Zənurə.</i> Sosial elmlərdə əmək bazarı və məşğulluq probleminin keçmişi və indiki vəziyyəti.....	137
<i>Əliyev Rəcəbəli.</i> Azərbaycanda ahıl yaşındakı vətəndaşlara sosial dəstək	143
<i>Elyazova Ülvyyə.</i> Stress, təşviş və internet asılılığının klinik göstəriciləri	150

SOSİOLOGİYA

<i>Şəmiyeva Bərdi.</i> Kliyentelizm anlayışının mahiyyəti və məzmunu.....	153
<i>Ələkbərli Uğur.</i> Azərbaycanda KOS inkişafı üzrə strateji yol xəritəsinin icrası vəziyyəti	159
<i>Qasımova Elnarə.</i> Sosial təhlükəsizlik məsələlərinin həllində müasir KİV-in rolu.....	166

İmanov Fuad. Rifah dövləti nəzəriyyəsi	171
Mehvalizadə Turqut. Cəmiyyətdə sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətin rolu.....	175
Nəbili Muxtar. Mənzil problemi tarixi inkişaf prosesində.....	180
Əsgərova Şəbnəm. Beynəlxalq münasibətlər sistemi	184
Mamedov Məzəməd. Роль международного сотрудничества и правовое регулирование в борьбе с терроризмом.....	189

METODİKA VƏ DİDAKTİKA

Almazova Ramilə. Triqonometrik bərabərsizliklər və tənliklərin həllinə dair.....	196
Azadova Asiman. Riyazi məsələ və ondan istifadə olunma qaydaları	200
Əmiraslanova Nərgiz. Müəyyən əsaslara görə riyazi məsələlərin təsnifatına dair.....	204
İskəndərova Şəbnəm. Məktəb riyaziyyat təlimində maksimum və minimuma aid məsələlərin rolu və əhəmiyyəti.....	209

İQTİSADIYYAT, İDARƏETMƏ VƏ POLİTOLOGİYA

Eyyubov İsmayıl. Azərbaycanda qədim dövr və orta əsrlərdə xalq ədəbiyyatında siyasi fikir	213
Əfəndiyeva Səadət. Siyasi hakimiyyət konseptual yanaşmalar kontekstində.....	221
Rəsulzadə Şəfiqə, Mustafayev Təyyar. İnsan resursları fəaliyyətlərində səmərəliliyin artırılmasında müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) proqramlarının rolu və tətbiq imkanları.....	226
Qədirli Kənan. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun bəzi xüsusiyyətləri.....	235
Quliyeva Aytən. Mikrosığorta mikromaliyyə aləti kimi	244
Tanrıverdi Səma. Sığortanın yaranma və inkişaf tarixi.....	250
Vəlizadə Fatimə. Sığorta innovasiyalarının qloballaşan dünyada rolu	256
Sadıqova Gülbəs. Maliyyə menecmentində effektiv nağd pul vəsaitlərinin idarə edilməsi	262
Zeynəli Kənan. İstehsal sferasında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində gəlirlərin formalaşması və uçotunun bəzi məsələləri.....	268
Əliyev Ramin. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunda gastronomik turizminin inkişaf imkanları.....	273
Həşimli Hüseyn. Daxili audit və daxili nəzarətin formalaşmasının nəzəri aspektləri	279
Əmirəlizadə Güllü. Məsuliyyət sığortası və onun mahiyyəti	285
Qurbanzadə Aytac. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı məhdudiyyətlər	291

FİLOLOGİYA

Санани Гюляр. О некоторых вопросах связи морфологических и синтаксических тем	295
Qarayev Ayxan. İbri dilində inkarlığın ifadəsi.....	300
Məmmədov Cahangir. Sosial münasibətlərin formalaşmasında dini inancların rolu.....	306
Mərdanlı Samirə. Siyavuş Kəsrəyi yaradıcılığında “Gecə” obrazı	310
Yaqubov Pərvin. Yəhudi ədəbiyyatında ərəb ədəbi janrları.....	316
Məmmədli Sədaqət. Urdu dilində ingilis alinmalarının tematik təsnifatı	320
Quliyev Cavid. Fars dilində "مضارع اخباری" və "مضارع اخباری"nin tarixi aspektdə dəyişmə prosesi.....	326

Müəlliflərin nəzərinə!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) «**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**» təsdiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı dövrü elmi nəşrlərin baş redaktorlarının iştirakı ilə keçirilmiş elmi-praktik seminarda qeyd olunan faydalı tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Məqalələr dövrü elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövrü elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

2. Dövrü elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

3. Dövrü elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

4. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əli fbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

5. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövrü elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla (məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam

və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

10. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

11. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni

olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, təbii əhəmiyyəti və s.

xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərməlidir.

12. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

13. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işlənməyə göndərilmə və çapa qəbul olunma tarixləri sonda göstərməlidir.

14. Dövri elmi nəşrin redaksiyası məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar olaraq müəllif və ya müəlliflərin razılığını, göndərilən məqalənin əvvəllər dərc olunmadığını (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla), məqalənin hər hansı bir dildəki variantının eyni zamanda digər dövri elmi nəşrlərə göndərilmədiyini və məqalə ilə bağlı elmi-tədqiqat işinin hansı müəssisədə yerinə yetirildiyini əks etdirən anket hazırlamalıdır. Bu anketi müəllif(lər) imzalayıb redaksiyaya göndərməli və ya dövri elmi nəşrin saytına daxil olub anketin elektron variantını doldurmalı və onu elektron təsdiqləməlidir(lər).

15. Elmi curnallarda «əvvəli ötən saylarımızda», «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.

16. Dövri elmi nəşrin əvvəlki nömrələrində dərc olunmuş məqalələrdə rast gəlinən ciddi səhvlər və ya texniki qüsurlara dair düzəliş və qeydlər elmi nəşrin növbəti nömrələrindən birində müəllif(lər) tərəfindən yenidən verilə bilər. Bu halda əvvəlki məqalə ilə «DÜZƏLİŞ» bölməsində verilən məqalənin adı eyni olmalıdır.

Həm də xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasında elmi əsərlərin tərtibinə tələblərinə uyğun olaraq, məqalənin mətni aşağıdakı əsas elementləri özündə ehtiva etməlidir:

- *Ümumi problem və mühüm elmi və ya praktiki vəzifələri ilə bağlı problemin qoyuluşu;*
- *Bu problemin həllində müəllif üçün təməl rolunu oynayan son tədqiqatlar və nəşrlərin qısa təhlili;*
- *Bu məqalədə həlli nəzərdə tutulmuş məsələyə aid daha ümumi problemin hələ də həllini tapmayan tərəflərin aşkar edilməsi;*
- *Məqalənin məqsədlərinin göstərilməsi;*
- *Elmi nəticələrin tam əsaslandırılması ilə əsas tədqiqat materialın təqdimatı;*
- *Tədqiqatın nəticələri və bu istiqamətdə işin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri.*

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 27
(I HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 10.04.2021

Çapa imzalanmışdır: 15.04.2021

Format: 60×84 1/8

Şərti çap vərəqi – 42

Sifariş № 62

Tiraj – 100 nüsxə
